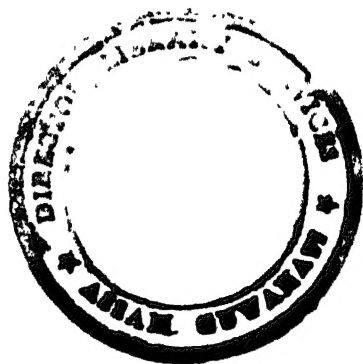

অধিকাৰ

महाभारत कवि
आवृत्ति
अधिकार
अनुवाद/मनुज

उद्यानी भावलिहि १ कनहारन

অ ব গা ব অ ধি কা ব
 মূল বচনা : মহাশ্বেতা দেবী
 অসমীয়া লৈ ভাঙনি - মনুসেন
 প্রথম অসমীয়া ভাঙনি বগবতী প্রকাশ :
 ফক্ৰাবি উনৈছ শ উননৈক চন . প্রকাশক :
 বনবিহাৰী চক্ৰৱৰ্তী , ভৱানী পাবলিছিং কনভান
 ওৱান-এইচ বাধানাথ মল্লিক লেন কলিকতা বাৰ .
 মুদ্ৰক : নাৰায়ণ দাশ : এম এন প্ৰিণ্টাৰ্ণ আৰ্চচমিড
 আমহাষ্ট বা কলিকতান , প্ৰাৰম্ভিক পাতৰোৰ মুদ্ৰণত :
 অৰুণ চক্ৰৱৰ্তী চক্ৰৱৰ্তী প্ৰিণ্টাৰ্ণ এক অৰ তিনি সীতাৰাম
 বা ম দ্বি ট ব লি ক তা ন : অ ছ ন : তু বা ব সা ল্লি ল

বেচ : ৪০ টকা

.....
aranyar adhikar originally written in bengali by
mahasweta devi , translated from bengali into assu
mese by monusen first published in assamese
february nineteen eightynine publisher
banabihari chakraborty bhabani publishing
concern one-h-radhanath mullick lane
calcutta twelve . printers narayan das
m. n. printers fortyeight, amherst row
calcutta nine . title printers
arun chakraborty chakraborty
printers one-three sitaram
ghosh street c a l c u t t a nine
cover . t u s h a r sanyal

পাতনি

ভাৰতবৰ্ষৰ স্বাধীনতা সংগ্ৰামৰ ইতিহাসত বীৰসৱা মৃত্যুৰ নাম আৰু বিদ্ৰোহ সকলোকালৰেপৰাই স্মৰণীয় আৰু ভাংপৰ্যাপূৰ্ণ। এই দেশৰ যি সামাজিক আৰু অৰ্থনৈতিক পটভূমিত তেওঁৰ জন্ম আৰু অভ্যুত্থান, কেৱল এক বিদেশী চৰকাৰৰ বিৰুদ্ধে, বা সেই বিদেশী চৰকাৰৰ পোষকৰ বিৰুদ্ধে বিদ্ৰোহ মাথোন নাছিল, সেই বিদ্ৰোহ বা অভ্যুত্থানে সামন্তশাসনীয় বিধি-ব্যৱস্থাৰ বিৰুদ্ধেও মূৰ লাড়ি উঠিছিল। এই সমূহ ইতিহাসৰ বিচাৰ-বিশ্লেষণ নকৰাকৈ বীৰসৱা মৃত্যুৰ আৰু তেওঁৰ অভ্যুত্থানৰ যথার্থতাৰ যথায়োগ্য মূল্যায়ন অসম্ভৱ কথা।

লেখক হিচাপে, সমকালীন সামাজিক মানুহ হিচাপে বস্তুবাদী ইতিহাসিকৰ সববিধৰ দায়-দায়িত্ব বহন কৰাৰ আমি অগীকৃত। দায়িত্ব অস্বীকাৰ কৰাৰ অপৰাধ সমাজে কদাপি ক্ষমা নকৰে। মৰ বীৰসৱা কল্লিক উপজ্ঞাস সেই অংগীকাৰৰ ফলশ্ৰুতি।

তথাপি, উপজ্ঞাসে সদায় তাৰ জাগতিক বীহিক মানি চলে, নিত্ৰ বাটেৰে খোজ লয়, আৰু সেই উত্তৰাধিকাৰী বীৰসৱা মৃত্যুতে সামৰিবলগা হয়। কিন্তু জীৱন, বিদ্ৰোহ, তথা-চৰিত্ৰৰ পৰা ঘটনাপ্ৰবাহৰ সত্যতা কোনো কালতে কোনো দেশতে কোনোবা মৃত্যুৰ মৃত্যুৰে শূন্য নহয়। উত্তৰাধিকাৰী বাটেৰে কাল কালান্তৰত তাৰ পিঠি থাকে অবাচ্যত। বিদ্ৰোহৰপৰা জন্ম লয় বিপ্লৱ। আৰু সেই বিপ্লৱতে মোৰ উপজ্ঞাসৰ অন্ত পৰিব অন্ততঃ পৰিশিষ্ট তথা উপজ্ঞাসৰ সংযোজিত কৰিবলগা হ'ল।

এই উপজ্ঞাসখন বীৰসৱা মৃত্যুৰ প্ৰতি 'বীৰসৱা' বচিত 'Dust Storm and Hanging' নামৰ গ্ৰন্থখনৰ প্ৰচলিত মত বিশেষভাৱে স্বীকৃত। স্থলিত তথা তথ্যপূৰ্ণ উক্ত গ্ৰন্থখন নাজেৱালৈক এইখন উপজ্ঞাস লিখি উলিউৱা সম্ভৱ নহ'লহেঁতেন।

—ৰচয়িতা দেৱী

ମଞ୍ଜୁ ଆକାଶ ଶବ୍ଦୀକ ବ୍ୟାଖ୍ୟାମାଧ୍ୟମେ

অতুবাদকৰ অগ্ৰংবগ্ৰ

এসময়ত, যেতিয়া চন্দ্ৰনাম এটিৰ আঁৰ লৈ, অসমীয়াত কেৱল গান বচিছিলে।, তেতিয়া 'অসমীয়া মুঠমঠ ভালেই জানো' বুলি ভাবি ভূঞা-ফুটা ভাও দিছিলে।। পৰৱৰ্তী সময়ত, কেৱল গান লিপি যতিয়। পেটে উৰাল গাই ভূপাটি হুওঁ হুওঁ হ'লে।, ততিয়া, পেটত হাত দি থকাৰ পৰা সাৰিবলৈ পদ্ম এৰি গছত ধৰি সেইটি পেটতে হাত ভৰি লুকোৱাৰ উপক্ৰম হ'ল। সেই যে কথাত বালে— 'অলপ য' ত নন্দয় আৰুধি, বিশ্বৰ হ'লে হয় হতবুধি'—মোৰো হ'ল তেনেকুৱা অৱস্থা।। গছৰ ভাষা সাগৰত নামি খাউনি নোপোৱা হৈ এবাৰ ভাবিলে।— পলাই মাৰোঁ যিটি মুৰ্জেকৰ পাছতে ভাবিলে।— দাওঁনো 'কনি ? পিছে - বহুত চেষ্টাৰে মাৰিছিলোঁ যিটি।। উনৈছ শ উনাশ চনৰ পাছৰপৰা জাপোনা লোকক এনে আধা কেচেলুৱা অসমীয়া পঢ়াৰ কষ্টজনিত পলাপাল দেখাবপৰা বহুত দি—পুনৰ গানৰ শুটীয়া ভকতটি হৈ গৰমীয়া নামে সৱা নামে একেলগে পাতিছিলোঁ।। কিন্তু ভৱানীৰ এই ভেকো ককা প্ৰকাশকটিয়ে পুনৰ মোক গানৰ চৰণীয়া পথানৰপৰা ধৰি আনি ভাষা-ভাৱৰ পথাবত গলে-পুটাই বাকিলে। আক লগে লগে জাপোনালোকো পুনৰ এই ভাষাৰ আলিবাটত চালি ধৰা শিয়াল বাগি দি ফুৰা টিকা-ফুৰাটিৰ হাতত পৰিলে।। ভেকো-ককাই বিখন পুথি ভাঙিবলৈ মোৰ হাতত গতাই দিলে, চকুৰে চাকি চাই ভালৰো ভাল পাই আৰু দহৰ কাৰণে প্ৰয়োজনীয় বুলি ভাবি, মোৰ পক্ষে দহ নথৰ বানি বুলি জানিও, গালি গাবৰ, তথা মৰিবৰ আৰুধি পুনৰ গলত বাকি ল'লে।। মোৰ ভেকো-ককাৰ নহয়, মোৰো নহয়, মোৰ - সেই 'জয়মতী'ৰ জ্যোতি প্ৰসাদ অগ্ৰৱালৰ—যিজনাই নিজ হস্তেৰে এই বিচপুলিটিক পুতিছিল, আৰু মোৰ 'আৱাহন'ৰ ডা, শীননাথ শৰ্মাৰে—যিজনে সেই বিচপুলিটিৰ স্তবিত সাৰ চপাই লহপহীয়া কৰি তোলাৰ বৰ্ণ চেষ্টা কৰিছিল।।

ভাষা-ফুলনিত অনধিকাৰ প্ৰৱেশ আৰু দহভকতক ভাষা কাটা দেখুৱাবৰ বাবে দহো বাটীজৰপৰা ক্ষমা প্ৰাৰ্থনাৰে—ইতি বাৰ্তা।।

—মন্ত্ৰদেৱ

अथवा

अधिकांश

৯ জুন।

১৯০০ চন।

বাঁচী জেল।

আগবেলা আঠবজাত তেজ বঁতিয়াই বীৰসা অচেতন হৈ পৰিল।
বীৰসা মুণ্ডা, ছুগানা মুণ্ডাৰ পুতেক, বয়স পঁচিছ, বিচাৰাধীন বন্দী।

১৯০০ চনৰ ফেব্ৰুৱাৰি মাহৰ তিনি তাৰিখে ধৰা পৰিছিল বীৰসা।
কিন্তু মে' মাহৰ শেষ সপ্তাহলৈকে বীৰসা আৰু আন মুণ্ডাইঁতৰ বিৰুদ্ধে
পুলিছে আদালতত গোচৰ তৰিব নোৱৰা হ'ল, সকলো অপৰাধ জাৰি-
জোকাৰি মাঠিমুঠি চাই, সাৰিয়ে-চাবুদে জাল ফালি ওলাব নোৱৰা জিভা
ভুৰুৱোৱা কেছ এটি দাখিল কৰিব নোৱাৰিলে।

অৱশ্যে মুণ্ডাইঁতৰ হৈ বাৰিষ্টাৰ জেকব যুঁজি আছিল, এতিয়াও
যুঁজি আছে, আৰু বীৰসাই জানিছিল, বাৰিষ্টাৰ জেকবে সিহঁতৰ হৈ
যুঁজি থাকিবও।

লগতে এই কথাটোও বীৰসাই জানিছিল যে জেকবে আছুতীয়াকৈ
তাৰ কাৰণে যুঁজিব নালাগে। ক্ৰিমিনেল কোড-ৰ বহুতো ধাৰাৰে
বীৰসাক বন্দী কৰা হৈছিল; কিন্তু তথাপি বীৰসাই জানিছিল, দণ্ড তাৰ
নহ'ব।

অজান বীৰসা।

অচেতন।

কিন্তু তাৰ অৱচেতন মনত সকলো কথা সি জানিব পাৰিছে,
অৱচেতন মনৰ চেতন দ্বাৰাপাৰত দেখা পাইছে—হাবি পাৰত হাবি—...

মুণ্ডাৰ জীৱনত ভাত হ'ল সপোনৰ দৰে। মুণ্ডাৰ একমাত্ৰ খাদ্য হ'ল 'ঘাটো', যি খাদ্য চীনাঘাঁহৰ দানা পগাই বনোৱা হয়। এই একমাত্ৰ খাদ্যেই মুণ্ডাইঁতে খাবলৈ পায়।

আক সেইদেখিহে, মুণ্ডা মানুহে ভাত কেৱল সপোনতহে খাব পাৰে।

এই 'ভাতে'ই কিবা নহয় কিবা প্ৰকাৰে বীৰসাৰ জীৱনক নিয়ন্ত্ৰণ কৰিছিল। অধিকভাগ সময়তে বীৰসাৰ যে উদ্ধত ঘোষণা : 'কেলে' ? মুণ্ডাই শুদা ঘাটো খাব কেলে' ? কিয় সি দিকুইঁতৰ দৰে ভাত নাখাব ?'

আক ১৯০০ চনৰ ফেব্ৰুৱাৰিৰ তিনি তাৰিখে যে বীৰসা ধৰা পৰিছিল, ধৰা পৰিছিল ভাতৰ কাৰণে। ভাত বন্ধা হেতুকেহে ধৰা পৰিছিল বীৰসা। বীৰসা টোপনিৰ কোলাত জাহ গৈছিল, ছোৱালী এজনীয়ে ভাত বান্ধি আছিল, নীলা আকাশলৈ ধোঁৱা বলি আছিল, বীৰসাই টোপনিয়াই আছিল, আক সেইবিলাকে আকাশত গুলুম বান্ধি উঠা সেই ধোঁৱা দূৰবপৰা দেখা পাইছিল।

তাৰ পাছত বন্দুগোঁও, তাৰ পাছত খুন্টি, আক তাৰ পাছত—
বাঁচী।

বীৰসাৰ হাতত আছিল হাত-কেৰেয়া, ঢুকাবত দুটা পুলিছ। বীৰসাৰ মূৰত পাগ, পিন্ধনত চুৰিয়া। গাত চোলা-তোলা একো নাছিল তাৰ, সেয়েহে বতাহ আক ব'দে একেলগে বান্ধি আছিল গাৰ ছাল। আলিবাটৰ জুয়ো কাষে মানুহ আক মানুহ। অসংখ্যাত। সকলোটিয়েই মুণ্ডা। সিহঁতে হামৰাও কাটি, হাহাকাৰ কৰি কান্দি আছিল। তিবোতাইঁতে বুকুত ধুনি ধুনি মূৰ মাৰি মাৰি কান্দি আছিল, আকাশৰ পিনে হাত লাঙি লাঙি কান্দি আছিল। আক পুৰুষ মুণ্ডাবিলাকে কৈ আছিল : 'সিহঁতে তোমাক ধৰা কবালে, ধৰাই দিলে তোমাক, সিহঁতে মনুৱা শেষ দেখা পাব নাই। চিকাৰ ধৰা কবাবলৈ যদি জাল ভৰিছে, সিহঁতৰ সেই জালত ধৰা বৰা আক শহা সিহঁতে ঘৰতে লৈ যাব পাৰিব নাই।'

কিন্তু বীৰসাৰ ঋণ উঠা নাছিল। সিহঁতৰ ওপৰত ঋণ উঠা নাছিল বীৰসাৰ। তাক ধৰাই দিয়াৰ কাৰণে ঋণ উঠা নাছিল তাৰ।

ধবাই দিলে ।

কিয় নিদিব ? কিয় ধবাই নিদিব ? ডেপুটি কমিছনাৰ ছাহাবে সিহঁতক লেখি লেখি পাঁচশ টকা দিয়া নাছিলনে ? পাঁচশ টকা বহুত টকা । কোনো মুণ্ডা মাছুহৰ পাঁচশ টকা নাথাকে । মুণ্ডাই যদি বাতিব পৰতে টোপনিভ সপোনতো দেখে, সপোনত বৰ বেছি মহাৰাণীৰ ছাব মৰা দহটকীয়া এখন দেখা পাব পাৰে । আক সিহঁতে পালে পাঁচশ টকা !

ধবাই নিদিব কিয় বীৰসাক ?

আচলতে—নিজৰ ওপৰতে বীৰসাক খং উঠিছিল । টোপনি গ'ল কিয় সি ? টোপনিয়ে জোকাৰে বুলিয়েই টোপনিভ লাল-কাল দিব লাগিবনে ? নহ'লে দেখোন সি-ও সাৰে থাকিব পাৰিলেহেঁতেন । আক—সাৰে থকা হ'লে তাক কোনেনো ধৰে ?—তেতিয়া সি জুই জ্বলাই ভাত বান্ধিবলৈ নিদিলেহেঁতেন । আক জুই নজলোৱাহেঁতেন আকাশতো ধোঁৱাই গুলুম নাবান্ধিলেহেঁতেন । কোনেও গমেই নাপালেহেঁতেন । গৈ থাকোঁতে বীৰসাই ভাবি আছিল, এতিয়া অজ্ঞান-অচেতন বীৰসাই অচেতন মনত ভাবিলে : সেই জুই সিহঁতে জুমাইছিলনে ? জুইৰ কথাত মুণ্ডাহঁতৰ সিমান মন-কাশেই নাই । উমি উমি জ্বলি থকা জুইবেপবাই যে বনাগ্নিৰ সৃষ্টি হয়, বন উছন হয়, জ্বলি-পুৰি থাখা হয়, সেই কথালৈ মুণ্ডাহঁতে বৰ মনেই নকৰা হয় । আক—যোৱা কেবছৰমান ধৰি বন-বননি বৰ শুকনি হৈ পৰিছিল, খৰ-টনা হৈছিল । আক সেইদেখিহে বীৰসাই উলগুলানৰ যোগেদি—মহাবিদ্রোহৰ যোগেদি—সকলো বৰ ভালকৈ, নিবহ-নিপানীকৈ জ্বলাব খুজিছিল ।

উলগুলানৰ জুয়েৰে অবশ্যক জ্বলাব নোৱাৰি, মাছুহৰ জ্বদয় আক তেজহে জ্বলাব পাৰি । সেই জুয়ে অবশ্যক নজলায় । অবশ্যই, নতুনকৈ মুণ্ডা-জননীৰ দৰে, বীৰসাক মাতৃৰ দৰে, অবশ্যৰ সন্তানহঁতক কোলাত লৈ নিচুকায় ।

আক সেয়েহে বীৰসাক লাগিছিল—

অবশ্যৰ অধিকাৰ ।

অবণ্যক দিকুইঁতৰ অৰ্থাৎ বহিবাগতইঁতৰ দখলবপৰা আঁজুৰি আনিব । অবণ্য হ'ল মুণ্ডাইঁতৰ মাতৃ, আৰু দিকুইঁতে—বহিবাগতইঁতে—মুণ্ডাসম্বৰ জননীক অপৰিত্ৰ কৰি থৈছে । উলপুলানৰ জুই জলাই বীৰসাই জননীক পৰিত্ৰ কৰিবলৈ বিচাৰিছিল । তাৰ পাছত—মুণ্ডা আৰু ছো, কোল আৰু চাঁওতাল, ওবাঠ, অবণ্যৰ অধিকাৰ, ছোটনাগপুৰৰ অবণ্যৰ অধিকাৰ, পালামৌ, সিংছুম, চক্ৰধৰপুৰ, সকলো অবণ্যৰ অধিকাৰীসকল, সিহঁতৰ মাতৃৰ কোলালৈ পুনৰ উভতি যাবগৈ বুলি ভাবিছিল ।

বীৰসাই অনুভৱ কৰিলে, সি ক'বলৈ যাবলৈ ওলাইছে...। কিয়নো আজিৰ ৰাতিপুৱাতে সি প্ৰচণ্ডভাৱে তেজ বঁতিয়াইছে । অজ্ঞান হৈ পৰাৰ আগে আগে বীৰসাই নিজৰ তেজৰ বৰণ দেখি মুগ্ধ হৈ পৰিছিল ।

তেজৰ বৰণ ইমান যে বঙা !

তেজ—বক্তা যে সকলোটিৰেই বঙা, এইযাৰ কথা বৰ প্ৰয়োজনীয় আৰু জৰুৰী বুলিও বোধ হ'ল তাৰ । এই কথাষাৰ কাবোৰাক কোৱাব বৰ দৰকাৰ আছিল যেন । কাকনো ? কাক ক'ব লাগিছিল ? কোনেনো নজনাটকৈ আছে কথাটো ? অমূল্যই জানে, বীৰসায়ো জানে, জানে মুণ্ডাইঁতেও । বগা বঙালহঁতেহে নাজানে । ওঁ, নাজানে ছাহাব-বিলাকে । জেকবে জানে । জেকবো ছাহাব, তথাপি, এই ছাহাব সেই ছাহাব নহয় । এই ছাহাবে জানে । কিন্তু জেল ছুপাৰ, ডেপুটি কমিছনাৰ, এইবোৰে নাজানে । পুলিছ ছুপাৰেও নাজানে । নজনা বাবেহে সিহঁতে সৈন্তবাহিনী আৰু বন্দুক আৰু বৰটোপেৰে লেডোটি পিন্ধা যাঠি-জোং কাঁড়-তীব, শিল-পাথৰৰ সমল থকা মুণ্ডাইঁতক মাকক মনে মানিবলৈ আহিছিল । বীৰসাই মাতিব পৰাহেঁতেন, ক'লেহেঁতেন, 'হেবা ছাহাবইঁত ! তেজে তেজে ভেৰ দাই । মৰিয়ালে তোমালোকক যিমানখিনি লাগে, মুণ্ডাকো তিমানখিনিহেই লাগে । মুণ্ডাইঁতৰ জীৱন তোমালোকে জববদস্তীকৈ দখল কৰিছা । সেই দখল এৰি ৰাওঁতে তোমালোকৰ যিমান বিৰ উঠে, জগল আবাদ কৰি মুকলি কৰা মাটি দিকুইঁতৰ হাতত গটাই দিয়াত মুণ্ডাইঁতকো ঠিক সিয়ানেই বিয়ায় ।

কিন্তু বীৰসাই একো ক'ব নেদিবিলি। চকুখুৰি মেলিবলৈ পৰা নাই সি, ভিতৰত কোনোবাই যেনিবা মন্ত্ৰা ডেলব জে'ব আৰু বস্তি দুমাই দিব ধৰিছে। কোনোবাই যেনিবা দোলনি দিছে বীৰসাক। নিচুকাইছে ...কৈ আছে...ঘুমটি মাৰ্, ঘুম্ কৰ, বীৰসা, ঘুম্ যা বে..., ঘুমা বে...

আগবেলা আঠবজাত তেজ বঁতিয়াই বীৰসা অজ্ঞান হ'ল।

আৰু ঠিক তেতিয়াই বাঁটা জেলৰ খোটাণীয়ে খোটাণীয়ে কান্দনৰ বোল উঠিল। কিন্তু বাঁটা জেলৰ ছুপাৰ ছাহাবে সেই কান্দনলৈ কাণ দিয়াৰ প্ৰয়োজন বোধ কৰা নাছিল।

বীৰসা যে মৰিব—সেই কথাটো সন্দেহৰ থল নাই। জেল ছুপাৰে তেতিয়া চিন্তা আছিল অশু এটা কথা : লেকটেনাণ্ট গৱৰ্ণৰক কি বাতৰি পঠাব। তেওঁ বাবে বাবে হাতঘড়ি চাবলৈ ধৰিলে। দেখা কি চাবা ইয়াৰ ! একেবাৰে যাক বোলে জালুক খাই ভোলা। আশ্চৰ্য্য প্ৰাণশক্তি ! মে' মাহৰ এিছ তাৰিখৰপৰা পাটী লৈছে যে লৈছেই, আৰু কেন্দ্ৰবাৰিৰপৰা অকলে এটা ছেলত বিনাবিচাৰত আটক হৈ আছে। কেন্দ্ৰবাৰিৰ আগতে কিমান দিন যে হাবিয়ে-বনিয়ে পলাই পলাই ফুৰিবলগা হৈছিল ! খোৱা-বোৱা যে কেনেকৈ কি কৰিছিল সিহে ক'ব পাৰিব। কিন্তু মৰাৰ নাম-গোকাক নাই !

এতিয়া সি মৰিব লাগে। নহ'লে এই কথা প্ৰমাণ হৈ যাব—বীৰসা সঁচাকৈয়েই ভগৱান। কিন্তু ভগৱান নোহোৱাহেঁতেন ইমান দিনত সি নিশ্চয় মৰিলহেঁতেন।

বীৰসাৰ মৃত্যু হ'ল আগবেলা ন বজাত।

জেল ছুপাৰ এণ্ডাৰছন খিয় হৈ আছিল বড়ি হাতত লৈ। মাজে-মধ্যে নাড়ীৰ গতি পৰীক্ষা কৰি চাইছিল। কীণ, অত্যন্ত কীণ নাড়ীৰ গতি। বীৰসাৰ চকুখুৰি জাপ খোৱা। কপালখন অলপমান কৌচ খাই আছে। কোড়ালত এণ্ডাৰছন তলমূৰ হ'ল। সমুখলৈ দৌ খাই পৰিল অলপ।

এতিয়া দৌ খাব পাৰি। এতিয়া আক তলমূৰ হোৱাত দৌৰ নাই।
যি বগা হাত, বগা ছালক সি ঘিণাইছিল, এতিয়া সেই হাতেৰে তাৰ
বাম লগা কপাল, গাল ছুব পাৰি।

তাৰ মুখখন ছুই এণ্ডাৰছনৰ এক আশ্চৰ্য্য 'অমৃতভূতি' হ'ল।
—এয়েনে সেই বীৰসা, যাৰ কাৰণে দুখন জিলাৰ পুলিছ আৰু সৈন্য
সাত-চেউবীৰ লব দি আহিছিল ?

সুগটী সুন্দৰ চেহেৰা।

তাক মুণ্ডা বুলি ক'ব কোনে ?

এতিয়া তাৰ মুখত মৃত্যুৰ ছাঁ।

এণ্ডাৰছনে বীৰসাৰ নাড়ী চালে। বেলা ন-টামানত তাৰ নাড়ী
ক্ষীণবপৰা ক্ষীণ হৈ, এসময়ত বৈ দিলে। অকস্মাৎ দেহ শিথিল হৈ
পৰিল। কপালৰ আঁক মিলাই গ'ল। দেহ হ'ল প্ৰশান্ত। স্থিৰ
হ'ল। মৃত্যুৰ বাহিৰে আন একোৱেই এনেকৈ প্ৰশান্তি কঢ়িয়াই
আনিব নোৱাৰিলেহেঁতেন বীৰসা মুণ্ডাৰ দেহত।

ন বজাত মৃত্যু হ'ল তাৰ।

তেতিয়া তাৰ হাতবপৰা, ভৰিবপৰা শিকলি সোলোকাই লোৱা
হ'ল। জীৱিত অৱস্থাত, জেলৰ ছেল্ নামৰ এই নিসংগ কুঠৰীত যেতিয়া
সি এক অজ্ঞাত অচিকিৎসক অসুখত ভুগি আছিল, তেতিয়া এই
শিকলিডাল সোলোকাই লোৱাটো সম্ভৱ নাছিল। তাক বিশ্বাস কৰা
সম্ভৱ নাছিল। চাঁওতাল-সৱৰ 'ছল'—মানে 'ছোহ' মাথোন নহয়,
চৰ্দাবহঁতৰ 'মূলকই লড়াই' নহয়, বীৰসাই ঝাউগেৰি মাৰিছিল...
বিভিন্নাইছিল 'উলগুলান'ৰ বাবে, এক সমগ্ৰ বিদ্ৰোহৰ বাবে...

সেই বীৰসা আক নাই।

তেতিয়া 'তাৰ দেহবপৰা শিকলি সোলোকাই হ'ল, মুখবপৰা বিৰিঙি
ওলোৱা ভেজ মচি পেলোৱা হ'ল। তাক বাহিৰলৈ লৈ অহা হ'ল।
এজন এজনকৈ সিহঁতকো বাহিৰলৈ লৈ অহা হ'ল, মুণ্ডা বন্দীহঁতক।

ভূমি, গয়া, ছুখ্‌বাম, ডোনকা, বায়াই, গোপী আদি কবি চাৰি
বন্দীক জেলৰ ছেলবপৰা বাঠি-সত্তবজন বন্দীক আনোতে চেৰ সময়
লাগিল, কঁকালৰ হাতৰ ভৰিৰ শিকলি টানি টানি খোজ কাঢ়োঁতে চেৰ
সময়ৰ আৱশ্যক হয়, তাৰোপৰি আকাশবপৰা এতিয়াও জুই বৰৰিছে,
জুনমহীয়া গপগপীয়া গৰমত লৌহ শিকলিৰ গধুৰ বোজাবে দৌ খাই পৰা
কৃষ্ণ দেহৰ গতি বৰ লেহেম।

সেয়েহে, সিহঁতে আহোঁতে অনেক সময় ল'লে, অনেক সময় ল'লে
বীৰসাৰ দেহৰ চাৰিওফালে নিশ্চয় পদক্ষেপৰে এপাক মাৰোঁতে।

নিৰ্বাক... নিবোল... নিসাৰি...

শাস্ত... দ্বীৰ পদক্ষেপ...

কোনো খবৰখন নাই...

এণ্ডাবছন ধৈৰ্য্যহীন হৈ পৰিছিল। ভেৰেই জেল ছুপাৰ, আকৌ
ভেৰেই চৰকাৰী ডাক্তৰো হয়। বীৰসাৰ দেহ কাটিব লাগিব, কালিৰ
লাগিব। তাৰ আগতে হাতে-টনা বিচনী থকা কোঠাত বিচনীৰ তলত
বহি গা জুৰ পেলোৱা দৰকাৰ, আৰু ঠাণ্ডা বিয়াবৰ যে আৰু বেছি
দৰকাৰ। বাঁটা জেলৰ গেলা গৰমত তেওঁ বৰ কষ্ট পাই আছিল।
কিন্তু এই মুণ্ডাইত যে! বৰ অবাধ্য। একোপধ্যেই চকু নাদাঙিব।
তল-চকুৱা হৈ সিহঁতে ব' লাগি চায়েই আছে সিহঁতৰ ভগৱন্তলৈ, মৃত
ঈশ্বৰৰ দেহা বেঢ়ি শিকলিৰে বন্ধা ক'লা-লোটি পিন্ধা বন্দীমখাই কইনা
বুলন দি দি পাক মাৰিছে হয়; কিন্তু এটায়ে চিনাক্ত নকৰিলে।
নক'লে, 'ওঁ, এয়ে আমাৰ বীৰসা ভগৱান।'

'চিনাক্ত কৰা, চিনাক্ত কৰা!'

এণ্ডাবছনে অৰ্ধৈৰ্য্যভাৱে ক'লে।

ওঁ, বৈ দিলে এজন মানুহ। তাৰ কপালত বেয়নেটৰ বোঁচৰ বা
আছে—সেইদেখিহে বুজি পোৱা হ'ল—ই ভূমি মুণ্ডা। নহ'লে ইহঁতৰ
আঁঠাইবোৰৰে মুখ, ক'লা ক'লা মুখবোৰ হবহ এক, এণ্ডাবছনে সাইলাৰ
একেই বেন দেখে।

ভৰ্মি শিল্পৰ দৰে থিয় হৈ আছে, চাই আছে ..।

‘কোননো ? কাক দেখিছানো—?’

ভৰ্মিয়ে একো উত্তৰ নিদিলে, থিয়া-থিই কবি থাকিল সি।
তাৰ পাছত—হঠাৎ যেনিবা তাৰ অন্তৰবৰণা গান ওলাই আহিল। দুৰ্বোধ্য
শুণাৰী গান, বিলাপৰ দৰে সুৰ, আৰ মন্ত্ৰৰ দৰে গভীৰ। ভৰ্মিয়ে গালে :

হে ওতে দিছুম ছিৰ্জাও

নি’ আলিয়া আনাছি

আলম্ আনতুলিয়া

আমা’ বেগে ভৰোছা

বিশ্বাস মেনা ..।

[হে ভগতৰ স্ৰজোঁতা,

স্বার্থ নকৰা প্রার্থনা

ভোমাত পূৰ্ণ বিশ্বাস আমাৰ হে...।]

ব্যৰ্থ আক্ৰোশতে এণ্ডাৰছনে চিঞৰি উঠিল, ‘হঠাৎ, হঠাৎ ..।’

এটা ওৱাৰ্ডাৰে ভৰ্মিক ঢকা এটা মাৰিলে।

সিহঁত গুচি গ’ল।

বীৰসা ৯ জুনৰ আগবেলা ৯ বজাত মবিল ; কিন্তু আবিলি
পাঁচ বাজি ত্ৰিছ মিনিট যোৱাৰ আগতে ছুপাৰে মৰণোত্তৰ ভদ্ৰস্তথিনি
সামৰিব নোৱৰা হ’ল। তাৰ পাছত—মৰণোত্তৰ ভদ্ৰস্তৰ প্ৰতিবেদনত
লিখিলে : ‘পাকিস্তানীৰ ঠায়ে ঠায়ে দোবোল খাই খলমা বাজিছে,
কুজাৱ বব সক হৈছে, ক্ষয় হৈ হৈ। বহু পৰীক্ষাৰ ফলতো পাকিস্তানীত
বিব বা ভদ্ৰজাতীয় একো পোৱা হোৱা নাই।’ ইমানলৈকে লিখাৰ অন্তত
তেওঁ বহাৰপৰা উঠিল, উঠি, হাতত অ’জিকোলম লানি ল’লে। শুঙি
চালে হাত তুলন। ‘সুগন্ধি চাবোনেৰে গা ধোৱাৰ পাছতো গাবপৰা
বীৰসাৰ গোক নোহোৱা-মাউৰা হৈছে। আচৰিতই ! কৰ্মালিন আক
শ্লিষিটেৰে মটি দিয়া বেহৰপৰা মুহূৰ্ত্তকৈ পাঁচা গোক ওলাইছিল।
পচন-ফিয়া আৰম্ভ হ’লে পোনতে ভেনেহেন গোছেই ওলায়। হয়।

লিখিলে ছুপাবে : ‘ভেজ-শাঁৱত আফ্ৰান্ড হোৱাৰ পাছত কলেবাব সংক্ৰমণৰ ফলত বৃহদজ্বৰ ওপৰিভাগ দোবোজ খাই পৰিছে, খলমা বান্ধিছে। পৰিণামত হাওঁকাওঁৰ বাঁওকালে বক্তৃক্ষণৰ সৃষ্টি হৈছিল, আৰু তাৰ ফলত ক্ৰমাত নিশ্চেষ্ট হৈ বীৰসাৰ মৃত্যু হৈছিল।’ এই-খিনিলৈকে লিখাৰ অন্তত ভাবি চালে যে—বীৰসাই কেতিয়াও জেলৰ বাহিৰত এক বিন্দু পানীও ক’তো খোৱা নাছিল। অৰ্থাৎ—কলেবাব কথাটো লিখিবলগা হ’ল।

কিন্তু কাণত কাপোৰ দি থকাৰো তো উপায় নাই। কিয়াকিবি তো লিখিব লাগিবই। তেও কলেবাব কথাটো লিখাৰ পাছত তেওঁ অস্বস্তি যেন অনুভৱ কৰি থাকিল। মনৰ স্তিত্বত কিহবাই যেন ধোঁচ-বিদ্ধা কৰিবলৈ ধৰিলে। আৰু শেহান্তৰত লিখিলে : ‘কন্দী যে কেনেকৈ কলেবাত আফ্ৰান্ড হ’ল, সেই কথা বহু চেষ্টাতো জনা নগ’ল।’

লিখি থাকোঁতেই মূৰ দাঙি চালে :

‘কোন—?’

‘মু—মই হজুৰ।’ শ-বখা ঘৰৰ ডোৱা খিৰ হ’লহি।

‘কি হ’ল—?’

‘বাবুৱে কৈ আছিল—’

‘কোন বাবু?’

‘ডিপ্টি বাবু।’

‘কি কৈ আছিল—?’

‘তাক কি ক’ব হ’ব?’

‘কাক?’

‘ভগৱানক।’

‘ভগৱানক? সি তোমাৰ ভগৱানে কি? তুমি জানো বুঢ়া?’

‘নহয়।’

‘নহয়, ভগৱান বুলি নক’বা তাক।’

‘নহয় হজুৰ, নক’ওঁ।’

‘হেঁ—কি কৈ আছিল—?’

‘ভগৱানক কি কবা হ’ব?’

‘চুপ, থাকা!’

‘হয়, হজুৰ।’

‘সঠিককৈ কোৱা।’

‘ভগৱানৰ দেহৰ কি কবা হ’ব—?’

এণ্ডাৰছনৰ দেহ-মন পৰাজয়ৰ প্লানিৰে অৱসন্ন হৈ পৰিল। যিহঁতে
ছিল হাতত লৈ বীৰসাক বিক্ৰমে লড়াই কৰিছিল, সিহঁতৰ লড়াই শেষ
হ’ল। যিহঁতে বীৰসাক বান্ধি আনিছিল, সিহঁতৰ মৰ্যুজৰো সামৰণি
পৰিল। কিন্তু—কিন্তু বীৰসাইনো তেওঁৰ বিক্ৰমে লড়াই খতম কৰা
নাই কিয়? তেওঁনো কি কৰিলে? কি জগৰ লগালে? তাক তেওঁ
ছলিটাবি ছে’লত—অকলশৰীয়া কুঠৰীত বান্ধিছিলনে? তাৰ ভৰি হাত
কঁকাল শিকলিৰে বান্ধি থৈছিলনে? কী কৰিছিল তেওঁ? কিহৰ বাবে
তেওঁৰ বিক্ৰমে তাৰ এই লড়াই? কিয় এই মুণ্ডাহঁতে বীৰসাক ‘বীৰসা’
বুলি চিনাক্ত নকৰা হ’ল?

কিয় তেওঁৰ তলতীয়া শ-বখা ঘৰৰ নগণ্য এই ডোমটোৱে তেওঁৰ
সমুখতে বীৰসাক ‘ভগৱান’ বুলি কৈছে, কৈয়েই আছে...?

‘যোৱা, ডেপুটিবাবুক পঠাই দিৱাগৈ যোৱা।’

এণ্ডাৰছনে তাৰ পিনে নোচোৱাকৈয়েই ক’লে।

‘বাবু আহিল, হজুৰ।’

‘ইয়ালৈ আহিবলৈ কোৱাগৈ।’

ডেপুটি ছুপাৰ অমূল্যবাবু সোমাই আহিল।

বয়স কম, দেখাত আকৰ্ষণীয়। ল’ৰাজনৰ আচাৰ-ব্যৱহাৰ,
কথা-বাৰ্তা সম্বন্ধত, ভৱ্য। ছাহাবৰ আগত ওঁঠমূৰি জাপ খুৱাই বখাটোৱেই
তাৰ অভ্যাস। তথাপি বীৰসাৰ বিদ্ৰোহৰ বাতৰিৰে কলিকতীয়া
‘অনুভৱজাৰ পত্ৰিকা’, ‘দি বেংগলী’ আৰু ‘দি হিন্দু পেট্ৰিয়ট’ আদি
বাতৰি কাকতলৈ সিয়েই পঠায় বুলি এণ্ডাৰছনৰ অনুমান।

অল্পমানহে । প্রমাণ নাই । তেওঁৰ ধাৰণা, এই অমূল্য মুণ্ডা বন্দীহঁতৰ প্ৰতি সহানুভূতিসম্পন্ন । নহ'লেনো—প্ৰতিটো ছেঁলত বাতে ধোৱাপানীৰ ব্যৱস্থা ঠিকে-ঠাকে থাকে, তাৰ বাবে তাৰ ইমান তৎপৰতা কিহলৈ ? বন্দীহঁতৰ গা ধোৱাৰ বাবে দুলোটাৰ ঠাইত মহ লোটা পানীৰ ব্যৱস্থা-বন্দৱস্ত সি কিয় কৰিব ? কিয় সি কথাই কথাই জেলৰ কোডবুক হাতত লৈ ক'বহি, 'হাব, ইয়াত লিখা আছে, সিহঁতে পেট পূৰাই ধোৱাৰ জোখাৰে কিচেনত চাউল দিব লাগিব ।' —কিয় ক'বহি সি ?

অল্পমান ।

প্ৰমাণ নাই ।

ডেপুটি ছুপাৰ অমূল্য খিষ্টান ল'ৰা । তালেই দৰমহা পায় । কিন্তু সি সদাসৰ্বক্ষণ বাঁচী চহৰখনৰ চুবুৰিয়ে চুবুৰিয়ে ঘূৰি ফুৰিব, সকলোৰে সৈতে মিলা-জুলা কৰিব, সমাজ-সেৱা কৰিব ।

‘কি, অমূল্যাবাবু ?’

সি ইমান যে অবৈয়ালটো ! খালী ‘বাবু’ বুলি ক'লে একেবাৰে দাং খাই উঠে । এদিন অমূল্যই তেওঁক কৈছিল, মিঠাকৈ হাঁহি মাৰিয়েই কৈছিল, ‘খং নামে চণ্ডাল, জানো মই । পিছে—সেই যে শুনিছিলো—‘বাবু’ শব্দটো ‘বেবুন’ শব্দৰপৰা লোৱা হৈছে, তেতিয়াৰেপৰাই খালী ‘বাবু’ শুনামাত্ৰেই কিবা এক প্ৰকাৰৰ...’

বৰ বেছিকৈ একো ক'ব নোৱাৰে তাক এণ্ডাবছনে । কিয়নো, যদিহে সি চাকৰিত ইস্তফা দি গুচি যায়েইগৈ, যদি সঁচাসঁচিকৈ কলিকতীয়া সেই অপদাৰ্থ অখাদ্য কাগজবিলাকত খবৰবোৰ দিয়েগৈ, মজিল হ'বই । থলুৱা কাগজবিলাকক সিমানে ভয় নকৰিলেও হ'ব, আচল ভয় হ'ল—বাৰ্কিটাৰ জেকব ।

মানুহজন ইংৰাজ, কিন্তু মুণ্ডাহঁতৰ হৈ বিনা পইচাবে ঘূঁজে । এই-বাৰো সিহঁতৰ উকিল হৈ আহিছে । মুণ্ডাহঁত তেওঁৰ মকল হিচাপেই জেল-হাজোতত আছে । তেওঁৰ—মানে এণ্ডাবছনৰ বিৰুদ্ধে যাব, এনেকুৱা যৎসামান্ত খবৰ-বাতৰি পালেও জেকবে তেওঁক শুদাই নেবে ।

এণ্ডাৰছনে শুধিলে, 'কি, অমূল্যবান্ ?'

'মৃতকৰ সংকাৰৰ বিষয়ে কোনো নিৰ্দেশ পোৱা নাই।'

'হো—?'

'কি কৰা হ'ব ?'

'কি কৰা হ'ব—মানে ?'

'কেনেকৈ সংকাৰ কৰা হ'ব ? সিহঁতৰ নিয়ম হ'ল কবৰ দিয়া।'

'আ—?'

'ইয়েছ, ছাৰ।'

'জেল-হাজোতত বিনা বিচাৰত আটক হৈ থকা কোনোবা বন্দী
হঠাৎ কলেৰাত আক্ৰান্ত হৈ মৰিলে যেনেকৈ সংকাৰ কৰা হয়,
তেনেকৈয়েই তাকে সংকাৰ কৰা হ'ব। কোনো ধৰণৰ বজাঘৰীয়া
অস্ত্যোষ্টিত্ৰিয়াৰ বন্দৱস্ত নিশ্চয় কৰা নহ'ব ? এইটো—নিশ্চয় কিবা
'স্পেশ্যল কেছ' নহয় ?'

পৰাজয়, পৰাজয় !

এণ্ডাৰছনে আচলতে এই কেছটোক এটা 'স্পেশ্যল' কেছ বুলি
নিজেই ভাবিছেনে ? মনৰ এই ভাব যাতে ওলাই নপৰে, তাৰ
কাৰণেহে ইমান চিয়ঁব-বাখব ?

অমূল্যৰ মুখলৈ চাই একো ঠাৱৰ কৰিব পৰা নগ'ল।

'অলৰাইট, ছাৰ।'

'আক কিবা ক'ৰা ?'

'ভাব ভাঙু কয় মুণ্ডাই মুখান্নি কৰিবনে ?'

'ওহু, নো। নো। কদাপি নহয়। সংকাৰকাৰ্য্য যদি একুটিমান
বীৰসাইতেও দেখে, তৎক্ষণাৎ ঘূৰি আহি মানান পঢ়েৰ চকু বোৱাই দিব।
সিহঁতে ক'ব যে বীৰসাক ধুমধামৰে দাহ কৰা হৈছে। আক লগতে আন
মানান ডাল-পাত বোৰা দিয়া কাহিনীৰ বকলো মেলিব। মই—মই
বীৰসৰ নামত কিছা-কিৎবদাৰি একোৱেই আক শুনিব নোৱৰা হৈছোঁ।'

অমূল্যৰ মুখখন ডাক-সেশহীন শিলহেন হৈ পৰিল।

‘এইবোৰ ডাল-পাত বোৰা দিয়া কথাত উচৰ মতা—প্ৰজাৰ দিহাটো তোমাৰ পক্ষেও ঠিক নহ’ব। তুমি শিক্ষিত মানুহ, তুমি আমাৰ ধৰ্মৰ মানুহ। চোৱা, মই বোৱা কেইবাবছৰো ধৰি বীৰসাৰ নামত গল্প শুনি শুনি...গল্প শুনি শুনি...কিন্তু এইবাব, ইয়াৰ আগৰ বাবতো সি এই জেলতে আছিল—তুমিও দেখিলাই, সি এটা নিচেই নগণ্য—সাধাৰণ মানুহ, এটা সাধাৰণ মুণ্ডা, কলেবাত মৰিল, তাৰ ফলত সি বাক...’

‘আমি তাৰ ছেলটো কাৰ্বলিকেৰে চাক্ষা কৰিমনে ?’

‘কাৰ্বলিক ! কেলেই ? তুমি কিবা—পগলা হ’লানে কি ?’

‘কিন্তু ছাব—কলেবা দেখোন সংক্ৰামক !’

‘কলেবা—? কলেবা আক’ ক’ত পালা ?’

‘বীৰসা কলেবাত মৰিল বুলি আপুনিয়েই ক’লে।’

এণ্ডাৰছনে অলপ সময় ধৰি ঠোঁট-মোঠ চেলেকিলে, দাঁতেৰে ওঁঠ কামুৰিলে, ধুতৰিত মোহাৰি মোহাৰি ভাবিলে। আৰু তাৰ পাছত বৈ বৈ, অতি স্পষ্টকৈ, কেটেৰ-জেণ্ডেৰকৈ ক’লে, ‘ওঁ, কৈছোঁ মই। মই কৈছোঁ, বীৰসা কলেবাত মৰিল। মই কৈছোঁ—সি ক’বপৰা কেনেকৈ কলেবা কঢ়িয়াই আনিলে—তাৰ সম্বন্ধ পোৱা নগ’ল। মই কৈছোঁ—তাৰ ছেলটো কাৰ্বলিক এছিডেৰে ধুব নালাগে। মই কৈছোঁ—তাৰ সংকাৰ জেলৰ ডোম-মৰাচোৱাইতে কৰিব। এটা বীৰসাইতেও কেনে সংকাৰ-কাৰ্য্য নেদেখে, ন’ট কৰাঁ, এটা বীৰসাইতেও যেন সংকাৰ-কাৰ্য্য দেখা নাপায়। দেখা পালে সিহঁতে নানান নোহোৱা-নোপজা গল্প বটি ফুৰিব, আৰু জেকবে ক’ব যে দুৰ্ভাগীয়া মুণ্ডাইতক সংকাৰ-কাৰ্য্য চাবলৈ বাধ্য কৰি জেল-কৰ্তৃপক্ষই মৃতকৰ অৱমাননা কৰিলে।—এতিয়া সকলো কথা ফটফটীয়া হ’লনে ?’

‘সময় ?’

‘জেল-ঘড়ি নাই ?’

‘সংকাৰৰ সময় কি ?’

‘অসংকাৰ আৰু ডাঠ হ’লে।’

‘মই যাওঁনে সংকাবৰ ঠাইলৈ ?

‘নো। এয়া মোৰ অৰ্জাৰ।’

‘বাইট ছাব !’

‘তুমি—কাম-কাজত বৰ বেছিকৈ সাঙোৰ খাই পৰা। তুমি ছুটি লৈ
ঘৰবপৰা ঘূৰি আহাঁগৈ যোৱা। বিচাৰ—ট্ৰাইয়াল কেতিয়া আৰম্ভ হ’ব
—তাৰ কি ঠিক ?’

‘মোৰ যাবলগীয়া ঠাই নাই, ছাব। মই আছিলোঁ ছেৰণ্টায়া,
অবকানেজৰ ল’ৰা। বাঁচীৰ অবকানেজৰ।’

‘বাক, যোৱা, যোৱাগৈ এতিয়া।’

‘ইয়েছ ছাব।’

অমূল্য তেনেকৈয়েই ভাৱলেশহীন মুখেৰে ওলাই আহিল।

জেলৰ এফালে তাৰ বহা-ঘৰ। সি পোনে পোনেই ঘৰলৈ আহিল।

শিৱন মেতৰে তাৰ ঘৰৰ মজিয়া চাফা কৰিছে, ঠাই সাৰিছে।
শিৱনলৈ নোচোৱাকৈয়েই অমূল্যই ক’লে, ‘ঐ শিৱন—বীৰসাক বাতিৰ
পৰভেহে খৰি দিয়া হ’ব। খৰি দিব। যাৱ যদি, এতিয়াবেপৰাই জেলতে
থকা ভাল।’

‘হয় চাহব।’

‘মই ছাহাব নহওঁ।’

‘হয়, বাবু।’

শিৱন ওলাই গ’ল।

অমূল্যই কাগজ এখিলাত লিখিলে : ৩০.৫.১৯০০ তাৰিখে বীৰসা
অসুস্থ হৈছিল। ২০.৫.১৯০০ তাৰিখে বাঁচী জেলত সিংহুঘৰপৰা অনা
বিচাৰাধীন বন্দী এজনৰ মৃত্যু হৈছিল। কলোৰাত। সেই বন্দজনে
জেলবপৰা ক’টলৈ যাওঁতে বাটত গাৰ্ডৰ সহযোগিতাত তাৰ ভনীয়েকৰ
ল’ৰাই দিয়া প্ৰসাদ খাইছিল। বীৰসাৰ প্ৰসংগত চৰকাৰী বিপ’ৰ্ট
যুগুতোৱা হৈ গ’ল। সেই বিপ’ৰ্টত কোৱা হৈছে যে জেলবপৰা ক’টলৈ

সাঁওতে বীৰসায়ো বাউত কিবাকিবি খাইছিল। কিন্তু গাৰ্ড আৰু অল
কম্বীহঁতক কটকটীয়াকৈ জেৰা কৰিলেই জোলোঙাবপৰা মেৰুৱী ওলাই
পৰিলেহঁতেন। তেতিয়া জনা গ'লহেঁতেন যে—বীৰসাই এটি দিনহে
মাথোন অলপ পানী খুজিছিল তাৰ কপাল আৰু ডিঙি ধুবলৈ, পানী
দিছিল হাবিলদাৰৰ লোটাৰপৰা। আৰু সেই পানীটোপা বীৰসাই
হাতত লওঁতে নৌলওঁতেই কঁকালত বন্ধা শিকলিত টান মাৰি গাৰ্ডে
কৈছিল, 'আৰু টে'ম (টাইম) নাই।' এতেকে, সেই খুজি নিয়া পানীও
বীৰসাই ব্যৱহাৰকে কৰিব পৰা নাছিল।

আৰু খন্তেকমান ভাবি লিখিলে : মে' মাহৰ ৩০ তাৰিখৰপৰাই
বীৰসাই অসুস্থ বোধ কৰিছিল। অসুস্থ অৱস্থাত তাৰ চিকিৎসা আৰু
পথ্যাপথ্যৰ তত্ত্বাৱধান জেল ছুপাৰেই কৰিছিল।

লিখি—অমূল্যই কাগজখিলা খামত ভৰালে। খামখনৰ ওপৰত
লিখিলে বাৰিস্টাৰ জেকবৰ নাম-ঠিকনা।

আৰুবেলি, বীৰসা প্ৰথমবাৰৰ বাবে বন্দী হোৱাৰ পাছত যি. জেকবৰ
সৈতে অমূল্যৰ চিনাকি হৈছিল কলিকতাত। বীৰসা যদি কিংবদন্তি,
জেকবো কম নহয়। তেওঁ যে কিমান কালৰপৰা কোল, গুৱাণ্ট,
যুগাসৱৰ হৈ যুঁজি আছে, তেওঁহে কেৱল ক'ব পাৰিব।

'তুমি মোক কিয় সহায় কৰিছা, বাবু ?'

অমূল্যক সকলোটিয়েই 'বাবু' বুলি মাতিব পাৰে, এই অধিকাৰ সি
সকলোকে দিছে ; কেৱল এগুৰিজনৰ বেলিকাহে কথা আন।

জেকবৰ প্ৰশ্নৰ উত্তৰ দিয়া নাছিল অমূল্যই।

'কিয় সহায় কৰিছা ?'

'মোৰ নামটো নক'ব।'

'তুমি বৰ কুসাহসৰ—নে আঁকোগজালিকে কৰিছা ?'

'ক'ব নোৱাৰোঁ।'

'বলিয়ালিও বুলিব পাৰা। এতিয়া—ডি. এছ. হ'লানে ?'

‘আমি—সকলোটিয়েই কিজানি অলপ বলিয়া। হয়, ডি. এই
হৈ আছো। পাবমানেট হ’ম।’

‘তুমি বাঁচিব ল’ৰা, নহয় জানো?’

‘ও।’

‘স্কুল-কলেজতো তাতেই পঢ়িছিল।’

অমূল্য খন্তেকমান যেনিবা দৰক মাৰি থাকিল। তাৰ পাছত ক’লে,
‘চাইবাসাৰ জাৰ্মান মিশ্ৰন স্কুলত মই বীৰসাৰ সহপাঠী আছিলো।’

‘কিন্তু—কিন্তু তথাপি—তুমি কিয় মুণ্ডা মানুহক সহায় কৰিছা,
সেই কথাটো বুজা নগ’ল।’

‘বুজিবলগীয়া একো নাই।’

অমূল্যই চাই পঠালে বাহিৰৰ অপাৰ অন্ধকাৰলৈ।

চৌধ, নে পোন্ধৰ বছৰৰ আগৰ কথা?

বহু—বহু দূৰপৰা বাটকুৰি বাই আহি, ক্ষত-বিক্ষত ভৰিৰে সেই
চাইবাসাৰ স্কুল পাইছিলগৈ—বীৰসা দাউদ।

অমূল্যৰ ওঁঠৰ কোণত নিবৰ হাঁহি ফুটি ওলাল। জেলত বীৰসাই
তাক ইচ্ছা কৰিয়েই চিনি নোপোৱাৰ ভাও জুৰিছিল। সিবাবো, ইবাবো।

ৰাতি আঠটামান বজাত বীৰসাৰ কটা-ছিঙা ফলা-চিলোৱা দেহিডুখৰি
কাঠৰ খাটোলাত উঠাই লৈ মৰংচোৱাইত দহন-বহনলৈ ওলাল।

আজি, মুণ্ডা ফাটকিয়ালহঁতে, বাতিৰ আহাৰ খোৱা নাছিল।
প্ৰতিটো ছেলত, গগগগীয়া গবমত পুৰি-পঁচি সিহঁতে কেৱল গান
গাইছিল, যি-গানৰ শুব জন্মনৰ দৰে, যি-গানৰ ভাষা হুৰ্বোধ্য—অৰণ্যৰ
বুকুত ধুমাজয় ধুমুহাৰ ভাষাৰ দৰেই আদিত, যি-গান মন্ত্ৰবদৰে গভীৰ।

শ-বখা ঘৰৰ পৰীয়া, পুলিছ, গাৰ্ড, শৱদাহী মৰংচোৱা—সকলোটিয়েই
সেই গান শুনি ইজনে সিজনৰ মুখলৈ চালে। সিহঁতৰ বনবোৰ বন্ধকৰা
পৰিল। অসম্ভৱে ভৰি পৰিল। আজিৰ এই বাতিৰ অসহন উদ্ভাপন
দৰেই উতলি উঠিল জীতি, জেৰণ আৰু অপাৰ-অপূৰণ হুৰে।

ভীতি কিয় ?

কিয় ক্ষোভ ?

কিহব দুঃখ ?

কি হ'ল ?

এজন বিচাৰাধীন বন্দী মবিল !

তাৰে কি হ'লনো ?

হ'ল কী—?

মুণ্ডা বন্দীহঁতক বিনা বিচাৰত আটক কৰি ধোৱা, তেনে অৱস্থাত
মাজে-মধ্যে সিঁহতৰ ছই-চাৰি মৰা, এইবোৰ নোহোৱা-নোপজা কথা
নে কি ? নাভূত-নাশ্ৰুত ? আগতেও দেখোন চেষ্টা হৈছে ।

এনেকুৱা হয়েই । মাজে-মধ্যেই হয় । আজি যেনিবা গপগপীয়া
গৰম । বৰ বেছি । যোৱা ছই-তিনি বছৰ ধৰিয়েই দেখোন খৰে
কোবাইছে । তাৰোপৰি, বীৰসাব 'উলপুলান'ৰ উদ্ভাপেৰেও সকলো
টটঙা পৰিছে । মনৰপৰা বিচাৰ-বিবেচনা সকলো শুকাই গ'ল
'উলপুলান'ৰ উদ্ভাদ উদ্ভাপেৰে ।

কেৱল শুকাই যোৱাই নহয়, জলি গ'ল পুৰি গ'ল । ইমানকৈয়েই
জলি-পুৰি গ'ল যে—ছে'লত—নিচেই সৰু সৰু খোপত দেৱালৰ হাঁকোটাৰ
লগত লো-ৰ শিকলিৰে বন্ধা অৱস্থাত খেপা খাই জন্তুৰ দৰে থকা মুণ্ডা
ফাটকিয়ালহঁত যে পৰি আছে—সেই কথাটো ভাবি কোনোৱেই দুঃখ
অমুভৱ কৰা নাছিল । ক্ষতৰ পঁচন আৰু লগতে জ্বৰ উঠি চেমনীয়া
ছুনাবাই যে কেনেকৈ বিনা চিকিৎসাৰে মৰিবলৈ ওলাইছে, সেই
কথাটোলৈকো কোনোৱেই মন কৰা নাছিল ।

কিন্তু এতিয়া—

বীৰসাব দেহখনি দাঙি লৈ বাবলৈ, অগ্নিমুখ বতাহ ফালি ফালি
জেলৰপৰা ওলাবলৈকো সকলোটিৰ ভয় ভয় লাগি গ'ল । শিৱন মেতৰে
কৈয়েই পেলালে, 'ইনো কি বকম হৈ গ'ল হে ? জাতিৰ মানুহে,
ধৰমৰ মানুহে কান দিব, কবৰ দিব—নে এই—চৰ্—? হৈ গ'ল ? বহু ?'

‘চুপ্, চুপ্, চুপ্। চুপ্ থাক শিৱন।’

‘তুমি কি কোৱা চিপাইচাব, এয়া পাপ না হ’ল জানো ?’

চিপাহী মুনেশ্বৰপ্ৰসাদে ক’লে, ‘আবে—পাপ লাগে যদি—সগেগা চাহাবৰ গাতহে, হমলোগ তো হুকুমকা নোকৰ হয়।’

‘বাপ আছে, মা আছে, উঠি অহা ডেকাটো তই, কিহৰ কাৰণেনো মৰিবলৈ ওলাইছিলি ? কিহে পাইছিলবে তোক—?’

‘বাবা—ৱো লোগ্ হ’ল জাংলী জাত, বুদ্ধিও জাংলী বুদ্ধি। হামাবা বড়াভাই—ক’টবপৰা বায় পাই মাটি ল’লে। তো কহে, হামাবদেৰ উবাৰ কৰ’লি কেনে ? কহে, তোবাভি দিকু। বাহাৰী আইন বুঝে না, কচ্ছৰী-আদালত বুঝে না, জজ-মাজিস্টৰ কী বোলে কুছ্ বুঝে না। খালী বোলে—কিয় ? মাটি এৰি দিম কিয় ? জংঘল আমাৰ’ লোয় ? এই জংঘল আমাৰ !—হৌ, শিৱন, ল, এই হাইকেনটো ল, হাতত ল হাইকেনটো। যাগৈ যা তইত।’

‘তোমালোক নো যোৱা কোনো—?’

হাৰিকেন হাত-লেম্পটো হাতত লৈ শিৱনে স্মৃষিলে।

‘নাই, নাযাওঁ। হৰ’মু নদী হুই তাত। যা, যাই থাক্।’

‘বড় আন্ধাৰ গ’—।’

‘আন্ধাৰামে গৈ থাক্, কোনেও গম নোপোৱাকৈ গৈ থাক্। কাক খৰি দিছ, ক’ত খৰি দিছ, কউৱা—হাঁ কাউবীটায়ো গম নাপায় যেন। কাক জলাৱ, ক’ত জলাৱ, কোনেও দেখা নাপায় যেন।’

‘তাক সিহঁতে ভগ্নান বুলি কৈছিল।’

‘বৰছাহৰ অউব্ ডাঙাৰ ভগ্নান, শিৱন।’

‘হৰ’মু নৈত পানী নাই।’

‘পানীৰে কি কৰিব ? চিতা ধুই দিব ? আগ্ জলায়েই গুচি আহিব যেন। হেচতক্ চাই আহিব।’

শিৱনহঁতে হঠাৎ আৱিষ্কাৰ কৰিলে যে কেৱল সিহঁতহে তাত আছেগৈ, পৰীয়া-ধৰীয়া চান্দী-চিপাহী-গাৰ্ড-ওৱাৰ্ডাৰ আটাইবিলাক বৰফুৱা হৈছে।

শিৱনহঁতেও খোজ ল'লে।

স্ৰাটীত বজাহত অন্ধকাৰত বৰ উদ্ভাপ।

সিহঁতৰ মাত-বোল আপোনা-আপুনিয়েই বন্ধ হৈ আছিল। নিৰৱে নিশব্দে গৈ থাকোঁতে এসময়ত শিৱনৰ মনত এটা কথাই ধোঁচা-বিকা কৰি থাকিল : ভগৱানক সিহঁতে নতুন কাপোৰ এডুখৰিও নিদিলে!

চিতা সজাই মোৱাত সময় বৰ বেছি নালাগিল। খৰি নাই। কেৱল গোবৰখুটিৰ দৰে শুকান গোবৰ এদ'ম। ধৰ্ম্মুৱে খুব জোকাৰি ক'লে, 'ই অধৰম্। আমি জাত-পাতৰ নহওঁ, তথাপি ক'ম, ক'মেই—বীৰসাৰ মুখত জুই না দিয়া হ'ল, কৰবৰ না হ'ল, বাতৰ-পুৰুহিত আহিল নাই, খৰিও না দিয়া হ'ল। বাঁচীত কি খৰিকাঠৰ আকাল পৰিল?'

'হৌ, হেই—জলদিকৈ উঠা ৰে। তাৰাতাৰি কৰ। চমিকি ৰ'ল—পচিলেই কিজানি—'

বীৰসাক চিতাত শোৱাই থাকোঁতে ধৰ্ম্মুৱে ক'লে, 'কেমুন হাইজা হ'ল, কোনেও গম্কে নাই পালে—?'

'হৌ—জুই দিয়াহে!'

ধৰ্ম্মুৱে হাতযোৰ কৰি কৈ থাকিল, 'বীৰসা, তুমি সকলো দেখি আছা, জানি আছা। আমি হুকুমৰ চাকৰ, হুকুমৰ কাম কৰোঁ। তুমি আমাৰ দায়-দোষ নধৰা, বীৰসা!'

ধৰ্ম্মুৱে চিতাজুই জ্বলাই দিলে।

সিহঁত কেইখোজমান পিছুৱাই আহিল।

আক লগে লগে বীৰসাক বেচি অগনিৰে উলাহতে নগ্নকৈ জ্বলি উঠি আকাশলৈ জাঁপ মাৰি দিলে। লো লো কৰে জ্বলি থকা জুইলৈ চাই ধৰ্ম্মুৱে ম্ৰেতবে ক'লে, 'উলপ্তানত, অনেক অগনি জ্বলাইছিল, অগনিৰে তাক চিন্হে। কেনে বঢ়িৱাকৈ জ্বলি আছে চোৱা!'

'হা! তোৰ উলপ্তানৰ ইমানতে শেষ ৰে!'

ভিখনে ধেমালিতে ক'লে। কিন্তু ধেমালি অঞ্চল গ'ল। তাত থকা সকলোকেইজনেই সভয়ে পৰস্পৰলৈ চালে।

শিৱন একেখিৰে চাই আছে চিতাজুইৰ পিনে ।

তাৰ পাছত, চিতাজুই যেতিয়া জ্বলি জ্বলি দুমাওঁ দুমাওঁ হ'ল, তেতিয়া হাতত থকা খোচনী-মাৰিডালেৰে জুইকুৰাত খোঁচা মাৰি শিৱনে ক'লে, 'তোমালোক যোৱাগৈ । মই চিতাজুই পানীৰে ধুই দিম ।'

'তই—একলাই ?'

'হাঁ, একলাই ।'

সিহঁতে শিৱনলৈ চালে । কিবা ক'বলৈ মুখ মেজিও একো নোকোৱা হ'ল । আৰু তাৰ পাছত তাৰপৰা গুচি গ'ল ।

সিহঁত গুচি যোৱাৰ পাছত শিৱনে সমুখলৈ চাই পঠালে । চিতাৰ জুই এতিয়া উমি উমি জ্বলি আছে । এনে উমি উমি জ্বলি থকা জুই যে বহুতো পৰলৈকে জ্বলে, জানে শিৱনে । উমি উমি, ধোঁৱাই গুলুম বান্ধি বান্ধি, বহুতো পৰলৈকে । হাজাৰিবাগত, নিচেই সৰুৰপৰাই বসন্তকালি জংগলৰপৰা সিহঁতে বনৰীয়া বগৰীৰ গুৰুৱা ঠাল-ঠেঙুলি বুটলি আনি চোতালৰ এচুকত দ'মাই থৈছিল । জাৰকালি, এই বগৰী খৰিবোৰ জ্বলাই জুই পুৱাইছিল, ভৰি-হাত সঁকিছিল । বগৰী কাঠৰ জুই বহু পৰলৈকে জ্বলে । শিৱনৰ মাকে কৈছিল, 'মোৰ জাৰ না লাগে বে— । মোৰ বুকুতে বগৰী কাঠৰ আংগাৰ জ্বলাই থৈ গ'ল তোৰ বাপ, তোৰ দাদাটা, তোৰ ভাইটা ।'

দেহাডুখৰি চিতাত ভস্ম হৈ আহিল । দেহাত—থকা বুলিলে প্ৰায় একোৱেই নাছিল । এটা সৰা পাতৰ দৰে হৈ পৰিছিল । তাৰ ছে'লত—সেই প্ৰায়াক্ষকাৰ সৰু খোপটোত, জাক দিবলৈ, ঠাই সাৰিবলৈ গৈ—গধুৰ শিকলিডাল টানি টানি সেই সৰুতকৈয়ো সৰু খোপটোত বীৰসাক কিমান যে কষ্টেৰে ভৰি চোঁচবাই চোঁচবাই খোজ দিবলৈ দেখিছিল সি । ছলিট্যাৰি ছে'ল, নিৰ্জন কাৰাকক্ষ । নিশব্দ । কোনো নাই । কাৰো ছাঁটোও দেখিবলৈ নাই । সি অকলে অকলে ডুক কোঁচাই টহলি ফুৰিছে সেই পাবৰ বাহুহেঁচ খোপটোত । খোপটো বৰ সৰু আছিল । ইমূৰৰপৰা সিমূৰলৈ চৈধ্য খোজ, তাৰ পাছত কঠিন শিলৰ দেৱাল ।

উত্তৰ-দক্ষিণ পূব-পশ্চিমত দেৱাল, কেৱল দেৱাল। ভৰ্ম্মি, ধানী, ছুখৰাম, কলু মুণ্ডাইঁতে কাণ পাতি শিকলি চৌচৰোৱাৰ শব্দ শুনিছিল।

কলুৱে কৈছিল, 'ছলিবয়সবেপৰা দাদাক কোনেও ঘৰত বান্ধিব পৰা নাছিল। তাৰ দৰে এনে জংঘলে-পাহাৰে কোনেও কোনোদিনা বাট বুলে নাই। এই উলগুলানৰ নিমজ আন্ধাৰ বাতি দাদাই বাট বুলি বুলি কত যে পাহাৰ পাৰ হৈ কাঁহা কাঁহা মুলুকলৈ গৈছিল!'

কিন্তু ত্ৰিছ তাৰিখৰ বাতিৰ পৰতে যেতিয়া সেই ছে'লৰূপী কুঠৰীত শিকলিৰ শব্দ মুঠা হ'ল, তেতিয়া মুণ্ডাইঁতে ভয়ে ভয়ে পৰস্পৰৰ মুখলৈ চাইছিল। ধানী মুণ্ডাই কান্দি উঠিছিল, 'জিজিবি টান বে ভগৱান—উঠ বে—খোজ কাঢ়ি ফুৰ, 'কণমান। হা বে! সেই জিজিবিৰ আৱাজ শুনি আমি জীয়াই আছোঁ যে—!'

কিন্তু ভগৱান আৰু উঠা নাছিল। আৰু কপাল, ভুক কোঁচাই, শিকলি চৌচৰাই, ঘণ্টাৰ পাছত ঘণ্টা খোজ পেলোৱা নাছিল। ত্ৰিছ তাৰিখৰেপৰাই তাৰ নাড়ী হ্ৰবল হ'ল, নাড়ীৰ গতি হ'ল খৰ। জিভাখন খৰখৰীয়া মাৰিছে, জলা জলা যেন লাগিছে। পিয়াহত তাৰ অৰ্ধকণ্ঠ শুকাই যোৱা অৱস্থা, সি খুজি খুজি খোৱাপানী খাইছে। কিন্তু খাওবস্তু এটি কণিকাও খোৱা নাই সি। চকুযুৰি এদিনতে কোটৰত সোমাই গ'ল। কিন্তু ডেপুটি কমিছনাৰ ছাহাব পাছদিনাহে আহিবলৈ পালে। তাৰ আগতে নোৱাৰিলে আহিব। ডেপুটি ছুপাৰ মহোদয়—কেৱল ছুপাবেই নহয়, ডাক্তৰো। কিন্তু বীৰসাব ছে'লত আহ-যাহ কৰাৰ হুকুম তেওঁৰ নাছিল। ডি ছি-ৰ কথাত ছুপাৰ ছাহাবে বীৰসাক কিবাকিবি স্মিলেহি। বীৰসাই ইংৰাজীত মাত-বোল কৰিলে। সিদিনা ছুপাবে কৈ দিলে, তাৰ কলেবা হ'ল, নি নাৰাঁচে। কলেবা শিৱনহঁতে চেৰ দেখিছে, দেখে। হাইজা, চেচক মানে—আই, সাপেখোটা—কালফুৰাই যে কিমান উপায়েৰে সিহঁতৰ কিমানক যে লৈ যায় যমপূৰীলৈ, বন্ধুৱা খটাবলৈ। পেট চলা নাই, বঁতিউৱা নাই। এনেহেন হাইজা কেৱল ভগৱানৰহে হুৱ চাগেই।

চিতাজুই নুমাই আহিল। এতিয়া, গভীৰ প্ৰত্যাশাবে চিতাজুইৰ আলোকিত বৃত্তৰ সিপাৰৰ অন্ধকাৰলৈ চাবলৈ ধৰিলে শিৱনে। সেই অন্ধকাৰবপৰা ওলাই আহিল সালী, ভগৱানৰ উলপ্তানৰ সংগী, বন্ধু। তাইৰ মহীববলীয়া দেহাত হালধি-বঙী একুচীয়া শাড়ী, চকুত ডাঠ কঁয়লী।

সালীৰ হাতত কলহ। নিৰ্বাক সালী। শিৱনে। ছয়ো বাক্যহীন-ভাৱে হব্‌মু নৈবপৰা পানী কঢ়িয়াই আনি চিতাত ঢালিলে। চিতা কোঁচকোঁচাই উঠিল। খানিকমান ভস্ম আৰু ভাঁপ কোঁচকৈ আকাশলৈ জঁপ মাৰি উঠিল। তাৰ পাছত সকলো নিজম পৰিল।

এমুঠি ছাই সালীয়ে তাইৰ একুচীয়া শাড়ীৰ লুচত বান্ধি ল'লে। তাই শিৱনৰ কাষ চাপি আহিল। হাঁহিলে। গভীৰ মধুৰ আশ্চৰ্য্য হাঁহি। তাইক বীৰসাইহে তেনেকৈ হাঁহিবলৈ শিকাইছিল।

সালী শিৱনৰ কাষত থিয় হৈ আছে। নিচেই কাষতে। কিন্তু শিৱনৰ শৰীৰ নিটল। নিৰ্বাক। অথচ সালী যে ইমান কাষত! তাইৰ নিশাহ শিৱনৰ গা চেলেকি গৈছে।

সালীয়ে ক'লে, 'তই মোক বহুত দিলি, শিৱন।'

'কি কৰিবি?'

'জংগলত উবাই দিম।'

'কেলেই?'

'কৈছিল—জংগলমে ছাই উবাই দিলে জংগলে জানিব—বীৰসাই তাক পাহৰা নাই। ছাই পৰিবগৈ মাটিত, মাটিত জনম ল'ব গছ, সেই গছ ডাঙৰ হ'ব, সালী।'

'কৈছিলনে!'

'ওঁ।'

'তই বাৰগৈনে কি? মোক কৈ যা কিবা।'

'ক'ম! স্তন।'

'বোল।'

'উলপ্তানৰ শেষ নাই। ভগৱানৰ মৰণ নাই।'

ই‘মবণ না ?’

‘নাহু !’

‘নাই ?’

‘না বে !’

‘তেন্তে মুই কাক জালালৌ ?’

‘ভগৱানৰ মবণ নাই !’

সালী গ’লগৈ ।

নিমজ অন্ধকাৰত নিমিষতে নোহোৱা হ’ল ।

শিৱনৰ তেজত চিতাৰ জুই-কিৰিঙতি জ্বলি উঠিল । তেজ ওলোৱাৰ
দৰে ফিং ফিং কৰে জুই-আঙনিবোৰ ওলাইছে তাৰ মনৰপৰা ।

একো একোটা শব্দেৰে একো একোটা ফুলিংগ ।

উলপ্তানৰ ।

শেষ ।

নাই ।

ভগৱানৰ ।

মবণ ।

নাই ।

শিৱনে চাঁক খাই উঠি সন্তয়ে আকাশলৈ চালে ।

তাৰ তেজ বৰ প্ৰাচীন । বৰ আদিম হয় কৃষ্ণাংগ আদিমবাসীৰ
তেজ । তাৰ তেজত আছে অনাহাৰ দাবিত্যা নটি-লাঞ্ছনা । তাৰ তেজে
বিস্বাস কৰে কপকথা কিংবদন্তি অলৌকিকতাক । তাৰ তেজে চিৰকাল
চিৰদিন পলৰীয়া হৈ জীৱাই থাকিবলৈ বিচাৰে ।

আক আকি হ-টা শব্দই তাৰ প্ৰাচীন বস্তত হ-টা কিৰিঙতি হৈ
জ্বলি উঠিল ।

কলহটো আছাৰি পেলাই শিৱনে বেলাই খোজ ল’লে ।

যানী মুণ্ডা জেলত বহি আছিল। বহি আছিল ভৰ্মি, কলু, গোপী, বামাই আদিকৰি কেইবাশও মুণ্ডা। সিহঁতৰ দেহ শিকলিৰে বন্ধা। শিকলিৰে সৈতে শুই থকা বৰ কষ্টকৰ। এশ দহ, এশ পোন্ধৰ ডিগ্ৰী উত্তাপ থকা শিলৰ দেৱালবোৰ বৰ উত্তপ্ত হয়। ইমান উত্তাপত টোপনিৰে জোকালেও চকু জাপ নোখোৱা হয়।

বুকৰ ভিতৰত ব্যৰ্থ উলপুলানৰ উত্তাপ, বাহিৰতে জেঠৰ বাবেখৰ আৰু তাৰ লগত বীৰসাৰ চিতাজুইৰ তাপ...

মুণ্ডাহঁতৰ চকুত টোপনি নাছিল। সিহঁত বহি আছিল।

শুই আছিল অকল ছুনাৰা। কিশোৰ, ওঠৰ বছৰীয়া মুণ্ডা কিশোৰ ছুনাৰা। তাৰ দেহ লেউ-সেউ পৰিছিল, ওঁঠৰ কোৱাৰিয়েদি তেজ বিৰিঙি আছিল, যোৱা কেইবাদিনৰেপৰাই জ্বৰি জ্বৰি ওলাই আছিল। সেই যে বুকত শিলে খুন্দিছিল ডোম্বাৰিৰ যুদ্ধত—সেই তেতিয়াৰেপৰাই।

আজি সি বীৰসাক চিনাক্ত কৰিবলৈ যাব পৰা নাছিল। খোজ লোৱাৰ শক্তিও নাছিল তাৰ।

‘তুই যাইস্না ছুনাৰা।’

ধানীয়ে কৈছিল।

‘মোক তহঁতে লৈ ব’ল।’

‘তুই যাইস্না।’

‘মোক লৈ ব’ল।’

‘মৰিবি।’

‘ভগৱানক তহঁতে দেখিবি, মই নেদেখিমনে কি ?’

‘মৰিবি ঐ ছুনাৰা।’

‘তহঁতে কি জানিবি, ভগৱান মোক বোলে নাই, যদি বজ্জ্ব হৈ কিবি আহোঁ, তহঁত ডবাৰি। যদি বজ্জ্ব হৈ কাটি পৰোঁ, তহঁত ডবাৰি। যদি বাঘ হৈ কিবি আহোঁ, তহঁতে ডব কৰিবি। যদি জানোৱাৰ হৈ কিবি আহোঁ, তহঁতে মোক চিনি নাই পাৰি। সেইহে, মানুহ হৈ কিবি আহিমহে মূৰ্খ, নতুন ধৰ্ম্মী খিচি ল’ম—মূৰ্খ নৌতন্ পিৰখীৱি হিৰ্জাম।’

বাভগ হৈ আহোঁ যদি, গোসাঁই হৈ আহোঁ যদি তহঁতে মোক চিনি নাপায় ।
মুই মুণ্ডা হৈ কিবি আহিম বে, সেই মুণ্ডাটা আকো' উলঙলানৰ কথা
ক'ব, তাক মুই বুলি চিন্‌হি ল'বি ।'

‘কৈছিল, কৈছিল— হা !’ ভৰ্মিয়ে হাহাকাৰ কৰি উঠিছিল ।

‘কি কৈছিল ?’

‘ধানী, তু বোল ।’

‘মুই—?’

‘তোৰে লগত চব কথা কৈ গ'ল সি ।’

‘তেনে শুন্ তহঁত । তাৰকে যি কৈছে, সি যি কৈছে, চব কথাৰ
সাৰ কথা কৈছিল ভৰ্মিক ।’

‘ভৰ্মি, তু বোল ।’

‘মোকে বুলল, ভৰ্মি, জেহেলে এই চাবিশ মুণ্ডাক বচাম মুই ।
মাজিস্টৰে যেতিয়া আদালতত আমাৰকে উঠাব—তেতিয়া তহঁতক মুই
চিনি নাপাওঁ বুলি ক'ম । ক'ম, যি কৰিছিলোঁ, আন কিছুমানক লগত
লৈ । তহঁত তাত নাছিলি । তহঁতেও মোক চিনি নাপায় বুলি ক'বি ।’

‘বুলল ?’

‘বুলল । বুলল—ইহঁতে আমাক জেহেলৰপৰা ওলাই যাব নিদিয়ৈ ।
আক এই মাটিৰ শৰীল নেবিলে তহঁত বাঁচি নাথাক । আশা নেবিবি ।
মই তহঁতক উটুৱাই দি থৈ গ'লোঁ বুলি ভাবিবি নাই বে । সকল হাথিয়াৰ
তহঁতক দিলোঁ, চব শিকাই দিলোঁ । তাৰে বুজ কৰি জীয়াই থাকিবি ।’

‘বুলল ?’

‘আক কত কথা যে বুললবে ! বুলল—মই কিবি আহিম বে
ভৰ্মি । কিবি আহিম—বুন্দু, তামাৰ, কত যে ঠাইত হোলিৰ মেজিত
জুই দিম । সোণাপুৰত ঘূৰা বতাহ—খুলাৰ ধুমুহা উৰুৱায় । জানিবি—
বানোৰ পাহাৰত পাট-পলুৱে কশী দিয়ে, সেই কশীৰপৰা যেনেকৈ' আ—
নেক পাট-পলু ওলায়, মোৰ কথাৰপৰা নৌভন্ কথা ওলাব ।’

‘ব'ল, ছুনাৰাক লৈ যাওঁ ব'ল ।’

তেতিয়া সিহঁতে ছুনাৰাক লৈ গৈছিল।

বীৰসাব দেহটোক বেঢ়ি, চাৰিওফালে এপাক ঘূৰি সি গুচি আহিল।
সেই তেতিয়াৰপৰা সি মূৰ দাঙিব পৰা নাই।

এতিয়া সকলোটিয়েই জানে, বীৰসা আক নাই। কিন্তু সি ছুনাৰাই,
জানেনে নাজানে, কোনেও নাজানে।

সি বয়সত সক। সৱাতোকৈ সক সি। মাটি নাই তাৰ। গাই-
বলদ ঘৰ-দুৱাৰ একোৱেই নাই। চেন্দু গাঁৱৰ সুবজ সিঙে তাক কিনি
লৈছিল—দিনে একোঁহী ঘাটো আৰু এজেৰা নিমখ, বছৰেকত তিনিখন
—লোটিতকৈ অলপ আহল-বহল কম দীঘৰ—দুবেগেতমান দীঘৰ চুৰিয়া,
এইখিনিৰ বিনিময়ত সুবজ সিঙে ছুনাৰাৰ জীৱনক—আনকি মৰণকো
কিনি লৈছিল।

নিজৰ বোলোঁতে তাৰ আছিল এখন কাঠৰ কাঁকৈ, এটি বাঁহী, আৰু
এটি ধনু। এই কেইটি বস্তু লগত লৈয়েই সি হাবিয়ে-বননিয়ে সুবজ
সিঙৰ গাই-হাগলী চৰাইছিল, কুকুৰনেচীয়া-নাহৰফুটকীক কঁড়িয়াই
খেদিছিল, নহ'লেবা টিং বজাই টালুকি-ভালুকি কৰিছিল।

আৰু গাইছিল গান।

বীৰসা তেতিয়া আনন্দ পাণ্ডেৰ ঘৰত থাকে, গান গাই ঈশ্বৰৰ তুতি-
নতি কৰে। ছুনাৰাই তাক আলেঙে আলেঙে দেখিছিল। শুনিছিল
তাৰ গান। গান গাই, কেৱল গানকে গাই, বীৰসাই তেতিয়াও মানুহৰ
তেজত মাদলৰ বোলেৰে দোলনি তুলিব পাৰিছিল। ছুনাৰাৰ তেজৰ
তলতো তেতিয়াই মাদল বাজি উঠিছিল। আৰু সেয়েহে, উলপুলানৰ উকি
শুনি সি সুবজ সিঙৰ গাইচৰি এবি, গাই-হাগলীবোৰক চৰণীয়া পথাৰতে
এৱি, টিঙিবি-পাখৰ ঘাঁহি সুবজৰ ঘৰত জুই লগাই, চীনা ঘাঁহৰ দানা
—যি দানা নিজাই সি 'ঘাটো' পগাইছিল—সেই চীনা ঘাঁহৰ দানাৰে
ঠাই খোৱা বস্তা এটা আৰু খালোণ এডোখৰ জুই কৰি লৈ দপাটকৈ গুচি
আহিছিল পোনে পোনেই বীৰসাৰ জৰিয়ল।

আৰু—আৰু উভতি খোৱা নাছিল।

সেইজন ছুৰাবায়েই শুই শুই শোবা-শেবেজুৰা যেন হৈ পৰিছিল।
আন মুণ্ডাইঁত তলমূৰ হৈ বহি আছিল। সিহঁতে ভাবি আছিল : দহন-
বহন শেষ হ'ল, শিৱন কিয় নাই কিবিল ?

এনেতে হঠাৎ পগলাঘটি বাজি উঠিল—ঢং ঢং ঢং ঢং ঢং !

কিয় পগলাঘটি বাজিছে ? জেহেল ভাঙি কোননো পলাল ?
হঠাৎ কি হ'ল ? কবিডৰত ইমান গৰপ গৰপকৈ বুটজোতাৰ শব্দ কিয়
উঠিছে ? ছেটি হৈছে কিয় লৰা-খপৰা লগাইছে ? কোনে চিয়'বিছে ?
কোনে চিয়'বি চিয়'বি কৈ আছে, 'চাহাবক খবৰ দিৱা—!' কোনে ?
কোননো ইমানকৈ টে'টুকালি চিয়'বি আছে ?

উলগুলানৰ শেষ নাই ! ভগৱানৰ মৰণ নাই !

যেনিবা বিজুলীৰ চেকনীৰ কোব খাই উঠি মুণ্ডাইঁতে একেলগে মূৰ দাঙি
চালে। আটাইবোৰেই ছলছলকৈ ছুৰাবলৈ বুলি আশঙ্কালে, ডিঙি মেলি
মেলি ঘটনাৰ উন্ন-স্বাম ল'বলৈ বিচাৰিলে।

কেৱল ধানী, বুদ্ধ ধানী বহি থাকিল ছুৰাবাক সাৱটি লৈ, এক
ভাষ্কৰ্য্যৰ শিলৰ দৰে স্থিৰ হৈ। 'বহু, বহুকাল ধৰি সি যুঁজি আছে।
চাঁওতালহঁতৰ 'হল'ত অহিপত্ৰ এবিছিল, চৰ্দাৰহঁতৰ 'মূলকই লড়াই'ত
ভাগ লৈছিল, বীৰসাব 'উলগুলান'তো জ'পিয়াই পৰিছিল। লড়াকু ধানী।

কেৱল ধানীয়েইহে জানে, 'উলগুলান'ৰ শেষ নহয়, আৰু ভগৱান
কোনোকালে নমৰে। ভগৱান পুনৰ মুণ্ডা হৈ মুণ্ডা-জননীৰ কোলালৈ
ফিৰি ফিৰি আছে। তেনেহ'লে ধানী কিয় বাব তেনেকৈ উধতুৱা হৈ ?
নজনা-সুস্তনাইঁতে গৈ থাকক, স্তনকগৈ।

'উলগুলানৰ শেষ নাই ! ভগৱানৰ মৰণ নাই !'

শিৱনৰ মাত !

শিৱনে টে'টুকালি চিয়'বিছে !

চিয়'বটোৱে এই কাললৈ পতি লৈছে। কোনোবাই কৈ উঠিল,
'শিৱন মেতৰ বলিৱাটা হ'ল বে—!'

'ধব্, তাক ধব্—!'

‘উলগুলানৰ শেৰ নাই ! ভগৱানৰ মৰণ নাই ! হেই মুণ্ডাইঁত, মই
জানি আহিলোঁ। উলগুলানৰ, হে হে—তহঁতৰ উলগুলানৰ শে—’

শিৱনৰ চিয়ঁৰ অকস্মাৎ স্তব্ধ হ’ল।

সকলো হাই-হুই চিয়ঁৰ-চিৎকাৰ হঠাতেই নোহোৱা হ’ল।

সকলো স্তব্ধ।

খালী কাণত পৰা হ’ল—চেৰনীৰ কোব, লাঠিৰ মাৰ মানুহৰ দেহত
পৰাৰ আৰ্তনাদ। কাণত পৰা হ’ল—জোঁটা-পুটি দবৰা-দবৰিৰ শব্দ,
কেঁকনি-গেঁথনিৰ শব্দ, আৰু মানুহক গাৰ বগেৰে টানি-চুঁচৰি নিয়া
বুটজোতা পিন্ধা ভৰিৰে গচকাৰ শব্দ...

ছুনাবাই ক’লে, ‘ধানী, মোৰ মুখ মুছা।’

ধানীয়ে ছুনাৰাৰ মুখখন মচি দিলে।

‘হেই ধানী, ভগৱানে কৈছিল, সিংভূমৰ সকল জংগল আৰু মাটি
আমি ফিৰাই পাম।’

‘চুপ্ যা।’

‘সকল জংগল ফিৰাই পাম ! সেই যিদিনা এই ধব্‌তীটা খাদো দো
ছোৱালীৰ দৰে কোমলটা হৈ আছিল, তেন্ ধব্‌তী ফিৰ্ হ’ব। সেই ধব্‌তীত
মহাজন নাই, দিকু নাই, ছাহব নাই। খালী জংগল আৰু পাহাৰ বে ধানী...!’

‘চুপ্ যা।’

‘তেন্ ধব্‌তী তহঁতে দেখিবি, মই দেখা নাপাওঁ। মোৰ মুখ মুছা
বে ধানী। ঠাকুৰৰ নাম শুনা, সেই গান গা বে তহঁতে, ধানী। সেই
‘বোলোপে’ গান শুনা মোক, মই তহঁতক শুনাইছিলোঁ যে—’

ষেৰেৰে ষেৰেৰকৈ অলপ শব্দ উঠিল।

ছুনাৰাৰ মাত স্তব্ধ হৈ গ’ল।

‘হে ধানী, ছুনাৰা মৰিলনে কি !’

ধানী চুপ হৈ থাকিল। ছুনাৰাৰ মূৰটো কোলাত লৈ নিম্পলক দৃষ্টিৰে
ধীৰে ধীৰে ছলি থাকিল।

তাৰ পাহাড়, হঠাৎ গাই উঠিল—

‘বোলোপে বোলোপে হেগা মিছি ছোন্ কো।

হোইঅ’ ডুডুগাব্ হিঙ্কু তানা ।

বোলোপে...

ওতে বে ডুডুগাব্ ছিব্ মা বে কো আনছি ।

দিছুম তাবু বুআল্ তানা

বোলোপে...

তাইঅ’ম্ তে দো হোবা কাপে নামিয়া ।

দিছুম তাবু লুবা জানা ।

বোলোপে...

[হেব অ’ —

তাই অ’—ভনৌ অ’—অ’ ল’বাইত

ওলাই ওলাই আহ ।

বন্ধা কব্ বন্ধা কব —

লববি লববি যা

উঠিছে যে বড ধুম্হা...

মাটিব বুকুত ঘূঁৰা বতাহ

আমাৰ বুকুত উঠে হতাহ

কঁহলীয়ে ছানে আকাশ

চা, চা, ওলাই আহি চা,

নিলে কাচি আমাৰ দেশ এ চা...

অ’ তাই—ভনৌ অ’—

পাহত আক নাপাৰ অ’

উপায় পাহত আক যোঁনোপা...

শক্তি শেল হানিলে ঐ

আত্মাবে যে হানিলে ঐ

তাই বে ওলাই আহ ঐ ওলাই ওলাই আহ...।]

আক লগে লগে সকলো যুগাব কণ্ঠবপবা, বক্তবপবা, যন্ত্ৰব দবে,

যন্ত্ৰণাব দবে, গভীৰ আৰ্ত গান ওলাই আহিল—

‘বোলোপে...।’

জেলখানাত বহি ধানী মুণ্ডা, ভৰ্মি মুণ্ডাই বীৰসাৰ কথাৰে পাতি আছিল।

অনেক, অনেক চান্দৰ আগতে বীৰসাৰ পৰ্দাদাৰ পৰ্দাদা—
আজোককাকৰো আজোককাক, কিজানি আজোককাৰ আজোককাৰো
আজোককাহঁত আহিছিল ইয়ালৈ ঘৰ বন্ধাৰ—বসতিৰ ঠাই বিচাৰি।
তেতিয়াৰ সেই কালত হাবি-বননি পাহাৰ-টিলা জমিন-মাটি এনেয়ে পৰি
থাকিছিল। বসতিৰ ঠাই বিচাৰি আহি এৰা-পৰলীয়া মাটিত যিজন
খুঁটি পুতিছিল, সেইজনেই থাপিছিল খুটকাটি গাঁও।

সিহঁত আহিছিল ভাই-ককাই—চটিয়া হৰম আৰু নাবু। তেতিয়া
শাওণ মাহ। ডোমডাগ্ৰা নৈৰ দুয়ো পাৰ ওপোচাই বৈ গৈছিল
দোকোল-টঁকা বান। তাত, সেই নৈৰ পাৰতে সিহঁতে পাতিছিল চুটিয়া
গাঁও। সিহঁতৰ—সেই দুজন ভাই-ককাইৰ নামৰপৰাই ক্ৰমে ক্ৰমে
এই অঞ্চলৰ নাম হ'লগৈ—ছোটনাগপুৰ।

সিহঁত দুজন আছিল পুতি মুণ্ডা। য'তে গাঁও থাপনা, তাতেই
মাহুহৰ আনা-যানা। গাঁৱো পাতিলে, বসতীয়াও আহিলে। আকৌ—
বসতি এৰি কোনোবা-কুহুৰি গুচি নোযোৱাও নহয় নতুন নতুন ঠাইলৈ।
ক'লা ক'লা বৰণৰ মতা-তিবোতা, গাই-ছাগলী-ম'হ, কত যে সংসাৰৰ
ইটো-সিটো-বহুতো বয়-বস্তু, পাচি খৰাহি কোৰ চিপ্ৰাং খন্তা বটালী
ধনু-কাঁড় বৰছা—কত কি। সিহঁতৰ খোজে খোজে খলি লৈ উঠিল—
ভিলমা, তামাৰ, উলিহাতু, চালকাড়—গাঁৱৰ পিছত গাঁও...

তেতিয়ালৈকো সকলো কথা আছিল পানী পানী। সিহঁতো
অবগ্যত চিকাৰ কৰিছিল, অবগ্যতে গাই-ম'হ চৰাইছিল, অবগ্যৰপৰা
টুঙি আনিছিল কত যে ফল—বুটলি আনিছিল পাত খৰিকাঠ, অবগ্যৰ
যাউতিশুগীয়া ছনপৰা কুমাৰী মাটিক কৰি লৈছিল আবাদ। সিহঁতে
তেতিয়া জানিছিল—সিবোঙা হ'ল দেহতাবো দেহতাবো। সকলো বোঙাৰ,
অৰ্থাৎ—সিবোঙাৰ ৰাজ্য আন যিকোনো দেহতাব ওপৰত।

আৰু পহান আছিল সেই সিবিোঙাৰ পুৰোহিত।

কিন্তু কেৱল বীৰসাৰ দিনতে নহয়, বীৰসা ওপজাব বহু দিনৰ আগতেই, বোধহয় বীৰসাৰ আজোককাক লুকা জনম লোৱাৰ আগতেই সকলো কথা-কাণ্ডই বেলেগ ৰূপ লৈছিল। বদলি গৈছিল। কেনেকৈ যে বহুদিন গৈছিল—সেই কথা কেৱল অজোকালৰ বজো ধানী মুণ্ডাইহে জানে। আন কেৱে নাজানে।

ধানীয়ে তাহানিদিনৰ সেইবোৰ কথা ফাটেকিয়াল ৰঙ্গী মুণ্ডাইতক কৈছিল। ধানীৰ কথাবোৰ মনপুতি শুনাৰ বাবে ঢেৰ সময় ওলাইছিল মুণ্ডাইতৰ, কিয়নো, সিহঁতক ফাটেকত ভৰাই থোৱা হৈছিল, হয়, ইজনৰ পিছত সিজনকৈ ফাটেকিয়াল মৰিছিলো, হয়, কিন্তু মহামাণ্ড চৰকাৰে তেতিয়ালৈকো তদন্ত শেষ কৰিব পৰা নাছিল। আৰু তদন্ত শেষ নহ'লে—চৰকাৰৰূপী কমাৰে কেনেকৈনো জানিব মুণ্ডা দুখীয়াৰ লো-ৰ খবৰ? তদন্ত শেষ নহ'লে কেছ সজাই-পৰাই নগৰক সাগৰ সাগৰক নগৰ কৰি দাখিল কৰিব নোৱাৰি। কেতিয়াবা কেতিয়াবা কেইশমান নিঃসম্বল মুণ্ডাৰ অৰণ্যৰ অধিকাৰৰ যুঁজ একোখন ইমান ভয়ংকৰ অপৰাধ হৈ উঠে যে—সাত শিয়ালৰ বাগি দিব জনা বৃটিছ গৱৰ্নমেণ্টৰ সৰ্বপ্ৰকাৰৰ শাসন-যন্ত্ৰক কামত খটুৱালেও মাঠি-মুঠি কেছ যুগ্মতোৱা নহয় যে নহয়েই। ফলত মুণ্ডাইত বৃটিছৰ ঠেঙৰ চেপা গোলাম হৈয়েই থাকিবলগা হয়, বিচাৰাধীন হৈয়েই থাকিবলগা হয়। কিয়নো—‘আইন’ বোলা কথা, কেছ দিব তো লাগিব। অথচ—কেছেই সাজু নহয়!

‘ধানী, তইনো জানিলি কেনেকৈ?’

‘নহ'লে কি তহঁতে জানিবি? মই কি আজিৰ মাহুহ? মই হ'লো যাক বোলে আব-নি-পুৰ-নি। ছদ্মালহঁতে বেতিয়া ‘ছল’ কৰিছিল, মই তেতিয়া পানচও (পাঁচশ) চান্দ পাব হৈছোঁহে। মই কাকনো দেখা নাই? সিধু—সিধোক ৰোধি আছিছোঁ, কানছকো। ভাগ্নাডিহিলৈ গৈ সিধো-কানছৰ ছলত চাবলি ছোৱা নাই আছিলোনে মই? কুচ ফলপৰা বিৰ বনাইছিলোঁ কুচিলা, সাগৰ বিৰ বাহিৰ কৰি বনাইছিলোঁ অহিগভৰ, কাড়—মোৰ দৰে বিৰ কোনে বানাবাৰ্, জানাছিল বোল?’

‘হাঁ—? তু ছল দেখাছিস্?’

‘দেখাছিস্?’

‘দেখাছি।’

‘সাঁচ্ দেখাছিস্?’

‘দেখি নাই? তেতিয়া মোৰ বেটাগুলান ছেই ঘূৰান। ছটা বেটাৰ
ষৰতে মোৰ নাতি হৈ যাইছিল।’

‘সিহঁত ক’তে আছে?’

‘নাই জানো।’

‘কি! নাই জান?’

‘নাই জানো।’

‘কিয়?’

‘সিহঁতক মই এৰি আহিলোঁ।’

‘কেলে?’

‘কৈ দিলোঁ ছাহাবৰ আগত, সিহঁত মোৰ কোনো-কেও নহয়, মুই
সিহঁতৰ কোনো-কেও নহওঁ। নাহ’লে—তেনেকে’ না কোৱা হ’লে
সিহঁতকো ফাল্গীৰ জবীত দিলে হয় ওলমাই।’

‘ওলমাই দিলে হয়?’

‘হাঁ।’

‘হাঁ—?’

‘হাঁ বে! তেতিয়া দেখি লৈলাম দিকুহঁত কেনেকুৱা হয়, আক কেনে
হয় বগাছাহাব।’

‘তেতিয়াৰপৰা জানিলি?’

‘জানিলোঁ। হা—দেখ্, বীৰসাৰ ৰংগৰ আদি পুৰুষে থাপিলে
ছোটনাগপুৰ। কিন্তু বজা উঠিল আন। আক তেতিয়াৰেপৰাই
আমাৰ মাটিত, আমাৰ জঘন্যত বাহিৰাহঁত সোমালহি, সোমাই—সেই
বাহিৰাহঁতে—দিকুহঁতে আমাৰ বোলা যি য’ত আছিল চৰ কাটি নিলে।
সিহঁত আছিল একইবাবে আন জাতৰ, আন দেশৰ অচিনাকি মানুহ!’

চাৰিওফালৰেপৰাই মাহুৰ আছিল। ঘিহঁত আছিল, সিহঁতেই দিকু। ধানীয়ে ভালেকৈয়েই জানিছিল, ঘিহঁত অহাৰ কলত প্ৰাচীন খুটকাটি প্ৰায় ব্যৱস্থা থান-বান হ'ল, ঘিহঁতে মুণ্ডাসৰক উচ্ছেদ কৰি মাটি-বাৰী দখল কৰি ল'লে, সিহঁতেই হ'ল 'দিকু'। সিহঁতে 'বন্ধুৱা' হিচাপে ওৰে জীৱনকাল খৰি খটোৱাৰ, নিখচিকৈ 'বেগাৰী' লোৱাৰ নিয়ম বান্ধিলে। বিনা মজুৰিবেই 'বেগাৰ' ঋটিবলগীয়া হৈছিল! ধানীয়ে জানে, জীৱনৰ যাতনাই থকা-সৰকা কৰা দিনবোৰৰ কথা ক্ষণবোৰৰ কথা মুণ্ডাসৰে গানে গানে মূৰ্ত্ত কৰি তোলে, গানৰ যোগেদি মুখে মুখে লিখি ৰাখে জীৱনৰ গভীৰ অভ্যাচাৰ-উৎপীড়নৰ বুজী। সেই গান কোনে ৰচে, কোনে দিয়ে শুব, কোনেও তাৰ টকা-সঁকা নাপায়।

সেই কথা মনত পৰাত ধানীয়ে ক'লে 'হা—দেখ, দিকুক ঘোঁৰা লাগে, মুণ্ডাই পয়ছা দিব। দিকুক দোলা লাগে, মুণ্ডাই দাম দিব, মুণ্ডায়েই কঢ়িয়াব। দিকুক যি লাগে,—চব মুণ্ডাইহে দিব লাগিব। দিকুৰ ঠিকাদাৰক ছাহাবৰ কাছাৰীয়ে জ্বিমনা কৰিলে সেই জ্বিমনাৰ টকা মুণ্ডাইহে যোগান দিব লাগিব। তাৰ বাদেও জোৰ কৰি টকা খাব লোৱাৰ মুণ্ডাক। আৰু তাৰ বাদে মাটিৰপৰা উঠাই দিব—খেদি দিব। তেতিয়া আহিব আবকাটি। আৰু আবকাটিয়াই হোজা হেবাং মুণ্ডাগুলানক কুলী-বন্ধুৱা বনাই লৈ যাব কাঁহা কাঁহা মুলুক। মোৰ বহিনী-বৈনাইক লৈ গ'ল সেই কুথাকে। দেশ ছাৰি গ'লে মুণ্ডাই আৰু ফিৰেনা হে। তাহাঁতে পথ চিন্‌হেনা, পৰবাসী হৈ, বিদেশ-বিভূঁইত চুখে-শোকে ভুকীয়া-কগীয়া হৈ যবে। কোনো মুণ্ডাটো পৰদেশ বাই ভাল খায় নাই, থাকে নাই।'

এনেকুৱাই আছিল ধানীহঁতৰ জীৱন।

ধানীহঁতৰ—মুণ্ডাহঁতৰ জীৱনত সোমাই পৰিছিল মহাজন জন্মিমাৰ মিছনাবি জেল-কাছাৰী পকী ৰাষ্ট্ৰ পথ কোলাডী বেয়েনেই বন্ধুক থৰ অনাবুজি আৰুফল মাটিৰ আবকাটি বন্ধুৱা বেঠবেগাৰী...কত বে কি...

বোৱনকালত ধানীহঁতে গাইছিল :

‘বন্ধা-বেগাব খাটুতে আমাব কাছে যবে লোহ গ’ !

জমিন্দাবৰ টেকেলাই ঐ দিনে-বাতি

খেদেহে মোক, খেদে হে...

কান্দো যে মই দিনে-বাতি, এহে...

বন্ধা-বেগাব খাটি খাটি মোৰ এনে হাল গ’—

হাবথবীয়াৰ ঘৰ নাই, স্মৃথ কোনে দিবে গ’ ।

কান্দো যে মই দিনে-বাতি

চকুৰ লোহৰ দৰে এহে লুণীয়া মোৰ লোহ গ’ ।’

ধানীৰ যৌৱনকালৰ হাবি মাটি পাহাবেবে ভৰপূৰ জন্মকালবেপৰা পোৱা মুণ্ডাবী তুনীয়াখনৰ পৰা মুণ্ডাইঁতক খেদি দিয়া হৈছিল ।

তেতিয়া ধানীহঁতে বুঢ়ালোকৰ মুখৰপৰা শুনিছিল, এদিন এই ক’লা এক্কাৰবৰণীয়া মাহুহৰ ঘৰতে জনম ল’ব সিহঁতৰ উদ্ধাৰকৰ্তা । এদিন তেওঁ আহিবই । আক সিংভূম-বাঁচীৰ সেই বঙা ঘোঁৰাহেন পলাশ-ফুলা জংগলত যেনেকৈ জুই জলি উঠে, তেনেকৈ সেই বাতৰিয়ে সমগ্ৰ মুণ্ডাবী তুনীয়াৰ আশ্ৰমান বাঙলী বঙেৰে বঙাই জলি উঠিব মুণ্ডাৰ ঘৰে ঘৰে । ক’লা মানৱীৰ কোলাত আহিব অনাৰ্য্য কৃষ্ণ ।

আক সেইদেখিহে মুণ্ডাসৱৰ জীৱন হৈ উঠিছে যেনিবা কংসৰ কাৰাগাৰ...

জানিবঁ জনম ল’লেই—বুলি ভাবি, বৰ হেঁপাহৰে, ১৮৫৫ চনত ছয়চল্লিছ বছৰৰ ডেওনা পাব হোৱা ধানী মুণ্ডা গুচি গৈছিল—সো—বাবুহাইঁত হৈ ভগনাদিহিব ময়দানত সিদ্ধো আক কান্ধু ছন্তালহঁতৰ দলত লগ লাগিবলৈ ।

মুণ্ডাসৱৰ ‘খুটকাটি’ কন্দৰস্তুক্ৰমে সকলো পুত্ৰয়েই চান্দা দি মাটিৰ দখল বজায় ৰাখিব পৰা হৈছিল । চাঁওতালহঁতে হাবি কাটি যি মাটি আবাদ কৰিছিল, তাৰ নাম আছিল ‘দামিন-ই-কোহ’ ।

চাঁওতালহঁতৰ জীৱনতো, সিহঁতৰ ‘দামিন-ই-কোহ’ৰ জীৱনতো কালেঙীহঁত—সেই দিকুইত—সোমাই পৰিল ।

‘সেই কাৰণে তাইঁতে ছল কৰিছিল !’

‘তু কি কৰাছিলি ?’

‘তাইঁতাৰ হিলৈ, আমাৰ তীব-ধমুক—ধমুক—কাঁড়। তথাপি চলিল
ছল—ছবছব দিন।’

‘তু কি কৰাছিলি ?’

‘কুচিলা। কুচিলাৰ বিষ বানাইছিলোঁ। কাঁড়ত এই কুচিলাৰ
বিষ লাগাই বিষাল কৰি তুলিছিলোঁ। কাঁড় নহয় যেনিবা সাইখাত যমৰ
টেকেলা ! কণ্টকাৰীৰ ফল পানীত সিঁজাই গেদ কৰি লৈ, সেট
কণ্টকাৰীৰ গেদ কাঁড়ত মানি শুকুৱাই লৈছিলোঁ। এইবোৰ কৰাছিলোঁ।

‘গৈছিলি কেলে ?’

‘ভগৱান অহা বুলি শুনি। এই ভগৱানে মানুহক কোলাত উঠাই
লৈ দোলনি-ভুলনি না কৰে। মানুহক নিচুকাই নিবল না কৰে। এই
ভগৱানৰ হাতত ধমুক-তীব আৰু জোং যাঠি বৰহা !’

‘ভগৱান নাই আছিলি ?’

‘ভগৱান নাই আছিল।’

‘তু কি কৰিলি ?’

‘বিহু বছৰ দিন ধৰি বেঙাটো হৈ তাপ মাৰি থাকিবলগীয়াত
পৰিলোঁ। মহাজনৰ খেতি-মাটি চাহ কৰিলোঁ, গাই-ম’হ চৰালোঁ,
ঘাটো খালোঁ, গাত কাপোৰ ল’লোঁ। তাৰ বাদে গজ্জত ঘূৰা-পকা
কৰিলোঁ, হাটে-বাটে টকা কোবাই ফুৰিলোঁ। কোনোৱেই নকয় ছল
হ’ব। কিন্তু কাণ পাতি থাকোঁ মুই, শুনি লওঁ সকলো কথা-বতৰ।
একদিন—ঐ ভৰ্মিটা—এতিয়া বিটা ইয়াত ভাল মানুহটো হৈ বহি
আছে, সি কৈছিল, চল ধানী, ভাগনাডিহিলৈ যাওঁ।’

‘তা বাদে ?’

‘মুই কওঁ, কেনে ? তো সি কয়, তাত সিধু-কান্ধৰ গাঁৱত চৰ
ছহাল গৈছে, পূজা দিছে। তো মুই বোলোঁ—কি জানিবা ভগৱান
আছিল, বঃ এপোৱামান কুচিলা লৈ লৈওঁ। কিন্তু সি মোক ঠাচ কৰে

চৰ শোধাই দিলে। ক'লে, বৃদ্ধুটো, আগে ঘাই চাওঁ তেহে কুচিলা
উলিয়াবি। কঁচ ফল নাই ক'ত ? তাৰ কথা মতে চলি গৈলাম।
এইবাৰ ভিন বাটেৰে।'

‘বেলতে উঠি ?’

‘নাই। খোজ কাঢ়ি। তেতিয়া মুই আঠশ চান্দ পাৰ হৈ পৰায়,
সন্তৰ বছৰীয়া বুঢ়াটা। সি হেঁই তাগ্‌ড়া য়ুৱান। ছয়ো জংঘলৰ মাজেদি
খোজ কাঢ়ি গৈছিলোঁ। গৈ দেখিলোঁ, ছহ্মালহঁতে নিজৰ তাহানিকলীয়া
নাম লৈছে—খেবোৱাৰ ! ঝাগ্‌ড়া খুব। খেবোৱাৰহঁতৰ তিনিটা দল
হ'ল। ছলৰ পাছত ছহ্মাল পৰগণা হৈছিল। সেই পৰগণাৰপৰা লড়াই
আছিল হাজাৰিবাগলৈ।’

‘তু কি কৰিলি ?’

‘কুচিলা বনালোঁ। কাঁড়ত লগালোঁ। কৰ্ণকাৰীৰ বিষফল পানী
সিজাই সিজাই গেদ বনালোঁ। সেই গেদত কাঁড় বুৰাই শুকাই ল'লোঁ।’

ভৰ্মি মুণ্ডাই ক'লে, ‘তোৰ এয়েনে কাম ?’

‘এয়ে। এই মোৰ কাম। খেবোৱাৰহঁতে ক'লে, সেই অযুত-নিযুত
চান্দৰ আগতে আমি আছিলোঁ চম্পাদেশত, আমি তেতিয়া খেবোৱাৰ।
তেতিয়া আমি খেবোৱাৰে কাকো খাজনা দিয়া নাছিলোঁ, এতিয়াও
নিদিম। তো—লড়াই চলিল খুব। একেবাবে মৰোঁ-জীওঁ কৰি নাই তম্বু
নাই ময় লড়াই। কিন্তু হিলৈৰ আগত ধনুকৰ লড়াই নিটিকিল।’

‘নিটিকিল !’

‘মই তেতিয়া এটা চফল ডেকা ল'ব। তাগজ থকা য়ুৱান। আঠশ
চান্দ পাৰ হৈছোঁহে। তহঁতে বছৰৰ হিচাপ বুজি পায়। এবছৰত
বাৰটা চান্দ হয়। তাৰে হিচাপ কৰি ল'। তেতিয়ালৈকো, পাঁচ
পৰগণাৰপৰা মুণ্ডাইত একেবাবে উছন হৈ যোৱা নাছিল সেইবাৰ,
ছোটনাগপুৰৰ বজাৰ ভাইটা, সেই হবনাথ ছাহী, হবনাথ শাহীয়ে আমাৰ
খুটকাট্টি গাঁওবিলাক ভিনদেশী মহাজন ঠিকাদাৰহঁতক দিলে। আক
সেইহে হ'ল কুচিলাৰ বিব বনোৱাৰ গুৰিৰ কথা।’

‘কি হ’ল ?’

‘কতবাৰ কৈছোঁ দেখোন ডহঁতক—বীৰসা। হঠাৎ মুণ্ডাইতে শ’ই শ’ই গাঁও দিকুহঁতক দিবলগীয়া হ’ল আৰু ভগ্নীয়াটো হৈ মুণ্ডাইত চলি গ’ল খুন্টিলৈ, তামাবলৈ। লাগি পৰিল লাটাই। মুই তেতিয়া হাবিয়ে বননিয়ৈ ঘূৰি ফুৰোঁ। কুচিলা তহঁতেও বনাৱ, পিছে মোৰ দৰে বনাৱ পাৰিবিনে কোনোবাই ? নাই পাৰিবি। সিবাৰতে—সেই লাটাইৰ কালতে—মোক হাতত ধৰি শিকাইছিল সেই ভূমিৰ বাপুকা খুড়াৰে। পহান আছিল সি। ক’লে চৰে লাল কুঁচ বিচাৰে। তই ক’লা কুঁচৰপৰা বিহ তয়াৰ কৰ। লাল—বঙা কুঁচৰ গুটিৰ গঁদ খৰীলত বিক্ৰিলে মৰণ ধিমা ধিমা—লাহে লাহে, আৰু ক’লা কুঁচৰ গেদেৰে মৰণ ছৰা ছৰা—চমিকি ..নিমিষতে। সেই সিদিনাহে শিকিলোঁ মই।’

‘তা বাদে ?—পাছত কি হ’ল ?’

‘সেইবাৰো ভগৱান নাই দেখিলোঁ। সিদো-কান্ধুও ভগৱানক নাই দেখুৱালে, খেৰোৱাবহঁতেও নাই দেখুৱালে। বুকত বৰ দুখ হ’ল। ইপিনে মোৰ তিনিকাল গৈ একালত লাগোঁ লাগোঁ। বয়সে তো নবয়। দিকুৱে দিকুৱে দেশখন ভৰি পৰিল। বিচাৰিলে এটা মুণ্ডা নিমিলে, যাৰ ঘৰত দহটা টকা আছে। চৰ, মুণ্ডা মগনিয়াৰ হৈ গ’লোঁ। কিমানে যে মিছনতে নাম লিখালেগৈ। আকাল-অনাটনে দেশখনক উছন কৰিলে। মহাজনহঁতে কত যে সেরকপট্টা লিখালে। মুণ্ডাইতে বুঢ়া আঙুলিৰে টিপচহী দিলে। আৰু—দিলোঁ ময়ো।’

‘কাৰ ওচৰত দিলি তই ?’

‘জগদীশ, চাহ। খুন্টিৰ বাজাবত কেতিয়াও দেখা নাই ?’

‘ওঁ, ওঁ। দেখাছিলোঁ। সিদিনা গৰুবাগাড়ীত উঠাই তাৰ শ’টো অনা কৰিছিল হয়।’

‘ধুব ! সেই জগদীশটো কিমান কালৰ আগতে মৰাছে, তই দেখাছিলি তাৰ বেটাক।’

‘জগদীশ—মৰাছে ?’

‘মৰবেক নাই ? ঘাটো দিছিল কম-কম, আউ খাটাইছি দিনভৰ ।
আমি নাখাই বাঁচি থাকিলোঁ আৰু সি বেটা শেষত কাঁড় খাই মৰিল ।’

‘তা বাদে ?’

‘মুই চালকাড় পালোঁগৈ ।’

‘তা’ পাছত ?’

‘তিয়ান দিনত চৰ্দাবহঁতে, মিচনৰ মুণ্ডাইতে কৈ আছে মূলকই
লড়াইৰ কথা । দচ্ বছৰ দিন খৰি সিহঁতে মূলকই লাটাই চলালে ।
সিহঁতৰ হকে জেকব চাহাবে মিচনৰ বিৰুদ্ধে, চৰকাৰৰ বিৰুদ্ধে কত যে
লাটাই কৰিল, জিকিল নাই । মূলকই লাটাই ধিমা ধিমা—লহু লহু
চলি থাকিল । মুই সিহঁতৰ ওচ’তে আছিলোঁ ।’

‘কোনহঁতৰ ওচ’তে ?’

‘সেই চৰ্দাবহঁতৰ তাতে ।’

‘তাত কি কৰাছিলি ?’

‘কুচিলা । কুচিলা তয়্যাৰ কৰাছিলোঁ । কাঁড়ৰ জোঙা জোঙা
আগবোৰত কুচিলাৰ গেদ লাগাওঁ আৰু হাঁহোঁ, হাঁহোঁ আৰু লাগাওঁ ।’

‘কেলে’ ?’

‘বাহু ! নাহাঁহিমানে কি ? তিয়ান দিনত দেখোন ভগৱান আহি
গ’ল ছুগানা মুণ্ডাৰ ঘৰতে । বীৰসা তেতিয়া নিচেই সৰুটা । মুই তাক
সদায় দেখি থাকোঁ । দেখোঁ, আৰু কওঁ চৰ্দাবহঁতক : আৰু তুখ নকৰা,
বিহু বছৰ পাৰ কৰা হৈ, ভগৱান পাবা । এই ভগৱানে মানুহক ভূলায়
না, কোলাত উঠাই ভূলায় না, এই ভগৱানৰ হাতত বলোয়া থাকিব
বৰুৱা থাকিব, থাকিব ধনু, আৰু থাকিব বিষয় বিৰাল কাঁড় !’

‘চৰ্দাবহঁতে কি কৈছিল ?’

‘সিহঁতে মোক সেই কথা কৈছিল না কি ? পিছে সিহঁতৰ মূলকই
লাটাই চলি থাকিল । চলি থাকিল—ধিমা ধিমা—লহু লহু । যেতিয়া
বীৰসাই উলুপানৰ ডাক দিলে—বিড়িয়ালে—তেতিয়া সকল মানুহে
একলগ হৈ আগুৱালে ।’

‘বীৰসা নাই, এতিয়া কি হ’ব তেজ্জ ?’

‘উলঙালানৰ শেষ নাই ভগৱানৰ মৰণ—শিৱনৰ মুখে শুনা নাই ?
নে, ঘুম্ যা। চা—সৌ আলাসখন—আকাশখন দুধ-বৰণীয়া হ’ল।
গিৰ্জাত ঘণ্টা বাজিল।’

‘চালকাড়ত তেতিয়া তই আছিলিনে, ধানী—? বাম্বাত যেতিয়া
ভগৱানে জনম লৈছিল ?’

‘আছিলোঁ।’

বীৰসাৰ দেউতাক ছুগানা মুণ্ডাৰ খুটকাটি গাঁও উলিহাতু। কিন্তু—
সেই খেৰোৱাৰ যুদ্ধৰ দিনৰ আগবেপৰাই, উলিহাতুত থকা-মেলা
টান হৈ পৰিছিল। গয়া, ছাপৰা, আৰা, ভাগলপুৰ, তিব্ৰহত, আদি
বহুতো ঠাইৰ মহাজনহঁতে আইনৰ ভয় দেখুৱাই মুণ্ডাসৱৰপৰা খুটকাটি
গাঁওবোৰ আত্মসাৎ কৰিছিল। এই গাঁওবোৰ যিবিলাকৰ, সিবিলাকক
আনকি খেতি-বহুৱাৰ কামতো মকৰল কৰা নাছিল মহাজনহঁতে।
সেয়েহে, অল্প অল্প অসংখ্য মুণ্ডাৰ দৰে, ছুগানায়ো খেতি-বহুৱাৰ কাম
বিচাৰি আজি কুকম্ব্দা, কাইলৈ গাইচৰি, পৰহি বাম্বা আদি ঠাইলৈ
টাকুৰী ঘূৰি ঘূৰি ফুৰিবলগা হৈছিল টাই-বাই চাবলৈ।

ছুগানাৰ সম্বল বোলোঁতে এটা টোপোলা, মাটিৰ কেবাহী মাটিৰ
চক এটা, ঘাঁহেৰে বনোৱা চাৰি এখন, এমুঠি চীনা ঘাঁহৰ দানা, আৰু
খালোন এডোখৰ।

ছুগানাহঁত নিজৰ বাসভূমিতে পৰবাসী হ’ল। জুপুৰী এটা সাজি
উলিউৱাটোও টানেই হ’ল। জুপুৰী সাজিবলৈ হ’লে কাঠ-বাঁহ তো
লাগে। কাঠ-বাঁহ অনাবো আখ্যা পৰিল। সিহঁতৰ মাটি বোলা
একোৱেই নাই। পায় ক’ত ? মাটি এতিয়া দিকুহঁতৰ।

সিহঁতে আইন কি...নাজানে তাক। নিজৰ ভিঠা নিজৰ, এই সহজ
কথাৰাৰ হাকিমক বুজাব নোৱাৰে সিহঁতে। আদালতলৈ গ’লে সকলো
মুণ্ডায়েই বেচান মুণ্ডা হৈ যায়। বেচানৰ মাটি-বাবী ঘৰ-দুৱাৰ যেতিয়া
জগদীশ চাহুৱে দখল কৰিছিল, বেচানে উকীল এজনক লৈছিল।

হাকিম চাহাবে—দোরনীয়া আক উকীলে যি ক'লে, যি বুজালে—
তাকেহে বুজিলে। তেওঁ হেনো বেচানৰ বেতেৰি-বন্ধীয়া কথা, বা
কোনো মুণ্ডাৰ কথাকে একেবাৰে বুজি নাপায়। ইংৰাজীত বাজে হাকিমে
একোৱেই হুবুজে। অথচ—তেওঁ বিচাৰ কৰে মুণ্ডা, চাঁওতাল, ওৰাওঁ,
'হো', কোলসৱৰ। উকীলে যি কয়, দোরনীয়াৰে যি কয়, তেওঁ তাকে
শুনৈ তাকে মানে তাকে গণে তাকে লিখে।

মোকদ্দমাত বেচানৰ মাটি-বাৰী-ঘৰ-দুৱাৰ সকলো গ'ল। গাই-ম'হ-
ছাগলী বেচা টকাৰে উকীল লগাইছিল। গ'ল।

বেচান বেয়াকৈ হাবিল।

মাটি ঘূৰাই পোৱা নাছিল বেচানে। জগদীশৰ মাটিত গাই
চৰোৱাৰ অপৰাধত জৰিমনাও ভবিবলগীয়া হৈছিল সি।

সেয়েহে, ছোটনাগপুৰৰ প্ৰতিষ্ঠাতাৰ বংশধৰ হোৱা সত্ত্বেও ছুগানা মুণ্ডা
মগনিয়াৰটোৰ দৰে ঘূমুটি খাই ফুৰিছিল। আকালৰ দিনত মুণ্ডাইঁতৰ
ম'হবিলাকে এনেকৈয়েই কিজানি হাড়ে-হালে লগা হৈ গাঁৱে গাঁৱে-
পথৰে পথৰে ঘূমুটিয়াই ফুৰে সেউজবুলীয়া ঘাঁহ বিচাৰি।

এইদৰে ঘূমুটিয়াই ফুৰোঁতেই ছুগানা পিতৃ হ'ল। উপজিলে
দুজনী ছোৱালী—দাসকিৰ আৰু চম্পা, শ্ৰেহাস্তবত, ঘূৰি ঘূৰি ভাগবি
পৰি, বামবা পাই, পৰিবাৰ কৰ্ম্মীয়ে ছুগানাক ক'লে, 'নতুনকে ঘৰ এটা
বান্ধা। আপাটা হওক। তা' পাছত দিকুৱে যদি খেদি দিয়ে, শুচি
স্বামগৈ আন ক'বালৈ।'

ছুগানাই টোকোৰা পঁজা এটা সাজিছিল।

সেই পঁজাতে ল'ৰা এটিয়ে জনম লৈছিল।

বাৰটো আছিল বৃহস্পতি।

নাম হ'ল তাৰ বীৰসা।

দুই

পাহাৰৰ নামনিভ, অটব্য অৰণ্যৰ দাঁতি-কাষৰত ঘৰ। শাশুনাৰ ল'ৰাটোক বাঘে নিলে। আৰু তাৰ পাছত ওলালহি দিকু। ভোজপুৰী মহাজন। আকৌ মুণ্ডাইত উচ্ছেদ হ'ল। খেদা খালে।

ছুগানাই তাৰ পৰিবাৰ কৰ্ম্মীক ক'লে, 'মোৰ ছাৰ গাঁও চলকাড়লৈ যাওঁ চল। তাত বাৰম্বাৰ মুণ্ডা আছে।'

'সি কী কৰিব ? তোমাক মানুহিটো—চৰ্দাৰটো পাতি দিবনে কি ?' কথাৰ কৰ্ম্মীয়ে শাস্ত কৰ্ণেৰেই ক'লে। সিহঁতে সিহঁতৰ জীৱনাস্তিক মৰণান্তিক কথাবোৰো শাস্তভাৱেই কয়। ভাগ্য নামৰ চেকনীৰ কোৰ খাই খাই সিহঁতৰ মনৰ মাজত এনে উদাসীনতাই বাহ লৈছে।

ছুগানাই তাৰ শাস্ত বেদনাগধূৰ-চকুযুৰিৰে চালে, 'নাই, নাপাতে। বসত্ কৰিবলৈ দিব।'

'মিছনলৈ গৈ কিৰিস্তান হ'ব বুলি কৈছিল। যে—?'

'চল, হৈ যাওঁ। ভয়ানক খৰ। মিছনৰ ছাহাবহঁতে খবৰ-বাতৰি লয়, চাউল-তাউল দিয়ে। ল'ৰাহঁতক পঢ়ায়।'

'পঢ়িনো কি হ'ব ?'

'মোৰ দুটা ছৱাল ডাঙৰ হ'ব, আৰু অনেক ডাঙৰ হ'ব। পঢ়ি-লিখি হ'লে সিহঁতে কাছাৰীৰ হাকিমৰ কথা বুজি পাব।'

'তুমি কাছাৰী-মুকদ্দমা কৰিবানে কি ?'

'জকল কৰিম, দৰ্কাৰ হ'লে কৰিম জকল। কত গিৰামে ঘৰ বান্ধিম বোল—? বোল—কত গিৰামবপৰা দিকুৱে খেদি দিয় ? আপন বোলা ঠাই এডোখৰ তো লাগে। চকি চকি ঘৰ এটা লাগে। না হ'লে ল'ৰাহঁত এদিন আৰকাটীয়াৰ পিছনে পিছনে চলি যাব। আৰু—আৰু সিহঁতৰ মুখ কোনো কালে দেখা পাবি নাই।'

সিহঁতহাল চালকাড়লৈ গ'ল। যোৱাৰ আগতে—ছুগানা, পাশ্‌না, কোমতা, বীৰসা—আটাইকেইটোয়েই খ্ৰিষ্টান হৈ আছিলগৈ জাৰ্মান মিশ্‌নৰপৰা। ছুগানাৰ নাম হ'ল এতিয়া ছুগানা মহিলাস। বীৰসা হ'ল দাউদ মুণ্ডা, বা দাউদ বীৰসা।

এইবাৰ বীৰসাই জানিছিল, যে এদিন সি পঢ়া-লিখা শিকিব লাগিব, মানুহ হ'ব লাগিব। দিকুইঁতৰ ভাষা শিকিলেহে সি দিকুইঁতৰ টান মুঠিবপৰা মাটি-বাৰী বন্ধা কৰিব পাবিব। সি জানিছিল এইবোৰ কথা। কিন্তু চালকাড়ৰ মুণ্ডা ছুগানাৰ পুতেক হওন আৰু পঢ়া-লিখা জনা জীৱনক জানন—ছুটাৰ মাজত যে বিস্তৰ আৱলী—মহাজন, গাঁওবুঢ়া, পুলিছ, দাৰোগা, হাকিম, পকী বাৰ্ট-পথ—অনেক আৱলী! ইমানবোৰ আৱলী পাব হয় কেনেকৈ?

সি এতিয়াও যে নিচেই সৰুটো!

সৰু, কিন্তু কোনো মুণ্ডা ল'ৰায়েই আঠ বছৰ পালে আৰু বহি থকা নাই। বীৰসায়ে বহি থকা নাছিল। ছাগলী চৰাই, হাবিবপৰা খৰি পাত ফল কন্দ মো বটলি আনি সংসাৰখন স্ফুলিঙ্গ কৰি তোলাত সহায় কৰিছিল। কৰ্মীয়ে, তাৰ মাকে কৈছিল, 'সংসাৰটা হৈ পৰিল ছিঙা-ফটা উৱলি যোৱা কানিৰ দৰে। ইপিনে চিলাওঁ, সিপিনে ছিঙে। আটাইবোৰ ফটা-ছিঙা কোনো-কাহানিও যোৰাব নাই পাবিম।'

মুণ্ডাৰ সংসাৰ যে ছিঙা-ফটা কানিৰ দৰেই হয়, কথাটো আনকি নাওমান চলি বীৰসায়ে—নজনা-মুৰজাকৈ নাছিল। ওপজাৰেপৰাই সি ছিঙা পালে ডিঙা দোলে—দেখি আহিছে, সংসাৰ ডিঙা। এই কথাত তাৰ মনত সিমান দুখ-তাপো নাছিল। কেৱল দিনৰ অন্তত ঘাটোৰ সৈতে নিমখ নাপালেহে নিজক বৰ দুখী যেন বোধ হৈছিল তাৰ।

দাদাক কোমতাই কৈছিল, ডাঙৰ হৈ সি হেনো হাটৰপৰা একেবাৰতে এবস্তা নিমখ লৈ আহিব। তেতিয়া—যাৰ যিমান মন যায়—নিমখৰ বস্তাত কিলাকুটিলৈকে হাত ভৰাই দি নিমখ লাগে মানে তুলি আনি ঘাটোত মিহলাই জুতি লগাই খাব...যিয়ে যিমান পাবে।

দাদাকৰ এনে পৰেৰতত কাছকণীয়া কথা শুনি বীৰসাই হাঁহিছিল, বাঁহী হাতত লৈ ওলাই পৰিছিল অননিয়ে-বননিয়ে, পানীলাপ্ত খোলাৰে বনোৱা 'টুইলা' আৰু বাঁহী, ছয়োটায়েই আছিল বীৰসাৰ অতি অমুগত।

টুইলাৰ ঝংকাৰ আৰু বাঁহীৰ সুৰৰ বাহাৰ—তাৰ লগে লগে ঘূৰি ফুৰিছিল। সি অবশ্যত আপোন মনে বাঁহী বজাইছিল।

বীৰসা যেতিয়াই অবশ্যলৈ বুলি খোজ লৈছিল, ধানী মুণ্ডায়ো তাৰ পিছ লৈছিল।

‘হা! তুমি মোৰ লগে লগে ঘূৰা কেলেই?’

‘কেলেই সুঘূৰিম? জংঘল তোৰ কিনা?’

‘কিনা তো, হয়তোন—এই বন মোৰ।’

ঘৰ পাই দেখে, মাকে মছৰাণ্ডি থুন্দনাত গুড়ি কৰি আছে। মাকে থুন্দনাত গুড়ি কৰি দিব, বায়েকহঁতে পটাত পিহিব, তেহে তেল ওলাব, ঘৰত চাকি জলিব। ডাঙৰ হোৱাৰ পাছত যাবলৈ মন গৈছিল তাৰ। হাটলৈ। কোমতাৰ লগ লাগি হাটলৈ গৈ আটাইবোৰ নিমখৰ বস্তা, তেলৰ টিন্‌বোৰ আনি মাক কৰ্ম্মীক দিবৰ মন গৈছিল।

কেৱল অবশ্যলৈ অহাৰ পাছতহে সি এইবোৰ কথা পাহৰি থাকিব পাৰে। দিগন্ত বিষপা নীলা নীলা পাহাৰবোৰলৈ চাই চাই সপোন সাজিব পাৰে। সপোনত সি কেৱল তাৰ সেই আদি-আদিম পুৰুষ-সকলকহে দেখা পায়। সপোনত সি দেখা পায়—

ছই ভাই-ককাই বান-বলিয়া নৈ পাৰ হৈ আহিব ধৰিছে। বিজুলীৰ পোহৰেৰে উদ্ভাসিত অবশ্য-কুঁৱৰীয়ে দিশে দিশে ক’লা ক’লা হাত প্ৰসাৰিত কৰি কৈছে: ‘এইবোৰ আমাৰ!’ সিহঁত ছন্দনৰ মুখত বৰষুণৰ ধাৰ। নৈৰ জলবাশিয়ে সিহঁত ছয়োৰো ভৰি ধুৱাই দিছেহি। অবশ্য-কুঁৱৰীৰ প্ৰহৰী এক সুকিশাল হস্তীয়ে আকাশৰ পিনে শুঁৰ দাঙি স্তম্ভীৰ চিহ্নৰেৰে গগন ফালি সিহঁতলৈ স্বাগত জ্ঞাপন কৰিছে...।

নিজৰ সৈতে অকলৈ থাকিব পোৱা হেতুকে সি আপোনপাহৰাটো হৈ থাকিব পাৰে। সেয়েহে, সি খঙতে ধানীক কৈছিল, 'এই বন মোৰ।'

ধানী তাৰ পিনে অলপ পৰলৈ চাই আছিল। চায়েই আছিল। তাৰ পাহত হঠাৎ কৰ্কশ কণ্ঠেৰে কৈছিল, 'মনত ৰাখিব, কৈছিল, এই বন এই জংঘল—এইবোৰ—তোৰ!'

শুচি গৈছিল ধানী।

ঘৰলৈ উভতি আহি বীৰসাই কেন্দ্ৰুগছ এজোপাৰ তলত বহি গছৰ পাতৰে বনোৱা টোপোলাত ঘাটো লৈ খাই থাকোঁতে দাদাকক ক'লে, 'ধানী মুণ্ডাটা কি? পাগলটা না কি টা?'

'লাঢ়াই বলিয়াটা।'

'কেমুন?'

'লাঢ়াই য'তে, সি ত'তে। তাৰ বয়সে আঠশ আশী আৰ আঠ চান্দ পালেগৈ। ইয়াৰ মাজত সি সেই পথম মুণ্ডা লাঢ়াই, ছল, খেৰোৱাবৰ লাঢ়াই, চৰ্দাৰহঁতৰ মূলকই লাঢ়াই, চৰ ঠাই লাঢ়াই কৰি আহিছে। ধানীটা একটা মস্ত ধানুকী।'

'ঐ বুঢ়া?'

'বুঢ়া হ'লে কি? সি বড়াছে বড়া ধানুকী। তীব-ধনুকে তাৰ টোঁৱনি পাক। আৰ 'তাৰ মতন দেশ-বিদেশ দেখা কোনো নোলাৰ।'

'মোক দিগ্ দি আছিল, খাপা কৰি আছিল।'

কৰ্মীয়ে চোতাল সাৰি থাকোঁতে কৈছিল, 'তাৰ কথা নাই শুনিবি ৰাপ। উ টা খাপাটা। আনেক্ ল'ৰাক সি লড়াইত লগাইছিল।'

'মোক সি মাৰিব নোৱাৰে।'

'যা বীৰসা, ছাজ্বেলা মৰাৰ কথা না বোল।'

'তাক মই এদিন মাৰি দিম।'

'তোজকৈ ডাংগাৰ না ধানী? বুঢ়াটা না—?'

'কেলে' মোৰ ঋ তোলাই লয়?'

'কি কয় তোক?'

কব্ৰী নিচেই কাষত, বীৰসাহ গাতে গা লগাই থিয় দিছে।
কোমতা নহয়, ছোৱালী দুজনীৰ বাবে নহয়, এই ল'ৰাটোৰ বাবে কব্ৰীৰ
বুকুৰ তলতে বৰ ভয়।

বীৰসাহি লাওৰ খোলা এটাত তাঁৰ এডাল বান্ধি টুইলা বনাই-
আছিল। চকু নদঙাকৈয়েই ক'লে সি, 'কত কথা।'

'কি ? কি কয় ?'

'নানান কথা কয়।'

'কি নানান কথা ?'

'অগ্ৰম্-বগ্ৰম্ কত কি !'

'কি—?'

'কয়—এই যত বন আছে, যত পাহাৰ, চব ছেনো মোৰ।'

'এই কথা কয় ?'

'মা, তই কানিছ ?'

বীৰসাহি তাৰ আশ্চৰ্য্য নিস্পাপ স্বচ্ছ মূন্দৰ চকুমূৰিৰে অৰাক দৃষ্টি
মেলি শোধিল।

'বীৰসা, তই মোৰ কলিজাৰ ধন, একটা কথা শুন্।'

'বোল—।'

'ধানীৰ কথা কাণত নল'বি।'

'কেলে' ?'

'সি বলিয়াটা।'

'কেলে' ?'

'সি ভগৱানক বিচাৰি ফুৰে বে বীৰসা।'

'ভগৱানক বিচাৰি ফুৰে ?'

'হাঁ বে।'

'কি নো তাজুৰ কথা !'

'কি তাজুৰ কথা বে ?'

'ভগৱান কি হাটে-গিৰামে মিলে ?'

‘সি নাজানি কোনটা ভগৱান বিচাৰি ফুৰে। সেইটা ভগৱান
না কি মুণ্ডা হৈ জনম ল’ব। সেই ভগৱানে সকল মুণ্ডাৰ বাবে
খুটকাটি গিৰাম দিব। সেই ভগৱান আহি পালে বোলে দিহু না
থাকিব। ভগৱানটা আহিলে বোলে সকল মুণ্ডাৰ গাত কাপোৰ
থাকিব, চকত থাকিব ঘাটো, নিমখ-কৰ্কচৰ কোনো নাটুনি নাথাকিব,
আৰু মঠীয়াত থাকিব মছৱাৰ তেল। তেতিয়া মুণ্ডাসৱ হ’ব বজা।’

‘ধুব! ই পাগলৰ কথা।’

‘ঠিক কৈছ?’

‘একদম পাগলটা।’

‘হাঁ বাপ, তাৰ কথা তুমি হুশুনা।’

‘কেলেই শুনিম?’

‘সি পাগল, মুণ্ডা ল’ৰাইতক উত্ৰায় সি। খাপা কৰে।’

‘মা, তাৰ কথা বাদ দে। একটা মজা দেখুবি?’

‘কি মজা বাপ?’

‘বৰ মজা!’

‘কি—?’

‘ছ—ই—চৰাইটাবে গছৰপৰা নমাই আনিম, দেখুবি?’

‘উয়াৰে নামাৰা বাপ, উ তো কাৰো হানি কৰেনা। উয়াৰক তীব
নামাৰুবি বাপ মোৰ।’

‘ধুব! তীব মাৰিম কেলৈ?’

‘তেন্তে—?’

‘চাই থাকু মজা!’

কোমতাই কৈ উঠিল, ‘হে! তোমাৰ পুত্ৰৰ কত গুণ! সি
বানছুৰী বজাই হৰিণ বুলায়, শশাঙ্ক—শহা বুলায়। বনৰ যত পশু-
পক্ষী তাৰ বশ।’

কৰ্মীয়ে ক’লে, ‘বাঃ!’

বীৰসাই কৈ উঠিল, ‘তেন্তে চা।’

বীৰসাই টুইলা বজালৈ ধৰিলে টুং টাং টুং টাং । টুইলাৰ লাহী তাঁৰ
ভালত সি তাৰ কোমল আঙুলিৰে লাহেকৈ ছুই ছুই গ'ল । মূনি-
চুনি পোহৰত, সন্ধিয়াৰ বতাহত টুইলাৰ টুং টাং ধ্বনি মিলি গৈ এক
মোহনীয় মাধুৰ্য্যৰ সৃষ্টি হ'ল । তাৰ পাছত সোণোৱালী মূৰৰ দৰে
বতাহত ডেউকা মেলি নাচি নাচি নামি আহিল সৰু হালধীয়া সখিমতী
চৰাই এজনী । বীৰসাব মূৰৰ ওপৰেদি ডেউকা কোবাই হালি-জালি
তললৈ নামি নামি আকৌ ডেউকা মেলি দিলে নীলিম আকাশলৈ...

কৰ্মীয়ে ক'লে, 'হাঁ বীৰসা, তোৰ হাতত কি আছেৰে ?'

বীৰসাই ক'লে, 'জাহ্নু আছে ।'

'কোনে শিকালে ?'

'জংগলে যাইসু, জংগলত যে বাজন। বাজে শুনিব পাইসুনা ?
পাতে পাতে বাজন বাজে । শুনি শুনি শিকিছো ।'

'জংগলত অকলৈ নাযাৱ, বাপু মোৰ ।'

'এদিন টুইলা বজাই তোক সেই নীল বৰণীয়া চৰাইটা ধৰি দিম ।
তই যে কৰ—সেই চৰাই ঘৰত থাকিলে চ—ব ভাল হয়, মংগল হয় ?'

কোমতাই ক'লে, 'থ থঃ, ক—স্ত ক'লোঁ তিতিবি বুলাই আন,
মাংস খাওঁ । কেৰেপকে না কবিলি । শুনিলিনে কথাটা ?'

'কেলে' শুনিম ? তিতিবি মাৰি খাবি, জাল পেলাগৈ যা,
কঁড়িয়াই মাৰগৈ যা । মই ধৰি দিম কেলে ?'

কৰ্মীয়ে ক'লে, 'যা, ঘুমু মাৰ— যা তইত । আন্ধাৰ হ'ল, ঘৰ যা ।'

বাতিৰ পৰতে কৰ্মীয়ে ছুগানাক ক'লে, 'বীৰসাক ক'বাত কামতে
লাগাই দিয়া ।'

'কি কাৰণে— ?'

'মোৰ ডৰ লাগে ।'

'কিহে ডৰ ?'

'নাজানো । পেটৰ ছৰাল । তৰপি তাক লাগে যেন অচিনা ।'

‘কেলে’ ?

‘উ কোমতাৰ দৰে নহয়, আন আন মুণ্ডাবী ছৱালদৰেও নহয় ।
উ তেখে কেমন ছৱাল ?’

‘খ, এইবোৰ কথা ভাবিবি নাই ।’

কিন্তু কথাটো ছুগানায়ো প্ৰায় তেনেকৈয়েই ভাবিছিল । ছুগানাই
ভাবিছিল : বীৰসা মুণ্ডাবী ল’ৰা, হয়, তথাপি যেন অশ্ল বিধৰ ল’ৰা ।
সি দেখাই-মেলায়ো আনবিলাকৰ দৰে নহয়, তাৰ চকু-মুখ আন ।
অৱশ্যে—সকলো মুণ্ডাবী ল’ৰায়েই বাঁহী বজায়, টুইলা বজায়, আৰু
বীৰসায়ো বজায় ।

কিন্তু বীৰসাই কি সুৰেবেনো বাঁহী জ্বায় ?

কেনেকুৱা সুৰনো ?

ছুগানা তেতিয়া সকলো হৈ আছিল, তেতিয়া মুণ্ডাবীহঁতৰ দেৱতা
হৰম আছুলৰ পূজাত বৰ ধুমধাম হৈছিল । গাঁওপহানে—গাঁৱৰ পুৰোহিতে
কৈছিল, হৰম আছুলে বাঁহীৰ সুৰ শুনি বৰ ভাল পায় । সেয়েহে
কোনো কোনো ল’ৰাৰ আঙুলিত আৰু ঠুঠ জনম কালতে হৰম আছুলে
আশীৰ্বাদ দিয়ে ।

বীৰসাকো হৰম আছুলে আশীৰ্বাদ দিলেনে ? নহ’লেনো হাতত
টুইলা, আৰু কঁকালত বাঁহী গুঁজি লৈ চেমনীয়া বীৰসাই যেতিয়া মুণ্ডাবী
ডেকা-গাভৰুহঁতৰ বাবোৱাবী নাচৰ বভাঘৰলৈ যায়, তেতিয়া আনকি
ছুগানাৰ বয়সৰ, তাৰ মাক-দেউতাকৰ বয়সৰ, চালকাড়ৰ ল’ৰা-বুঢ়া
মুণ্ডাহঁত কিয় সেই বভাঘৰলৈ গৈ ততক খাই বৈ থাকে ? বীৰসাৰ
বাঁহীবাদন বাও-শব্দ নকৰি ব লাগি শুনে কিয় ?

কিয় ?

ছুগানাৰ ককায়েক বড়া কান্ধ পলুহ, সি দেখোন সেই
কাহানিবেপৰাই খিষ্টান । তাৰ সৈতে ছুগানাৰ ক’বলৈ গ’লে প্ৰায়
দেখাদেখিয়েই নাই । সিও ঘোৱাৰাৰ দেখাদেখি হওঁতে কিয় কৈ ন’ল,
‘তোৰ এই ছৱালটো খুব শাহান্দাৰে ছুগানা । চোকা খুব । উয়াৰ
বান্ধুৰী খি শুনিগৌ, এমনটা আৰু এই জনমতে শুনা নাই ।’

আখবালৈ বীৰসা অহা বুলি গম পালে, লগে লগে বীৰসাৰ বয়সৰ আটাইবোৰেই তালৈ চাপলি মেলে, মুণ্ডাবী মাকহঁতে কৰ্মীক কয়, 'হঁ' বে কৰ্মী, ঐ দিকু নন্দ গোলদাৰ যে ঠাকুৰ পূজা, সেই কিফৰ দৰে তোৰ ছৱালটা বান্ছী বজায় যে—? ছৱালে বান্ছী বজায় সকল মুণ্ডাৰ ঘৰে। সেই বান্ছী শুনি ছুটাস্ত শহা, তুৱাস্ত বৰা, হাবিয়লীয়া হিৰণ্ হৰিণা, চ—ব শাস্ত হৈ খন্তেক খাৰা হৈ বৈ দিয়ে যে—, এয়া কোনোকালে নেদেখা কোনোদিনে মুণ্ডনা কথা।'

ছুগানাৰ এই ল'ৰাটো কয় এনেকুৱাটো হ'ল, সেই কথা সৱাৰ মুখে মুখে। বীৰসাৰে, তু আন সৱাৰ দৰে হ'!

মুই ছুগানা মুণ্ডাটো, মোৰ মনতে নপৰে, ক'ব কোন কালত মোৰ উপৰিপূৰ্বে চুটু আৰু নাগুতৈ আহি ছন পৰা মাটিত বন কৰি, কুমাৰী অবণ্যৰ কুমাৰীত গুচাই এই মুণ্ডাবীসৱৰ বসতি থাপিছিল, পৰ্বতীয়া পাথৰ-মাটিক আবাদ কৰিছিল—সি যে কোন এলাহু কালতে। কোন কালতে সিহঁতৰ নামতে যে এই বাঘ বৰা ভালুকৰে ভৰপূৰ শাল পিয়াল আজাৰ পলাশ কেচেক কেঁহেক কেন্‌লৌ, চিচু-চিচল শিৱম চেলেং ঔৱা-লতা নাহৰপতীয়া কোৱা-ঠুটীয়া গৰু-খিচ, গৰু মৰা ঘিৰক বৰালি বকুৱা মাটোকটোকা আদি কত যে জান-অজান গছ-গছনিৰ অবণ্যানী, আৰু কিশোৰী ধৰিত্ৰীৰ উদ্বেল কুমুমিত বন্ধৰ দৰে নাতিউচ্চ পাহাৰেৰে আগুৱা অপৰূপ এই যে মনোমোহা দেশ, যি দেশখনৰ নামকৰণ কৰিছিল—ছোটনাগপুৰ!

যিসৱৰ নামেৰে ছোটনাগপুৰ নাম, সিসৱৰ বংশৰ মাহুহ হৈ মই—ছুগানা মুণ্ডাটো ভিখাৰীৰো অধমটো, পেটত ঘাটো নাই, পিছনৰ কানি টানকৈ বান্ধিলে ছিঙি যায়। কিমান যে ভাবিছোঁ, তাতকৈ পাখি থকা চৰাই-চিৰিকটি হ'লেও খেতি-পথাৰৰ দানা বুটলি বৰ্তি থাকিব পাৰিলোহেঁতেন। কিন্তু সেই কথা মোৰ মনত নাথাকে। সকলো মুণ্ডায়েই মোৰে নিচিনাকৈ জীয়াই থাকে, মৰি মৰি জীয়াই থাকে। হা বে! মোৰ কপালত ছেংগেল-দাৰ সেই জুই জলে বে—জলে!

সেই আদিবুগত, আৰণি-পুৰণি দিনত, ছেংগেল-দাৰ জুয়ে পৃথিৱাখনক পুৰি ভস্ম কৰি পেলাইছিল। সিংবোঙাই আকাশবপৰা অগ্নিবৃষ্টি কৰিছিল। সেই অগ্নিবৃষ্টিৰে সকলো মানুহ জ্বলি-পুৰি মৰি গ'ল। এটা কেঁকোৰাৰ গাঁতত আছিল ঠাণ্ডা পানী। মাটিৰ বুকত শীতল জল। এটা ল'ৰা এটি ছোৱালী—মুণ্ডাবী সিহঁতহাল—শালবনৰ ছাত বহি ল'ৰাটোৱে টুইলা বজাই আছিল, ছোৱালীজনীয়ে নাচি আছিল। জুই দেখি সিহঁত থমকু খাই বৈ দিলে।

সিংবোঙাই আকাশবপৰা মুখ নমাই লৈ সিহঁত দুয়োকে ক'লে, 'হেই! পলা তহঁত। তহঁতৰ হাততে জনম-মৰণৰ ভাৰ। তহঁতৰেপৰা আকৌ জগৎ ছিৰ্জাম যে!'

সিহঁতহালে শুখিলে, 'পল্যাম—কুথা—ক'ত?'

'স—উ—চা!'

জুইবৰণীয়া সাপ, তেওঁ হ'ল নাগৰ দেৱতা নাগ-ইৰা, তেওঁ কেঁচ মেলি, কেঁচৰ আঁৰত ঢাকি ধৰি সেই ল'ৰাটোক আৰু ছোৱালীজনীক আগবঢ়াই লৈ গ'ল সেই কেঁকোৰাৰ গাঁতলৈ। সেই শীতল পানীত সিহঁত ডুবি থাকিল। কত দিন কত কাল যে নিদ্ৰাই হ'বিলে, ক'বকে নোৱাৰে সিহঁতে। তাৰ পাছত এদিন সিংবোঙাৰ মাতত সিহঁত জাগি উঠিল।

কেঁকোৰাৰ গাঁতৰপৰা ওলাই আহি চকু মেলি চালে সিহঁতে। কোন-কাহানিৰপৰা যে বৰষুণ দি আছে কোনে ক'ব। সিংবোঙাই জুই ঢলাদি পানী ঢালি বিশ্ব-ভূৱন শীতল কৰিলে। কোন-কাহানিৰপৰা কোনে ক'ব—অব্যয় নৈ পাহাৰ পশু পক্ষী ফুল ফল কীট পতংগ—সকলো, সে—ই সকলো—লো শ্ৰদ্ধিলে।

মেঘৰ আঁৰৰপৰা মূৰ উলিয়াই সিংবোঙাই ক'লে, 'যা! জগতত আন সকলো আছে, মানুহ নাই। তহঁতে মানুহ ছিৰ্জা। শুন, জগতখন মুণ্ডাবী মানুহেৰে ভৰি পেলা!'

সেইটো ল'ৰা সেইটি ছোৱালীৰেপৰাই সকলো মুণ্ডাবীৰ ওপজন, মুণ্ডাবী-জগতৰ আৰম্ভণ।

কিন্তু ছুগানাব ভাগ্যত হেংগেল-দাব অগনি ! কপালত অগনি,
পেটত অগনি, আৰু—অগনি বুকুতো ।

সৰ্বপ্ৰকাৰৰ অগনিকে সি মানি লৈছে । তাৰ মাজত কোনো
প্ৰতিবাদ নাই প্ৰতিবোধ নাই । ইমান অগনি, কুৰাকুৰে জুই, সম্পূৰ্ণ কৈ
ছুমাই যাবনে ?

নাযায় ।

মুণ্ডা জাতিৰ জীৱনত জুই জলে জলে ।

সেই কথাতো ছুগানাব মনত দুখ-শোক নাই । পেট ভৰাই খালে,
নিছঙা-নফটা কাপোৰ পিন্ধিলে, নভগা-মুকথা ঘৰত টোপনি মাৰিলে
যে কেনেকুৱাখন লাগে—মুণ্ডা ছুগানাই নাজানে তাক । সেইদেখিহে
আধাপেটী বা তাতোকৈ কম খাই বা একেবাৰে নাখাই, ছিঙা-উৱলা
ফটাকানি পিন্ধি ভগাবেৰ-ফুটাচাল থকা ঘৰত টোপনিয়াই তাৰ মন-
প্ৰাণত একো দুখ-শোক নাই ।

বৰঞ্চ মুণ্ডা ছুগানা আৰু কৰ্ম্মীয়ে ভাগ্যলৈ ধন্যবাদহে জনাব ।
বহুততকৈ সিহঁত ভালেবে আছে । সেৱকপট্টা লিখি দি জনম-দাস
হ'বলগা হোৱা নাই, কোনো দিকুৰ ওচৰত বন্ধা-বেগাবী খাটিবলগা
হোৱা নাই, দাসত্বৰ শাসনৰ বাঘজৰী নাই, বঙা বঙা চাৱনি নাই—
বহুত ভালেবেই আছে সিহঁত ।

কোমুতা, বীৰসা, পেটমচা কলু, তিনিওটোৱেই ঘৰতে আছে ।
ছোৱালী ছুজনীৰ বিয়া হৈ গ'ল । আকনো কি লাগিছে ?

আবকাটীয়াই বছৰে বছৰে আহি চাহ বাগিচাত কুলীৰ কাম
কৰিলে টকাত শিতান দি থাকিব পৰা হ'ব বুলি লোভত পেলাই
মুণ্ডাইঁতক লৈ যায় ।

সিহঁত কিন্তু কদাপি যোৱা নাই । ভালেবেই আছে ।

এই যে ধাৰ-কৰ্জা-অভাৱ-অনাহাৰ—এয়া, ছুগানাব ধাৰণা, জগতখনত
তাৰ প্ৰাণ্য । সেইদেখি, এই চিনাকি চিনাকি জগতখন এৰি সি আন
কিবাৰকমৰ হ'বলৈকো কদাপি নিবিচাবে ।

কিন্তু বীৰসা কিয়নো আন বকমৰ ?

বোহালাৰ জংঘলত সকলো মুণ্ডা ল'ৰায়েই তো গাই-ছাগলী চৰণি কৰাবলৈ যায়। অকল বীৰসাই কেমন কৰিনো জংঘলৰ সকলো বহস্যৰ ভেদ লয় ? ভাবে ছুগানাই।

ক'ত কন্দ আছে, ক'ৰ ঘুলিত মাছ আছে, ক'ত আছে সোৱাদ সোৱাদ বগবী আৰু মিঠা-কেঁহা আমলখি, ক'ত আছে কলীকচু, ক'লীয়া কচু, ছ-মুখীয়া কচু, মানকচু, শ্ৰামাকচু, লাচকচু আৰু বিহকচু—কেমন কৰি সম্ভেদ উলিয়ায় সি ? জংঘলেই তাক কৈ দিয়েনে তাৰ ক'ত কি কত কি আছে ? মঙহাল শহাপছ, কেটেলাপছ—ক'ত কেনেকৈ ধৰা যাব পোৱা যাব—সকলো কধাৰ কেৱল সিয়েইহে অন্ধি-সন্ধি জানেনে ? সিয়েই দেখোন ক'ব পাৰে। যেনিবা—অৰণ্যই নিজেই নিজৰ অপাৰ বহস্য তাৰ আগত উদঙাই ধৰে। কেৱল বীৰসাৰ চকুৰ আগতহে মেলি দিয়ে অৰণ্যই তাৰ সকলো গুপ্ত ঐশ্বৰ্য্যৰ সম্ভাৱ !

কিয় ?

বীৰসা, তই আন সকলোটিৰ দৰে হ। সিয়েই হয় ভাল ল'ৰা, যি মাক-দেউতাকৰ কোলা গুৱাই থাকে। টান বেমাৰ-আজাৰত পৰিলে, বোগজ্বৰ হ'লে, এই বছৰ আকাল হ'লে, মিছনলৈ গৈ ব্ৰিষ্টান হ'ব। আকৌ খেতি-খোলা নদন-বদন হৈ উঠিলেই—স্বধৰ্মলৈ ঘূৰি আহিব।

তই সিহঁতৰ দৰে হ, বীৰসা। ছুগানাই খাটাং কৰিলে, সুবিধা ওলোৱা মায়েই বীৰসাক ক'ৰবাত গৰখীয়াৰ কামত লগাই দিব।

তিনি

ওলাল সুবিধা ।

ছুগানা মুণ্ডাইতৰ জীৱনত নাওমান ল'ৰাক গবখীয়াৰ কামত লাভুৰি দিয়াৰ সুবিধা—তেনেই সামান্য কাৰণতো, জসাৰৰ নিত্যবৃত্তৰ কোনোবা ঘটনাৰ লৈতে সাঙোৰ খাই পৰিব পাৰে। ছজনীকৈ ছোৱালীৰ বিয়াত ছুগানাৰ ধাৰ-কৰ্জা হ'ল ঢেৰ। কমেও চৈধ্য-পোন্ধৰ টকা। বীৰসাৰ পিছৰটো, পেটমচা কোলাৰ কলুটোও বগুৱা বাৰ পৰা হ'লেই। আৰু হ'ল ঘাটোৰ ভাগ ল'ব পৰাটো।

হঠাৎ পৰিয়ালখন বস্ত্ৰৰ নাটনিত পৰা যেন হৈ পৰিল।

হঠাৎ কৰ্মীৰ জেঠাকৰ ল'ৰা, তাইৰ দাদাক, আহি গ'ল এদিন চালকাড়লৈ। ক'লেহি, 'মাইকীটা ভাল নোহয়, কুৰ্মি কৰ্মী? কাণ্ডৰ গুটি বেচি টাকা ছটা পালোঁ। তাইক ক'লোঁ বোলে—মদ আনো, কুস্তি কৰোঁ, মুৰ্গী মাৰোঁ ছটা,—তো টাকা ছটা তাই কাঢ়ি লৈ গ'ল। বোলে—চাউল কিনিম। টাকা দে, চাউল লিব। থুই!'

মাটিত থুই দিলে নিবাই মুণ্ডাই। ক'লে, 'লিবি চাউল! লে। কিন্। মোৰ চাউল মাৰি কিনিলে তাই চাউল। আৰু ময়ো বাস্তাবপৰা অলপমান চাউলকে লৈ আহিলোঁ। যা, বান্ধুগা ভাত। আইজ খুব খাব।'

কৰ্মীয়ে শহা এটা পেলাইছিল জালত। মাংস আৰু ভাত সকলোকেইজনেই খালে। তাৰ পাছত নিবায়ে ক'লে, 'চল, লোৰা ছটাক দে, লৈ যাওঁ। তোহাবদেবকে লিবাৰ সুখ নাই, তোহাবদেব খোৱাৰ সুখ ডাঙাৰ ডাঙাৰ।'

‘ল’ৰা চৰ্কে কুথাকে দিবি, নি—?’

‘তোৰ বাপেৰ ঘৰ নাই? দিবাই মুণ্ডা তোৰ বাপ, মোৰ দদাই,
তাৰ ঘৰ নাই? তাত আমি নাই?’

‘তাতে লৈ গ’লেও দেখোন তহঁতৰ মুখ বাঢ়িব, খোৱাৰ মুখ।
কি বোল?’

‘কোম্‌তাটা দেখি কাম কৰিব পৰা হৈছে। তাক লৈ যাওঁ কুণ্ডী
বৰতোলি। তাত ভুৰা মুণ্ডা আছে।’

‘কোন ভুৰা? সেই চিক্‌নি ভুৰা?’

‘হাঁ ৰে। সেই চিক্‌নি ভুৰা।’

‘তাৰ ওচৰত কেলৈ?’

‘আৰে! সি যে তিনি হালিচা ভুঁই আবাদ কৰি এতিয়া আপ
ঢোলা—চোতালতে ভাখৰী সাজিলে। হুৱাল নাই, চাৰিটোয়েই ছলী।
তাত কোম্‌তাটা গাই-ম’হ চৰ্ণি কৰালে তাৰ জীৱন কাটি যাব।
তাহাঁতে তাত খায়। আৰু লৱণ কত! দেখি আহিলোঁ মলাই
মলাই ভৰা লৱণ আৰু লৱণ!’

‘কোম্‌তাটা দহ বছৰ পাৰ কৰাছে। বীৰসা যে তাতোকৈ সৰুটা।
মূৰৰ বীজকে গুচা নাই দেখোন সেইটোৰ।’

‘আবা ৰে আবাব! সৰুটা কি? উয়াৰ বয়সে তোৰ বাপ, মোৰ
পিতৃৰ লগতকে ফালিছিল। মই গাই চৰোৱা নাছিলোঁনে?’

‘আৰে—চৰ কি তোৰ মতন?’

‘তোৰ বহিন্‌টা, জোনীটা তাক ভালপায় খুব। তাই তাক
মৰম-বেথা কৰিব। সি এতিয়া তাত থাকক যাই।’

‘ভেনেকৈ তাৰ জীৱনৰ গত কিবা লাগিবনে?’

‘চালগাত জয়পাল মাগ নাই আছে? পাছত তাৰ তাত দিম
গাই-ম’হ চৰাবলৈ। হাঁ দেখ, জয়পালে নাগে পঢ়াশালি খুলাছে।
তাৰ—জয়পাল নাগৰ পাঠশালাত সি মৰ গ’লে পঢ়ি-লিখিও হ’ব পাৰিব
—মাহুহ হ’ব পাৰিব। হয়।’

‘পড়ি-লিখি হৈ কিটো হ’ব ?’

‘আবা বে আবা ! থাক চালকাড়তে আব্ বতাহব গতি ছুবুজ ?
এতিয়া শুনা কিবিস্তানটা হৈ লাভ নাই । পড়ি-লিখি হইলে মিছন যাব,
পৰচাবক হ’ব, মূৰত পাগ বান্ধি হাতে হাতে ঘূৰি ঘূৰি যিচুব কথা
ক’ব ।’

‘সেই চব আমাৰ ভাগ্যত নাই, দাদা । লৈ যাবি যদি, লৈ যা ।
মই আৰু ভাবিব নোৱাৰোঁ । তিনিটাকৈ ল’ৰা আৰু ল’ৰাৰ বাপেকীটোক
কি খুৱাওঁ, কি পিন্ধাওঁ, কেনেকৈ কি কৰোঁ, তাকে ভাবি ভাবি মোৰ
বাউলী বাউলী যেন লাগে ।’ কৰ্ম্মী ব’ল । আৰু তাৰ পাছত বীৰসাক
ক’লে, ‘কি বে বীৰসা, যাবি মামাৰ লগত ?’

‘মাম ।’

‘সাঁচা-সাঁচি যাবি ?’

‘ওঁতে ।’

‘ডাঙ্গাৰ হয়ছ বাপ, খাব দিব নোৱাৰোঁ, বুকত বৰ কষ্ট—সেইহে
যাব কৈছোঁ । না হ’লে তোক মই লগএবা.কৰাত নাই, সোণ মোৰ !’

‘তুমাৰ এক কথা !’ নিবায়ৈ কৈ উঠিল, ‘আঠ বছৰ হয় গ’ল,
এতিয়াও বহি বহি খায়নে ইমান ডাঙ্গাৰ লড়কাই ?’

‘কিমাননো ডাঙ্গাৰ, বাপ্ ?’

‘আনে—ক ডাঙ্গাৰ ।’

‘আনেক ডাঙ্গাৰ ?’

‘আ—নেক ।’

‘কত ?’

কৰ্ম্মীৰ মাড়-মনে ক’লে : আঠ বছৰীয়া ল’ৰাটিক আচলমে
ঢাকি ধওঁ । কিন্তু তাই শুনা ‘মা’ নহয়, যুগাবী মাড় । যুগাবী মাড়
জানে, আঠ বছৰীয়া ল’ৰাই গৰখীয়াৰ কামতে হওক, বা কোনোবা
দিকুৰ পায়তে হওক, বা—জাক দিয়া আদি নানান কামতে হওক,
পেটৰ দাঁটোখিনি আৰ্জি লয় ।

কৰ্মীৰ বাবাক দিবাই মুণ্ডা আছিল জ্ঞানী-বলী মানুহ । কৰ্মীয়ে
তেওঁৰপৰা শুনিছিল—বোলে এসময়ত সবলৈ অৰণ্য আৰু পাহাৰ-
পৰ্বতৰ গৰাকী-আছিল মুণ্ডা, ওৰাওঁ, হো, কোল আৰু চাঁওতালহঁত ।
তেতিয়া মুণ্ডাবী-মাতৃয়ে মুণ্ডাবী পুত্ৰক দিকুইতৰ পুত্ৰহঁতৰ দৰেই বহু
দিন ধৰি মাতৃৰ মধুৰ মধুৰ মৰমৰ ছাঁত ডাঙৰ-দীঘল কৰিছিল, আদৰ-
আপভাল কৰিছিল, কৰিব পাৰিছিল ।

সেয়া অযুত-নিযুত চান্দ আগৰ কথা । তেতিয়া পৃথিৱীখন ইমান
নিৰ্মম, ইমান কঠিন হোৱা নাছিল । পোনে পোনেই হবম্ আছিলে
সকলো আৰু সকলোকে শাসন কৰিছিল । সেই যে সেই ল'ৰা-
হোৱালীহাল, কেঁকোৱাৰ গাঁতত সোমাই শীতল জলৰ ভিতৰত কত যে
কাল ধৰি ডুব দি আছিল, তেতিয়া যে হবম্ আছিলে পানী ঢালি
পৃথিৱীৰ অগনি লুমালে ।

আগতে শ্ৰদ্ধিলে পানীৰ জীৱ । মাছবিলাকক মাত লগাই ক'লে,
'সাগৰতলীৰ মাটি আন, মাটিৰ জীৱ ছিৰ্জাম ।'

সাগৰে মাটি দিব কিয় ?

নিদিয়ে ।

হবম্ আছিলে ভুক কোঁচালে ।

সাগৰৰ ইমান সাহস !

হয়নে ?

মাছবিলাকে মুখত ভৰাই মাটি লৈ ভাহি উঠে, সাগৰে চোৱাই
মাটিখিনি লৈ যায় । ইপিনে—হবম্ আছিলে সিংভূমতকৈয়ো ডাঙৰ
আৰু বহল হাতখন মেলি, বঢ়ায়েই বৈ আছে । মাটি পাব, তেহে
মাটিৰ জীৱ শ্ৰদ্ধিব ।

শেহান্তৰত সাগৰতলীৰপৰা উঠি আছিল কেঁচু । কেঁচুৱে তাৰ
পেটত থকা মাটি ৰাহিব ক'ব দিলে মলৰ লগত । আৰু এইকণ
মাটি পালে জুগিয়ে-হবম্ আছিলে স—কলো গঢ়িবলৈ পালে ।

সেয়া আছিল কৃষ্ণ-শক্তিৰ সহজ দিন । সৰল দিন ।

সেই যে সেই ল'ৰা আৰু ছোৱালীহাল, সিহঁতৰ উপজিল এটি
ল'ৰা। ল'ৰাটো 'বেমাৰত পৰিল। অতি টান ঘেৰাব। একেবাবে
ঘোৱা-খোৱা অৱস্থা।

সেই আদি মুণ্ডা নৰ-নাৰীয়ে ভাবি ভাবি পাৰ-কুল নাপায়।
সন্তানৰ মৃত্যু হ'লে সিহঁতে হবম্ আছুলৰ মুণ্ডাৰী-পৃথিৱীক, সিংবোজৰ
মুণ্ডাৰী-ধৰিত্ৰীক ক'লা ক'লা মাহুহেৰে ভৰি দিব কি উপায়েৰে ?

'হেই আবা হবম্ আছুল !' এই বুলি কৈ, সেই যে সেই আদি
জননী, সেই আদি জননীয়ে কান্দিছিল খুব। ক'লা গ্ৰেনাইট নিলেৰে
গঢ়া মুখখনৰ ঢকাৰেদি হীৰাৰ দৰে উজ্জ্বল অঞ্জ কিমান যে নিগৰি-
বাগৰি পৰিছিল।

হবম্ আছুলে ক'লে, 'আইটী, ভুৱনখন ছিৰ্জি টোপনি-বহীয়া
হৈছিলোঁহে মাথোন, তেজ্জৰে মাতিলা ?'

সেই আদি জনক-জননীয়ে ক'লে :

আমাৰ 'সন্তান যে মৰোঁ মৰোঁ ঠাকুৰ ! চোৱা। একেবাবে ঘোৱা-
খোৱা অৱস্থা ! কোৱা, তোমাক নামাভিনো মাতিম কাক ?'

'কেলে' ? ছৱাৰ বেড়ি চৌকাঠ জুৰি এভাবেৰে ছবি আঁকা। চাই
—বেমাবে পলাই ফাট মাৰিব। মোলৈ পূজা আগ কৰা। বগা কুকুৰা
বলি দিয়া।'

সেই পূজা দিলতহে পুত্ৰ ভাল হৈ উঠিল।

কেনে আছিল তেনেবোৰ দিন ! কিমান সহজতে যে দেৱতা তুষ্ট
হৈছিল !

আৰু—এতিয়া ?

ক'লে যে গ'ল সেইবোৰ দিন !

কৰ্মীয়ে হুমুনিয়াহ ছাৱিলে। মনত পৰিল অতীতৰ কত কথা।
সেইবোৰ কথা মনত পৰি বুকু হয় হয় কৰে। সেইবোৰ কথাৰে মালা
গুঠিলে আজিও অতীতৰ সুগন্ধ তাহি আছে.....তাহি তাহি
আছে....।

এতিয়াও কৰমীহঁত খ্ৰিষ্টান হয়, আকৌ বোঙাবুড়ি পূজাও নকৰা নহয়। কিন্তু বন্ধাকৰ্তা দেৱতা আৰু মুণ্ডাসৱৰ মাজত এতিয়া মৃত মুণ্ডাৰ সমাধি-ফলি শ্মশানডিবিৰ দৰে বিৰাট বিৰাট বাধা। বৈষ্ণৱ ধৰ্ম, সন্ন্যাস ধৰ্ম, গোসাঁই ধৰ্ম, খ্ৰিষ্টান ধৰ্ম, সদান অৰ্থাৎ হিন্দু ধৰ্ম, দিকু, ক'ট-কাছাৰী আদালত-মহাজন-সুত-বন্ধাবেগাৰী-সেৱকপট্টা-বন্ধুৱা-চহীমোহৰী আদি বাবেকুৰি বাধা। ইমানবোৰ বাধাৰ প্ৰাচীৰ পাৰ হৈ, দেৱতাসকলেও আৰু মুণ্ডাহঁতৰ মংগল কৰিব নোৱাৰে।

নোৱাৰে।

কৰ্মীয়ে ছমুনিয়াহ কাটি ক'লে, 'সেয়ে হওক। মই আৰু যে ভাবিব নোৱাৰা হৈ পৰিছোঁ। লঘোনে লঘোনে মূৰ আচল্লাই কৰে, চকুৰ আগত সবিয়েছৰ ফুল ফুলে, মৰি যাওঁ মৰি যাওঁ যেন লাগে।'

চাৰি

সেয়ে হ'লগৈ ।

কোমতা আৰু বীৰসা নিবাইৰ লগত গ'লগৈ । কোমতা গ'ল কুণ্ডী
বৰতোলিলে । তাত সি ভুৰা মুণ্ডাৰ খেতি-পথাৰত কাম কৰিব, লগতে
বাখোৱালৰ কামটোও অৱশ্যে কৰিব লাগিব । ভুৰাৰ ভূৰি ভূৰি গাই-ম'হ-
ছাগলী । আৰু তাৰ চৰণীয়া পথাৰৰো কমতি নাই ।

কৰ্মীৰ ভনীয়েক জোনীয়ে ক'লে, 'তই ইখানে থাক বীৰসা ।
আন দেশ যাবি কেনে ?'

বীৰসাই মূৰ জোকাৰি ক'লে, 'মাক কৈ আহিছোঁ, ডাক্তাৰ হয়
গেছি মুই । মই আৰু ডাক্তাৰ হ'ম ।'

জোনীয়ে লুচৰ আঁৰত হাঁহিলে । ক'লে, 'পাগ্লাবে তু । পাগ্লাটা
খাপাটা । ডাক্তাৰ হ'বি । কি কৰ'বি ডাক্তাৰ হয় ?'

'মাক মোনা ভৰ্তি লৱণ আনি দিম, আৰু আনি দিম চাউল, আৰু
কত দানা ।'

'তই ডকাইতটো হ'বিনে কি ?'

'পৰ্চাৰক হ'ম মুই ।'

'কেমুন কৰি ?'

'পাঠশালাত পঢ়ি ।'

'আকনো কি কৰিবি ?'

'তোৰ গাই চৰণি কৰাব, বেৰ বান্ধি দিব, বনৰপৰা ফল টুঙি আনব,
খৰিকাঠ বুটলি আনিম ।'

'পাঠশাল কিমান দূৰ জান তই ?'

'জানি ।'

‘জয়পাল নাগৰ বাগ খুব । তাৰ বৰ দমদমনি ।’

‘কি কৰে ? মাৰে—?’

‘না না, মাৰে না । পিছে বৰ খিংখিঙীয়া । সি সদায় বোলে
‘বৌ বৌৱাই থাকে ।’

‘মোক একো না ক’ব ।’

‘তেনেহ’লে এই ডুংবিটা পিন্হ । তোৰ কাপোৰ-কানিখিনি মই
চুজিয়াটিৰে চাফা কৰি দিওঁ ।’

জোনীয়ে বীৰসাৰ কাপোৰ-কানি বোলোঁতে যিখিনি আছিল অতি
যত্নৰে চাফা কৰি দিলে ।

আক তাৰ পাছত, চাফা কাপোৰ পিন্ধি, কাঠৰ কলি, এণ্ডাৰ আক
কলি-ম্ৰাচা ফটাকানি অলপ লৈ, এদিন বীৰসা গ’ল জয়পাল নাগৰ
পাঠাশালালৈ । ক’লে, ‘তোমাৰ পাঠাশালাত মোক লোৱা ।’

‘আৰে ! কোন ৰে তই ?’

‘দিবাই পহানেৰ নাতি গ’ মুই, কৰ্ম্মী মোৰ মা হয় । মোৰে তুমিৰ
পাঠাশালে লোৱা ।’

‘অ’—তইঁতৰ ঘৰ চালকাড়ত, নহয় জানো ?’

‘চালকাড়ৰপৰা চাল্গা—কোনোবা আহিব পাৰেনে ? মই
আহিলোঁ আয়ুভাতু । তাৰপৰা তোমাৰ গুচ’ত ।’

‘ধলপুৱাতে পাঠাশালা । সাৱধানে আহিবা, বোপা । বাটত হাবি,
হাবিত বাঘ ।’

‘বাঘ মই অনেক দেখোঁ ।’

‘ডবাইস্ না ?’

‘ডবাই না ।’

একো প্ৰকাৰে ভয় নকৰা হ’ল মূৰৰ বীজ মুগুচা বীৰসাই । ডাক্তাৰ
সি হ’বই, বহুত ডাঙৰ ।

ঘাঁহে-শাঁতে খোজ দি দি, হাবি-বননিৰ লুপুঙীয়া বাটৰ মাজেদি ।
খুৰযান বীৰসা অহা-বোৱা কৰি থাকিল চাল্গাবপৰা আয়ুভাতুলৈ ।

আক এদিন বীবসা চিয়ঁৰি-বাখৰি খলক লগাই ঘৰ পালেহি।

জোনীয়ে কুলাত লৈ য-ধান জাবি আছিল। তাই ভেৰা লাগি
সুখিলে, 'কি হ'ল—তোৰ ?'

বীবসাই কিছুপৰলৈ বীবদৰ্পে চোতালখনৰ চাৰিওফালে তন্ন-নাচ
মাৰি থাকিল। তাৰ পাছত ফলিখন দাঙি ধৰি ক'লে, 'কি দেখাছ ?'

'কি এটা ?'

'এইটা—ক, এইটা—খ, আৰু এইটা একটা—গ। মই চব
শিকিছি, চব শিকি লয়াছি।'

তাৰ কথা শুনি জোনী হাঁহিবহিনে জাঁপ মাৰি দিব ঠাৱৰ কৰিব
নোৱাৰি ক'লে, 'তই ইম্মানবোৰ শিকি পেলালি !'

'ওঁ তো। শিকি পেলালোঁ তো।'

'আহ, খাবি আহ।'

জৈ—মানে যৱধান ভজা, তিতিৰি চৰাইৰ মাংস আৰু বন-গায়া
ভোলৰ আজা। মাহীয়েকৰ ওচৰত খাই-বৈ বৰ সুখ। মাহীয়েকে
কেৱল ঘাটোকে নিদিয়ৈ। বনৰ কচু আৰু কন্দ, চৰাই, শহা, কেটেলা
আদিৰ মাংস খাই খাই বীবসাই ভাবে : এই পিথিৱীখনত ইমান যে
খোৱাবস্তু আছে ! তেনেহ'লেনো তাৰ মাক কৰ্মীজনীয়ে ঘাটোৰ
লগত নিমখ এজেবাও কিয় নোপোৱা হয় ?

মাহীৰ ঘৰত মহাসুখ। বৰ উম্মাহেউৰ ঘৰত। মাহীৰ ঘৰটো ৰ
পোহৰ—ককৱা তেলৰ ধোঁৱা গুলোৱা গছাবো।

কিন্তু বসন্তৰ কুলি তো হেমন্তত নাথাকে।

সদায় নাথাকে।

জোনীবো এদিন বিয়া পতা হ'ল।

'অ' মোচা ও !' বুলি বীবসা কান্দি আকুল হ'ল।

জোনীয়ে হালধি সনা হাতেৰে বীবসাক ওচৰ চপাই আনি ক'লে,
'কান্দি কেনে ? তই তো মোৰ ছাখ খাটাংগালৈ মাৰি।'

'জ্ঞাৰা থাকিব না দিবে।'

‘চুপ্, বে চুপ্! তাত বেনাইঁতৰ ঘৰত গাই-ভঁইছ চৰাৰি, মোৰ
গুচ’তে থাকিবি।’

‘থাকিম মুই।’

‘নাই কান্দিবি আৰ।’

‘নাই কান্দিম।’

‘মোৰ কথা শুনবি।’

‘শুনব।’

জোনীয়ে বীৰসাৰ চুলিকোচাত হাত ফুৰাই ফুৰাই ক’লে, ‘বড়
হুয়াছি, বড় হ’বাব লাগ্‌ব। —অত বড় হইস্ নাইবে, তই।’

‘কেলে’?

‘মোকে ছাড়ি থাকতে নাই পাৰিস্—?’

‘তু চলি গ’লে মোৰে কোনে খাবলৈ দিব?’

‘হয়তোন, হয়।’

কিন্তু বীৰসাৰ মাহীয়েক, নিবাই মুণ্ডাৰ ঘৈণীয়েকে ক’লে, ‘যাইস্ না
বীৰসা, তোৰ বান্ছী শুনিব নাপাম, টুইলা বজাই বজাই তই আৰ
নাচবি না, আমুভাতু কণা হৈ যাব।’

জয়পাল নাগে ক’লে, ‘যাইস্ না বীৰসা। তোৰ মতন ছৱাল মোৰ
এই পাঠশালে আক অহা নাই। মই যি জানো, যিমান জানো, তোক
সকলো শিকাই দিম।’

গাঁৱৰ ল’ৰাইঁতে ক’লে, ‘যাইস্ না বীৰসা। তই গুচি গ’লে আমাৰ
আখ্ৰা কণা।’

বীৰসাই ক’লে, ‘মই বহুত বড় হ’ব না লাগিব জানো? ইথা
থাকলে মই বড় হ’ম?’

বীৰসাই জনা নাছিল, জোনীয়ে জনা নাছিল, জয়পাল নাগে জনা
নাছিল, গাঁৱৰ ল’ৰাইঁতে জনা নাছিল—মুণ্ডাবী জগত আৰু জীৱনৰপৰা
কোনে বীৰসাক বাহিৰলৈ আকৰ্ষণ কৰি আছিল।

প্ৰবল, ভয়ংকৰ, চুৰ্ভাৰ সেই আকৰ্ষণ...

মুণ্ডাবী জীৱন মানে—বাবেকুৰি অমুখামন আৰু তেজৰ তলত
বিশ্বাসৰ অনুৰণন। আজি তুমি মুণ্ডাবী, কালিলৈ খ্ৰিষ্টান, আকৌ মুণ্ডাবী,
আকৌ খ্ৰিষ্টান। এই তোমাৰ নাম আজি ছুগানা-কোমতা-ডোনকা-
ভৰ্মি-নৰাম-ধানী—আৰু কালিলৈ-পলুছ-দাউদ-মথি-যোহান-আব্রাহাম।
কিন্তু তেজত থাকিব সেই সিংবোঙাৰ ততোয়াল সাম্বল আশন, আৰু
লগতে হবম্ আছুলৰ ক্ৰকুটি-চাৱন।

সেইদেখিহে—যি অবণ্য-পাহাৰ-নিজৰা তোমাবেই জননী—তালৈকো
তোমাৰ কিমান যে ভয়! সদায় ভাব হয়: আৰা বে আৰা। সিংবোঙাই
যেতিয়া অনুৰবিলাকক পুৰি ভস্ম কৰিলে, তেতিয়া অনুৰইতৰ পত্নীহঁতে
সিংবোঙাক খাটিছিলগৈ...কত যে কাবো-কাকুতি কৰিছিলগৈ..!

আৰু সিংবোঙাই অনুৰ-পত্নীহঁতৰ চুলিত মুঠি মাৰি ধৰি শৃঙ্গবপৰা
তললৈ দলিয়াই পেলালে পাহাৰ-অবণ্যলৈ। আৰু সেই তেতিয়াৰেপৰাই
সেই অনুৰপত্নীহঁত পাহাৰে-পৰ্বতে হাবিয়ে-বননিয়ে প্ৰান্তৰে প্ৰান্তৰে
ছুটীয়া হৈ খোপনি লৈছে...খলি লৈছে...ডেং মেলি মেলি ঘূৰি
ফুৰিছে।

অনুৰ-পত্নী তথা ছুটীয়াবিলাকৰ যিমান থং—জাৰিৰ কেৱল মানুহৰ
ওপৰত। কেতিয়াবা অপকপা মুণ্ডাবী যুৱতী, কেতিয়াবা চালে চকু বৈ
যোৱা হৰিণী, আৰু কেতিয়াবা মুখবপৰা জুই ওলোৱা শিয়ালৰ ৰূপ ধৰি
ছুটীয়াবিলাকে মুণ্ডা পুৰুষকলক ভোল নিয়াই মুহি মুহি অবণ্যৰ
গভীৰলৈ হাত-বাউল দি দি লৈ যায়।

নি মাৰি পেলায়।

এয়ে মুণ্ডাবী জীৱন। এয়ে মুণ্ডাবী জীৱনৰ পৰম বিশ্বাস...

আৰু এই বিশ্বাস মনত লৈয়েই বীৰসা ডাঙৰ-দীঘল হ'ল।

সি এই কথা জানে, লাখ-বিলাখ মুণ্ডাই মুণ্ডাবী হৈ যেনেকৈ জীৱন
নিয়ায়, তাত বাজে অলপ জীৱনৰ কথা ভবাটোও মহা পাপ।

কিন্তু তথাপি বীৰসাই সেই মহাপাপ কৰি আছিল। তাৰ তেজত,
সি নজনাকৈয়েই ক'ববাত প্ৰচণ্ড প্ৰতিবাদে খলমা বান্ধিছিলহি।

খাটাংগাত জোনীৰ গিৰিয়েকে জোনীক ক'লে, 'ছেলাটাক তই ভাল পায়। তো তাক মিছামিছি আৰু কাৰো তাত দিম কেলে' ? সি আমাৰ গাই-ছাগলীকে চৰ্ণি কৰোক।'

জোনীবো এয়ে ইচ্ছা আছিল। গিৰিয়েকৰ তিনিজনী গাই আৰু সাতজনী ছাগলী আছে যে—তাই বিয়া সোমোৱাৰ আগতেই জানিছিল। তাৰ বাদে মাটি-বাৰীও গিৰিয়েকে বাকখিনি হাছিল কৰাৰ খবৰ তাই বিয়া সোমোৱাৰ আগেই পায়।

গিৰিয়েকৰ কথাত ভালেই পালে তাই।

জোনীয়ে বীৰসাক ক'লে, 'এ কেমন ভাল হ'ল, বোল ? মোৰ ওচ'তে থাকবি ছয়ালৰ মতন।'

মহাদেউয়ে ক'লে, 'একটা কথা। মুই ঐ পঢ়ি-লিখি মুণ্ডাক চকু পাৰি চাবকে নোৱাৰোঁ। গাই চৰ্ণি কব, ভৰপেটা খা, আখাৰা যাই লাচ কৰ গান গা। বাচ। মুণ্ডা যেতিয়া পঢ়া-লিখা কৰি দিকু হ'বলৈ দো-টানত পৰে, তেতিয়া মৰে। মুণ্ডা হয় জনম লিব, আক', পঢ়ি-লিখি লিখি-পঢ়ি আলি-চিৰা খেলব, উ চৰ চালকাড়ৰ চাল।'

কেটামান দিনৰ ভিতৰতে বীৰসাই এই কথাটি পানী পানীকৈ বুজি পালে যে মহাদেউ মানুহ হিচাপে বৰ বেয়া নহয়, পিছে তেনেই খিংখিঙীয়া। তাৰ লগত হাই-হাই নোহোৱা, কাজিয়া-পেচাল নলগা মানুহ খাটাংগাত পাবলৈ নাই। মহাদেউৰ আমঠ স্বভাৱৰ কথাৰ বোচি উঠিল খুব। আৰু সেই কাৰণে, এঘাৰ মাইল নিলগীয়া আয়ুত্ৰাভুৰপৰাহে বিয়াৰ কইনা বিয়া কৰাই আনিবলগীয়া হ'ল। ওচৰ-পাঁজৰৰ কোনো মুণ্ডায়েই মহাদেউক ছোৱালী-তোৱালী নিদিয়া হ'ল।

ঘাছি মুণ্ডাৰ সৈতেহে জোনীৰ গিৰিয়েকৰ বিবাদ বৰ বেছি। ঘাছি মুণ্ডাৰ আৰু তাৰ মাটি লগ লগা। দুয়োবো মাটিৰ মাজত মাখোন শিয়ালনেজাৰ জোপোছাৰ টাটী। কিন্তু আমাৰ মহাদেউৰ মনত এই বিশ্বাসে খলি পুতিছে যে এই শিয়ালনেজাৰ টাটীক কেনেকৈ চাইবেগেভমান, আঁতৰাই, ঘাছিয়ে তাৰ মাটিৰ জালেখিনি বে-দখল কৰিলে।

শিয়ালনেজাৰ টাটী যে আঁতৰ কৰা অসম্ভৱ, সেই কথা মহাক মহা মহা বখীয়েও বুজাব নোৱাৰিব। আনকি গাঁৱৰ পহানে—মাছৰস্ত-পুৰোহিতেও পৰা নাই বুজাব। ক'লেই মহাদেউয়ে ক'ব, 'কি ক'লা ? কোনোবাই চকুৰে দেখি কৈছেনে কাণেৰে দেখি ?'

তাক বেছিকৈ জোকাবলৈকো বাইজে ভয় কৰে। ই বঙাল হওক খঙাল হওক যি হওক, তুক-তুকালি জৰা-ফুকা বেজ-বেজালি জানে খুব।

কথাটো নজনা কোনো নাই যে বীৰসাৰ মহাকৰ লগত দুই আত্মা, নাছানবোঙা আদিৰ হবিল-গবিল। সিহঁতে আক জানে—নিজৰা নলা ঘুলি বিলৰ যি পানীত বোঙা নাগীৰা, মানে—নাগ-ইৰা থাকে, সেই পানীত গা ধুলে বেবেল সুদ, বোৰ সুদ, পুঁড়ি সুদ—কোনো নহয় কোনো জাতৰ বৰবোৰ—শুকুলা, বা কুঠ হ'বই হ'ব।

এই নাগ বা নাগীৰা কোনখিনি পানীত এতিয়া আছে, বা নাই, সেই কথাটি কেৱল বীৰসাৰ মহাকেহে ক'ব পাৰিব, আন কেৱে নোৱাৰে।

তাক আনকি পহানেও—মাশুমান পুৰোহিতেও—বা গাঁওবুঢ়ায়ে খাতিৰ-খাতিৰ কৰে তাৰ বাবে।

আকাল অনাৱৃষ্টি বনাগ্নি গো-মাউৰ আই হাইজা—কোনটো যে কোনজন নাছানবোঙাৰ শাওপাতৰ ফলত হৈছে, সেই কথানো বাইজক কোনে ক'ব—?

আক ক'ব লাগিছেনে ?—ক'ব বীৰসাৰ মহাদেউয়ে।

সি ডাকিনীও খৰি দিব পাৰে। ডাকিনীহঁত কেতিয়াবা ক'লী মেকুৰী, কেতিয়াবা বুঢ়া আঙুলিহেন মানুহটো হৈ মুণ্ডাইতৰ ঘৰত শুককৰে সোমাই পৰে আক টোপনিত লাল-কাল দি থকাহঁতক ধুইৰে চেলেকি দিয়েহি। এনেকৈ চেলেকি দিয়া মানুহ মৰিবই যে—সেই কথা ধুকপ।

কোন যে ডাইনী, এইদৰে আনৰ আয়ুস টুটাই নিজৰ আয়ুস কোনে যে বঢ়াইছে—কোনে ক'ব পাৰিব ? কোৱা বাহুল্য, বীৰসাৰ মহাকেই।

এনেহেন মানুহজনৰ, আনকি ঘাছি মুণ্ডায়ে খং তোলাই নলয়।

বীৰসাই তাৰ মহাদেউৰ কথাৰ কোনো বাদ-প্ৰতিবাদেই নকৰা হ'ল। বীৰসাই ভাবি থাকিল : মামানো কেনেকুৱা মানুহ ? জোনহেন জোনীৰ কাৰণে মামাই এটা যুৱান দৰা যোগাৰ কৰিব নোৱাৰিলেনে ? যিয়ে টুইলা বজাই, বাঁহী বজাই নাচি-গীত গাই গাঁওখন মতলীয়া কৰিব পাৰে ? এনেকুৱা চফল দৰা এটা ?

কিন্তু কেদিন মানৰ অন্তত বীৰসায়ো বুজি পোৱা হ'ল যে—প্ৰতিদিন পেট পূৰাই খোৱা, গায়ে-মূৰে তেল সনা, ভাল ভাল চুৰিয়া গামোছা পিন্ধিব-উবিব পোৱাৰ অস্থি এক সুখ আছে। সেই সুখে মানুহক ডবপুক আৰু কমজোৰী কৰি তোলে। কাণ্ডটো চোৱা ! খাবলৈ নাপালে, পিন্ধিবলৈ নাপালে, মানুহে বীৰসাৰ দেউতাকৰ দৰে কমজোৰী আৰু ডবপুক হৈ যায়। তেতিয়া সদায় ভাব হয় : আই আবা ! আবে বাপ ! ডাঙৰকৈ কথা নকওঁ, যদি কাৰোবাৰ ঋণ উঠে ?

আকৌ চোৱা, খাব-পিন্ধিব পোৱা হ'লে, তেল-তুল সানিব পোৱা হ'লে, মানুহ হৈ যায়—জোনী মাহেউৰ দৰে কমজোৰী আৰু ডবপুক। তেতিয়া ভাব হয় : আই আবা ! হেই বাপ ! বঢ়া কথা নকওঁ, তেতিয়া যদি এই ধানমান সুখৰো মুদা মৰে !

জোনী বদলি গ'ল খুব।

তাই কৰম পৰবৰ নাচৰপৰা যুৱত থকা ফুলটো পেলাই দি গুচি আহিছিল, কোনোবাই তাইৰ ভৰিত গচকি দিয়া বাবে।

সেইজনী জোনীয়েই মহাদেউৰ মাৰ-কিল খায়ো সকলো বৰকমৰ অলিয়া কথা বলিয়া কাণ্ড সহ্য হ'ল।

ভাবি—বীৰসাৰ মনত জোনীলৈ পুতৌ উপজিল।

এদিন জোনীয়ে বীৰসাক ক'লে, 'মানুচটা বদৰাগী, বাজা ঘোঁৰাত উঠি আহাবিধৰ। কিন্তু ক্ষেমতা খুব বে। কত কি জানে, দেখা নাই ? তাৰ লগত হাঁটোৰ দৰে থাক্, তোকো চৰ শিকাই দিব। তেতিয়া তোকো এটা গুশিন্ বুলি লোকে তোৰ মান ধৰিব। তোৰো গোহালিত থাকিব গাই-ম'হ, চোতালতে থাকিব ধানৰ ভাক্বী।'

বীৰসাই জোনীৰ কথাৰ উত্তৰত একো নক'লে। সি পাৰিলেহেঁতেন ক'ব : 'মাছেউ, মোৰ আবা মিছনে গৈ নাম লিখাছে। আবা কিবিস্তান, আক ময়ো এতিয়া—বীৰসা দাউদ। আমাৰ গোট-গিয়াতিৰ জানু-পইছান্ কতজন মিছনে যান্ন-আছে—আছে-যায়। মিছনে নাম লগোৱা কত মুণ্ডা পৰ্চাবকক আমি দেখা পাওঁ। মিছনে কয়, নাছানবোঙ্গা, নাগ-ইবা চ—ব মিছা। সিংবোঙ্গা হবম্ আছুলো হেনো মিছা। কয়, শুকুলা—কুঠ বেমাৰ হয় বোলে ছুলে, তেজৰ মিছলা-মিহলি হ'লে। হায়জা হয়—হেনো পঁচা-গেলা খোৱাবস্ত্ৰপৰা, বেয়া খোৱাপানীৰ পৰা, আক চেচক—আইবেমাৰৰ বীজ হেনো বাৱে-বতাহতে উৰে। সিসকল কথাৰ সকল সাঁচেকাটে সাঁচা কিনা নাজানো। পিছে—তোমালোকৰ নিচিনা এনেবোৰ গুণিন্-ওজা-জাছমন্ত্ৰ-ফুছ্-মন্ত্ৰ—এইচবতো ডব কমি যায় যেন।

জোনীয়ে ক'লে, 'কুছ্ না ক'ৱ ?'

'ভাৱোঁ।'

'কি, কী ভাব ?'

'মই বুললে হ'ব না কি ? ম' নাই, বাপ নাই—'

'মুই বুললে ভি নাই হ'ব ?'

জোনী জানিবা আহত হ'ল খুব। মনত বৰ আঘাত পালে। ক'লে, 'তু আগে, মোৰ পেটত যিটা আছে, সেইটা তোৰ পৰে। মুই বুললেও নাই হ'ব ?'

বীৰসা ইঠাৎ যেনিবা ডাঙৰ হৈ গ'ল। জোনীৰ দেউতাক দিবাই মুণ্ডা জীয়াই থকাহেঁতেন যেনেকুৱা মাতৰে তাইক সাক্ষনা দিলেহেঁতেন, তেনেকুৱা কঠেৰে বীৰসাই জোনীক ক'লে, 'তেওঁৰ কথা আক মোৰ কথা না হয় বে। মহাদেউ যদি ভাল মনত থাকে, বঙত থাকে, তেহে !'

'বঙতে গুল্লাগুল হৈ থাকে দেখোন !'

'বৰ খেচখেচাই থাকে। খেচায় খুব।'

'মাল্লচটা তেনেকুৱাই।'

জোনীয়ে হুমুনিয়াহ কাঢ়িলে । ক'লে, 'তুই নাথাকলে, মূই মৰি
গ'লো হয় । এতিয়া উৰি হয় চোতাল সৰা-পোঁচা কৰাত, নিজৰাবপৰা
পানী কঢ়িয়াই অনাত, শৰীল আলাহ আলাহ-লাগে ।'

বীৰসাই চোতাল সাৰিলে, কুকুৰাবোৰক খেদি নি গড়ালত ভৰাই
থ'লে, গোহালিত সঁজৰ চাকি গলাই গাইবিলাককো ভৰাই থ'লে,
আৰু তাৰ পাছত কলহ লৈ নিজৰালৈ বুলি খোজ ল'লে ।

জৰ্ জৰ্, ঝৰ্ ঝৰ্,—বৈ যায় নিজৰাব পানী ।

বীৰসাই কলহ ভৰাই ল'লে... নিজৰাব ফটিক পানীৰে, আৰু ভৰা
ভৰা কলহটো শিল এচটাৰ থৈ ওপৰত থিয় হৈ থাকিল ।

দিনৰ আঁৰপট নামিছে । বিষন্ন আতুৰ তাৰ মাতৃ কৰ্ম্মীৰ দৰে
শীৰ্ণ ক্লিষ্ট সন্ধ্যা । সন্ধ্যাতৰাৰ চাৱনি সাইলাথ তাৰ মাতৃৰ চকু ছুটিৰ
চাৱনিৰ দৰে ।

লুকাছ আহিছিল । লুকাছ হ'ল প্ৰচাৰক ।

খ্ৰিষ্টবাণীৰ প্ৰচাৰক । মিছনৰ কামত আহিছিল । বীৰসাব মহাকে
লুকাছক গাঁৱৰ বাজ কৰিহে এৰিলে ।

লুকাছে বীৰসাক কৈছে, 'গৰখীয়া এটা হৈহেনে জীৱন কটাবি ?
গুটি আহ, লিখা-পঢ়াত ধৰ্, ক—স্ত কাম কৰিব পাৰিবি ।'

লিখা-পঢ়া—বীৰসায়ো শিকিবলৈ নিবিচৰা নহয় । বিচাবে শিকিব ।
কিন্তু কিয় যে সি ইমান দুখী-ভুকীয়া পিতৃৰ পুত্ৰটি হ'ল । পিতৃয়ে
খোৱা-পিন্ধা কৰাব নোৱাৰে বুলিহে সি আছেহি মাহীয়েকৰ ঘৰত ।

তাৰ পাছত মাহীয়েকৰ বিয়া হ'ল, বিয়া হোৱাৰ পাছত—ইয়াত ।
ইয়াত জীৱন মানে—গাই-ম'হ চৰণি কৰা, খটা-পিটা কৰা, পেট পূৰাই
খোৱা-বোৱা কৰা । খাট'ৱা, খোৱা, আৰু খুছি হৈ থকা ।

কিন্তু বীৰসাই জানে, বীৰলা খুছি হৈ থকা নাই ।

দীঘলকৈ হুমুনিয়াহ কাঢ়িলে সি, কিবা যেন বেদনাৰ হাহাকাৰৰ
হুমুনিয়াহ । আৰু পগৰত ধৰি পানীভৰ্তি কলহটো দাঙি ল'লে ।

চাৰিওফালে উন্মুক্ত বনাঞ্চল আৰু পাহাৰৰ জানি। দৃষ্টিয়ে বাধা নাপায়। কিন্তু তথাপি জীৱনটোক বৰ আবদ্ধ হৈ পৰা যেন লাগে। খাটাংগা—ইমান যে বিচ্ছিন্ন, ইমান যে যোকট আন্ধাৰ গাঁও এখন। চালকাড়তো সকলো আছিল—ছুখ দাৰিদ্ৰ্য, অনাহাৰ—আৰু কত যে কি। কিন্তু তথাপি যেন জীৱনৰ এক অনন্ত প্ৰবাহই চালকাড়ক ছুই ছুই গৈছিল।

হাটলৈ অহা-যোৱা কৰোঁতে হাটকৰা-বাটকৰাই চালকাড় হৈছে অহা-যোৱা কৰিছিল। মিছনৰপৰা, আৰু মিছনলৈ অহা-যোৱাও কৰিছিল চালকাড় হৈ। ধানীৰ দৰে অঘৰী আহিছিল, বাঁচী খুন্টি তামাৰ ন্দ গাঁও—আদি সকলো ঠাইৰ ইটো-সিটো-বহুতোবিধৰ খবৰ-বাতৰি অ হিছিল।

খাটাংগা—

সকল আৰু সকলোৰেপৰা ইমান যে দূৰ !

নিজক ইমান যে আবদ্ধ আৰু বন্দী বন্দী লাগে।

জহকালি অবগ্যত থকা পানীৰ নিজৰা ঘুলি জান-জুৰি সকলো শুকাই পানী নোহোৱা হয়। তথাপি যে ক'ত পানী থাকে, কোন দ'ত কোন কোবোকানিত কোন ঘুলিত কোন ডোঙত—জানে জীৱ-জন্তুবিলাকে—

আৰু জানে বীৰসাই।

সিবাৰ, সেই কোনেও নজনা, কোনো মানুহে গম নোপোৱা দ আৰু বিল, আনকি ঘুলিবোৰো শুকাই ছিৰা মেৰিছিল। নিজৰা আৰু বালিৰ বুকুৱেদি বগুৱা বাই গাঁওৰ গা ছুই ছুই এটোপ এটোপকৈ খবতৰ শিৰিৰেহন পানী গোট খাইছিলহি ডোঙত। আৰু বোৱাবী পুৱাৰেপৰাই ছোৱালী-গাভৰু-তিবোতাইতে সেই পানী নিবলৈ ঢপলিয়াই আহিছিল। কিয়নো, খাওঁ খাওঁ মূৰ্তি ধৰি বেগিয়ে ওলাইছিল সেই ছেংগেল-দাৰ অগনি ঢালি ঢালি। আৰু—বেলি ওলোৱাৰ লগে লগেই খোৰৰ ডোঙৰ পানীখিনিও ভাঁপ হৈ উৰি গৈছিল।

তেতিয়া সেই বীৰসা গৈছিল অৰণ্যৰ উদৰলৈ, গভীৰ-গহনত ।
তাত, এটা ডোঙৰ পানী প্ৰায় আটাইখিনি শুকাই সোঁমাজত অলপ
ফটিক ফটিক কাকচক্ষুহেন আছিলগৈ, আৰু—আৰু চাৰিওফালে আছিল
আঁঠুৱনীয়া বোকা ।

আৰু সি দেখা পাইছিল, সেই আঁঠুৱনীয়া বোকাত পোত গৈ থিয়
হৈ আছে এটা মস্ত ডাঙৰ সুগৰী পহু । পহুটোৰ ঠেংবোৰ ভালেখিনি-
মান বোকাত পোত খাই পৰিছে, আৰু সেই পাতাল-দ' বোকাৰপৰা
উঠি অহাৰ চেষ্টা কৰাত, লৰচৰ কৰাত, ক্ৰমাত আৰু বেছিকৈহে বোকাৰ
ভিতৰত পোত গৈছে ।

তাৰ পাছত এসময়ত সুগৰী পহুটোৱে ঠাৱৰ কৰিব পৰা হ'ল যে
সেই বোকাৰ মাজত থকা ফটিক ফটিক পানীখিনি একোপধ্যে ঢুকি
নাপায় । আৰু সি বুজি পালে যে ইমান বোকাৰপৰা উঠি ওলাই যাবও
নোৱাৰে । চকুৰ আগত পানী, কিন্তু সেই পানী নোখোৱাকৈয়েই
ভয়ানক মৃত্যুক আঁকোৱালি ল'ব লাগিব । চাৰিওফালে অননি-বননি,
কিন্তু তথাপি মুক্ত আৰণ্যক জীৱনলৈ আৰু ঘূৰি যাব নোৱাৰিব ।
সমুখত ভীষণ-নিৰ্মম মৃত্যু !

আৰু সমুখতে এক ভয়ংকৰ নিৰ্মম মৃত্যুৱে হাত-বাউল দিয়াত সুগৰী
পহুটোৰ মাজত ফুটি উঠিছিল অব্যক্ত ভীতিৰ কবলত পৰা নিঃশেষিত
পৰাজিত আত্মসমৰ্পণ ।

এতিয়া বীৰসায়েই সেই সুগৰী পহুটো হৈ পৰিলনে ? চাৰিওফালে
মুক্ত বিস্তীৰ্ণ জীৱনৰ হাত-বাউল, তথাপিনো সি ইয়াতে আবদ্ধ হৈ
থাকিবনে ?

কথাটো ভাবিলে ভয় ভয় লাগি যায় ।

সুগৰী পহুটোৰ জঁকাটো, বাৰিষা নহালৈকে তাতেই পোত খাই
পোন হৈ থিয় হৈ আছিল ।

এক বীভৎস বেদনাময় দৃশ্য ।

পানীৰ কলহটো লৈ বীৰসা ঘৰমুৱা হ'ল ।

আজি-কালি সি দিনে-নিশাই এনেবোৰ কথা ভাবে। আৰু
যেতিয়াই ভাবে, তেতিয়া ক'ত আছে, কি ঘটছে চাৰিওফালে—
সেইবোৰ সমূলি পাহৰি থাকে।

একোৱেই মনত নপৰা হয়।

মানুহ পশু নহয়, আৰু সেয়েহে, ভয়ংকৰ আবদ্ধতাৰপৰা অকস্মাৎ
মুক্তিও লভিব পাৰে।

বীৰসায়ো লভিলে।

মহাকৰ গাই-হাগলী লৈ চৰাবলৈ ওলাইছিল সি। এতিয়া ফাণ্ডনৰ
শেষ, খেতি-পথাৰত ঘেঁহুৰ সানন্দ সমাবোধ।

এজোপা সবল গছৰ তলত বহি বীৰসাই আপোন-পাহৰা হৈ
কিবাকিবি ভাবি আছিল। ভাবি ভাবি পাৰ-কূল নোহোৱা হৈ
এসময়ত টোপনি-বহীয়া হৈ পৰিল...টোপনিৰ কোলাত জাহ গ'ল।
আৰু মহাদেউৰ লাঠিৰ কোব পিঠিত নপৰালৈকে সি টোপনিত লাল-কাল
দিয়েই আছিল।

তাৰ মহাকৰ অভিধানত যিবোৰ অপৰাধ ক্ষমাৰ অযোগ্য, তাৰ
প্ৰতিটো অপৰাধেই বীৰসাই কৰি পেলাইছিল।

গাই-হাগলী চৰাবলৈ ওলাই টোপনি মাৰিছিল।

গাই-হাগলীবোৰে ঘাছি মুণ্ডাৰ খেতি-পথাৰত সোমাই লহপহীয়া
শস্ত্ৰবোৰ কচৰ কচৰকৈ চোবাই খালে। ঘাছিয়ে লাঠি দলিয়াই পঠালে।
লাঠিৰ কোব খাই এজনী হাগলীৰ ঠেং ভাগিল। এতিয়া হাগলীজনীক
কাটি খোৱাৰ বাহিৰে তাইৰ কষ্ট পাতলাবৰ আৰু উপায় নাই।

ঘাছি আছিল সদা-জগবীয়া, আৰু মহাদেউ আছিল একেবাৰেই
অ-জগৰ বা নিজগবীয়া। এতিয়া মহাক কথাবে কোবাই উকুৱাই নিবলৈ
চল পালে ঘাছিয়ে। ভাল ছুতা পাই গ'ল সি। তাৰ খেতি-খোলা
একেবাৰে তহিল কৰি পেলাইছে মহাকৰ মৰমৰ গাই-হাগলীবোৰে!

আৰু এইবোৰৰ ঘাই হ'ল বীৰস।

মহাকে বীৰসাক একেবাৰে যাক বোলে গৰু-পিটন দিলে। বীৰসাই ইমান পিটন খায়ো—না এবাৰলৈকো উচুপিলে, না এবাৰ মাতো মাতিলে। খুদমান বীৰসাই মুখখন জুপাই সকলো, চৰ ভুকু লাঠিৰ কোব খালে, শল্যামাত সহিলে, এটা কথাও নক'লে সি। কোনো বা-বা, কোনো প্ৰতিবাদকে নকৰিলে।

জোনীৰ মনৰপৰাও ভীতিৰ আৱলীবোৰ আঁতৰি গ'ল যেনিবা। প্ৰথমে তাই অলপ কড়ুৱা তেল তপতাই লৈ বীৰসাৰ গাত মৰম ঢালি মালিছ কৰি দিলে।

আৰু তাৰ পাছত গিৰিয়েকৰ চৈধ্য পুৰুষ উদ্ধাৰ কৰিবলৈ ধৰিলে।

‘কটা—বুঢ়া বোন্দাটা, জানে—ছেলাটা মোৰ ছেলাৰ মতন, তাৰ াত লাঠিৰ কোব শোখালে। পেটত থকাটাক মুই তাক নি স দাদাৰ ঘৰে গুচি যাম মুই।

‘হেঁ—এঃ। এইটা আৰু’ গুণিন্—জৰা জানে ফুকা জানে মন্তুৰ জানে তন্তুৰ জানে, কত কি যে জানে আৰ কত লোকে মানে! এত যদি মানস্তা বংশৰ জানস্তাটা ঘৰৰ ওচ'তে নিজৰ গাঁৱতে কয়না মিলেনা কেন্? ঐ চাণ্ডাল বাগৰ কাৰণে! ঘৰৰ ওচ'ত ঘৰ্ণী নাই, সাত্ মাইল যাই বাট কোবাই। থাকক নিজৰ ঋ-বাগ লয়া। উয়াৰ ভাত মই নাখাওঁ। গুচি যাম দাদাৰ ওচ'তে।’

গাত বিহু-কাঁড় লগা যেন পাই, হাত-ভৰি-পিঠি-কিলাকনিৰ গাঁঠিয়ে গাঁঠিয়ে বেজাই বিষ, তথাপি, জোনীৰ গলিয়াগলি বোল-মাত শুনি বীৰসাৰ পেটে পেটে হাঁহি উঠিল। মাউহেই যে মৰণাস্তিক আঘাত পাইছে মহাকৰ আচৰণত, কথাটি বীৰসাই মৰ্মে মৰ্মে উপলব্ধি কৰিলে। খঙে-হুখে বেবাক ভয়-ভীত পাহৰি ইমান কথা বান্ধিবলৈ, কথা পিন্ধাকলৈ সাহস গোটাৰ পাবিছে। তাতোকৈ অবাক কাণ্ড, মহাই চুপচাপ বহি বহিয়েই এনে গোত্ৰৰ গালিবোৰ চকু-কাণ মুদি কালোপ কালোপ কৰে গিলিছে। মহাকৰ ভাৰটো আছিল: কি আৰু কৰা যাব, তোমাৰ পাতলিত পৰিছোঁ যেতিয়া, যেই কৰা সেই!

জোনীয়ে আগতে গালি পাৰি তেভুত কৰি ল'লে, তাৰ পাছত
ঠেং মেলি ওদালৰ গুৰিত বহা দি বহিল—কান্দিবলৈ ।

তেতিয়া, আৰু অসহনি হোৱাত, মহাদেৱে কৈ উঠিল, ‘আৰে—
আমুভাতুৰ ছাহা-বাহাক দাদাৰে একো নাই শিকোৱানে কি ?’

‘কি, কী শিখোৱা নাই ?’ মহাকে ক’বলৈ পালেহে, জোনী
জুইশলাৰ দৰে ফোচ্‌কৈ অলি উঠি উজাল দি উঠিল ।

‘পোৱাঁতী মাইয়া সাঁজ্‌বেলা চকুৰ পানী বোৱালে, কান্‌লে, ডাইন
বা-বতাহৰ লগত পেটৰ ভিতৰতে সোমাই ছয়ালৰ অনিষ্ট কৰে । ল, উঠ,
চকু-মুখত পানী দে । মোৰে খাব দে, বীৰসাকো দে, নিজেও ল ।
৫৭৭’ ত আনেক দিলি । আৰে—যি কৰাহি যা কৰাহি খঙৰ
ক’লৈ খং উঠি গ’লে মই কি কৰিম ? আৰু—চৰে জানে, খং
গমে চ’লে । না হ’লে মুখেৰে উত্‌ৰা-উত্‌ৰি কৰোঁ, হাতেৰে মৰিয়াওঁনে
কোনো দিনা ? খঙতে জামুদগ্নি হ’লোঁ,—বুলিহে এইকণ হৈ গ’ল ।
কি কৰিম ক’ ?’ মহাগুণী মহাবলী মহাদেৱে বেয়াকৈ চোঠেঙীয়া হৈও
আংমবাটিৰ দৰে কোমল কাটি সুবসুৰীয়াটি হৈ ক’লে, নেপ্তৰৰ জুই হাতে
জুমাৰলৈ চেষ্টা দিলে ।

ইয়াক এবিধ পৰাজয়েই বুলিব পাৰি । নহয়নো কি ? নহ’লে
মহাকে ইমান কাঙৰ-বাঙ হৈ লিমান বান বাই থাকেনে ?

আৰু শত্ৰুকৰে যদি সেও মানেই, তাৰনো আৰু কি কাণ মুচৰি
দিবা ? কিখননো যুঁজিবা তাৰ বিৰুদ্ধে ? নচলে যুঁজ । ওজাৰ
নাকত খৰে খালেই । ওপৰ-চাপৰ নাচাই কাম কৰিলে এনেকুৱা
হ’বই । ভাবিলে জোনীজোনীয়ে : টেঙৰৰ ডিঙিতো মাজে সময়ে-ডোল
লাগে তেন্তে ! ভালেই পালে তাই ।

যেই কি নহওক, সেই যে ভাবি মেলি ওদালৰ গুৰিত বহা দি
বহিছিল, এতিয়া আৰু বণ দিয়াৰ বাস্তা নেদেখি তাই বহাৰপৰা উঠিল ।
উঠি—চকুত পানী দি, মুখখন ধুই, হাত চাফা কৰি গিৰিয়েকক খাবলৈ
দিলে, বাঢ়ি দিলে বীৰসাকো, আৰু নিজেও বাঢ়ি ল’লে ।

পাহুদিনা, আগবেলা, বীৰসাই নিজেই হাবিবপৰা হাড় যোবোৱা লতা লৈ আহিলগৈ। যিজনী ছাগলীৰ ঠেং ভাগি ছাল কাটি হাড় ওলাই পৰিছিল, সেই ছাগলীজনীৰ আহত ঠেংখন টানকৈ খৰি ঠিক ঠিক ঠাইত হাড় যোৰা লগাই হাড় যোবোৱা লতা পটাত পিহি প্ৰলেপ লগাই দিলে আৰু সেই প্ৰলেপৰ ওপৰত বেড়িৰ পাত মেৰিয়াই এচটা পাতল কাঠৰ তক্তা ভগা ঠেংখনৰ সৈতে লগাই আটিলকৈ বান্ধি দিলে। তাৰ পাছত আছুতীয়াকৈ এইজনী ছাগলীক এঠাইত বান্ধি থ'লে।

পোন্ধু সোলোকা দিয়া মহাবীৰ মহাদেৱে বীৰসাক এইবোৰ জীয়াৰ অমুখি দিয়া মৰন্তাক জাতীয় কাণ্ডাকাণ্ডলৈ লক্ষ্য কৰি আছিল। মহাদেউয়ে মিহিন মাতেৰে মাত লগালে বীৰসাক, 'হাঁ বে, কাম হ'ব? ঠেংটা আৰু' ঠিক হৈ যাব, না কি—ইটাক—'

বীৰসাই মূৰ দাঙি চালে।

মহাদেউৱে ক'লে, 'ইটাক কাটি—'

'দিকুবিলাকৰ টাটুঘোঁৰাৰ ঠেং ভাগিলে ত এইদৰে যুৰে। এই হাড়ি-যোবোৱা লতা খুব ভাল অমুখ।'

ভালেই পালে কিজানি মহাকে। কিয়নো সিদিনাই অলপ পাছত এখন পিতলৰ আৰ্চী উলিয়াই আনি মহাদেৱে বীৰসাক দিলে। 'ক'লে, 'মই আৰু মুখ নাই দেখি বে, বয়সৰ বোন্দাটা হ'লোঁ, আকনো ক'লে' ? তই মুখ দেখিবি, ল, ইখান তোৰ।'

জোনীক ক'লে, 'না বে, বাগেৰ বশে মেৰাছি, পিছে—যেনেকৈ' লৰা-চৰা কৰাছিল, দেখ্‌লাম চায়া—তেনেকৈ' চোট লাগা নাই কুমু।'

বেলিয়ে লাহ 'দিয়াৰ আগে আগেই বীৰসাই বহুত কাম কৰি পেলালে। নিজৰাবপৰা পানী কঢ়িয়াই আনি আনি মঠীয়া ভৰাই পেলালে, চোতালৰ ইমূৰবপৰা সিমূৰলৈকে সাৰিলে, শুকান খৰি-কাঠ-বাঁহ গোটাই-পিটাই লতাৰে মেৰিয়াই বান্ধি টানি টানি পিছ-চোতালৰ এচুকত চিঙিল লগাই দ'মাই থ'লে। গোহালি-গড়াল নিকাই-চিকুণাই-কু মাৰি ভাত খাব পৰা কৰি পেলালে।

জোনীয়ে হাঁহি মাৰি ক'লে, 'পাগল খেপে কেন ? কুটুম্ব আহিবনে কি ঘৰে ?'

বীৰসাই ক'লে, 'বাহিৰে বাহিৰে থাকোঁ, এইবোৰ কাম কৰাত একলা তোৰ যত কষ্ট।'

শুনি জোনীৰ চকুপানী ওলাই আহিল।

আজিপধ্যে আন কোনেও এনে কথা কোৱা নাই, এনেকৈ তাইৰ হৃথ-কষ্টৰ কথা কোনেও কদাপি অনুভৱ কৰা নাই। অথচ—বীৰসানো কিমান ডাঙৰ ? ক'বলৈ গ'লে—এতিয়াও প্ৰায় পিয়াহ দঁতাটোৱেই।

ভাবি জোনীৰ বুকুখন হম্ হম্ কৰি উঠিল।

ৰাতি, আন দিনাৰ দৰেই বীৰসা শুবলৈ গ'ল। কিন্তু ফেছজালি নো দিওঁতেই—সেই বোৱাৰীপুৱাতেই পাটী এৰি উঠি আহিল সি। কোনেও গম নোপোৱাকৈ ঘৰবপৰ। ওলাই আহিল, আৰু তাৰ পাছত পুৰ্ণতি-ভোটাক দেখি দেখি আগুৱাই গৈ থাকিল কুণ্ডী বৰতোলিলে।

হয়, সি কুণ্ডী বৰতোলিলে যাব। তাত ভূৰা মুণ্ডাৰ তাতে ককায়েক কোম্তাই কাম কৰি আছে। কোম্তাই গৰখীয়া-কাম কৰে, হয়, কিন্তু সৱে জানে, তাত তাৰ কিমান কদৰ-আদৰ। তাত কোম্তাৰ বৰপীৰা। কিয়নো—আগলৈ কোম্তা হ'বগৈ কি বোলেনে—চিক্‌নি ভূৰাৰ জোঁৱায়েক। বীৰসাই কোম্তাক সকলো কথা ক'বগৈ।

জোনীৰ কষ্ট হ'ব খুব।

কিন্তু কিনো কৰিব পাৰে বীৰসাই ?

কষ্ট তাৰো নোহোৱাকৈ নাথাকে।

ইমান দিন ধৰি স্মৃখে-হৃখে সাঙোৰ খাই আছিল তো !

কিন্তু সিদিনা তাক মহাকে মাৰি-পিটি ভালেই কৰিলে কিজানি, কিয়নো এই ঘটনা নঘটাহেঁতেন বীৰসা—বীৰসা ইয়াতে আবদ্ধ হৈ থাকিবলগা হ'লহেঁতেন। এই গাইচৰী কৰি, কাঠ কাটি, বনৰপৰা বনজ ফল টুঙি আনি জীৱন কটাবলগীয়া হ'লহেঁতেন কেঁচাশাল মহাকৰ মুঠিৰ মাজতে। খাটাংগাৰপৰা কেতিয়াও ওলাবকে নোৱাৰিলেহেঁতেন।

আক বীৰসাই ভালেকৈয়ে জানে, জোনীয়ে তাৰ ওপৰত ভাবসা
 কৰে এই কথাও যেনে ঠিক, আকো সেই একেটা কাৰণতে জোনীৰ
 অনুবিধাও যে ঢেৰ, সেই কথাটোও ঠিক। মাজত সি নথকাহ'লে
 গিৰিয়েক-ঘৈণীয়েকৰ ইমান দন্দ-বান্দ খোৱা-কামোৰা নহ'ব চাগে'।
 মহাদেউৱে—বীৰসা খং উঠি গুটি গ'লগৈ বুলি ভাবিবই। কিন্তু
 বীৰসাই, দাৰিদ্ৰ্যৰ যুক্তিবাদিতাবে সি বুজে, খং সি কৰিব নোৱাৰে,
 কিয়নো মহাকে কোনো অশ্রায় কৰা নাই। গৰু-ছাগলীয়ে-গিয়াতি-
 শতুকৰ খেতি-পথাৰ তহিলং কৰাত দন্দ-খৰিয়ালৰ বাট মুকলি হ'ল।
 পোহনীয়া প্ৰাণী এটি জখম হ'ল, যদিও ভাল হৈ উঠিবও পাৰে।
 কিন্তু—সেই বুলি মহাদেউৱে তাক—বীৰসাক—

ভাল পাব কিয় ?

দাঁচ

বেলিয়ে হালি দিয়াৰ লগে লগে বীৰসা কুণ্ডী বৰতোলি পালোগৈ। কোমতাৰ লগত তাৰ দেখাদেখি হোৱা নাছিল। কোমতা গৈছিল আখাৰালৈ। ভুবা মুণ্ডাৰ পৰিবাবে তাক আদৰ কৰিলে খুৰ। ঘেঁহুৰ আধা ভঙা দানা সিজাই পগাই হালুৱাৰ দৰে ডাঠ কৰি তপতে তপত—ক'বলৈ গ'লে বহামাত্ৰকে খাবলৈ দিলে। কাঁচৰ বাটি এটাত তেল দিলে ভৰি দুখনত মালিছ কৰিবলৈ। তেল-পানী-গামোছা—ব'দে-ঘামে ভাগৰি-জুগৰি অহাজনক যি যেনেকৈ লাগে সকলো দিলে।

কোমতা আখাৰাৰপৰা উলটি অহাৰ লগে লগে ভুৰাই ক'লে, 'তোৰ ভাইটা আহিল। কিছু কইস্ না তাক। ল'ৰাটা বৰ জিদ্দা, আৰ গৌৱাৰো হয়। না হ'লে অত পথ খোজ কাঢ়ি কাঢ়ি আহেনে ?'

ৰাতি, দাদাকৰ কাষত শুই বীৰসাই সুধিলে, 'হেই দাদা, তু ইথানে বিভা কৰ'বি ?'

'হাঁ ৰে।'

'ছোৱালীপুত্ৰা দেখাত কেনে ?'

'ভাল নাই। আঁহে আঁহে কথা কয় লাহে লাহে খোজ লয়, আৰ—'

'তবে কেনে আৰান্দি—বিভা কৰ'বি ?'

'ভুৱাৰ চুৰৰ খুটকাটি মাটি আছে, আৰ আছে তিনিজনী ম'হ। তাৰ ছৱাল নাই। একটা হলি—ঐ একটাই জী, আৰ ভুৱাৰ মাইকী। বোলে, ডাঙাৰটো নাত্নীৰ আৰান্দি হয়াকে—বিভা হয়াকে বুলি জনালে—ম'তে মত যি আছে—সকল সাহন নাতি-জামাইক দিব।'

‘ভূৰা কি বোলে ?’

‘বোলে—চব ইথানে লৈ থাক্। তোৰ আবা-মাকো লৈ আহ।’

‘আবা আহিব ?’

‘আহিলে তো ভাল হ’ব বে বীৰসা। তবে তোন্ আমাৰদেৰ
সংসাৰটাত বান্ধ্ আছে।’

কোম্তা শোৱাৰপৰা উঠি বহিল।

বীৰসা আৰু তাৰ ককায়েক কোম্তাৰ মাজত আশৈশৱ তেজে
তেজে জনাজনি। তাৰ ককায়েক কোম্তাই ভূৰা মুণ্ডাৰ তেৰ বছৰীয়া
ঈণ-কঁটীয়া আৰু আগটী ছোৱালীজনীক বিয়া কৰায়েই যদি—কোম্তাই
তাৰ বাবে কৈফত্ দিব নালাগে। কাৰো ওচৰত কৈফিয়ৎ দিবলৈ
নাই। বীৰসাই এই কথা নিশঙ্ক জানিব, কোম্তাই এইটি কাম
কৰিলে—সংসাৰখনক বান্ধ খুৱাবলৈহে কৰিব।

গৰিব বোপাইৰ মৰমৰ পো কোম্তা। তাৰ মুৰত কেৱল এটাহে
চিন্তা, কেনেকৈ তিনিউ ভাই বাবাক-মাক লৈ একেটা চালৰ তলত
এমুঠিমান খাই একেলগে থাকিব পাৰি। বাবাক অক্ষম, সেইদেখি
কোম্তায়ে। ভাবে, নিজৰ ভাল-বেয়া হাবিলাস-অভিলাস বান্ধ দি,
বিসৰজন দি সংসাৰখনক কেনেকৈ কি কৰি সংহত কৰিব পাৰি, গত
লগাব পাৰি, বান্ধ্ খুৱাব পাৰি।

কোম্তাৰ স্বভাৱৰ আন এটা দিশও আছে।

কোম্তাই জানে, বীৰসা তাতকৈ কিছু,—কিছু নহয়, ভালেখিনি
বেলেগ ধৰণৰ। ভায়েকৰ এনে স্বতন্ত্ৰবীয়া স্বভাৱলৈ কোম্তাৰ মনত
কোনো হিংসা বা অশ্রদ্ধা নাই, শ্রদ্ধাহে আছে।

বীৰসাই আৰু একো নোসোধা হ’ল।

কোম্তাই বীৰসাক সুধিলে, ‘তই কি কৰিবি ?’

‘তইনো কি কৰিবলৈ ক’য় ?’

‘মোৰ কথা বাদ দে।’

‘মোৰ তো—পঢ়া-লিখা কৰাতে মন।’

দাৰিদ্ৰ্য্যৰ কেঁকোৰা-চেপনত পৰি কোম্‌তা একেবাৰে বয়সিয়ালৰ
দৰে হৈ পৰিছে।

অলপ ভাবি লৈ কোম্‌তাই লাহেকৈ বীৰসাক ক'লে, 'বেয়া নহয় বে,
বীৰসা।'

'কি ?'

'এই পঢ়াই-লিখাই।'

'অ।'

কোম্‌তাই অসহায় আৰু কৰুণকৈ এবুলীয়া হাঁহি এটি মাৰিলে,
'মোকে দি তো না হ'ল।'

'তোকে দি চেষ্টা কৰ'ল কোনে ? চেষ্টা কৰ'লেও যদি না হ'ল হয়,
তবে ক'লি হয় না হ'ল বুলি। এতিয়া এমুন ক'ৰ ক'লে ?'

'কোনে নো চেষ্টা দিবৰে বীৰসা ? আৰা আৰ ম'—কষ্ট কৰাছে
খুব। খৰ-আকালতে আমাক বাচাই ৰেখাছে। আৰ আমাক পৰাণে
বাঞ্চায়ে ৰাখ'তে দুজনো মৰাছে। লিখাই-পঢ়াই কৰাইত কেমুন
কৰি ?'

'জানি।'

'তোৰ হ'ব। কিয় জাননে ? তোৰ দিমাগ্—মগ'জু বেছি।
তা বাদে, সংসাৰৰ যুঁৱলি মই টানিম। তোৰ উপৰ কোনো দায় নাই,
ভাৰ নাই। তই পঢ়—পঢ়ি থাক।'

'কি ক'ৰ তই, পঢ়িম মই—হাঁচ্

'হাঁ বে ! পঢ়'লে পৰ্চাৰক হ'বি। একুটা ল'ৰা মিশ'নে
থাক'লে—আবাৰ-মোৰ বল-ভাৰ'সা বাঢ়ি যাব।'

'ভেস্টে—ক'ত—কুথাকে যাম ?'

'কেলে' ? লুকাছ পৰ্চাৰক খাটাংগা গৈছিলে নহয় ? সি তাতে
আছে। তোক লৈ যাব বুজুত, জাব'মান মিশ'নত।'

বীৰসাই বুজি পালে, ভাগ্যই তাক সেই ফাললৈকেহে হাত-বাউল
দি মাতিছে। মাতিছে—মুণ্ডাৰী ধাৰণাৰ ঠেক জগতখনৰ বাহিৰলৈ।

লুকাছ প্ৰচাৰকে বীৰসাক বুৰ্জুৱ জাৰ্মান মিশ্যনলৈ লৈ গ'ল।

বেভাবেণ্ড পুটছ্‌কিঙে ক'লে, 'ল'ম ভৰ্তি কৰি। পিছে এটা কথা। নিয়ম প্ৰাইমেৰি পৰীক্ষা দিহে ওলাব পাৰিব। মুণ্ডা ল'ৰাহঁতৰ বুদ্ধিও নথকা নহয়, পঢ়াৰ ইচ্ছাও নথকা নহয়। কিন্তু—ঘৰুৱা লেঠাত পৰি, কামৰ হেঁচাত পৰি, টনা-আঁজোৰা খেলত পৰি সিহঁতে পঢ়া লিখাত আধা পেনাই গুচি যায়গৈ।'

বীৰসাই ক'লে, 'মই গুচি নাযাওঁ।'

বুৰ্জুৱ জাৰ্মান মিশ্যনখন জন-বসতিৰপৰা ভালেখিনি নিলগত, নিৰল ঠাইত। তাত বীৰসাই তাৰ নতুন জীৱনৰ পাতন তৰিলে। মিশ্যনৰ পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্ন, নিয়ম-শৃংখলাপূৰ্ণ জীৱনধাৰা—বীৰসাই ইমান দিনে দেখিঅহা পাইঅহা জীৱনধাৰাৰপৰা একেবাৰে অলপ বকমৰ। বীৰসা এই জীৱনসমুদ্ৰত ডুব গ'ল।

পঢ়া-লিখাৰ জগতখন একেবাৰে অলপ এখন জগত। এটি এটিকৈ আখৰ, একোটাকৈ শব্দ পঢ়াৰ সক্ষমতা, আশ্চৰ্য্য এক বিজয়ৰ বোধ—তেজত উল্লাহৰ উত্থল-পাথল-একেবাৰে 'কম্পাই শিৰ কেশৰ উল্লাসি, তুলিলা আছোটে হাসি' 'উল্লাসিয়া লোমগণ সিহবিলা গাৱ'ৰ নিচিনা কথা। কাঁড়েৰে লক্ষ্যবিন্দু কৰি যি উল্লাস, তাতোকৈ অধিক যেন, অতিকৈ' অধিক।

বীৰসাৰ হৃচকুৰ আগত আশ্চৰ্য্য জগতৰ মুক্ত দুৱাৰ!

'মুখ শিয়াল আৰু টেঙা আঙুৰকল'ৰ সাধুটো যিদিনা সি পঢ়িব পৰা হ'ল, ইংৰাজী পঢ়ি যিদিনা সি বুদ্ধি পালে, সেইদিনা বীৰসাই কান্দি পেলালে। পাৰিছে, পাৰিছে সি পঢ়িব, বুদ্ধিব পাৰিছে সি, এয়া এক বিৰাট জয়! বীৰসাৰ ভাগ্যই তাক অলপ এক জীৱনৰ চকৰিত বান্ধি ঘূৰাই মাৰিছিল। সেই অনুশাসনক তুচ্ছ কৰি বীৰসাই অলপ জীৱনক আঁকোৱালি ল'ব পাৰিলে। প্ৰমাণ কৰিলে, সি পুৰুষ, নিয়তিৰ নিৰ্দেশক সি অমোঘ অলংঘ্যনীয় আৰু শেষ কথা বুলি নাভাবে।

‘জ্ঞান ডে’ এ কয়...’

বীৰসাই আকৌ পঢ়িলে ।...

ক্লাহত বেভাবেও পুট্‌ছকিঙে ক’লে তাক—

‘তুমি পাৰিবা ।’

বীৰসাই ছবছৰতে নিম্ন শ্ৰেণীৰে পৰীক্ষাত উত্তীৰ্ণ হ’ল ।

বেভাবেও ক’লে, ‘আমাৰ ইয়াত আক পঢ়াৰ ব্যৱস্থা নাই । তুমি চাইবালালৈ যোৱাগৈ । তুমি পঢ়া-শুনা এৰি নিদিবা । তোমাৰ ভৱিষ্যৎ অতি উজ্জ্বল ।’

এঘাৰ বছৰ বয়সত বীৰসা এদিন চালকাড়লৈ উভতি গ’ল । ছুগানাক ক’লে বীৰসাই, ‘আবা, মূই চাইবাসা যাব । আৰো পঢ় ।’

‘চাইবাসা—? চাইবাসা যাবি !’

কি কয় ই ।

ছুগানাই তাৰ মৰমলনা শাস্ত চকুৰুবি মেলি পুত্ৰৰ মুখলৈ চাইছিল । মিছনৰ ফাদাৰহঁতে খ্ৰিষ্টান ল’ৰাহঁতক পঢ়াবলৈ কয় । পঢ়ি-লিখি কৰিলে, জয়পাল নাগৰ পাঠশালাতে হওক, বা বুৰ্জুৰ মিছনৰ পঢ়াশালিতে হওক, য’তেই নহওক—পঢ়িলেহে ধৰিব পাৰি, পিথিৱীখনক জানিব পাৰি ।

জানিব পাৰি—এইখন পৃথিৱী কিমান যে ডাঙৰ ! সেই পৃথিৱী দেখাত একদম অশু বকমৰ ।

ছুগানাব লগত যেতিয়া কৰ্ম্মীৰ বোবা পতা হৈছিল, তেতিয়া সেই বিভাত—সেই বিয়াৰ উছন্নত ছুগানাব মাকে ৰ গুলি লৈ কত যে আলিপন আঁকিছিল ।

ছুগানাহঁতৰ বিয়াত পৃথিৱীৰ ছবিখন আছিল তিনি চুকীয়া । কিন্তু—

এতিয়া, পুত্ৰৰ চকুৰ পিনে চাই ছুগানাই বুজি পালে যে আন একপ্ৰকাৰৰ পৃথিৱীও আছে, যি পৃথিৱীখনৰ সীমা নাই, আৰু সেইখন বিৰাট-বিশাল অশ্রুত-অজ্ঞাত পৃথিৱীৰ কি তাৰ পুত্ৰই শুনিবলৈ পাইছে ।

ডক্ক হাঁহনে হাঁহিলে বীৰসাই। ডবপুক্‌ ছুগানাব পৃথিৱীখন এই
চালকাড়বপৰা বাম্বা, বাম্বাবপৰা কুকম্বদালৈকেহে। যতমানে কেঁচেৰা
বগিয়া-বেহেকৰাহঁতৰ হাততে হাতালিৰ বস্ত্ৰ হোৱা খুটকাটি গাঁৱবপৰা
খুটকাটি গাঁৱলৈ।

সিমানেই।

ছুগানাব পৃথিৱীখন সীমাই সীমাই বন্ধা। একেবাৰে সীমাবদ্ধ।
সেইখন পৃথিৱীত দুসাজ দুকাঁহী ঘাটো, বছৰি দুঘোৰ হাতে-বোৱা কপাহী
কাপোৰ, ঠৰঙা লগা জ্বাৰত তুঁহৰ বস্ত্ৰাৰ উম, মহাজনৰ কবলবপৰা
বেহাই, চাকি জ্বাৰৰ বাবে মছৱাৰ তেল, ঘাটো খাবলৈ এডুখৰি
ক'লা কৰ্কচ, বনৰ কন্দ আৰু মটু, হৰিণা শহা কেটেলাৰ আৰু
ডাউক তিতিৰি বালিমাছী ঘিলাহাঁহ মাছবোকা কানকুৰিকা বগলী
পাকৈটোঁৰা আদি চৰাই—এইবোৰ পোৱা হ'লেই বজা হ'ব পাৰি।

ছুগানাই ক'লে, 'বহুত পঢ়িলি বাপ্‌ মোৰ। ইমান পঢ়ন
চালকাড়ৰ কোনো লোৰাটা—কোনোটা ছৱালে পঢ়া নাই। এতিয়া
ভৰিত ধৰিলে, অলপ কেঙ-মেঙ কৰিলে, মিশ্নৰ ছাহাবহঁতে তোক
বাগানৰ কাম দিব। ছাহাবৰ মালী হ'লেও সুখ। দুবেলা-দুসাজ ভাত
পাৰি। আৱান্দিত—বিহাত-পূজাত যেনে ভাত খায়, তেনে ভাত।'

'আবা, মই চাইবাসা যাম, পঢ়িম।'

'আৰ পঢ়িনো কি হ'ব বাপ্‌? আৰ পঢ়িলে এই সংসাৰত তোৰ
মন নবহা হ'ব। তেতিয়া তই মুণ্ডা ল'ৰাহঁতক ভাবিবি নঙঠাটা,
জসভাটা। যত পঢ়িবি বাপ্‌, তত দুখ। মোৰ দুখ নাই, লঘ্‌নে লঘ্‌নে
ভিখ্‌মাঙাটা হ'লো, তো ভি দুখ নাই। তই শুদাই শুদাই দুখ পাৰি
আনেক আনেক পঢ়ি-লিখি কৰ্‌লেভি তোক কোনেও বাবু না বুলবে,
কোনো গাঁৱত মানকি—চৰ্দাৰ নাই কৰি দিবে। শেষত খেতনৰ
ছৱালবিলাকৰ দৰে কমলাখানত কুলী হ'বি, আৰকাটীয়াৰ পিছে পিছে
এদিন চাহ বাগিচালৈ গুচি যাবিগৈ। তই ঘৰতে থাক্‌। এইবাৰ
খাৰ-কৰ্জা কৰি আৰ একটা পাই কিনিম, চৰাবি।'

বীৰসাই তাৰ শাস্ত-কোমল দৃষ্টিৰে দেউতাকলৈ চালে, ‘আবা !
পঢ়া-লিখা কৰিলে মই ছাহেবহঁতৰ সমান হ’ম, ছাহেব বলাছে ।’

ছুগানাই ছমুনিয়াহ কাঢ়িলে। ক’লে, ‘তবে—হাটবপৰা চুজি-
মাটি আনোঁগৈ। কাপোৰ-চোলা চাফা কৰি ল’। খেতনৰ ঘৰবপৰা
বেজি খুজি আনোঁগৈ, ম’ ছিঙা-ফটা চিলাই দিব ।’

‘আন তিনিটা ল’ৰাও যাব। আমি একলগ হৈ বাই থাকিম
লান্দিকলিৰ অভিৰাম, কুন্দাৰিৰ ইছাক আৰু বাহা ।’

দুৰহু হ’ল মনৰ কথা। মনৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল। কেতিয়াবা
কেতিয়াবা নিচেই কম দুৰহুকো ভীষণ দুৰ বুলি বোধ হ’ব পাৰে।
আকৌ কেতিয়াবা দীৰ্ঘ দুৰহুকো নিকটৱৰ্তী বুলি বোধ হ’ব পাৰে।

চালকাড়পৰা চাইবাসা নিশ্চয় দুৰৰ বাট।

১৮৮৬ চনত চাৰিটি ল’ৰাক ছুগানা মুণ্ডাই লৈ গৈছিল চাইবাসালৈ।
লান্দিকলিৰ যোহানাব পুতেক অভিৰাম, মাছিদাসৰ ল’ৰা বাহা, কুণ্ডাৰিৰ
প্ৰচাৰক দায়ুদৰ ছৱাল ইছাক। ইহঁতকেইটাই দিনে-নিশাই বাট বুলি
বুলিহে এই দুৰহু, দীৰ্ঘ দুৰহু পাব হৈছিল।

আৰু—বীৰসাই ক’ব নোৱৰাকৈ, খোজ লৈছিল এক জীৱনবপৰা
অন্য এক জীৱনলৈ...

ছুগানাই বীৰসাৰ মুখলৈ আলেঙে আলেঙে চাই আছিল। নিজৰ
পুত্ৰকে বৰ অচিনাকি যেন লাগি গৈছিল তাৰ। ছৱালে নিম্ন প্ৰাইমেৰি
পাঢ় কৰিলে বুৰঞ্জু মিছনৰপৰা। আকনো কি লাগিছে? পঢ়া—
ঢেৰ ঢেৰ হ’লেই দেখোন। আৰু কিনো পঢ়িব সি? কি জানিব?
এই চিনাকি জগতখন এৰি বাহিৰ ওলাব খুজিছে—কিয়? কিয় নো?

মাটি-বাৰী, খেতি-বাতি, নিউজ-নিপুত্ৰী নহৈ নিজাপীকৈ নিগাজী হৈ
থকা—ছুগানাক ইমানেই লাগে, ইমানখিনিহে বুজে। ছুগানাৰ ভায়েক
পাশানা বাম্বাতে থাকি গ’ল। বীৰসা তেতিয়া নিচেই নাগুমানটো।
কমুটো তো ওপজাই নাছিল। পাশানাৰ ছৱালটিক হোঁকোবাই নিলে।
বীৰসা তেতিয়া সৰুটো। নিচেই সৰু, একদম খুদমান।

এতিয়া এনেহে লাগে, যেনিবা বীৰসা কোনোকালে সৰুটো হৈ নাছিলেই। চিৰিটি দিনেই আছিল এই এতিয়াৰ দৰেই জনাটো বুজাটো, আৰু পুৰাণকসকলৰ দৰে পুৰণিটো।

কোম্‌তা—সি ছুগানাব দৰে ঘৰ-সংসাৰৰ আও-তাও ছল-ছল বুজি-সজি বুজি পোৱা ছৰাল। বীৰসাই সংসাৰখনৰ কাম যিমান কৰিব পাৰে, কোম্‌তাই নোৱাৰে। কিন্তু বীৰসাৰ মাজত সংসাৰলৈ কোনো আসক্তি আকৰ্ষণ যেনিবা নায়েই।

ছুগানাব মনত ডাক্ দি উঠিল : অ' বীৰসা, আবা মোৰ ! তই চাইবালা যাইস্না বাপু ! ব'ল, ঘৰ্ যাওঁ, ঘৰলৈ ফিৰি যাওঁ ব'ল। এইবাবৰ কৰম্ পৰৱত তোক নতুন চুৰিয়া দিম, কুসুম্‌মেৰে বঙা-বড়িয়াল কৰি দিম। তুমি তোমাৰ চুলিকোচাত গুণ্ণাফলৰ লাতুৰমণিৰ মালা পিন্ধি নাচ কৰিবা, আবা মোৰ ! ফিৰা, চালকাড়লৈ ফিৰি যাওঁ ব'লা।

বীৰসাই কৈ উঠিল, 'সৌ, হু—ঈ যে—মিছ'নৰ ঘৰটো দেখা গৈছে।'

ছুগানাই লাহেকৈ ক'লে, 'দেখাছি, সোণাইটি।' ছুগানাব মাত অৰোধ্য আবেগেৰে কক্ হৈ আহিব ধৰিছিল।

বীৰসাই ক'লে, 'কিম্‌মান যে ডাঙৰ ঘৰটো ! বাবা ৰে ! কত ইটা পুৰাল ক' দেখি ? তবে না অমন গাঁথন তুলল !'

ছুগানাই ক'লে, 'ব—হোত্ ইটা।'

'এই এহিমানৈ পঢ়িম, এছি ঘৰটাতে।'

'হাঁ, সোণাইটি !'

'দাদাটা—!'

'কি বলিস্ ?'

'চিৰিটা কাল সংসাৰ লয়া থাকল। দাদাটা না শিখল পঢ়া-লিখা, না জানল কিছু।'

'সকলৈৰ কি চৰ হয় ৰে ?'

'দাদাটা—!'

'হাঁ ! বীৰসা, আহি পাবোঁহিয়েই।'

হয়

খোজ কাটি কাটি ভাগবি-জুগবি সিহঁত বেতিয়া চানকাড়বপৰা
চাইবাসা পালেগৈ, তেতিয়া সাজ লাগিছেহে মাথোন। বীৰসা
মজিয়াতে ধুপুচকৈ বহি পৰিল। তাৰ ভৰি বিৰাইছে।

বেভাবেও ছাহাবে ক'লে, 'ভৰ্তি লোৱাৰ টাইম আক নাই।
তোমালোক উভতি যোৱাগৈ।'

'দক্ষিণ তামাৰ, বা আন চব ঠাইবপৰাই তো ইয়াতে ল'ৰাইত আছে,
আমিও আহিছোঁ।'

'ঠাই নাই।'

'ঠাই নাই!' অভিৰাম, ইশাক, বীৰসাৰ দেউতাকে পৰস্পৰৰ মুখলৈ
চালে। ঠাই নাই—মানে! ইমান ডাঙৰ পকী ঘৰ, ইম্মানবোৰ কোঠা,
—ঠাই নাই?

বীৰসাই বেভাবেও ছাহাবক ক'লে, 'মই ফিৰি নাযাওঁ। মোৰ ভৰিত
শিলৰ খুন্দা লাগি যা হ'ল! মই খোজ দিব নোৱাৰিম।'

'ঘা ভাল হৈ যাব, দৰব দিছোঁ।'

'না! মোক বুজুপৰা ছাহাবে চিঠি লিখা কৰি দিছে।'

'তাত পঢ়াগৈ যোৱা।'

'তাৰ পঢ়া মই শেষ কৰিলোঁ। পাশ্ কৰাছি।'

'অ'—।' ছাহাবে খন্তেকমান ভাবি লৈ ক'লে, 'কালিলৈ আহিবা,
তোমাক ভৰ্তি কৰি ল'ম।'

বাতি, সিহঁতে মিশ্ৰনৰ দুৱাৰমুখতে থকা এজোপা বন-কেঁচেক গছৰ
তলত শুই থাকিল। বাতিপুৱা মিশ্ৰনৰ মহামাত্ত বেভাবেও ছাহাবে
বীৰসাক ভৰ্তি কৰি ল'লে। বাহা, অভিৰাম, আৰু ইশাকক নল'লে।

মিশ্ৰনত বীৰসাক হুখন চাবোন, ছুটা চোলা, পটলুন ছুটা আৰু এখন গামোচা দিয়া হ'ল। ছাহাবে এজন ল'ৰাক ক'লে, 'কেনেকৈ গাত চাবোন লগাই গা ধুব লাগে, তাক দেখুৱাই বুজাই দিয়া।'

এই ল'ৰাজনৰ নাম অমূল্য। গুথ-পাখ কিন্তু কাঁইঠীয়া আৰু শাস্তু-শিষ্ট ল'ৰা। বয়সত বীৰসাতকৈ কিজানি ডাঙৰেই হ'ব অলপ।

কুঁৱাৰ পাৰত অমূল্যই বীৰসাক চাবোনেৰে গা ধুবলৈ শিকাই-বুজাই দিলে। এডাল বহী দি ক'লে, 'পটলুনত—কঁকালত মেৰিয়াই বান্ধি লোৱা। আৰু চোলাটো এনেকৈ পটলুনৰ ভিতৰত গুজি দিয়া।'

‘তোৰ নাম কি?’

‘অমূল্য।’

‘তই—বাবু?’

‘হাঁ। মই বাঙালী।’

‘তবে যে মুণ্ডাৰীত মাত-বোল কৰিছ?’

‘মই অৰফানিজৰ—অনাথ আশ্ৰমৰ ল'ৰা। মুণ্ডাৰী ক'ব পাৰোঁ।’

‘তই মোৰ ছাথ খকা কৰিবি?’

‘খাকিম।—শুনা, কাকো ‘তই’ বুলি নক'বা। তুয়া-তোকাকৈ মাতিব-বুলিব নাপায়, মাতিলে তুয়াতোকা লাগিব পাৰে। সকলোকে ‘তুমি’ বুলি ক'বা। তেতিয়া দেখিবা ছাহাবসকলো আচৰিত হ'ব। তেওঁলোকে মুণ্ডা ল'ৰাহঁতক দিয়া প্ৰথম পাঠেই হ'ল—‘তই বুলি নক'বা।’

বীৰসাই খস্কেকমান ভাবি লৈ ক'লে, ‘তুমি ডাঙৰ হ'লে কি দিকু হ'বি? বাবুবিলাক তো দিকু হৈ যায়।’

‘আন বাবুবিলাকে দিকু হ'লেও—মই নহওঁ।’

‘কি হ'বি—হ'বা?’

‘ডাক্তৰ হ'ম। চাকৰি কৰিম।’

‘হোঃ!’

‘কি হ'ল?’

‘চাকৰি কৰিলে দিকু হয়।’

‘তুমি কি হ’বা ?’

‘পঢ়া-লিখা শিকিম। আ—নেক পঢ়া-লিখা। তা বাদে কাছাৰি
কৰি আমাৰ খুটকাটি গাঁৱৰ মাটি ফিৰাই আনিম।’

‘তাৰ পাছত ?’

পৰ্চাবক্ হ’ম। চৱকে বিচুৰ কথা ক’ম।’

‘তাৰ পাছত ?’

‘তেখনে দেখা যাব।’

অতি ভাল ল’ৰাটি হৈ বীৰসা মিশুন স্কুলত থাকিল।

সি মিশুনত যিমান গান শিকিলে, আটাইবোৰ গানৰ সুৰ বাঁহীৰে
বজাব পৰা হ’ল। অমূল্যই তাক মেপ—মানচিত্ৰ আঁকিবলৈ শিকায়।
অংক শিকায়, কিতাপ পঢ়িবলৈ শিকায়। এইবোৰ শিকায় অমূল্যই
ইস্কুলৰ পাঠ হৈ যোৱাৰ পাছত, আজৰি সময়ত।

বীৰসাই অমূল্যক কয় তাৰ ‘দেশ’ৰ, গাঁৱৰ, অৰণ্যৰ কত কত যে
জান-অজান নানান গল্প।

এদিন সিহঁত দুয়ো ছাহাবক কৈ-মেলি সন্মতি আদায় কৰি চহৰলৈ
গ’ল ফুৰিবলৈ। অমূল্য জলপানি পোৱা ছাতৰ, চাৰি অনা পইচা
আছিল তাৰ ওচৰত। সিহঁতে কুঁহিয়াৰ কিনিলে, চেনিৰে পগোৱা
তপতে-তপত ‘তিলুৱা’ নামৰ মিঠাই কিনিলে।

বীৰসাই অমূল্যক ক’লে, ‘দোকানত কিমান নিমখ—দেখিছানে !’

‘নিমখ তো দোকানতে থাকে।’

‘মাটিতেলো কিমান চাৰা !’

‘দোকানত তেল নাথাকিব ?’

‘ডাঙৰ হ’লে মই মোৰ মাক বস্তা বস্তা নিমখ কিনি দিম। এই
তেল গাঁৱলৈ লৈ যাম। মাই চাকি জ্বলাব।’

‘বস্তা বস্তা নিমখ ?’—অমূল্যই অবাৰ মানি শুনিলে।

‘ওঁ তো, নিমখ মিহলাই ল’লে ঘাটোৰ সোৱাদ হয় কত । মাই
আমাক আটাইখিনি নিমখ দিয়ে, আৰু নিজে নিমখ নোহোৱাকৈ খায় ।
সদায় সদায় নিমখ নোহোৱা ঘাটো খাই খাই ম’ শুকাই-ধীণাই গৈছে ।’

‘বীৰসা, সো বুঢ়া মানুহজনে তোমাক মাতিছে ।’

পিছ ফাললৈ ঘূৰি চায়েই বীৰসাই ধমক খাই বৈ দিলে ।

ধানী মুণ্ডাটা ! লগত এজনী বুঢ়ী ।

‘তই—ইয়ালৈকো আহিলিয়েইনে ?’

‘নাহিম কিয় ? চাইবাসা কি তোৰ কিনা ?’

আগৰ কথা মনত পৰাত বীৰসাই হাঁহিলে । হাঁহি হাঁহিয়েই ক’লে,
‘হাঁ তো, মোৰ কিনাই তো ।’

‘দেখা যাব ।’

‘কি দেখবি ?’

‘তোক দেখিব বে !’ ধানীৰ লগত অহা বুঢ়ী মানুহজনী আগুৱাই
আহিছিল । কৈছিল, ‘তোৰ কপালটা যেন্ কেমন, হাত-ভৰি কেমন,
তুই কে বে ?’

‘মুই বীৰসা ।’

‘তবে যা না, চলি যা ।’

‘কখি ?’

‘তোক বিচাৰি আছে যে—।’

‘কোনে ?’

‘মোৰ ভাই এই ধানীটা, মান্‌কিহঁতে—চৰ্দাবহঁতে ।’

‘চৰ্দাবহঁতে !’

‘মূলকই লাঢ়াই জান নাই ? চৰ্দাবহঁতৰ কথা—নাই জানিস্ তু ?
তুই কেনে মুণ্ডা বে !’

বাৰসা অবাক শুনি । তৰধেই মানিলে সি । তাক, ছুগানা
মুণ্ডাৰ যোল বহুবীয়া ল’ৰাটোক কিবা আছে ? চৰ্দাবহঁতে ?

কিয় ? কিয় ?

কথা আচৰিত হ'লেও গঁচ। পাছত মিশ্ৰনতে সকলো কথা ক্ৰমাত
আৰ-তাৰ মুখে শুনা গ'ল।

মিশ্ৰনত এগৰাকী ডাক্তৰ আছে, এ. নট্টট। এদিন জাৰ্মান লুথেবান
চাৰ্চত খ্ৰিষ্টান হোৱা মুণ্ডাইঁতে পোনে পোনেই তেওঁক লগ কৰিলেহি।

কথা কি—?

‘আৰ্জী আছে।’

‘কি আৰ্জী?’

‘ছোটনাগপুৰত টেনিয়াৰ আইনত—পট্টা আইনত—কোৱা হৈছে
যে—যাৰ মাটি সিয়েইহে ৰাখিব পাৰিব। তুমি ছাহাব। আমাৰ
খুটকাটি গাঁওবিলাক আমাক কিবাই দিয়াৰ বন্দ্বস্ত কৰা।’

‘খুটকাটি গাঁও বোলা আৰু কিবা আছে নে কি?’

‘নাই।’

‘তেনেহ’লে? যি নাই, তাক কিবাই দিয়া যাৰ কেনেকৈ?’

‘নাই—কিয় নাই? দিকুবিলাকে লৈ গ’ল বুলিছে নাই।’

‘মই কি কৰিম?’

‘তুমি ছাহাব, দেশৰ চৰকাৰো ছাহাব। ছাহাব-চৰকাৰক কৈ
দিয়া। ব্যৱস্থা কৰা।’

‘মই মিশ্ৰনৰ ছাহাবহে, চৰকাৰে মোৰ কথালৈ কাণ নিদিয়ে।’

‘তবে মৰ। তোমাৰ মিছনত নাথাকিমহে আমি। যাম তোৰ্পা
মিছনলৈ। কেথলিক মিছন তোমোৰাৰ এই তলা-উদী মিছনতকৈ ঢেৰ
ভাল। তোৰ্পা মিছনৰ লিয়েভেন্‌ছ্‌ ছাহাবে মুণ্ডাৰ দুখ বুজে।’

মাউখে উটিলে গুড়ি পৰুৱাবো মৰণ নাই। সিহঁতেও মাউখে
উটিলে। দলে-বলে পালেগৈ তোৰ্পা। জাৰ্মান লুথেবান মিশ্ৰন
এৰি গ’ল কেথলিক মিশ্ৰনলৈ। গৈ লিয়েভেন্‌ছ্‌ ছাহাবৰ ওচৰত
কেথলিক খ্ৰিষ্টান হিচাপে দীক্ষা ল’লে। ৰীকসাই শুনিলে, লিয়েভেন্‌ছে
হেনো মুণ্ডাইঁতক কৈছে: মিহঁত অভ্যাচাৰী, সিহঁতৰ বিৰুদ্ধে যুঁজ
দিয়াগৈ। সিহঁতে একমাত্ৰ—যুঁজিলেহে বুজিব।’

শুনিলে বীৰসাই, চৰকাৰে সৈন্য পঠিয়াই চৰ্দাৰহঁতক ধৰি নিছে। আক লিয়েভেন্‌ছক চাৰ্চ-কৰ্তৃপক্ষই তাৰপৰা বদলি কৰিছে। চৰ্দাৰহঁতৰ মাজত ভালেমানকে ধৰা হ'ল। চল্লিছজন চৰ্দাৰৰ নামত কেছ কজু কৰা হ'ল। কিন্তু আদালতৰ কাঠ-গৰা গৈ পোৱাৰ আগতেই, বাঁচীৰ জেলখানাতে আঠগৰাকী চৰ্দাৰৰ মৃত্যু হ'ল।

শুনিলে, চৰ্দাৰহঁতে যিবিলাক উকীল লৈছিল, সেইবিলাকে একোৱেই নকৰা হ'ল। মুণ্ডাইঁতৰ হকে যুঁজিছে কেৱল বাৰিস্টাৰ জেকবে। তেওঁ কলিকতাৰপৰা বাঁচীলৈ গৈ মকদ্দমা চলাইছে।

বৰদিনৰ বন্ধত বীৰসা ঘৰলৈ গ'ল। বোকোম্বাৰপৰা ধানী মুণ্ডায়ে তাৰ লগ ল'লে। ধানীৰ বয়স এতিয়া বহুত। তিনিকাল গৈ একাল। হয়, তেনেকুৱাই।

ধানীয়ে ক্ষুভিতভাৱে ক'লে, 'নশ বাঠিটা চান্দ পাৰ কৰিলোঁ, এটা ভগৱান নাছিল বে !'

‘ভগৱান দেখোন একটাই। ছাহাবহঁতে কয়।’

‘সিহঁতৰ কথা বাদ দে।’

‘তেন্তে—কোনটা ভগৱানৰ কথা কৈছ তই ?’

‘যি ভগৱানটা মুণ্ডা হৈ আছিল, মূলকই লঢ়াইত ধিমা ধিমা—
উমি উমি জুই জ্বলাই দিব।’

‘তাৰ বাদে ?’

‘ছাহাব-দিকু চব্কে খেদিব। খুটকাটি গাঁও-কে-গাঁও বসত কৰাই দিব মুণ্ডাইঁতক।’

‘মোক কইস্ কেলে ?’

বীৰসাই অৰাক হৈ স্মিলে।

‘তই পাবিলি হয় বীৰসা, জয়েই পাবিবি। ছোটনাগপুৰ তোৰ আদিপুৰুষে গঢ়িছিল। তই ভগৱান হ'ব পাবিলি হয়।’

‘ঘৰ যা ধানী।’

‘কেলে’ ?

‘না হ’লে বনলৈ যা, ভাৰালৈ যাগৈ। শুনি আহিলো, ঘোঁৰাত
উঠি পুলিছ ওলাব তহঁতক বিচাৰি। এইবোৰত।’

‘হয়নে কি ?’

‘হয়। আন্ধাৰে-মুন্ধাৰে আহি ওলাবহি।’

‘এতিয়াৰপৰা চৰ্দাৰহঁতে ছাহাবৰ বিৰুদ্ধে যুঁজ দিব, জমিদাৰ-
মহাজনৰ বিৰুদ্ধেও যুঁজিব।’

‘ধিমা ধিমা ?—ধিপ-ধিপাই যুঁজিব ?’

‘চাবি তেতিয়া। আগৰ—পুৰণি চৰ্দাৰবিলাকেৰে কাম নহ’ব।’

‘তবে—?’

‘মাইব্—মাইব্—মান্চৰ মতন মাৰুচ লাগিব।’

ধানীৰ কথাৰ খেও বীৰসাই বুজি নাপালে।

বীৰসাই ধীৰভাৱে শাস্ত্ৰ কঠেৰে ক’লে, ‘বনলৈ যাগৈ যা। তহঁতক
ধৰা কৰালে এতিয়া পান্ পান্ টাকা বচুৰিছ—পাঁচ টকাকৈ বখৰিছ।’

‘ঐ মিছন এৰি গুচি আহ তই। ছাহাবে কয় কি—মুণ্ডাইত জংলী,
লেটেটা থাকে। সকলো মুণ্ডা চোৰ আৰু ডাকু। তই ঐ মিছন
এৰি গুচি আহ।’

‘তই যাগৈ, ধানী !’

বন্ধৰ অস্তুত বীৰসা পুনৰ মিছনলৈ উভতি গ’ল।

এতিয়া তাৰ মন বৰ উত্তল-থুত্তল, বৰ অস্থিৰ। মুণ্ডাইতৰ মাজত
যিহঁতে খ্ৰিষ্টান হৈছিল, সেই জাৰ্মান লুথেবান চাৰ্চৰ খ্ৰিষ্টানহঁত, বোমান
কেথলিক চাৰ্চৰ খ্ৰিষ্টানহঁত পুনৰ চৰ্দাৰহঁতৰ মূলকই লড়াইত চামিল
হৈছেহি। বীৰসাই এই কথা শুনি আহিছে, সিহঁত এই কথা কোৱা
শুনিছে : ‘মিছনৰ ছাহাব আৰু চৰকাৰৰ ছাহাব আচলতে একেই
ছাহাব। সাপৰনো সৰু-বৰ কি ? ছাহাবৰপৰা মুণ্ডাৰ মঙল-কুশল
কোনো কালে নহ’ব।’ এই কথাবোৰ এতিয়া মুণ্ডাইতৰ মুখে মুখে।

মিষ্টানৰ আন মুণ্ডা ল'ৰাহঁতে উদগ্ৰীৱ আগ্ৰহৰে বাট চাই আছিল
বীৰসাৰ। এলিয়াজেব, গিডিয়ন, য়োহানা, মাইকা, টেংগা, ভুটক
আদিয়ে আগুৰি ধৰিলেহি তাক।

‘বোল বীৰসা, কি শুনি আছিলি বোল।’

‘চৰ্দাৰসৱ লড়াই আৰম্ভ হ’ল।’

‘আমি কি কৰিম?’

‘ছাছাবে, কি বোলে? ফাদাৰ নট্ৰট্?’

‘ফাদাবে কয়—তোমালোকৰ লগত কথা নাই। বীৰস আহক,
তাৰ লগত কথা হ’ম।’

‘ঠিক আছে, হওক।’

‘তোৰ আবাই কি ক’লে?’

‘আবাৰ—তুই নৱত তুই ভৰি, তুই বান্ধ-বতাহত হিলে-তুলে। এবাৰ
কয়—চৰ্দাৰহঁতে যি কয় তাকে শুন, মিছন এৰি গুচি আহ। আকৌ
একোবাৰ বোলে—অমুন কাম কেতিও না কৰা বাপ্ মোৰ। মিছনত
ধৰি থাক।’

‘ফাদাবে তোক কি কয় শুনগৈ যা।’

এটা ল'ৰাই ক'লে।

‘তই যি ক’বি, আমি তাকে মানি ল’ম।’

আন এটাই ক’লে :

‘তই আমাৰ পহান্—গাওঁবুটাটা।’

বীৰসাই কৈ উঠিল, ‘চুপ্, চুপ্, পহান্-তহান্ নক’বি। সেইবোৰ
কথা মিছনত ক’ব নাপায়। কাণত পৰিলে কাণত ধৰি খেদিব।’

মুণ্ডাল'ৰাহঁতে ক'লে, ‘ঐ অমূল্যাটাৰ লগত মিলা-মিচা কৰ কেলৈ’
তই? সি বাবু, সি দিকু হ’ব, উ চা মুণ্ডাৰ ছহমন।’

‘কোনে বলাছে?’

‘এয়া আমাৰ কথা। কোনো বাবু ল’ৰা কোনো দিনে মুণ্ডা ল’ৰাৰ
বন্ধু হয় নাই, নাই হ’ব, হ’ব নোৱাৰে। ই আসক্তৰ কথা।’

বীৰসাক চকু বঙা হৈ উঠিল। সি ক'লে, হেঁ—'পড়া লিখ, লিখা লিখ, মুণ্ডা মুণ্ডায়েই থাকি যায়। অমূল্য মোৰ বন্ধু। মই তাক নেবোঁ। তাৰ কাৰণে তহঁতে মোকে এৰ যদি এবিবি।'

মুণ্ডা ল'ৰা কেইটোই ইটোৱে সিটোৰ মুখলৈ চালে। তাৰ পাহত টেংগাই ক'লে, 'খালী খালী চকু লাল কৰ কিয়? তই আমাৰ চলাওঁতা, তোক যদি লাগেই, অমূল্য কিয় যাক লাগে তাক বন্ধু কৰিবি।'

মুণ্ডাবী ল'ৰাহঁতৰ গা-মন যে চেংচেঙীয়া হৈ উঠিছে, বাহিৰৰ বা' যে লাগিছে সিহঁতৰ গাত, ফাদাৰ নট্টটে খুবুজাকৈ নাছিল কথাটো। তেওঁ বীৰসাক মতাই অনালে।

ফাদাৰ নট্টটে বীৰসাক ক'লে, 'তুমি আমাৰ বিশ্বাসী ল'ৰা। বিশ্বাস কৰা মোৰ কথা, চৰ্দাৰহঁতৰ কথাত কাণ দিলে মুণ্ডা ল'ৰাহঁতৰ মুঠেই ভাল নহ'ব। মিছন এৰি গুচি গ'লে কিবা লাভ হ'ব জানো?'

'না জানো। বুঝি না।'

'চোৱী, মিছনত থাকিলে সকলো ফালৰেপৰাই ভাল হ'ব। মোৰ কথা মানি চলা যদি—চৰকাৰেও তোমালোকক ভাল ল'ৰা বুলি ভাল পাব। তোমালোকৰ ভাল হ'ব খুব।'

'মাটি-বাৰী ঘূৰাই পাম?'

'নিশ্চয়।'

'সকলো মুণ্ডাই মাটি পাব?'

'মিছনৰ মুণ্ডাহঁতে পাব।'

'ল'ৰাহঁতক এই কথা ক'লে ভাল।'

'চোৱী, চৰ্দাৰহঁতে কেছ কৰিবলৈ আদালতলৈ গ'ল। কেছ কজু কৰি কিবা হ'লনে? আইনৰ আগত সিহঁত তিষ্ঠিব পাৰিলেনে?'

বীৰসা মনে মনে থাকিল।

ছাহাবক সকলো কথা কোৱা নাযায়, ক'ব নাপায়। ছাহাবে চিৰ-স্থায়ী মুণ্ডাহঁতৰ মন-প্রাণৰ সকলো কথা, বা কোনো কথায়েই কিজানি নুবুজে।

অমূল্যই বুজে ।

অমূল্যই ক'লে, 'এয়া একেবাৰে দিনৰ পোহৰৰ দৰে জনা কথা, বীৰসা । মুণ্ডা মাহুহে উকীল খাবা কৰে, উকীলে মুণ্ডাৰ টকা ঠিকেই খায়, কিন্তু টকা খায়ো একো নকৰে । হাকিমক উলট-পুলট বুজাই দিয়ে ।'

'মুণ্ডাক দেখা পোৱামাত্ৰেই সকলো দিকু হয় ।'

'ঠিকেই ।'

'সেইদেখি বিশ্বাস কৰা টান হৈ পৰে । বুজিছা নহয় ?'

'বুজোঁ, বীৰসা ।'

'তুমি আজি ভাল হৈ আছা । যেতিয়া মিছনৰপৰা যাবাগৈ ? যেতিয়া ডাক্তৰ হ'বা ? তেতিয়া ? তেতিয়া আৰু ভালটো হৈ থাকিবানে ? তেতিয়া মোৰ লগত মাত-বোল কৰিবলৈকো লাজ লাগিব তোমাৰ—'

বীৰসাই অমূল্যৰ পিনে নোচোৱাকৈ ক'লে ।

'কেতিয়াও নহয় ।'

অমূল্য যেনিবা গুজৰি উঠিল ।

'কেতিয়াও নহয় ?'

'নহয় ।'

'দেখা যাব ।'

'দেখি থাকিবা ।'

অমূল্যৰ মুখত এইবাৰ হাঁহিয়ে জিলমিলাই উঠিল ।

'বাক ।'

বীৰসাৰ চকুযুৰিয়েও হাঁহিলে ।

'কাদাৰে কিবা ক'লেনে ?'

'ক'লে বহুত কথা ।'

'কথাৰ পৰা কাম হ'বনে কিবা ?'

বীৰসাই এই কথাৰ উত্তৰ দিব নোৱাৰিলে ।

অমূল্যই নাজানিছিল, বীৰস্যো সৰ্পূৰ্ণকৈ নাজানিছিল, বহুতো কাম বহু বহু কথা চোৰোৱাৰ পাছতো ক'বিনকালেও হ'বলগীয়া নহয় ।

১৮৭৮ চনত, মুণ্ডাইতে চৰকাৰলৈ আৰজী পেম্ কৰি লিখিতভাৱে জনাইছিল যে—ছোটনাগপুৰ হ'ল সিহঁতৰ পুৰুষ-পৰম্পৰাৰ 'দেশ'। সেই 'দেশ'ত সিহঁতৰ অধিকাৰ স্বীকৃত হওক।

মুণ্ডাসকলে একোৱে মনিৰ পৰা নাছিল। সকলো কথা-কাণ্ড ধূলিৱৰি যেন হৈ পৰিছে, সকলো বিষয়-ব্যৱহাৰেই বেনিৰা কুঁৱলীয়ে নেদেখা কৰি পেলাইছে।

সিহঁত আছে, ছোটনাগপুৰৰ মাটিত, সিহঁতৰ 'দেশ'ৰ মাটিতে আছে; কিন্তু নাৱো, ছোটনাগপুৰত নাই, কিয়নো—সেই মাটিত সিহঁতৰ অধিকাৰ নাই। সিহঁতৰ সৈতে সিহঁতৰ মাতৃভূমিৰ যোগাযোগ প্ৰায় নায়েই। সিহঁত আৰু সিহঁতৰ মাতৃভূমিৰ মাজত কিমান যে বাধাৰ প্ৰাচীৰ। মিশ্ৰণ আৰু মিশ্ৰণৰ ছাহাবহঁত এটা প্ৰাচীৰ। মন্ত ওখ প্ৰাচীৰ। সিহঁত—সেই ছাহাবহঁত থকা হেতুকেহে সিংবোঙাৰ সৰ্বশক্তিমানতাৰ ওচৰত আত্মসমৰ্পণ কৰিব নোৱাৰি। আৰু সেই দেখিছে, সিংবোঙাৱো মুণ্ডাইতকৈ ভেঁৱকৈ বিপদ-বিঘিনিৰপৰা বন্ধা নকৰা হ'ল। সেই প্ৰাচীন দিনবোৰেই আছিল কিজানি ভাল। মুণ্ডাইতে সিংবোঙা বিনে একোকে নাজানিছিল। সেয়ে, ছেংগেলদা-ই যেতিয়া অগ্নিবৃষ্টি কৰিছিল, সিংবোঙাই মুণ্ডাসকলৰ আদি পিতৃ-মাতৃক কোঁকোৰাৰ গাঁতত লুকুৱাই থৈ বন্ধা কৰিছিল।

সিংবোঙা আছিল মুণ্ডাসকলৰ বুকুৰ আপোন। মুণ্ডাসকলে আছিল সিংবোঙাৰ !

অভিন্ন।

অক্ষেত্ৰ।

১৮৭৮ চনত আবজীবে একো নুফল হোৱা নাছিল।

১৮৮১ চনত কিছুমান চৰ্দাৰ মুণ্ডাই মিছন এৰি ওলাই আহিছিল। কৈছিল: 'আমি মেয়েলৰ চিল্কে হ'ল। আমাৰ নেতা হ'ল এক মুণ্ডা, জন বা বেণ্টিষ্ট! আমি আমাৰ ছোটনাগপুৰীয়া বন্ধাসকলৰ সেই আদ্য ঠাই দোৱেছালৈ নৈ পুনৰ বন্ধা পাতিম।'

কিন্তু মুণ্ডাইতৰ এই আফোট-আফালন নিটিকিল। সিহঁতক ধৰি ধৰি ফাটেকত ভৰাই ধোৱা হ'ল। সিহঁতে পুনৰ ফাদাৰ নষ্টক বজ্জলেপ ধৰাদি ধৰিছিলহি। কৈছিল : ছোটনাগপুৰৰ ভূমিস্বত্ব আইন অনুসাবে সকলো মাটি সিহঁতক ঘূৰাই দিব লাগে। তাৰ পাছত, ফাদাৰে যেতিয়া ফুহৰি তৰঙাই সিহঁতক নিৰাশ কৰিলে, সিহঁত দলে-বলে লুথেৰান খ্ৰিষ্টৰ ওঠালবতিহাল ফালি কেথলিক খ্ৰিষ্টৰ ওদাইদাৰ ফাদাৰ লিয়েভেনছক লগ ধৰিছিলগৈ।

এইবোৰ ঘটনা ঘটিছিল, ঘটি আছিল। মিশ্যনৰ প্ৰতি মুণ্ডাইতৰ বিশ্বাস ক্ৰমাত শিথিল হৈ পাবিব ধৰিছিল। চৰ্দাৰহঁতৰ আন্দোলনৰ জোৱাবে তেতিয়া সকলো মুণ্ডাকে আঁজুৰিছে, আন্দোলনত সৰু-ডাঙৰ সকলো মুণ্ডায়েই জঁপিয়াই পৰিছে। মুণ্ডাসকলৰ মিশ্যনলৈ আকৰ্ষণ আৰু নোহোৱা হৈছে।

ফাদাৰহঁতে প্ৰমাদ গণিছে, ফাদাৰবো ফাদাৰ আছে, আৰু সেই ফাদাৰসকল ওচৰত এই ফাদাৰসকলে কৈকিয়তো দিব লাগে। কি কৈকিয়ৎ দিয়ে ? কিমতে কি বেঙেটি চোবায় ?

মুণ্ডাসকলে মিশ্যন এবিছে দলে দলে, প্ৰবীণ চৰ্দাৰহঁতে কৈছে : সিংবোঙা কিনো বেয়া আছিল ? সিংবোঙাৰ দিনত কমেও মুণ্ডাৰ জীৱনত বস্তি জলিছিল। দিকুও আছিল, বস্তিও ছুমাৰ। দিকুহঁত অহাৰ দিনবেপৰাই মুণ্ডাৰ জীৱনত এজাবৰ বাজৰ। আৰু মিছনত নাম লগায়েইবা মুণ্ডাৰ কিটো লাভ হ'ল ? মুণ্ডাৰ জীৱনত নিমজ অন্ধকাৰ আৰু বিয়পি পৰিলছে মাথোন।

মুণ্ডাসকলৰ মুদখোৱা চকু লাহে লাহে মেল খাবলৈ ধৰিলে। সহস্ৰ চুখতো নেমেলা মুখ ক্ৰমাত মুখৰ হৈ উঠিল।

চৰ্দাৰহঁতৰ সহস্ৰ অন্তৰ্গত কথাব ভৌ ভৌৱা শিখাই চাইবাসা মিশ্যনৰ সুখিল সুন্দৰ পৰিৱেশতো উত্তাপ সৃষ্টি নকৰাকৈ নাছিল। লিয়েভেনছৰ ওচৰলৈ যোৱাইতাৰ মাজত প্ৰাৱ চমিছজন ধৰা পৰিছিল। আৰু বিচাৰাখীন অৱস্থাতে পাঠ-নক্সাৰ স্বত্ব হৈছিল।

মুণ্ডাসকলে এতিয়া আৰু মিছনক সিহঁতৰ ত্ৰাণকৰ্তা বুলি নভবা হ'ল।
মিছনে কেতিয়া মোৰ বুলিব—তালৈ চাই থাকিলে বৈ থাকিলে নহৈছে
আৰু। মো দেখিলে মাথি পৰে, মুণ্ডাক দেখিলে মিছনাৰি; কিন্তু
বিপদকালত মিছনেও দেখোন ঠেহে পাবে! গতিকে—

ভাবসা নাই।

মুণ্ডাৰ এতিয়া প্ৰকৃত ভাবসাৰ থলী জেকব। বাকিটাৰ জেকব।
কলিকতীয়া বাকিটাৰ জেকবৰ ওপৰতহে সিহঁতৰ নিৰ্ভৰতা।

জেকব হেনো ইংৰাজকুলৰ কলংক। চৰকাৰ আৰু মিছনাৰিয়ে
মুণ্ডাহঁতক নিতে নৱ পদ্ধতিৰে ততেৰে বাখিব খোজে, প্ৰমত্ততাক
প্ৰলাপৰ প্ৰলেপ লগাই হিমচেঁচা কৰি পেলাব খোজে, সন্মোহ বিক্ৰোভক
পাৰ্থ্যমানে কৌশল-কিটিপেৰে প্ৰশমিত কৰে।

আৰু এই কলিকতীয়া জেকবটোৱে মুণ্ডাহঁতক শিকায়, আইনৰ
আশ্ৰয় লৈ নাই তই নাই মই কৰিবলৈ!

কথাতে বোলে—কলিকতীয়া কঁাকি! কথাফাকি ঠিকেই।

ফাদাৰ নট্টটৰ কলিজা নকঁপাকৈ নাছিল।

তেওঁ সকলো মুণ্ডা ল'ৰাক মতাই অনাই ভাবসা দিলে, 'লোৰাহঁত!
ঠোমালোকে কিংডাম অব হেভ'নত বিশ্বাস নেহেৰুৱাব। মিছনৰ
ওপৰত ভাবসা ৰাখিব। ঠোমালোকে সকলো মাটি-বাৰী ঘূৰাই পাব।'

অমূল্যই বীৰসাক ক'লে, 'ফাদাৰ নট্টট নিশ্চয় বেজাই দমি গ'ল।
নহ'লে এইবোৰ কথা এনেয়ে কিয় ক'ব? নিশ্চয় কিবা ঘমঘটীয়া
কাৰণ থাকিব পায়।'

কিন্তু বীৰসাক অশ্ব এক জীৱনে বিঙিয়াইছিল।

১৮৮৭-৮৮ চনৰ ভিতৰত চৰ্দাৰহঁতৰ সৈতে মিছনৰ সম্পৰ্কছেহু
হৈ গ'ল।

আৰু তাৰ পাছত এদিন সেই ফাদাৰ নট্টটে ক'লে: 'মুণ্ডা চৰ্দাৰহঁতৰ
আটাইবিলাকেই হ'ল জুয়াচোৰ প্ৰবঞ্চক প্ৰভাবক!'

এই কথাত বীৰসাই মনত প্ৰচণ্ড আঘাত পালে। সি তো কিংডাম্ অৱ হেভ'নত বিশ্বাস স্থাপন কৰিছিল। সি বিশ্বাস কৰিছিল—ফাদাৰ নট্টটৰ গাৰ কামিজটো যেনেকৈ ধকধকীয়া বগা, তেওঁৰ অন্তৰখনো তেনেকুৱাই শুভ্ৰ। সি দেখোন এই কথাত পৰিপূৰ্ণভাৱে বিশ্বাস কৰিছিল যে প্ৰকৃত খ্ৰিষ্টানে কাৰো মাজতে মন্দ নেদেখে। এই স্তম্ভৰ স্তম্ভিল পৰিবেশ, আটোমটোকাৰীকৈ সজোৱা প্ৰাৰ্থনাসভা, গিৰ্জাৰ গান—এই সকলোবোৰকে সি ভাল পাইছে দেখোন। সি ফাদাৰসকলৰ ওচৰত ধক্কা, কৃতজ্ঞও। তেওঁলোকেই তাক পঢ়িবলৈ শিকালে, অন্ধকাৰ পৃথিৱীৰ আলোকৰ জ্যোতিৰ্ময় ছুৱাবখন মেলি দিলে তাৰ কৰুদৃষ্টিৰ সমুখত।

এই কথা ঠিক।

সহস্ৰবাৰ সহস্ৰমুখে ক'ব সি।

তেওঁলোকেই তাক আলোকৰ ছুৱাবখন অতি সামান্যকৈ হ'লেও মেলি দেখুৱাইছিল, তাৰ অন্ধ চকুৰ আগত বন্ধ ছুৱাৰ খুলি দিছিল।

ঠিক কথা।

কিন্তু চৰ্দাবহঁত মুণ্ডামানুহ। মুণ্ডা মানুহ হৈ মুণ্ডা চৰ্দাসকলে মুণ্ডাৰ মংগল কামনা কৰিছে। নহ'লে কোনোবাই এনেয়ে ফাটেক খাবলগীয়া হয়নে? ফাটেক খাই তেনেকৈ মৰেনে?

চৰ্দাবহঁতক জুৱাচোৰ প্ৰভাৱক বন্ধক বুলি অভিহিত কৰিলে বীৰসাব মুণ্ডা-তেজত দপ্ কৰে জুই অলে। মুণ্ডাৰ দেহৰ এক বিন্দু তেজৰ অৰ্থ হ'ল সমগ্ৰ কুৰুভাৰতবৰ্ষ। সেই ভাৰতবৰ্ষখন ছেংগেল-দাৰ জুয়েৰে অতি সহজেই অলি উঠিব পাৰে। অতি সহজ। কিয়নো, সেই ভাৰতবৰ্ষ দাহভূমি একেবাৰে শুষ্ক, কেৱল দাবাঘিছে লাগে। কিম্বা মাথোন এটি ফিৰিঙতি।

বীৰসাই মুণ্ডাল'বাহঁতক ক'লে:

'ফাদাবহঁত বদমাছ!'

'আমাৰ চৰ্দাবচৰকে এতিয়া সিহঁতে বন্ধক জুৱাচোৰ বুলি কয়। চৰ্দাবচৰে মিছন এৰি গুটি গ'ল বুলি ফাদাবহঁত দমদমাই উঠিছে।'

ফাদাৰ নট্টটে বীৰসাক মতাই অনালে। ক'লে, 'বীৰসা দামুদ, তুমি মিছনৰ নামত নিন্দা বটুছা কিয় ?'

'আপোনালোকে আমাৰ চৰ্দাৰসৱক জুয়াচোৰ বুলি কৈছে কিয় ? কিয় চৰ্দাৰসৱক মিছাতে গালি পাৰিছে ?'

'সিহঁত জুয়াচোৰ।'

'নাই।'

বীৰসাৰ যেনিবা ব্ৰহ্মবন্ধু জ্বলি উঠিল।

নট্টট অবাৰ।

বীৰসাবো যে ইমান জমদগ্নি থং আছে, তেওঁনো কেনেকৈ তাৰ ক্ষেদ পাব ? তেওঁ বীৰসাৰ ইমান ক্ৰোধৰ কথা কল্পনাও কৰিব পৰা নাছিল।

'বীৰসা ! তুমি মোৰ আগত থিয় হৈ মোৰে লগত কথা পাতি আছা। তলমূৰ হৈ তলশুবীয়াকৈ কথা কোৱা।'

'নাই !'

বীৰসা দমদমাই উঠিল। ক'লে, 'চৰ্দাৰগুলাই কি জুয়াচুৰি কৰিব ? চৰ্দাৰগুলাই মুণ্ডাৰ হকে যুঁজাছে, ফাটেক খায়্যাছে, জানু দিয়াছে। তেওঁলোক জুয়াচোৰ ? নাই—নাই—নহয় !'

ফাদাৰ নট্টটেও খঙতে একোনাই হৈ ক'লে, 'মুণ্ডা মুণ্ডা এক সমান। ভিকছটো হৈ মিছনলৈ আহে, কিছুদিনৰ বাবে ভিজা মেকুৰীটি হৈ থাকি—তাৰ পাছত মিছনক তাঁৰে। ভাও জোৰে—যেনিবা আমাক আৰু যিচুকহে কেৱল জানে, কিন্তু ভিতৰি ভিতৰি চৰ্দাৰহঁতৰ বচনহে মানে। মুণ্ডা—আটাইমুখায়েই বে-ইমান।'

'না !'

বীৰসাই তাৰ সমস্ত শক্তিকে চিয়ঁৰি উঠিল, 'তোমাৰ কথা কিবাই লোৱা। বেইমানী কোনোকালে নাজানে হে মুণ্ডাই। যদি জানিলে হয়, মিছন-কে-মিছন উৰাই দিলে হয় মুণ্ডাই !'

'তুমি ওলাই যোৱা ইয়াৰপৰা। এই মিছনত তোমাবো আৰু ঠাই নহ'ব।'

'যায়।'

বীৰসাব চকু পুৰিবলৈ ধৰিলে। খঙত শিলহেন হৈ বীৰসাই ক'লে,
 'ছাহেব ছাহেব এক টোপি, মুণ্ডা মাৰে বেপি বেপি। যেইছা চৰকাৰ
 বাম চিং, তেইছা মিছনাৰি খিটিং টিং। চৰকাৰো যি, মিছনো সি।
 চব একে চুপাৰ বাঁহ। এক চকুৰে তেল বেচে, এক চকুৰে পানী।
 যেইছা ছাহাব চৰকাৰী, তেইছা ছাহাব মিছনাৰি।' ইত্যাদি।

বীৰসা মিছন এৰি যাবগৈ। শুনি অমূল্য হেঁপাই-কোঁপাই
 আহিল। ক'লে, 'নাযাবা বীৰসা, ছাহাববপৰা ক্ষমা প্ৰাৰ্থনা কৰা।
 এবাৰ মাত্ৰ ক'লেই হৈ যাব। ক্ষমা খুজি লোৱাগৈ যোৱা।'

'নাই।'

'তোমাৰ পঢ়া-লিখা? তোমাৰ ভৱিষ্যৎ—?'

'মুণ্ডাৰ পঢ়া-লিখা? মুণ্ডাৰ ভৱিষ্যৎ? মুণ্ডা কিবা—বাবুনে?
 মুণ্ডা কিবা—দিকুনে? ভৱিষ্যতৰ কথা ভাবি ছাহাবৰ লাথু খাম?'

'বীৰসা, মোৰ কথা শুনা।'

'নাহ্।'

অমূল্যই তাৰ হাতখনত ধৰিলে। হাঁহি মুখেৰে ক'লে, 'হাতত
 ধৰিলে হাতখন একৱাই নিব পাৰিবানে তুমি? মই তোমাৰ বন্ধু।
 তুমি মাফি মাতি লোৱা, বীৰসা। মিছনত থাকি, পঢ়া-লিখা কৰি,
 ঢেৰ ডাঙৰ মানুহ হোৱা। তাৰে তুমি মুণ্ডাইতৰ ঢেৰ বেছি উপকাৰ
 সাধিব পাৰিবা।'

'হাত এৰি দিয়া।'

'নেৰোঁ যদি—?'

বীৰসাই হাতখন জোৰেৰে জোকাৰি দিলে। কিন্তু অমূল্যই তথাপি
 নেৰিলে হাতখন। তেতিয়া বীৰসাই তাৰ দেহৰ সমস্ত শক্তিয়ে
 প্ৰচণ্ডভাৱে জোকাৰ মাৰি হাতখন অমূল্যৰ হাতবপৰা একৱাই ল'লে।
 কিন্তু বীৰসাৰ হাতখন চুৱাবৰ কপাটৰ কেৰোয়াত লাগি তেজ গুলাল।

নিৰ্বাক অমূল্য ঠৰ হৈ থিয় হৈ থাকিল।

চাইবাসা মিছন এৰি বীৰসা চালকাড় পালেগৈ।

আক বীৰসাৰ মুখে কথাবোৰ শুনি ছুগানা অৰাক হৈ পৰিল।

ভয়ো ধালে।

ছুগানাই বীৰসাক ক'লে, 'গালি পাৰিলি কেলে' ?

'আমাৰ চৰ্দাৰইঁতক জুয়াচোৰ বুলি ক'লে কেলে' ?

'তই তো চৰ্দাৰ নোহয়।'

'চৰ্দাৰগুলাম্ মুণ্ডা, ময়ো মুণ্ডা।'

'অ—।'

'হয়।'

'কিস্তক—।'

'কিস্তক নাই।'

'তাৰ বাদে ?

'আবা, ছাহেব ছাহেব এক টোপি, মুণ্ডা মাৰে বেপি বেপি—এই কথা কৈহে গুচি আহিছোঁ। চব ছাহাব যে একে বাঁহৰ কাঠকৈ—এক গল এক নল—এই কথা আগে নাই জানিছিলোঁ।'

ছুগানা চুপ হৈ থাকিল।

কি ক'ব ?

ধস্তেকমানৰ পাছত পুনৰ শ্বুধিলে :

'এতিয়া—?'

'জানিলোঁ।'

'কি জানিলি ?'

'আমিও মিছন এৰি দিলে ভাল। চৰ্দাৰচৰে ছুটা মিছন এৰি পুনৰ নিজ নিজ ধৰ্মৰ কোলাতে ফিৰি গ'ল।'

'নহ'লে এৰিলোঁৱেইবা। মিছন বাক এৰিলোঁ। তবে—ফিৰ কি সিংবোঙাকে পূজিম ? নে কি সদান্—হেন্দু হৈ যাম ? নে মহাপৰভুব পথকে ল'ম, নে সাধু-সন্যাসী হৈ যাম ?'

'আগে মিছন এৰা, পাছে যাক ধৰা তাক ধৰা।'

‘হা ! তোৰ হাত কাটিল কেনেকৈ ?’

‘এটা বাবুল’বাই হাতত ধৰিছিল। তাৰ নাম অ—মু—ল্য।
তাৰ হাতৰপৰা হাতখন একেৰাবলৈ গৈ কাটিল। এই বাবুল’বাটা—
মই গুটি অহাৰ কাৰণে আবা,—কথা শুনাত আচৰিত হ’লেও সঁচা,
সাঁচেকাটে সঁচা কথা—সি কান্দি আছিল। কৈ আহিলো, যদি দিকু
হোৱা নাই বুলি আগলৈ দেখা পাওঁ, তাৰ লগত মাত-বোল কৰিম।
না হ’লে নামাতোঁ আক।’

‘ব’ল, কালিকে মিছ’নৰপৰা নামকাটা কৰি আহোঁগৈ।’

মাত

কিন্তু ধানী তাৰ লগ নেবা হ'ল।

এদিন ওলালহি।

ধানীয়ে বীৰসালৈ চাই বিচিত্র ধৰণে হাঁহি এটি মাৰিলে।

আৰু ধানীৰ হাঁহনে বীৰসাৰ মনত কাঁপন তুলিলেনে কি ?

বীৰসাই অলপ ভেৰা লাগি চালে ধানীলৈ।

ধানীয়ে ক'লে, 'চৰ'বহঁতৰ মূলকই লাটাই শেষ হওঁ হওঁ যেন হৈছে
অ' বীৰসা। মিছন এবিলি, তই এতিয়া তাতে যা। না কি তু
মুণ্ডাটো নাই আছিল ?'

'ধানী, তই সপোন দেখি থাক্ যা।'

'কেলে' ?'

'তই যা বুলি ক'লেই মুই যামনে কি ?'

'তবে— ?'

'মুই না বুজোঁ বে। মনটো বৰ উগল-ধুগল লাগে। বৰ আখিৰ
আখিৰ কৰে।'

'হাবিয়ে হাবিয়ে ঘূৰিস্ পাগলটাৰ মতন !'

'কুনি কয় বে ?'

'মুই জানো।'

'মুই জানো নাই। কত কথা মনত ভূমুক মাৰি উঠে। মুই কোন
ঠাইবপৰা আহিলোঁ, কিয় যে আহিলোঁ, কেনে' আহিলোঁ যে—।'

'তু হেংগেলদা-ৰ সন্তু কথা শুনা নাই ? শুনা নাই সেই কাল কাল
ষোৱা আব'লি-পুব'লি সাধুকথা ?'

'শুনিছোঁ।'

‘তব্ তো জ্ঞান চব্। সিংবোঙা একবাৰ দেখ্‌ল ধব্‌তীভৰা কেৱল
 মুণ্ডা আৰ্ মুণ্ডা। ইমান মুণ্ডা যে—আনকি খেপাথেপিকৈ থিয় হৈ
 থকাৰো ঠায়ে নাজোৰা হৈ গ’ল। ইটাৰ গাত খুন্দা লাগি সিটা
 সমুন্দৰে পৰেকি-না-পৰে, নৈত মৰেকি-না-মৰে। পথাৰভৰা ধানে-খেতিয়ে
 নাজোৰে। ইমান মুণ্ডাক ধব্‌তীয়ে খুৱাব নোৱৰা হৈ পৰিল। হাবিত
 যিমান জ্ঞানৰ থাকে, মঙহে না কুলায়। চব অকুলান হৈ গ’ল। তেতিয়া
 উগ্ৰতকৈয়ো উগ্ৰ খং উঠি সিংবোঙাই নমাই দিলে ছেংগেলদা-ৰ অগনি।
 কী যে অগনিৰ বৰষণ! পানী নমাৰ দৰে অগনিৰ ঢল নামি আহিছে
 আকাশৰপৰা। আক তেখেঁনে এক মুণ্ডা ল’ৰা এক মুণ্ডা ছোৱালীক
 সিংবোঙাই স্মুৱাই দিলে কেঁকোৰাৰ গাঁতত। বহু কালৰ পাছত সিহঁত
 ছয়ো গাঁতৰপৰা ওলাল। পাছে তাৰ্দ্দেৰুপৰা আমি উপ্‌জিলো।’

‘এই গল্পে মোৰ মন ভৰে না।’

‘কেন ৰে?’

‘কেন—নাই জানি।’

‘তবে কি কৰ্‌বি?’

‘জান্‌বাৰ যাব। দেখি, কোনেও জানেনে কি।’

‘ক’তি যাবি?’

খস্তুকমান চুপ হৈ থকাৰ পাছত বীৰসাই ক’লে :

‘বন্দ্‌গাঁৱৰ জমিন্দাৰ জাগ্‌মোহন সিং। তাৰ মুন্সী আনন্দ্‌ পাঁড়েই
 হেনো চব জানে। জনা মানুহ। তেওঁ শিকাৰ বুলি কৈছে।’

‘কি শিকাৰ?’

‘ঠাকুৰ ভগৱানৰ কথা।’

‘ক’লো, তই আহ, ভগৱান হ। মুণ্ডাৰ ঘৰত জনম লৈছ, মুণ্ডাবে
 দেখ্‌-ভাল্ কৰ্‌। তবে যা, দিকুবিলাকৰ দৰে পূজা কৰ্‌গা যা।’

‘কৰ্‌লে কৰিম। তই যা ধানী, মোক জালা-কালা নাই কৰ্‌বি।’

‘যাম তো, নাযামনে কি?’

ধানী ছপছপাই গ’লগৈ।

আক বীৰসা গ'লগৈ বঙ্গগাঁৱৰ আনন্দ পাঁড়েৰ ওচৰলৈ। তাত
বীৰসাই লগুণ ল'লে, চন্দনৰ কোঁট ল'লে, তুলসী পুজিলে। বামায়ণ-
মহাভাৰত পুৰাণ-পাঠ শুনিলে, নিজেও কিছু ছেগা-চোবোকাৰকৈ পঢ়িলে।

কিন্তু তথাপি মন নভৰে যে নভৰে। একোপধ্যে খিৰ নহয়
মনটো। বৰ আখিৰ, বৰ অশাস্ত বীৰসা। সি দেখাত এতিয়া অতি
সুন্দৰ। মুণ্ডাৰ ঘৰত ইমান ওখ আটিল সুগঢ়িত দেহ ধুনীয়া নাক
চকু আক চকুৰ চাৱনি—দেখা পোৱা টানেই।

আনন্দ, আক তাৰ ভায়েক সুখনাথ পাঁড়েই ক'লে, 'তই কাঁহা কাঁহা
যাইসূৰে বীৰসা ?'

'ঘূৰি ফুৰোঁ।'

'কেলেই ?'

'বৰ আখিৰ আখিৰ কৰে বক্তটা।'

'কৰিব, উম্বৰটা—বয়সটা তো বাঢ়ি অহা।'

'হোঃ !'

'কেলেই ?'

'বুঝ নাই কিছু ?'

'কি বুঝি নাই বে ? তোৰ বালুৰী শুনি চবেই বুজে।'

'কিছু বুঝে না।'

'শাস্ত্ৰ হৈ যা। জপ কৰ, পূজাত ধৰ। তুলসীৰ মালা আঙুলিত
একটা একটাকৈ ফিৰা।'

'বছ—?'

'হাঁ।'

'তাৰে তোমাৰলোকৰ শাস্তি হয়। মুণ্ডাৰ হ'বনে ?'

'চব্বকো ছাস্তি হোবে।'

'আমাৰদেৰ ভগৱান যে আলাদা। আমি হ'লো—সিংবোস্তাৰ
পৰ্জা। আমাৰ আদিপুৰুষ হ'ল হৰম্বোৰা।'

'ভাগ্‌মান এক বে—কৃষ্ণ ভাগ্‌মান।'

বব অখিব-অবিব কৰে মন । সেইদেখি, সঁজবেলা পুখুৰীৰ পাৰত
বহি বাঁহী বজায় । তাৰ বাঁহী শুনি উত্ৰাৱল হৈ সেই পুখুৰীৰ পাৰ
ওলাইছিলহি গুঞ্জা আৰু বাতা, ছজনী মুণ্ডা ছোৱালী । কৈছিল : ‘তু
আমাৰকে লগা চল বীৰসা, গাঁৱকে লগা চল ।’

‘কেলে’ ?

‘তোক আৰান্দি কৰিম ।’ গুঞ্জাই কৈছিল ।

বাতাই একো নকৈছিল । তাই কেৱল কৈছিল, ‘তোৰ বাঁহীত
কি আছে বে, বীৰসা ? কিয় মোৰ গা-মন বাই-জাই কৰে ? বাগী
লাগাৰ নিচনা হয় কিয় ? কেন মোৰ দেহা এমুন কেনবাথেন কেনবাথেন
কৰে বে ?’

বীৰসাই বাঁহী-বাদন বন্ধ কৰিছিল । বাঁহীডাল মুখৰপৰা কোলাত
নমাই থৈছিল । শাস্তভাৱে, লাহেকৈ কৈছিল, ‘তইত ঘৰ্ যা । সঁজু হৈ
আছিল । শীতৰ সঁজু ।’ বাটত ছড়াৰ—হোঁকোৰা—কুকুৰনেচীয়া কত
কি ওলাব পাৰে ।’

বাতাই এদিন তাক কৈছিল, ‘মোৰ আৰা গাঁৱত মানুকি হয় ।
আৰাই কৈছে, যিয়ে মোক আৰান্দি কৰাব, তাকে গাই-গৰু মাটি-জমিন
দিয়া বসত্ কৰা দিব ।’

বীৰসাই কৈছিল, ‘ঘৰ্ যা, বাতা ।’

‘ঘৰ তো যাব, তাৰ আগে তোৰ বালুৰী শুনব ।’

‘আইজ ঘৰ যা, বাতা ।’

‘না । বাজা আইজ, তবে যাব ।’

‘বাতিৰ আন্ধাৰে একলা যাবি ?’

‘তু কি গানটা বাজাইস্ ?’

‘গানটা নাজানো, সুৰটা জানো ।’

গানটো দূৰ-দূৰণিৰ পাহাৰ আৰু অৰণ্যত চৰ্দ্দাবহঁতে গাইছিল ।
কেৱল চৰ্দ্দাবহঁতেই নহয়, আৰু বহুতেই গাইছিল গানটো । গানটোৰ সুৰ
অতি মনোমোহা, কিন্তু গানটোৰ কথা বীৰসাই নাজানিছিল ।

এই গান বহু বহু কালৰ গান।

ক'বলৈ গ'লে—এই গান—মুণ্ডাৰ প্ৰাণ।

এই গান মুণ্ডাসকল গাইছিল ঘৰে ঘৰে, পৰ্বত-প্ৰান্তৰে, পথাৰে-সমাবে
আৰু বেদনাৰে ভৰা অন্তৰে অন্তৰে।...

কথাটো কিশোৰোত্তীৰ্ণ বীৰসাই তেতিয়াও নাজানিছিল।

ছুনাৰা মুণ্ডা, এটি বন্ধুৱা কিশোৰ, সি তাক গানটো এদিন গাই
শুনাইছিল। সকলোৱেই বীৰসাক অলপ ভয় কৰিছিল। কোননো
এই মুণ্ডা ল'ৰাটো? মিছনৰ ছাহাবৰ মুখে মুখে মগল-পাঠান খেলি
বগচণ্ডী উঠি ছাহাবৰ নাকৰ গুৰিত টিলিকি মাৰি মিছন এবি গুচি
আছে? আকৌ বামুণৰ ঘৰলৈ গৈ ডিঙিত লগুণ লয়? সদা-অস্থিৰ
সদা-অশান্ত চঞ্চল? একো এটাতো সুখ নাই তাৰ?

কোন?

কোননো ই?

কোনেও তাৰ কাষ নাচাপিছিল।

কিন্তু চাপি গৈছিল ছুনাৰাই।

এই ছুনাৰাই এদিন বীৰসাই সদায় বজোৱা বাঁহীৰ সুৰটো গানেৰে
গাই শুনায়ৈ তাৰপৰা একেলগে গুচি গৈছিল।

‘বোলোপে বোলোপে হেগা

মিছি হোন কো

হোইও ডুডুগৰ্, হিঙ্গু তানা

বোলোপে.....

দৌৰ মাৰি ছুনাৰাই বৰ বেছি দূৰলৈ গুচি যোৱা নাছিল। এচটা
প্ৰকাণ্ড শিলৰ আঁৰত থিয় হৈ তাৰ চকুহাল পৰিপূৰ্ণকৈ মেলি কৈছিল,
‘এই গানটো মুই চবুটা জানো।’

‘তবে গা চবুটা।’

গাইছিল ছুনাৰাই।

বীৰসাই তাক তাৰ কাষত বহুৱাই লৈ, গানটো তেতিয়াই তাৰপৰা
খিকি লৈছিল।

‘এই গান কিহৰ গানৰে ছুনাৰা ?’

‘জানি না।’

‘তবে গাইসু কিয় ?’

‘এই গান যি গায়, যিয়ে শুনে, সকলে ভাই ভাই হয়।’

বীৰসাই তাক গুচি যাবলৈ কৈছিল।

কিন্তু ছুগানাই তাৰ ওচৰলৈ ভৰ্মি, দাসো আৰু মাতাবিক পঠালে
যিদিনা, সিদিনা বীৰসাই সিহঁতক গুচি যাবলৈ ক’ব পৰা নাছিল।

ভৰ্মিহঁত আহিছিল ছিগ্ৰিড়া গাঁৱৰপৰা। কৈছিল, ‘বাহিৰে
আয়ৰে বীৰসা, মুণ্ডাসৱৰ জীৱন বৰ্বাদ হৈ যাইছে, চৰকাৰে চৱকে জেহেল
কৰি দিছে। তুলসী পূজি কি হ’ব, বোল ?’

‘কি হৈছে ?’

‘আমাৰদেৰ্কে জংঘলৰপৰা উৎপাৰ কৰি দিলে। একদম।’

‘কোনে ?’

‘চৰকাৰে। তোৰ ছাহেব-চৰকাৰে।’

‘মোৰ !’

‘মোৰ ছাহেব-চৰকাৰ !’

হাতৰ তলুৱাৰ বিপৰীত ফালেদি বীৰসাই ভৰ্মিৰ মুখত এমৰ
মাৰিছিল। কৈছিল, ‘মোৰ ছাহেব-চৰকাৰ ? মোৰ ? ফিৰ্ বোল— ?’

ভৰ্মিয়ে মুখখন ভালকৈ মোহাৰি-মচি লৈ কৈছিল, ‘কি কৰিসু ?
হাঁথ দিয়া লোহা ডলিসু ?’

কথা ‘কি বোল।’

‘জলা কানুন এতিয়া লাগু কৰিছে।’

‘ক’থি ?’

‘পালামৌ, মানভূম, সিংভূমত।’

‘সিংভূমত কি কৰিলে ? কানুন তো ছিল ১৮৭৮ চনৰ।’

‘কানুন ছিল, লাগু কৰা নাছিল, চলোৱা নাছিল। এতিয়া গাঁৱে
পাঁয়ে ঢোল পিটি জাননী দিছে চৰ্, গিৰামেৰ চৰ্, খাচ্, মাটি জংঘলত,
আপিছে লৈ ল’লে। আমি জংঘলত লাখ-বিলাখ চান্দ, খৰি গাই-
ছাগলী চৰ্ণি কৰাছিলোঁ, কাঠখৰি বুটলি আনাছিলোঁ। হা! বীৰসা!
হাৰি-বন-জংঘল চৰ তো লৈয়েই গ’ল। এতিয়াবপৰা জংঘলত কোনেও
গাই-ছাগলী চৰ্ণি কৰাব নোৱাৰিব। জংঘলবপৰা খৰি-পাত কন্দ-মধু-
আনিব নোৱাৰিব। বনৰ ফল টুঙি আনিব নোৱাৰিব। চিকাৰ বাদ।
জংঘলৰ যিমান গিৰাম আছে চৰ উছন দিল!’

‘নাই!’

নাই!

বীৰসাই তাৰ কণ্ঠৰ আটাইখিনি শক্তিয়ে চিয়ঁৰি দিছিল।

‘নাই!’

বীৰসাৰ তেজৰ তলত বহি চুটুৱা আৰু নাগুৱে চিয়ঁৰি উঠিছিল।

‘নাই!’

অবণ্যৰ অধিকাৰ!

অবণ্যৰ অধিকাৰ—কৃষ্ণ-ভাৰতৰ আদি অধিকাৰ!

বগা মানুহৰ দেশবোৰ যেতিয়া অঠাই সাগৰৰ অন্তত তলীত আছিল
নিজিত, ভাৰতৰ, কৃষ্ণবৰ্ণ মানুহে সেই তেতিয়াবেপৰাই অপৰূপা অবণ্যক
মাতৃ বুলি জানিছিল।

বীৰসাই কৈছিল:

‘নাই!’

বীৰসাই কোৱা নাছিল—

তাৰ তেজৰপৰা শব্দটো ওলাই আহিছিল।

বীৰসাই কোৱা নাছিল—

সমগ্ৰ কৃষ্ণ-ভাৰতৰ সমস্ত ক’লীয়া মানুহে কোৱাইছিল তাক।

এই কণ্ঠৰ আছিল সমগ্ৰ কৃষ্ণ ভাৰতৰ কণ্ঠৰ!

বীৰসা তাৰ গৃহলৈ আৰু উভতি যোৱা নাছিল।

ভাবেপৰাই ভৰ্মিহঁতক লগত লৈ চাইবাসালৈ গৈছিল। আৰ্জী লিখি বন-বিভাগৰ উচ্চ বিষয়াৰ হাতত দিছিলগৈ।

বন-বিভাগৰ অফিছৰ সমুখত মুণ্ডাসকলৰ হাট বহি গৈছিল যেন। সকলো মুণ্ডায়েই এখন এখনকৈ আৰ্জী লৈ আহিছিল।

আৰু আৰ্জী পঢ়ি অফিছৰ বাবু-বিষয়াইতে হো হোকৰে হাঁহিছিল। সুধিছিল, ‘কি লাগে তহঁতক—?’

‘অৰণ্যৰ অধিকাৰ লাগে।’

‘কোনো দিব?’

‘চৰকাৰে।’

‘সাগৰ সাঁতুৰি পাৰ হৈ বিলাতলৈ যাগৈ যা। তাত মহাবাগীয়ে তহঁতৰ বাট চাই বৈ আছে। আৰে বাপৰে বাপ! মুণ্ডাইঁতৰ ডৰত তেওঁ থৰ্থবিমান!’

‘আৰ্জী ফাইল কৰা।’

‘এ—! ফাইল! ফাইল কয় দেখোন! পঢ়া-লিখা শিকিছনে কি?’

‘তই-তোকৰা কৰিছা কিয়? মুণ্ডাইঁত মানুহ নহয় নে কি? ছাহাব দেখিলে আপুনি বুলি কোৱা, বগিয়াক কোৱা তুমি, আৰু মুণ্ডাক—তই?’

‘চুপ থাক!’

‘এ—ই দিকু! মোৰ নাম বীৰসা। মই ছাহাব-তাহাব পৰোৱা নকৰোঁ। ঠিকমতে কথা কোৱা!’

‘এ—ই!’

‘না হ’লে কুচিলাৰ কাঁড়েৰে খতম কৰি দিম।’

অগ্নিমূৰ্তি খৰি বো বোৱাই উঠি গুজৰি-গুমৰি বীৰসা বাহিৰ হৈ আহিছিল বন-বিভাগৰ অফিছৰপৰা। আৰু ওলাই আহি ভৰ্মিহঁতক কৈছিল, ‘আৰ্জী! আৰ্জীত চৰকাৰৰ কাণত কিবা পানী সোমাবনে? চাই আহিলোঁ—বোগোতা, গুডৰি, চৰকাৰপীৰ—সকলো ঠাইতেই অফিছৰ বাবুবিলাকে আৰ্জী একাধৰীয়াকৈ পেলাই থৈছে।’

‘তেনেহ’লে কি হ’ব, বীৰসা ?’

‘চৰকাৰ থাকে চহৰত, তাত বহি কানুন বনায়। যিহঁতে কানুন বনায়, সিহঁতে মুণ্ডা-কোল-হো-ওৰাওঁ-ছফালহঁতৰ কথা নাভাবে।’

‘তবে কি হ’ব ?’

‘তবে কি হ’ব—নিজে নিজে ভাবি মৰ্গে যা। কোনোও কেতিয়াও একো ভবা-চিন্তা নকৰিবি, চব্ কথা জানে ভাবি-চিন্তি দিব, তহঁতক খুৱায়ো দিব। তহঁত সেই ভবা-চিন্তা কৰাটোৰ ওচৰতে যাবি, সেইটা গুচি গ’লে জেহেলে সুমাৰিগৈ। এই যে নিজৰ কথা নিজে নাষ্টাব, তাৰ ফলতে তহঁত মৰ। আক মৰিছ—মজুয়া আক লাউপানীত। কী যে মদ খোৱা শিকিছ তহঁতে ! নিজৰ জীৱনতে জুই লাগি যায়। জংঘলত যাবৰ হক নোহোৱা হৈ যায়। তহঁত বো বোৱাই উঠ, জলিও উঠ, আকো অলপ পাছত মদ খাই চব কথা পাহৰি পেলায়।’

‘তু কি কৰিবি ?’

‘দেখি কি কৰি।’

‘তোৰ মাই-বাপ ভুখে মৰে কিন্তুক—।’

‘মৰিব তো। জংঘলৰেপৰাই তো জীয়াই আছিল।’

‘জংঘলৰ গছৰ ছাঁত উপজা চীনাঘাঁহৰ দানাৰে বঢ়িয়া ঘাটো হৈছিল।’

‘জানো।’

ক্ৰোধিত্, অস্থিৰ বীৰসা বন্দ্-গাঁৱলৈ উভতি গ’ল। কিন্তু আনন্দ পাঁড়েই খাৰাংখাচ কৈ দিলে, ‘ইয়াত তোৰ ঠাই নাই হ’ব।’

‘কিয় ?’

‘চৰকাৰৰ নামত আৰ্জী কৰ, চৰ্দাৰহঁতৰ কথাত খাপা হ’ব, তোক ঠাই দিলে জমিদাৰ খঙত জামদগ্নি হ’ব।’

বীৰসাই ভুক কোঁচাই চাই আছিল। যি বঙা কুঁচফলৰপৰা কুচিলা বিষ হয়, তাৰ চকুৰ মনি সেই কুঁচফলৰ দৰেই বঙা পৰিছিল। সি ক’লে, ‘মই গুচি যাম হে ! কিন্তু এটি কথা কোৱা তুমি।’

‘কি ?’

‘মুই মুণ্ডা না হ’লে কি খেদি দিলা হয় ?’

‘তাৰ মানে—?’

‘মানে হ’ল—মুণ্ডাটা হেৰাটো হোজাটো জানোৱাটো আছিল—তাৰ বাবে গাই-ম’হ চৰণি কৰাই লৈছা, কিমান খৰিকাঠ ফলাই লৈছা। আজি মুণ্ডাটাই নিজৰ কথা কৈছে, দে তাক খেদি। নহয় জানো ?’

‘যা যা ! তই পাগল আছ।’

‘তোমাৰ ভগৱানে তোমাক এই শিকায় ? তো এমন ভগৱানে কাম নাই মোৰ।’

‘চিংবোঙ্গা পূজা কৰ্ গিয়া, ঢালু—ফুট !’

‘সিংবোঙা নাই পূজিম, তোমাৰ ঠাকুৰকো নাই পূজিম। তোমাৰ নিমখ খাইছিলো, সেইদেখি সাৰিলা।’

‘নহ’লে—?’

‘তোমাক মই পাথৰ দলিয়াই গুড়ি কৰি দিলো হয়।’

আঠ

বীৰসা গৈছিলগৈ চালকাড়লৈ ।

তাৰ মন, তাৰ বোধশক্তি, ভীষণ অন্ধকাৰে আবৰি ধৰিছিল । সি একোকে নেদেখা-নমনা হৈ পৰিছিল । ঠিক যেন সেই তাহানিৰ সিংবোঙাৰ অগ্নিবৃষ্টিৰ পাছৰ অন্ধকাৰ অৱস্থা !

চালকাড়ত তেতিয়া ছুগানা আৰু কৰ্ম্মীয়ে দিনৰ পাছত দিন ধৰি লঘোনে-অনাহাৰে কটাইছে । কৰ্ম্মীয়ে চেৰেউ-ফেৰেউকৈ কান্দি কান্দি কৈছিল, ‘হা বীৰসা ! ক’তি তই থৈলা থৈলা নিমখ-কৰ্কচ্ আনিবি, টিনা টিনা মাটিতেল আনিবি, গাই-বলধ জমিন্-জ্জৈগা কৰিবি, আবাবে দেখ্-ভাল্ কৰিবি, মাঁবে দেখা কৰ্‌বি—না একি হল ? হা ৰে, তু জনম্ লিতে ভিন্ গাঁৱৰ মান্চে মোৰ ঘৰৰ আলাচতে তিনিটা তৰাক জ্বলা-মুমোৱা দেখা পাইছিল । জংঘলৰ বুকুৰপৰা কোনোবাই মাত লগাই কৈছিল, ইমান দিনত ধৰ্ত্তী-আবা জনম নিল । উ তোৰ কি চেহাৰাটা ৰে ! তু দেখোন ভিখমাঙাটাবো আধম ! তোৰ কথাত মিছন এৰি আহি আমাৰ কী যে এলাই-এথানি হ’ল । হাৰে বীৰসা ! এতিয়া আৰু ছাহাবহঁতেও ভিখ না দিয়ে !’

বীৰসাই একো কোৱা নাছিল । তাৰ অস্তৰখন পুৰি আছিল । মনত ভাব হৈছিল, এইবাৰ হয় মৰিব, নহ’লে মানুহৰ দৰে বাঁচিব ।

কিন্তু বৰ ক্ষুধাৰ্ভ । জংঘলত তো এতিয়া আৰু সোমাব নোৱাৰি । সোমালেই গাঁৱৰ মান্‌কিহঁতে জংঘলৰ অফিছত বিপ’ৰ্ট কৰি দিয়ে । বিপ’ৰ্ট পালেই হাতে হাতে টকা । বিপ’ৰ্ট পোৱামাট্ৰেই মুণ্ডাইতৰ জ্বিমনা । অফিছৰপৰা হুকুম পাব এলেকাদাবে, এলেকাদাবৰ পৰা জ্বিমনা আদায় কৰাৰ হুকুম পাব দণ্ড-মুণ্ডৰ কৰ্তা চকিদাবে ।

তাৰ পাছত জ্বিমনা, বা হাজোত বাস। এবাৰ ছুৰাৰ তিনিবাৰ।
তিনিবাৰ জংঘলৰ আইন অমান্ত কৰিলে ঘৰৰ লগত লাগি থকা
মাটিডবাও জংঘল-অফিছে জংঘল-মহল বুলি কাটি লৈ যাব।

অতিচাৰ-অত্যাচাৰৰ শেষ নাই। ইটো নহ'লে সিটো, সিটো নহ'লে
আনটো। নিতে ন ন অত্যাচাৰ।

আক—

আচৰিত কথা !

এনে বিষম অমানৱিক অত্যাচাৰতো কাৰো মুখে বাও-শব্দ নাই।
সকলো যেন বোবা ! মুণ্ডাৰ হৈ এবাৰ মাত মাঠোঁতাও নায়েই যেন।

বীৰসাই, তলমূৰ হৈ তাৰ দেউতাকক লাহেকৈ সূমিলে, 'নদীত কি
মাছো নিমিলে ?'

ছুগানাই হুমুনিয়াহ কাটিলে।

'ক'ত মাছ মিলিব। জংঘলত এতিয়া পহৰাদাৰহঁতে তস্কু তৰিছে,
সিহঁতে চটা-চটা পাথৰ পেলাই পানী বান্ধি মাছ মাৰে।'

'ৰাতি জংঘললৈ গ'লে বন-কচু মিলে না ?'

'নাই বে।'

'তেতেলীপাত সিজাই ৰাই চাইছা ?'

'বমি হৈ যায়।'

বীৰসাৰ এনেহে লাগিল, যেনিবা যতমানে নেদেখা অদ্ভুত শক্তিয়ে
তাক হকৰাই দিছে। অস্তবৰপৰা প্ৰাচীন বিশ্বাসৰ ছুৰাৰডলি সি
একোপধ্যে আক পাব পৰা নাই। আক সেইদেখি, বোঙাসৱে তাক
এজ্জাবৰ শক্তিৰ দৰে হকৰাই দিছে।

সেয়ে হ'ব। এয়া নিশ্চয় বোঙাসৱৰ প্ৰতিশোধ। বীৰসাৰ
অস্তবখনে কিয় আদি-আদিম দেৱতাত আশ্ৰয় নলভা হৈছে ? কিয়
বীৰসা এবাৰ কিবিস্তান হ'বগৈ আক এবাৰ সদান হ'বলৈ, হিন্দু
হ'বলৈ আনন্দ পাঁড়েক গুৰু হিচাপে ধৰিবগৈ ? কিয় ? কিয় তাৰ
প্ৰাচীন ধৰ্মই তাক ধাৰণ কৰিব পৰা নাই বুলি ভাবিব সি ? সেইদেখি
অগ্নিসম ক্ৰুদ্ধ বোঙাসৱে এতিয়া নিশ্চয়েই চূড়ান্ত প্ৰতিশোধ লৈছে।

বীৰসা এখোজ-হুখোজকৈ কেতিয়া যেন গাঁৱৰ বাহিৰ হৈ গুচি আহিছিল। খোজ দি দি পাইছিলহি চালুকি মুণ্ডানীক পুতি খোৱা ঠাই। তাত, সেই শ্মশানত, এচটা পাথৰৰ ওপৰত বহিছিলহি সি। সম্তান ফুকাবলৈ গৈ চালুকিৰ মৃত্যু হৈছিল। চালুকিৰ, আৰু তাইৰ সম্তানৰ আত্মা—‘বোয়া’ই সিপুবীত কি বেচি খাব, সেই কথা ভাবি মুণ্ডাইতে চালুকিৰ দেহৰপৰা ৰূপৰ আঙঠিটোক সোলোকাই লোৱা নাছিল। আৰু চালুকিৰ মৃতদেহৰ লগতে তাইৰ গিৰিয়েকে নগদ আঠ অনা পইচাও কবৰত থৈ দিছিল।

শ্মশান-পৰীয়া বোঙাৰ অমুশাসনক নামানি, কবৰ খান্দি বীৰসাই চালুকিৰ মৃতদেহ টানি উলিয়াই আনিছিল। টানি উলিয়াই আনোতে সি মনত ভাবি আছিল : ভয়-ডৰ নকৰোঁ মই।

আৰু ভয়-ডৰ সি সঁচাকৈয়ে কৰাও নাছিল।

চালুকিৰ মৃতদেহ একাৰতে খেপিয়াই থাকোঁতে বীৰসাই আন এটা কথাও বাককৈ উপলব্ধি কৰিলে।

ভোক।

কুখা।

পেটৰ কুখায়েই হ’ল আটাইতকৈ দুৰ্বাৰোগ্য। কুখাই আনকি সৰ্বশক্তিমান বোঙাসৱৰ শাসনকো তুচ্ছ কৰাৰ সাহস আনি দিয়ে বুকত। হয়, দিয়ে।

ইমানেই কুখাৰ শকতি।

চালুকিৰ মৃতদেহৰপৰা ৰূপৰ আঙঠি আৰু পইচাখিনি উলিয়াই লৈ বাতিৰ নিকপকপীয়া একাৰত ভেজা দি বীৰসা একেলবে পলাই গৈছিল সেই বড়োৰাঙিৰ বজাৰৰ পিনে।

তাত, শনিবৰীয়া হাটত, সি চালুকিৰ সেই ৰূপৰ আঙঠি বেচি, চাউল কিনিছিল। চাউলৰ ভাত বান্ধি ছুগানা বা কৰ্ম্মীয়ে কেতিয়াও নিয়মিতভাৱে খোৱা নাছিল।

আৰু বড়াবাৰ্দ্ধিৰ বজাৰতে আঙঠি বেচা বীৰসাক দেখা পাইছিল
তাৰ দাদাক কোমুতাৰ এটা গিয়াতি-খুলশালিয়েকে। তেতিয়াই সি
এই কথাটো চালকাড়ত সদৰি কৰি দিছিল।

কৰ্মীয়ে খঙে-দুখে বাউলীজনী হৈ হায়ও বিগুঁকৈ কান্দিছিল।
চাউলখিনি গুৰিয়াই সিঁচৰতি কৰি পেলাইছিল। তাই খঙতে একোনাই
হৈ কৈছিল, ‘তোক এঘ’ৰীয়া কৰি দিম এ বীৰসা। তু পিৰ্শ্চীয়া হৈছ,
তু আৰ মানুহটো নাই। হা!’

কৰ্মীয়ে খঙে-দুখে কত যে কান্দিছিল!

কী যে কৰিব তাই—

কাক যে কি ক’ব-নক’ব.....।

তাৰ পাছত এসময়ত শিলহেন হৈ পৰিছিল।

তেতিয়া অতিপাত গৰম। জেঠমহীয়া জুইহেন গৰম। বীৰসাৰ মূৰতো
জুই জ্বলি উঠিছিল। মাকক বোল-মাত কৰিছিল সি, শাওপাতেৰে
থকা-সৰকা কৰিছিল। সি চিয়’ৰি কৈছিল, ‘চালকিৰ বোয়া—আত্মা
বোলা একো নাই। বোয়া মানুহ নহয়। বোয়াৰ ভোক-পিয়াহ নাই।
আভুকীয়া। মানুহ ভুকীয়া। বোয়াই পোৱাতকৈ তোৰ পেটে এমুঠি ভাত
পায় যদি, বহুত ভাল। লখিয়াই চাউলখিনি পেলাই দিলি? এইখিনি
চাউল—মই ইমান কষ্ট কৰি অনা চাউলখিনি লখিয়াই পেলাই দিলি,
ম’! কি কৰিলি ক’চোন?’

চিয়’ৰি-বাখৰি ভাগৰি পৰি বনলৈ গুচি গৈছিল সি।

অবশ্যলৈ গ’লেই সি চিৰ দিন শাস্তি পাই আহিছে। কিন্তু আজি
লাপালে। ‘সকলো মোৰ হে, মোক কোনো কানুনে বাধা দিব
নোৱাৰে।’ এই বুলি কৈ কৈ সি বনৰ ভিতৰলৈ যাবলৈ খোজ লোৱাৰ
লগে লগে কৰ্মীয়ে-আৰ্ত্ত চিয়’ৰ মাৰি কৈছিল, ‘তোক জেহেলত দিব
এ বীৰসা!’

কিন্তু কৰ্মীৰ চিয়’ৰ বীৰসাৰ কাণত পৰা নাছিল।

বীৰসাই কেৱল কৈ আছিল, ‘ধানীয়ে মোক চৰ কথা কৈছে।
কাৰো দিব না মুই। হা জংগল! তুমি নোকোৱা কেনে’, তোমাব
কিৰ্পা কাঢ়ি লোৱাব হুকু কাৰো নাই?’ জংগলৰ পেটৰ ভিতৰলৈ
সোমাই গৈছিল সি। জংগল সকলো মুণ্ডাৰ মাতৃ! কিন্তু তাৰ
অৰণ্যজননীৰ ক্ৰন্দন বীৰসাই শুনিছিল। সি বুদ্ধি পাইছিল—তাৰ
অৰণ্য-জননীয়ে কান্দি আছে। অৰণ্য ধৰ্মিতা, অৰণ্য-জননী-আজি
দিকুইতৰ হাতত, আইনৰ নিগড়ত বন্দিনী!

জননী অৰণ্যই কৈছিল :

‘মোক বন্ধা কৰ্ বীৰসা, মই শুচি শুদ্ধ নিৰ্জল হওঁ।’

বীৰসাই মাটিত তাৰ মুখখন ঘঁহিছিল, গছৰ গাত নিজৰ গা
ঘঁহিছিল। শিশুৰ দুঃসাহসেৰে বীৰসাই তাৰ অৰণ্য-জননীক অসম্ভৱ
প্ৰতিশ্ৰুতি দিছিল :

‘দিম, দিম তোমাক শুচি কৰি দিম। হা! তুমি মোৰ মঁ। হয়
তো, তুমি সকল মুণ্ডাৰ মঁ। গ’, তোমাবেপৰাই ঘৰৰ চাল, ঘৰৰ বেৰা,
মঁ। গ’—তোমাবেপৰাই ক্ষুধাৰ কল ফল মূল, কেটেলা শহা বৰা হৰিণা
চৰাইৰ মঙহ—মঁ। গ’—মঁ।!’

কথাখিনি কৈয়েই সি সতৰ্ক আৰু ক্ষিপ্ৰ চৰাই এটিৰ দৰে নিজৰ
কানতে মূৰ কাতি কৰিছিল, কিয়নো তাৰ তেজৰ তলত বহি উশাহ
এৰি এৰি কথা কৈছিল অৰণ্যই। অভিমানত অবুজ দৰিদ্ৰ নিঃশ্ব
শুদ্ধস্তনা মুণ্ডা জননীৰ দৰেই অৰণ্যই উচুপিছিল, আৰু সেই উচুপনি
বীৰসাই শুনি আছিল।

‘হা! মুঞি অশুচ্ বে!’

বীৰসাই বনলৈ স্থিৰ দৃষ্টিৰে চালে।

‘হা দেখ্! মোৰ পিনে চা বে! দিকুৱে-হাছেৰে মিলি মোৰে বাৰে
বাৰে অশুচ্ কৰে।’

‘শুচা কৰি দিব তোকে, মঁ। বে!’

‘মোৰ ছৱালগুলাৰে ঘৰ-ছাড়া কৰিলে, আমৰী কৰিলে।’

‘সিহঁতক কিবাই আনিম ।’

‘মুণ্ডা কোল উৰাওঁ হো ছদ্মাল—চবে আৰকাটীয়াৰ ডাকে বেশ এৰি
যায় গৈ ।’

‘যাবলৈ নিদিওঁ ।’

‘মোৰ কান্দোন কোনেও শুনুনে ।’

‘মুই শুনাছি ।’

‘মোৰ পিনে ঘূৰিও নাচায় কেও ।’

‘ক’ত তুমি, আই মোৰ ?’

‘তোৰ বুকুত, তোৰ বক্তত ।’

‘মোৰ বুকুত, মোৰ বক্তত ।’

‘আকনো ক’তে ব’ম আবা মোৰ, বোপা মোৰ ।’

‘ক’ত ?’

‘চা, চাই ল’ ।’

বীৰসাই বক্তৰ পিনে চাইছিল । আহা ! তাৰ দেহটো ছোটনাগপুৰৰ
পৃথিৱী—তাৰ বক্তনদীৰ ধাৰা—সেই নৈৰ তীৰত মা, তাৰ আই, তাৰ
অৰণ্য-মাতৃ—নগ্ৰদেহ যৱতী মুণ্ডাৰী কুমাৰী যেন—কিন্তু এই নগ্নতাই
লালসাৰ সৃষ্টি নকৰে, লুকু কৰি নোতোলে, এই নগ্নতাই বুকৰ তলত দুখৰ
অগনি তৌ তৌৱাই তোলে ।

‘কোনে নো তোমাক উলংগ কৰিলে, আই !’

‘সিহঁতে অশুচি কৰাছে ।’

‘মই তোমাক তেজ দিম ।’

‘দে, বাপ্ মোৰ !’

‘তোমাৰ লাজ ঢাকি দিম ।’

‘দে, আবা মোৰ । সিহঁতে মোক উলংগ-বিবস্ত্ৰ কৰি আকাশৰ
তলত এৰি দিলে । তু মোৰ লাজ-লজ্জা ঢাকি দে ।’

‘দিব গ’—দিব ।’

‘কষ্ট পাবি খুব ।’

‘কেনে ?’

‘ভোক বৰ কষ্ট দিব ।’

‘কোনে ?’

‘না হ’লে যে তোমাৰকেই ভগৱান হ’ব লাগিব, বাপ্ মোৰ ।’

‘ভগৱান—?’

‘হাঁ বাপ্, ধৰ্তী-আবা হ’ব লাগিব । ধৰ্তীৰ—এই ধৰিত্ৰীৰ আবা
না হ’লে—বাপ্ না হ’লে—ধৰ্তীৰ লজ্জা ঢাকিব পাৰেনে কেও ?’

‘তোৰ আবা হ’ম তবে ।’

‘তোৰে বাঁচাব না দিবে ।’

‘ভগৱান হ’লে তাৰে মাৰে গ’ম ! যিগুৰু মাৰিছিল—মিছনত
জানিছে ।’ কিয়কো মাৰিছিল চৰণত বাণ মাৰি ।’

‘কষ্ট পাবি, সুখ দিবি ।’

‘সুখ দিম ?’

‘তোৰ থাকি—তোৰপৰা সকল মুণ্ডাই সুখ পাব ।’

বীৰসাই চিয়ঁৰি দিছিল, ‘দিম সকলকে সুখ, হাঁ, মুই হ’ম ভগৱান ।
বীৰসা ভগৱান ! ধৰ্তী-আবা হৈ যাম তবে । হাঁ, মুঞি সেই চুটুৱা
আক নাগুৰ তেজ হয় ! মোৰেপৰা মুণ্ডাসৰ বসাতল যোৱাৰ পৰা বন্ধা
পৰিব, ত্ৰাণ হ’ব, মোৰ বুকত চোট মাৰি, হাঁ, মই মোৰ এই তপত
তেজত জানিলোঁ হে !’

ভীষণ ভয়ংকৰ গাজনি-গুমৰণি-ঢেবেকনি আৰু বিহুলাৰ চমকনিয়ে
আকাশখন যেনিবা ছিৰাছিৰ কৰি পেলাইছিল । দূৰত—বহু দূৰপৰা
ভাহি আহিব ধৰিছিল হস্তীৰ বৃংহন ব্যাঘ্ৰৰ গৰ্জন আৰু পক্ষীকুলৰ
অসহায় ক্ৰন্দন । আকাশৰ পিনে মূৰ দাঙি বৃষ্টিৰ ধাৰাবে মুখখন প্লাৱিত
কৰি থাকোঁতে বীৰসাই কৈ উঠিছিল : ‘সকলো মোৰ ! সকলো মোৰ ।
এই সকলো মোৰ ! এই সীমা না থাকা অবশ্য মোৰ । মুই ধৰ্তী-
আবা । হয়, মুই এই ধৰিত্ৰীৰ পিতৃ !’

‘ইপিনে চালকাড়ত কাৰো চকুত টোপনি নাছিল। সকলো হৈ পৰিছিল নিজাহীন, সকলোটিয়েই জানি গৈছিল, ছুগান্না মুণ্ডাৰ ছৱাল বীৰসা মুণ্ডা পাগল হৈ গ’ল।

কৰ্মীয়ে কৈছিল, ‘নাই নাইঃ!’

সকলোটিয়ে কৈছিল, ‘কিয় মিছনলৈ গৈ ছাহাবৰ ছাথ্ ৰাগ্‌ড়া কৰি বিপদ কৰ্‌ল উ?’

‘জিদাটা চিৰটাকাল। গঁণ্ডাৰটা!’

‘কিয় আনন্দ পাঁড়ৰ তাতে থাকিলগৈ?’

‘চিৰটা কাল বৰ ছটবটাটা।’

‘কিয় চালকিৰ মৰা শ’টা খান্দি উঠাল?’

‘মোক চাউল আনি দিব বুলি।’

‘কিয় জংলে জংলে হাবিয়ে হাবিয়ে ফিৰে?’

‘মোৰ উপৰি বাগ কৰা চলা গ’ল।’

‘হা, তোৰ ছৱালটা পাগল!’

কৰ্মীয়ে নিজৰ মূৰতে নিজেই এমাব মাৰি আলাসলৈ আথাউনি চাৱনে চাই চোতালত বহি থাকিল।

ছুগান্নাই ক’লে, ‘আদিষ্টত যি আছে, সেয়া না হৈ পাৰেনে? কপালত যি লিখা নাই, সি কেতিয়াও হয় নে? না হ’লে আমাৰ অমুন ছৱালটা—ছা-তাগ্‌ড়াই যুৱানটা তেমন হৈ যায়নে?’

‘এই ধুমুহা-বৰ্ষুণ যোৱা চাইদিন খৰি চলাছে, আকাশটা খাপা হাঁথীটা হয়। মেঘৰ শুঁৰেৰে পানী ঢালাছে, বজৰ্পাত হৈছে, জংলত উ একলা ফিৰে কেনে? কথা একটা সুখালে বাও-শৱদ না কৰে, কেৱল চকি চকি ক’খি ক’খি ফিৰে—কি যে কৰে উ—! কেনে—?’

‘কেনেকে’ বুলিবো—?’

‘ভুমি তাৰ বাপ্‌টা।’

‘তো কি হ’ল?’

‘ছাত সাবটি বহি থাকিবা?’

ছুগানই বীৰে-বীৰে ক'লে, 'মোৰ কথা সি শুনিব ? সি কোনো দিনে মোৰ কথা মেনাছে ? কোনো দিনে বঢ়া কথা বোলে নাই, যি কৈছো চব্ মনপুতি শুনাছে । কিন্তুক—যেতিয়া কাম কৰিবলৈ লৈছে, তেতিয়া নিজৰ মনে পতা কামকে কৰাছে । উ মোৰ ছৱাল, হয়, কিন্তুক উৱাক মই চিনি নাপাওঁ । তু ভি চিনি নাপায় । মূণ্ডাৰ ঘৰত এনে ছৱাল আগে কাহানিও উপজা নাই । কোনো কালে কোনো মূণ্ডাই এনে ছৱাল দেখা নাই ।'

'হা ! তুমিও এমুন কোৱা ?'

'কওঁ ।'

'না কোৱা । এইচব কথা শুনিলে মোৰ ডৰ লাগে, ডৰ খাওঁ মই । এমুন ছৱাল এমুন ছৱাল—কেমুন ছৱাল ? উ সকল ছৱালৰ নিচনা হলে মই ডৰ নাই কৰতাম । উ যেন কেনেকুৱা । কি হ'ব তাৰ ? কী যে মোৰ হ'ব । মনে ধৰে, মাৰৰ মনে কয়, তাৰ কিজানি কিমতে কত কি যে কি সৰ্ব্বনাশ হয় !'

'হলেউ—সেই সৰ্ব্বনাশ তই মই বন্ধ কৰিব পাৰিম ? সকল চৰ্দাৰে তাৰ বাট চাই আছে ।'

ছুগানৰ চকুযুৰি চলচলীয়া হৈ উঠিছিল ।

'জানো ।'

কৰ্মীয়ে হাহাৰে কান্দিছিল ।

কৈছিল, 'এত ছৱাল থাকতে মোৰ ছৱালৰ পিনে সিহঁতৰ দৃষ্টি কিয় ? কিয় বীৰসা জনম্ হওঁতে আকাশত তিনিটা তৰা দেখা গৈছিল ? কিয় সকল মানুহে কৈছিল, তোৰ ঘৰত ধৰ্ত্তী-আবা জনম লৈল, বুলি ? হা-বে ! হা মোক ধৰ্ত্তী-আবা নালাগে বে ! মই ধৰ্ত্তী-আবাক নিবিচাৰোঁ । মোক লাগে কেৱল মোৰ বুকুৰ ভিত্তে থকা মোৰ সেই ছৱালটো !'

কৰ্মীয়ে হিৱাখুনি হাহাৰে কান্দিছিল । কৈ আছিল, 'মাৰব বেখা এই ছিষ্টিত কেও না বুৰে বে !'

ভাৰ পাছত বজ্জ বিজুলী শিল-বৰষুণৰ লগত কোবাল বতাহে কোবাই যোৱা শাল-মহুৱা-পলাশ-চেপুন-কেহেক-কেঁচেক-কেন্দ গছৰ হাহাকাৰৰ মাজত, কৰ্মীহঁতৰ উৰুখা-পাঁজাৰ ছুৱাৰমুখ হঠাৎ নাগেবাৰ শব্দেৰে মুখৰ হৈ উঠিছিল।

এই নাগেবা পহানৰ—গাঁওবুঢ়াৰ ঘৰতহে থাকে। ভয়ংকৰ কিবা বিপদ হ'লে, বীভৎস বনাগ্নি বিয়পি পৰিলে, দুৰ্দাস্ত ঢলনি পানীয়ে মানুহ পশু উৰি আশ্ৰাণী শহ উটুৱাই লৈ যোৱা হ'লে, পুলিছৰ অতিচাৰ অত্যাচাৰ হ'লে—পহানে এই বিবাট নাগেবা উলিয়াই দিয়ে। এই নাগেবাৰ আৱাজ-আৰাও অতি ভয়ানক, গম্ভীৰ, তুম্বলি দিয়া। ভুঁইকঁপ হ'লে পৃথিৱীৰ পেটৰপৰা এই নাগেবাৰ আৱাজৰ দৰে গম্ভীৰ আৱাজ ততোৱাল হুম্‌হুম্‌কাৰেৰে ফাটি ওলায়।

শব্দ উঠিছিল নাগেবাৰ.....

ক'ড়'ব'ব'ব'...ক'ড়'ব'ব'.....

ডু ডু ডুম্—ডু ডু ম্...ডুম্.....

ছুৱাৰ খুলি দিছিল ছুগানাই।

‘কি হয়ছে?’

মানুহ। কেৱল মানুহ আৰু মানুহ। গাঁৱৰ সকলো মানুহক বজ্জ-বিজুলীৰ নীলা নীলা পোহৰৰ মাজত দেখা গৈছে—ক'লীয়া দেহৰপৰা বাগৰি বাগৰি পৰিছে বৃষ্টিধাৰা, আৰু শ্লগম্ভীৰ নিনাদৰে বাজি বাজি উঠিছে শ্ৰাণ-কঁপাই যোৱা ভয়ংকৰ সেই নাগেবা।

সকলোৱে কৈ আছিল:

দেখ হে দেখ! চকু ডাঙ্গি ডাঙ্গি দেখ হে। যুগ্মৰ দৰত ধ্বংস-আবাক দেখি লোৱা হে!’

সকলোটিয়েই একেলগে ঘূৰি চাইছিল।

এক অন্ধুত-অত্যাশ্চৰ্য্য দৃশ্য!

সেই দৃশ্য চকুত পৰিলে গাঁৱ নোম ডাল ডাল হৈ উঠে। বুকুত উঠে গুৰুগুৰু কঁপনি।

অবশ্যত ধুমুহাৰ ধুমধূপাল, গছ-গছনিৰ চেপা আৰ্তনাদ, আকাশত
বজ্জ-বিটুলীৰ বৃহন-ধ্বনি, আৰু আশাস-ভঙা খাৰাসাৰ প্ৰাৱনৰ পানী ।

আৰু আকাশৰ পিনে ছয়োখন হাত দাঙি—বীৰসা—ধীৰগামী—
বীৰসাৰ চকু-মুখত বৃষ্টিজল, তাৰ দৃষ্টি উজ্জল, আৰু ভয়ংকৰ ভৱিষ্যতৰ
দৰে, ভীষণ ভয়ংকৰ নিকম্প স্থিৰ তাৰ মুখমণ্ডল...

আগ বাঢ়ি আহি আছিল বীৰসা । মূৰৰ ঢকাৰেদি হাত ছয়োখন
আকাশলৈ দাঙি দাঙি । আহিব ধৰিছিল বীৰসা—এই বিনাশনী বজ্জ-
বিটুলী গুমনি গাজনি-বিধ্বংসী প্ৰলয়ংকৰ প্ৰাৱনৰ মাজেদি...

ছুগানা আৰু কৰ্মীৰ মুখত বা নাছিল ।

স্তব্ধ, স্থিৰ, নিশ্চল ছয়ো !

যেনিবা প্ৰস্তুবমূৰ্তি !

‘—বীৰসা !’

কৰ্মীৰ মুখ-চকুত অবিশ্বাস ।

‘বীৰসা বুলি কইস্ না, ম’ । মুই ভগৱান । মুই মুণ্ডাসৱক নিচুকাই
পাহৰাই নাৰাখোঁ । মুই মুণ্ডাক কথাতো ছুড়লাওঁ, কোলাতে নোদোলাওঁ ।
মুই সকলো মুণ্ডাৰ বাবে এই জংগল-পাহাৰ-জমিন—চৰ জিনি আনি
দিম । মুণ্ডাসৱে ভগৱানক বিচাৰি ফুৰিছিল, ম’ । মুই ভগৱান হৈ কিবি
আছিলোঁ ।’

‘মোৰ বুকত আহ, বাপ্ মোৰ !’

কৰ্মীৰ লীৰ্ণ কোঁচ খাই পৰা বুকু বীৰসাই তাৰ কপালখনেৰে স্পৰ্শ
কৰিছিল । কৰ্মীৰ হাত দুখন নিজৰ হাতত লৈ কৈছিল, ‘মুই ভগৱান,
ম’ মোৰ, আৰু তোৰ কোলাত মোক তই ধৰি ৰাখিব নোৱাৰিব ।
নোৱাৰিব । মুই ধৰ্তী-আবা !’

কৰ্মীৰ আৰ্ত হাহাকাৰ অগণন মুণ্ডাৰ জয়োজ্ঞাসৰ ধ্বনিৰ মাজত
নোহোৱা হৈ পৰিছিল, অশ্রুজল-অব্যক্ত হৈ পৰিছিল, বিৰাট নাগেৰাৰ
ডুম্‌ডুম্‌ ডুম্‌ডুম্‌ গভীৰ ঘোষণাৰ দ্বাৰা গঁবিলাৰ তলত কৰ্মীৰ বুকু-ভঙা
হাহাকাৰ জাহ গৈছিল ।

মুণ্ডাসৰে টেটুফালি চিয়ঁৰি আছিল : ‘ভগৱান হয়ছে গ’—আমাৰ
বীৰসা। বীৰসা ভগৱান! সকল কগা-ভুগা ভাল হৈ যাব, মৰাক
জীয়াব, ভুখাক ভাত দিব বীৰসা ভগৱানে—এ—এ—।’

নাগেৰা গন্তীৰ আৰোৱেৰে ডুডুম্ ডুম্ ডুডুম্ ডুম্‌কৈ বাজিছিল।

‘সকলোৰে সকল জমীন্ ফিৰা দিব, জাংঘাল ফিৰা দিব, দিকুবিলাকক
খেদি দিব আমাৰ বীৰসা ভগৱানে—এ—এ—

নাগেৰাত কোব পৰিছিল।

ছুগানাই তাৰ ছুই হাতেৰে ছয়োখন কাণত চেপি ধৰি থাকিল।
ক’লে, ‘কৰ্মীৰে! তোক নাই কৈছিলোঁ মুই—? এই ছুৱালটাই তোক
আনন্দ দিব যত, কন্দুৱাব তত?’

‘হা! কি হ’ব?’

‘ভগৱানৰ বাপ্ মুই, ম’ তুই। উ যৈছন ইঁহুৱাব-কন্দুৱাব, আমি
তৈছন হাঁহিম-কান্দিম।’

গন্তীৰ অবোধ্য ছুখে-ভয়ে ছুগানাই বাৰে বাৰে মূৰ জোকাৰিছিল।

ন

চাওঁতে চাওঁতে ছুগানাব উকথা-পঁজায়েই এক পবিত্ৰ তীৰ্থক্ষেত্ৰখন হৈ উঠিল।

বীৰসিং মুণ্ডা, যিজনে ছুগানাহঁতক এই গাঁৱত বসত্ ৰাখিছিল, যাব সহায়ত ছুগানা-কৰ্ম্মাহঁত বসতীয়া হৈছিল, সেইজন বীৰসিং চৰ্দাৰহঁতৰ দলত বহুদিন ধৰি আছে।

বীৰসিং সৰলো চৰ্দাৰক সন্মাদটো দিলে গৈ।

শিমলুৰ গুটি ফাটি তুলা ওলাই সেই তুলাৰ আঁহবোৰ দিশ-বিদিশলৈ দিহিঙে-দিপাঙে উৰি যায়। বীৰসিংৰ বাতৰিয়েও পালেগৈ দিশ-বিদিশ দূৰ-দূৰান্তৰ। লোঙ্গাকুৰিয়া, নাৰাঙ্গা, তুবিলা, মুচিয়া, কত যে দূৰ দূৰণিৰপৰা দলে দলে মানুহ-মুনিহ ঢপলিয়াই আহি থাকিল...আহিয়েই থাকিল...

বেনিবা কোনো দিনে-কোনো কালে শেষ নোহোৱা নিজৰাৰ স্ৰোত।

মুণ্ডাসকল সৰলো প্ৰত্যাশা পূৰ্ণ কৰি ভগৱানে মানুহৰ ৰূপ লৈ জনমিলে মুণ্ডাৰ ঘৰতে। দলে দলে মানুহ আহে মনুষ্যৰূপী এই ভগৱানক চাবলৈ।

এটি বাবৰ বাবে চাই ধন্থ মানিবলৈ।

সেই কিশোৰ গায়ক ছুনাবাই তাৰ গৰাকীৰ হাগলীবোৰ বনত চৰিবলৈ এবি দি এটা টিলাৰ ওপৰত থকা বিৰাট ওখ বন-কেঁহেক এজোপাৰ মূখত উঠিলগৈ। তাত বহি বহি সি চাই থাকিল হাজাৰ-বিজাৰ মূণ্ডামানুহ গীত গাই গাই লয়লালে চালকাড়লৈ গৈ থকাৰ অপকল্প কৃত্ত। ওখতকৈয়ো ওখ গছজোপাবপৰা সেই মাউখে বোৱা মানুহবিলাকক পকৱাৰ লানি যেনহে লাগিছে তাৰ।

ছুনাৰাই ভুক কোঁচাই গালত হাত ফুৰাবলৈ ধৰিলে। ভাবিলে :
এয়ানো কিহৰ বান আহিল ? কিয় আৰু কেনেকুৱা আশ্ৰয় বিচাৰিনো
অগণন এই মানুহ বীৰসাক কাষ চাপিছেগৈ ?

ছুনাৰাই বীৰসাক সেই 'বোলোপে বোলোপে' গানটো গাই
স্তনাইছিল। এই অসংখ্য মানুহে এতিয়া কোনটো গান গাই আছে ?

‘নে মুলুক্ দিছুম্বে ধৰ্তী আবায়

হাইজি লেখায়ে ভাদ্ৰমাসে,

যানোৱা হোনকো বসিকতানাৰে ভাদ্ৰমাসে...’

[এই দেশতে ধৰ্তী-আবা জনম ল’লে ভাদ্ৰ মাহত

সকলোটি উখল-মাখল ভাদ্ৰ মাহত,

লানি লগাই আহিল সবে ধৰিবলৈ খাটনি গ’,

বুলি বুলি মাউখ বান্ধি যায় গ’...
* * *

চল্ সবে আনন্দ কৰে। ধৰ্তী-আবাক সেৱা কৰে।

ধৰ্তী-আবাই বন্দী কৰে দুহু-মনকে ভাদ্ৰ মাহত ।’

ছুনাৰাই অবাক মানিলে।

কালি—তাৰ গৰাকীৰ সৈতে ছুনাৰা হাটলৈ গৈছিল। গৈ—সেই
ছাৰ্টৰ পৰা সি কত যে নতুন নতুন নভৰা-নজনা কোনো-কাহানিও মুক্তনা
কথা শুনি আহিল।

শুনি আহিল যে—বীৰসা যে ধৰ্তী-আবা—সেই খবৰে আনকি
পালামোলৈকো চোৱাই গৈছে। আৰু—কোনো জাত-পাতৰ কথা নাই,
বাধা নাই। বীৰসা সকলোৰে। বীৰসা এতিয়া প্ৰবল বান। এই বানে
ৰব ৰব শিল হেন বাধা কুটাৰ দৰে উটি-ভাহি যায়...।

শিলাময় তেজছেন বঙা বঙা সগৰ্ভা মাটিৰ বুকুৱেদি বৈ যাব ধৰিছে
তাজ্জনে নৈ, কান্চা নৈ। এইবোৰ নৈত বান আহিলে মানুহ-হুহুহ
ছৰিগা-হুহু নালগে পাৰাশ পাৰাশ চপৰা-চপৰে পাৰবো উটি যায়।

বীৰস্য এতিয়া ধব্তী-আবা । ধৰিত্ৰীৰ নিয়ন্তা ।

কিমান কালৰপৰা যে আদিবাসী সকলে বীৰস্যৰ ভূম্য কাৰোবাক বিচাৰি আছিল, বাট চাই আছিল, কোনে ক'ব ?

সিংবোঙাৰ আৰু শিশুৰ ধৰ্মৰ বিৰুদ্ধে যিজন এৰে উপহাসে যুঁজ দিব পাৰিব, সেইজন ধব্তী-আবালৈ অনন্তকাল ধৰি বাট চাই বৈ আছিল । ওৰাওঁ, কোল, খাৰিয়াৰহঁতক সিংবোঙাই আৰু বন্ধা কৰিব নোৱৰা হৈ পৰিছিল । যিস্তৰ চৰণৰ শৰণতো এইসৰে আৰু ভাবনা পোৱা নাছিল । সিহঁতক লাগিছিল এজনা ন ভগৱান ! সিহঁতক লাগিছিল তেনেহে ন ভগৱান, যিজনাই কেৱল জাহ্নু-অলৌকিকৰ কলা-কৌশল আৰু অপদেৱতা আৰু অভিসম্পাতৰ অমোঘ ভীতিৰে বোবা কৰি নাৰাখিব । সিহঁতক তেনেহে ন ভগৱানৰ দৰ্শন লাগিছিল, যিজন ভগৱন্তই চৰা-লঘোনীয়া কিংডাম অৱ হেভ'নৰ কথা নক'ব ।

যিজন ভগৱানে কয় : অপদেৱতাক নহয়, কোনো কল্পনাৰ ভূত পিশাচ বীৰা যথক নহয়, দিকু আৰু বগিয়াৰ, স্মৃতখোৰ মহাজন আৰু অতিচাৰী-অত্যাচাৰী চৰকাৰক খতম কৰা, নিজৰ প্ৰাপ্য নিজে বলেৰে আদায় কৰি লোৱা—সেইজনা ভগৱানক লাগে—।

লাগিছিল—যিজনাই কয়, যিজন ভগৱানে ক'ব : লাগিলে মৰিব, মৃত্যুক আঁকোৱালি ল'ব—তেনেহে ন ভগৱান ।

সেইজন ভগৱানৰ বতৰাই দূৰ-দূৰান্ত দিক-দিগন্ত পাইছিলগৈ, ক'ত পালামৌ, ক'ত ছোটনাগপুৰ । পালামৌৰ বাৰোৱাৰী আৰু চেচাৰিলৈকো বতাহী গতিৰে এই বতৰাই বিয়পি পৰিছিলগৈ ।

আৰু অধিকভাগ ওৰাওঁ আৰু মুণ্ডা হৈ পৰিছিল—বীৰস্যইত ।

নাই, জাতি-মহতৰ প্ৰশ্নই মূৰ দাঙি উঠা নাছিল । জাত-পাতৰ বাধা উঠি-ভাঙি গৈছিল । হিন্দু-মুছলমান—সকলোৱেই চালকাড়লৈ এক শ্ৰবময়-হৃদয়ময় গতিৰে খোজ লৈছিল ।

সকলোটিয়েই বীৰস্যক চাব ।

বীৰস্য ভগৱানক ।

ধৰ্মাধৰ্ম নিৰ্বিশেষে মুণ্ডাসৱে সমকণ্ঠে সমলয়ে গান গাই আছিল,
কণ্ঠতে কণ্ঠ মিলাই গান গাই আছিল সদানুৰ্হতে—হিন্দুইতে :

‘কাবৌ কৰিছোঁ, কোৱাঁ,
কত দূৰ চালকাড় ?
চালকাড় আৰ কত দূৰ ?
বাটে ভাঙি ভাঙি যাম
খৰেকৈ খোজ ল’ম
কোনে কয় পূবে আৰু কোনে কয় দক্ষিণে
বাট ভাঙি ভাঙি যাম পিনে পিনে পোনে পোনে ।
গৰজে হাবিত কত ঢেকীয়াপতীয়া
ভলুকা ভালুক আছে তেওঁ যাম দিয়া,
লাহে ধীৰে যাম ?
আমি মাউখে যাম ?
বীৰসাৰ মাতে হেনো পোহৰ ওলায় ?
আমি গৈয়েই থাকিম...
তাৰ বচন শুনিম ।

ছুনাবাই হাটত এই কথাটোও শুনি আহিছে যে চৰকাৰে এই
খবৰটো পাই গ’লেই । চৰকাৰক হেনো লিখি জনোৱা হৈছে যে—
কগীয়া-ভূগীয়া, কণা-কলা, লেঙুৰ-ভেঙুৰ, আতুৰ-চতুৰ—সকলো তালৈ,
—চালকাড়লৈ বুলি চাপলি মেলিছে । কিমান যে দূৰ চালকাড়, আৰু
কিমান যে দুৰ্গম জঙ্ঘটীয়া জঙ্ঘলী বাট-পথ ! তাত থকা-মেলাবো কোনে
ঠাই নাই । তথাপি, এনে দুৰ্ঘোৰ বাৰিষা, দুৰ্গম জংগল চালকাড়তে
পতা হ’ল বীৰসাইত ভক্তসৱৰ মেলা !

গোত্ৰ মুণ্ডাই ছুনাবাক ক’লে, ‘মুইয়ো গৈছিলো ।’

‘দেখিলি ?’

‘দেখিলো ।’

‘কি বকম দেখিলি ?’

‘ভ—গ—রা—ন !’

‘ভগরান !’

‘হাঁ বে । আগে দেখাছি ক—ত, তুও দেখাছিস্ । এতিয়া দেখলে
সেই বীৰসাক চিনি নাই পাবি । উস্ ! কৌ—যে বিষ্টি-বব্ধুগবে ছুনাৰা !
আকাশবপৰা ছেদ-ভেদ নাই হৱাকৈ কেৱল পানী আৰু পানীৰ ধাৰ !
ইম্—মান যে পানী ঝুঁকিছে ! মোৰা মাথাৰ উপৰে বাঁহৰ ছাতি ধৰি
বৈ থাকিলোঁ । ছাত্তু আৰু নিমখ লৈ যাইছিলোঁ এই—ইম্মান ।
যতদিন ছাত্তু থাকল, একমুঠি-আধামুঠিক খাই কখম্পি বৈ থাকিলোঁ ।
যেতিয়া নহোৱা হ’ল—কিবি আছিলোঁ ।’

‘কি দেখিলি ?’

‘যত কণা ধোঁৱা-কণ-ভুগা—চৰ যাৱা বহি আছে তাত । খুব গান
বেন্ধাছে বালডুৰ গোমী মুণ্ডাটা ।’

‘কি গান বেন্ধাছে ?’

‘চল মিতা ঢালকাড় যাওঁ—

বনৰ বুকুত ঢালকাড় যাওঁ—

তাক দেখিম ব’লা যাওঁ ।

সকলে যায় আমিও যায় তাৰে দেখা পাম,

তাক দেখিবলৈ’ যায় ।

আকালী ঐ সূতা বগাই নামি আছিল সি,

নতুন কথা গলতে লৈ আছিলে নামি

লাওব খোলাত পানী ভৰাই লৈ বামে কঢ়িয়াই

আহিমৈগৈ তাৰেপৰা মনৰ আশাকে পূৰাই—

যেন বেলিৰ দৰে ওলাল সি, যেন গুৰ্ণিমাৰে জোন—

সদায় সদায় নাহিব হে, নোহোৱা হৈ যাব এ,

তাক চাই আহোঁগৈ যাওঁ,

নোহোৱা হৈ যাবহে যদি নাপায়ে তাক ক’তো থুজি

দেখক তেজি যাব শুচি আন্ধাৰতে তাক ক’ৰি পাম ।

‘আবাব গা ।’

গোতঙে ক’লে ।

‘পাছত ।’

‘গা না বে ।’

‘ক’লৌ তো—পাছতে ।’

‘ঠিক আছে । তা বাদে বোল—কি হ’ল—?’

ছুনাবাই শুনি আছে, গোতঙে তাক কৈ আছে—

‘বীবসাই কয় হেনো, ছাহেবহঁতৰ গাৰ বৰণ হ’ল বগা । বগা কুকুৰা, বগা বৰণৰ গাহৰি, আটাইবোৰ আশুচি । সেই দেখি, মুণ্ডাগুলাই বগা কুকুৰা বগা গাহৰি—চব কাটি কাটি খাই পেলাব খৰিছে ।

‘বীবসাই হেনো আকাশ-বতাহ-জংগল-জমিনৰ গতি-গোত্র চাই কৈছে—১৮৯৫ চনত ভয়ংকৰ আকালে দেখা দিব । সকলো পাপেৰে ভৰি পৰিছে । ছেংগেল-দাৰ অগনিতকৈয়ো আক ডাঙৰ সৰ্বনাশ আকাশৰপৰা নামি আহিব । সকলো অবিশ্বাসীৰ মৃত্যু হ’ব ।

‘কেৱল বীবসাত বিশ্বাসীসকল জীয়াই থাকিব ।’

‘হাঁ—?’

‘হাঁ ।’

আক তাৰ পাছত আহিব সুখৰ দিন ।

সেই সুখতে আদিবাসীহঁতে খেতি-খোলা, কাম-বন নকৰা হৈছে । আহক শ্ৰম, কৰক ধ্বংস অবিশ্বাসীহঁতক । পাপৰ ৰাজ্য ধ্বংস হওক । খেতি-বাতি কৰি, বজা-বেগাৰী কৰি, সেৱকপট্টাত লিখা চৰ্ত্তমতে মূৰৰ ঘাম ভৰিত পেলাই হাড়ভঙা পৰিভ্ৰম কৰি দিকু বশিয়া মহাজনহঁতক পেট-শকত পেটস্তিয়াৰ কৰাব কিনো সন্ধ্যা ?

একদম নৌতন দিন ।

বীবসাই নতুন দিন আনি দিব ।

নতুন দিনত উহাৰে মূণ্ডাসকল সুখৰ বাবে শ্ৰম কৰা বাব । এতিয়া কাম-কাজ বন্ধ ।

চৰ্দাৰহঁতে কৈ কুৰা হৈছে : ‘ভগৱানে কৈছে, মহাপলয় মহাসৰ্বনাহু
আহিব ধৰাছে। এই সৰ্বনাহু দহোটা ছেংগেল-দাতকৈয়ো ডাঙৰ
সৰ্বনাহু। কোনেও যেন খেতি-বাতি নকৰা, কৰ-কাটল নিদিয়া, যাৰ
যাৰ মত মত খেতি আছে,—চব্-সমুদায় খাই শেষ কৰি পেলোৱা।’

এই বিষম বাতৰি শুনি মুণ্ডাইঁত উলাহৰ মাদলী। লগতে জয়ো
লাগিছে। এইবোৰ ভগৱানৰ কথানে চৰ্দাৰহঁতৰ মনে পতা পাকথা,
কোনো ভাবি চোৱা নাই। প্ৰায় আটাইবিলাকেই খেতি-পথাৰতে
গাই-ছাগলীবিলাকক য়েলি দিছে। আহিনীয়া খালি ধানৰ লহপহীয়া
সেউজকুলীয়া পুলিবোৰ নিৰ্মূল হৈছে। চৰেই যাৰ যাৰ ঘৰৰ কুকুৰাবোৰ
কাটি খাইছে। সকলো বয়-বস্ত্ৰ বেচি হাটবপৰা নতুন চুৰিয়া চোলা,
শাড়ী আদি কিনিব ধৰিছে। নতুন কাপোৰ-কানি পিন্ধি সীত গাই
গাই ভগৱান-দৰ্শনলৈ ওলাইছে। বশিয়াইঁতে কাপোৰ-কানি বেচি
বেচিয়েই ধনেদি মঠ বান্ধিলে, লাভৰো উপৰি লাভ কৰিলে।

ছুৰাবাই মূৰ জোকাবিলে। চব কথা কটকটীয়া যেন লগা নাই।

কাটুই গাঁৱত হাইজা লাগিল। খবৰ পায়ৈ উভগৱান উৎকৰ্ণিত
হৈ নিজে নিজেই উধাতু খাই লৱবি গ’ল তালৈ। ক’লে, ‘বেমাৰীক
বেলেগে ৰাখা, নিমখ পানীৰে উতলাই-লিজাই সেই নিমখ-পানী বেমাৰীক
খাবলৈ দিয়া। বেমাৰীৰ কাপোৰ-কানি কুঁৱাৰ পাবত, পুখুৰীত, নিজৰাত
মুখৰা। সকলোৱে পানী তপতাই-উতলাই খোৱা। এইবোৰ নিশ্চয়
মানিবা। নহ’লে মাউৰে নেবিব। ভাত—গৰম কৰুৱা পইতা যেনে-
কুৱাই নহওক, ঘাটো আমানি যেনে যিহকে নোখোৱা—চাকি ধ’ৰা।
মাৰি নবহালৈ চকু দিবা। বাহী পঁচা কেতিয়াও ভুলতো নাখাবা।’

‘ভগৱান, তোমাক পূজা না কৰিম?’

‘এইবোৰতে মোৰ পূজা হে।’

‘তো—মন্ত্ৰ কৈ নিদিবা?’

‘দিব হে।’

ভগৱানে খুৰা নৈব পাৰ পালেগৈ।

ক'লে, 'পাথৰ পেলাই পানী বান্ধিলে কোনে? পানী ডোকা বান্ধি সেউজীয়া হৈ পৰিছে।'

'আমি কৰাছি।'

'ভাল কৰা নাই হে।'

ভগৱানে পাথৰবোৰ পানীৰপৰা উঠাই দলিয়াই পেলালে। হাত-যোৰ কৰি, চকুখুৰি মুদি ক'লে: এইচৰকে গিয়ান দিয়া হে, হে মোৰ মাজত থকা ভগৱান! আমাৰ মুণ্ডাসৰ যে বিঘাত মৰণে মৰে!'

ভগৱান বীৰসাই ক'লে, 'এই বৈ যোৱা ধাৰৰ পানী খাবা। মন্ত্ৰ মাতি দিগৈ। এতিয়াৰপৰা আক হাইজা নহ'ব। আপাং গছ তোমালোকে চৰে চিন। আপাঙৰ শিপা পিছি খাবলৈ নাপাহৰা।'

তাৰ পাছত, ভগৱানে কোৱা মতে কাম কৰিলত, সঁচাসঁচিকৈয়েই আক হাইজা হোৱা নাছিল।

চৰ্দাৰহঁতে ক'লে, 'দেখিলিনে? ভগৱানৰ মন্ত্ৰৰ শুনি জহনী বুঢ়ী—হাইজা কেনেকে' চৰাইটো হৈ ডোকা কোবাই উৰি গুটি নোহোৱা হৈ গ'ল—দেখিলিনে? এতিয়া চিন বীৰসা ভগৱানক।'

ছুনাবাই মূৰ ছপিলালে। হয়, বীৰসা যদি ভগৱান হয়েই, মুণ্ডাৰ ভগৱান, তেনেহ'লে ছুনাৰা বীৰসা ভগৱানৰ শিচ্ হ'বগৈ। যদি ছেংগেলদা সঁচাসঁচিকৈ পুনৰ নামি আহেই তেনেহ'লে কিয়নো সি তাৰ গৰাকীৰ গেমেছা কিল খাবলৈ তাৰ ঘৰত তাৰ ঠেঙৰ চেপা গোলামটো হৈ থাকিব? গৰাকী, গৰাকীৰ গোট গিয়ানি বাণিয়া মহাজন; গৰাকী গৰাকীৰো জমিদাৰ, জমিদাৰৰ মুনিব বজা—সকলো খাপাটো হৈ খাওঁ খাওঁ মূৰ্তি ধৰিছে।

'পাগল একটা, খাপাটা! বাঢ়ি অহা ছাৱল, চূৰ্তি-বুধি নাহোৱা হৈ বাইলু কোবাই ভূতপুতাক উত্ৰাই তুলিছে।'

খুৰা নৈও নৈয়েই, কিন্তু খুৰা নৈত সোঁত নাই।

কিল নাই?

এইবোৰ কথা মুনিৰ-মহাজনৰ মাজত হোৱা কথা। মহাজনে কয় :
 'ইবাৰ আকাশৰ গতি-মতি ভাল নোহয়। বীৰসাক জ্বলন্ত লৈ যাই
 ভগৱান কবিত বুলি কেদিনমান ধুমুহা-বৰ-বুণ হৈছিল। তাৰ পাছতপৰা
 বতৰ কেনে বেয়া হ'ল মন কৰিছা ? পানীৰ নামকে নাই যে—?'

'না, নাই। আৰ আকাশৰ এনে গতি-মতিখনৰ বৃদ্ধ-বাজ লৈ সেই
 বেটাই কৈছে—এইবেলি ছিটি জলি-পুৰি চেচ হৈ যাব। চব্ জলিপুৰি
 ছাইমুঠি হ'ব।'

'হুঁদাৰ বেটাইঁত কি কম বদমাছ ? এই বেটাইঁতে কৈছে বোলে—এ
 বাদে শুকান খেতি-পথাৰত জুই লগাই দিব। মুণ্ডাইঁতে জানিব—
 ভগৱানে গঁচা কথাকে কৈছিল।'

'কিন্তু গতি-মতি বৰ বয়া হে—।'

'কৈলৈ ?'

'আকাল আহে, মুণ্ডাবেটাইঁতো আকালৰ লগে লগে আহি যায়,
 আমি সেৱকপট্টা লিখাওঁ, বেটাইঁতক বজুৱা ৰাখোঁ। তা বাদেও সুখ
 কত ! বেটাইঁতে আমাৰ খেতি-পথাৰত কাম কৰে, দকৱা কাম-কাজও
 কৰে, দোলা কঢ়িয়ায়, বেটাইঁত—অবুজন হাবাং। খেতি-খোলা পৰ দিব
 —কিন্তু চুৰি নকৰে এটাও দানা। দ্বৰত ঠাকুৰ পূজা কৰা দেখিলে
 ডৰকো উপৰি ডৰ—ছনা ডৰ খায়।'

'ভোদা, ভেলেকা।'

ছয়ো হাঁহিলে হি হিকৈ।

'কিন্তুক—এইবাৰ কথা বৰ বিষম।'

'জী—?'

'হয়। এইবাৰ কোনো মুণ্ডাটো—কোনো একটাও আহে নাই বিক্ৰি
 হবাৰ লাগি। হুঁদাৰবেটাইঁতে বোঁড়ি উঠাই দিছে—মাতুহ কিনা-বেচা
 বে-আইন ! আবে বে-আইন বে—চেই কথা আমিৰোৰে কি না জানো
 না কি ? আইন-বেআইন তো আমিও জানো। গট্টা-কট্টা তো উ
 চৰকো ডৰ খুৱাবৰ কাৰণে কৰা হোৱা।'

‘হাঁ, কথাটা ময়ো শুনিছোঁ, হোয়। এইবাব তো চৰ্, অজি-পুৰি চওনাশ্ হৈ যাব, তবে আৰ কিহৰ ডৰ ? দেখ, যিহঁতে চিৰটাকাল ভয়ৰ কোৱন্ত দৌলা-কৈকোৰা দি থাকে, সিহঁত যেতিয়া ভয় নোহোৱা হয়, একদম ভয় নোহোৱা হয়, যেতিয়া মুণ্ডাইতে হাঁহি হাঁহি নিজৰ খেতি-খোলা নিজেই নষ্ট কৰি পেলায়, তেতিয়া লা-লক্ষণ অতি বেয়া বুলি ক’বই লাগিব। এই বীৰসাব পৰা আমাৰ লোচ্‌কান হ’ব খুব। ইমান দিন মুণ্ডাইতে কি কৰিছিল কোৱাছোন ? ডৰ কৰে নাই ?’

‘হাঁ, ইমান দিন ডৰ কৰিছিল।’

‘বীৰসাই সিহঁতক বুজাই দিছে—মৰিবি যদি ডৰিবি কেলেই ?’

‘আমাৰ কথা বাদেই দিয়া। মিছনৰ ছাহাবহঁতৰে ধী-ধিয়নী লাগি গৈছে। ছাহাবহঁতৰো থৰ্থৰণি কি চাবা ! এতিয়া আৰ কোনো কিৰিস্তান হ’বলৈ নোযোৱা হৈছে, সেই বাটলৈ খোজেই নোলোৱা হৈছে। সিহঁতেও চালান্ন জনাই উভতি খোজ লৈছে। ছাহাবহঁতে কয় বোলে—আমাৰ ওচৰত চাৰি বছৰ ধৰি বীৰসাই যিষোৰ কথা শিকিলে কাম শিকিলে, তাৰেই বেটাই এতিয়া মুণ্ডাইতৰ মুণ্ডা বুৰাই দিছে।’

‘এই কথাত ডৰৰ কি আছে ? আকাল হয়, চাউল পায়, তালৈ গৈ খিৰিস্তান হয়। তাৰ পাছত কাচিৎ-কেতিয়াবা মূৰকথহঁতে উচল কাটি চৰকাৰৰ বিৰুদ্ধে যুঁজ দিবলৈ ওলায়। মাৰ খায়, জেল কাঁচী চাবুকৰ ভয়ত গৈ খিৰিস্তান হয়গৈ। দুবছৰ ফচল পায়, পেটত দানা পৰে, মিছন এৰি গুচি আহে। ছাহাবহঁতে ডৰাবৰ কি হ’ল। মিছামিছি কিহৰ ডৰতনো সিহঁতৰ থৰ্থৰণি উঠিব লাগে ?’

‘ডৰ হ’ল বীৰসাক। সি যে কি কৰে-নকৰে কৰিব-নকৰিব, সেই কথা ঠাৱৰ কৰাটো টানেই।’

‘বুদ্ধি পালে ডৰ নাথাকে, হুৰুজিলে ডৰ।’

ছুনাবাই শুনি আছিল, আৰ ভাবি আছিল এইবোৰ কথা-কাণ্ড। আৰ সি চায়েই আছিল অগণন মানুহৰ সমদল চালকাড়লৈ যোৱালৈ।

কোনেও ক’ব নোৱাৰে, বীৰসা ভগৱানৰ কথাখিনিৰ মাজত কিমান-খিনি যে বীৰসাব, কোনেও ন-দি ক’ব নোৱাৰে, কোনেও নাজানে।

বীকসাই তাৰ মাক কব্‌মীৰ বান্ধন-বাঢ়নেই খাই আছিল, কব্‌মীৰ ঘৰতে আছিল সি। কিন্তু কব্‌মীয়ে জানে, তাই আক কদাপি তাইৰ এই আপাটোক আগৰ দৰে নিজাকৈ নাপায়। কোলাত লৈ মৰম কৰিব নাপায়। সি এতিয়া হৈ গ'ল ধৰ্‌তী-আবা। সিয়েই হ'ল এই মাটিৰ পৃথিৱীখনৰ মূৰ্তিমন্ত্ৰ ৰূপ। মানুহৰ দেহৰূপধাৰী সিয়েই হ'ল পৃথিৱী। ছদ্মালক এতিয়া আক কব্‌মীয়ে কেনেকৈ ক'ব, 'ভোক দেখি যোব ডব কৰে বে বীকসা, তোৰ লাগি ডব কৰে। ইমান মানুহে পূজা মাক, বৰ ডব লাগে তাক। কিন্তু মানুহ বৰ অলসাগী বে বীকসা, আজি মাক মৃত্যু তুলি নাচে, কালিলৈ তাকেই আহাৰ মাৰি পেলায়।' এই কথা আজি কোৱাৰ সাধ্য কি তাইৰ।

ইপিনে—হব্‌মু ওজাৰ ঢক্‌ ছুটিল।

চম্ৰ-মূৰ্খা থাকেমানে চিৰাটিকাল ধৰি মুণ্ডাইঁতক ভূতে লগে, ডাইনীয়ে কুদিটি দিয়ে, শত্ৰুকৰে বাণ মাৰে। আক এইবোৰৰ প্ৰতিকাৰ বিচাৰি চিৰাটিকালেই সিহঁতে হব্‌মু ওজাৰ ওচৰত আঁঠু লয়। আক হব্‌মু ওজাই চাউল কুকুৰা খাহী পঠা আদি লৈছিল প্ৰতিকাৰৰ বিনিময়ত। তুক-তাক্‌ জৰা-ফুকা যাগ-যজ্ঞ কৰিছিল। সকলো মুণ্ডায়ী হব্‌মুৰ কথা হবিয়ে গৌৰৱৰ্ণন ধৰি ৰখা কথাৰ দৰেই একেবাৰে মাক বোলে সাঁচে-কাটে সঁচা বুলি ভাবিছিল।

এতিয়া, বীকসা যদি সিংবোঙা হেন হৈ উঠে, যদি হৈ উঠে তাৰ মান শক্তিমান, মুণ্ডাই হব্‌মুক বাক কিয় মানিব? কিয় তাক হাল নোহোৱা হুমধৰ বুলি নাভাবিব?

বীকসাই কয়: মন্ত্ৰ-তন্ত্ৰত বিশ্বাস নকৰিবা, মনৰ আত্মাৰ আঁতৰ কৰাঁ, সমুখত বিষম হুৰ্দিন।'

আক সেইদেখি, গাঁৱত বেতিয়া আই-বেমাবে দেখা দিলে, ভেতিয়া হব্‌মুৱে চৌ বানাহ দিলে, 'বীকসাৰ পাপৰ ফলত আমাৰ গাঁৱত চেক—আই ওলাল, তাৰ পাপেই আমাৰ শাপ।'

বীৰসাই হব'মুক দুখিলে, 'মই যদি গাঁও এৰি গুচি যাওঁ, চেচক—
আই—নোহোৱা হ'বনে ?'

‘হ’ব ।’

বীৰসাই গাঁও এৰি গুচি গ'ল। চালকাড় এৰি গুচি গ'ল বীৰসাই।
কিন্তু আই-মাতৃৰ অস্ত নপৰিল। ঘৰে ঘৰে আইৰ কবলত পৰি
মানুহ মৰিবলৈ ধৰিলে।

মুণ্ডাইতে বাউতমুৱা হৈ উঠি হব'মুক ক'লে, ‘হব'মু ওজা! তোক
আমি মাৰি ভৈয়াম কৰি, তোৰ লাহাচটো হাবিত দলিয়াই পেলায়।
তু ভগৱানক খেদা কৰিলি, সেই পাপত গাঁৱত চেচকে খলি ল'লে।’

হব'মু ওজাৰ বুকুখনে থৰহৰিকম্প দিলে। সি বীৰসাক ক'লেগৈ,
‘তেখনে মূই বুজা নাইবে বীৰসাই। তু ধৰ্ম্ম-আৰা হোৱ। তোৰ
জীৱন থাকোঁলৈকে আৰ বোঙা-বুড়ি পূজা কৰাৰ সকাম নাই ? এতিয়া
তু চল। চেচক খেদা কৰ। নাহ'লে মুণ্ডাপুত্ৰাই মোক মাৰি লাহাচ
কৰি হাবিত পেলাই দিব।’

বীৰসাই পুনৰ চালকাড়লৈ উভতি আহিল। আহি সকলোকে মতাই
অনায়ে। গোটে খুৱালে। বীৰসাই পিছনত হালখীয়া বঙেৰে বোলোৱা
নতুন চুৰিয়া, ডিঙিত লগুণ, কপালত চল্লনৰ কোঁট। বীৰসাই সিহঁতৰ
ঘৰৰ দুৱাৰমুখত থকা পাতটি চাওঁ এখনৰ ওপৰত উঠি, আকাশৰ পিনে
হাত দুখন দাঙি, থিয় হৈ, বছৰতাপৰলৈকে চকুমুৰি মুদি, মনে মনে
খাকিল। তাৰ পাছত কৈ উঠিল : ‘সৰে শুন হে !’

‘কোৱা হে ভগৱান !’

‘মিসৱক চেচকে ধৰে নাই, মিসৱে নিমগছৰ পাত সিজাই সেই নিমৰ
পানী খাব লাগে, নিমপাত পানীত সিজাই সেই পানীতে গা মচিব
লাগে। যাৰ গাত চেচকে ধৰিলে, কিন্তু গুচি গ'লোৱা নাই, তাক তুলসী
পাতৰ বস উলিয়াই আদাৰ কৰি লগত মিহলাই খুৱাব লাগে, তেতিয়া
গুচি গ'লাব। তা বাবে সকলোকে বেমাৰীক কেবেলাৰ পাত গিহি তাৰ
লগতে কেঁচা হালধিৰ বস মিহলাই নিতৌ তিন্‌বাৰকৈ খুৱাব লাগে।’

‘আব্, কহ হে—!’

‘বেমাবীৰ গা মটি দিয়া, বেমাবীৰ খাবলৈ দিয়া আদি আলপৈচান খবাব কাম মাত্ৰ এজনে বা এজনীয়েহে কৰিব লাগে ! বাদবাকীবিন্যাসক যি ঘৰত চেচক নাই, সেই ঘৰতে চুবুৰীয়াৰ লগত একলগে থাকিব লাগে । যি কওঁ আখ্বে আখ্বে শুনিব লাগে মানিব লাগে ।’

‘মোৰ ছৱালটা যে নিচেই কেঁচুৱাটা, ভগৱান ! ইটা তো খোজ দিব পৰাও হোৱা নাই । তাৰ চেচক হ’ল যে—?’

বীৰসা চিন্তিত হ’ল । খন্তেকমান ভাবিলে ।

আক তাৰ পাছত হৰমুক ধীৰে কিন্তু নৃত্যভাৱে ক’লে, ‘মুই তাৰ দেখ্-ভাল কৰিম । আব—শুন, যেইটা মৰিব তাৰ কাপোৰ-কানিৰ মায়া কৰিব নালাগে । কাপোৰ-কানি জলাই পেলাব লাগে । চাক্ষা কৰি পুনৰ পিন্ধাব নালাগে । যি ঘাঁহৰ চৰ্টাইত—বাঁহৰ ঢৰাত শুইছে, বেমাবীৰ সেই চৰ্টায়ো পুৰি পেলাব লাগে ।’

‘তা বাদে—?’

‘ভোমাবলোগ যোৱাগৈ । মই শিলত চন্দন পিহি লৈ ঘাম, আই গুটিৰ ঘাত চন্দন লগাই দিম, জুৰ পৰিব গা ।’

বীৰসাই ঘৰে ঘৰে ঘূৰি ফুৰিব ধৰিলে ।

ঘৰে ঘৰে ঘূৰি ঘূৰি কৈ থাকিল—মুণ্ডাই কাহানিও লুপ্তনা কোনোকালে নজনা কথাবোৰ ।

ইমান কাল ধৰি মুণ্ডাইতে হাইজা আই সাপেখোটা-বাঘে খোৱা আদি মৃত্যুক ভাগ্যব নিৰ্মম কিন্তু অমোঘ নিৰ্মম বুলি জানিছিল, আক মানিছিল । বীৰসাইহে সিহঁতক পোন প্ৰথমে শিকালে যে চেচক-হাইজাৰ বিৰুদ্ধেও মূৰ্জ দিব পাৰি । বীৰসাই দেখুৱালে যে জীৱা ভগৱান এটাই ব্যৱস্থা ল’লে হাইজা-বুঢ়া চেচক-বুঢ়ীও কেঁটীৰ মূৰ হিঙা লব দি পলায় ।

যেই কি নহওক, নানান পৰিকাৰ-পচ্ছিন্নতাৰ ব্যৱস্থা হাতত লোৱাত গাঁৱবপৰা আই বেমাৰে মেলানি মাগিলে ।

তাৰ পাছত কব্ৰীয়ে ক'লে, 'বীৰসা, তু সঁচা সঁচি ভগৱান হৈছিস্ বাপ্ ? চেচক হ'ল কিন্তু বিছ-পঞ্চাছটা মুণ্ডা নমৰিল, এয়া মূই মোৰ জীৱন কালতে নাই দেখা।'

বীৰসাই ক'লে, 'ইমান মানুহৰ মাজত মই তোৰ বীৰসা নহওঁ বে মাই ! মই ধৰ্তী-আবা হ'লোঁ।'

'ধৰ্তী-আবায়ৈই হৈছিস্।'

'ভগৱান হৈ আহিছোঁ, মই তোহঁতক পথ দেখাম। তা বাদে গুচি যাম। মনতে জানিলোঁ, মোৰ ক্ষেমতা দেখি দিকুবিলাক সেও নহ'লে মুণ্ডাসৰৰ আক একোপধ্যে বন্ধা নাই !'

বীৰসাই উপলব্ধি কৰিব পাৰিছিল কথাটো।

উপলব্ধি কৰিব পাৰিছিল যে—কেৱল নতুন ধৰ্মমতৰ প্ৰচাৰ—স্বৰ্গ-মাৰীৰ কবলবপৰা বন্ধাৰ উপায় দিয়া—কেৱল এইবোৰেই ধৰ্ম-জীৱন আৰু হোৱা টান। এতিয়ালৈকে কৰা বা কোৱাখিনিৰ আৰম্ভ আছে মিশ্ৰণ-জীৱনৰ শিক্ষা, জানোবা বৈষ্ণৱধৰ্মৰ শিক্ষাও থাকিব পাৰে। চাক-চিকুণ হৈ থকা, নিয়মিতভাৱে গা-পা ধোৱা, পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্নতা, শুচি-শুদ্ধ দেহ-মনৰে ঈশ্বৰলৈ প্ৰাৰ্থনা কৰা—যুগান্তৰলৈ তাৰ এইবোৰ উপদেশ-নিৰ্দেশৰ অন্তৰ্ভুক্ত তাৰ নিজৰ জীৱনৰ বিগত ছয়-সাত বছৰৰ অভিজ্ঞতাই কাম কৰিছে।

কিন্তু কেৱল এইখিনিৰে নহ'ব। অশ্ল উপায়ো ল'ব লাগিব। নহ'লে উঠি ধান মুঠি নহ'ব।

অন্তৰত বীৰসাই তাৰ অবগ্য-জননীৰ উচুপনি সদায় শুনিছিল। অবগ্য-জননীয়ে সদা-সৰ্বক্ষণ তাক উচুপি কয় : মুঞি শুচি-শুদ্ধ হ'ম !

অন্তৰত—তাৰ তেজৰ নদীকূলত বীৰসাই তাৰ সেই জননীক অহৰ্নিশে দেখা পাইছিল। নগ্নিকা যুগুৰী-যুগুৰী যেন তাৰ সেই কুকা জননী—আদিম সেই আৰম্ভিকাই চকুলো বোৱাইছিল আৰু কৈ আছিল : মুঞি বিবস্ত্ৰ হৈ নাথাকোঁ। সিহঁতে মোৰ লাজ-লজ্জা কাঢ়ি লৈ মোক উলঙ্গ কৰি আকাশৰ তলত পেলাই থৈছে...

তাৰ অন্তৰৰ একাকীৰ্ঘই তাক কন্দুৱাইছিল। কান্দি আছিল তাৰ অন্তৰৰ অন্ধকাৰ একাকীৰ্ঘত—নিৰ্বাসিত জননী—কুকা ভাৰত। জননীয়ে কৈ আছিল : বুকুত মোৰ আজিও আছে অমৃত—স্বীৰ্ঘাৰা, তথাপি মোৰ সন্তানহঁতে ভোগ কৰিব নাপায়, হা! এনে অদাত্য-পাতক !

অস্থিৰ অহো বলিয়াহেন হৈ উঠিছিল বীৰসা।

আক তাৰ এই অস্থিৰতালৈ তীব্র-তীক্ষ্ণভাৱে লক্ষ্য কৰি এনিশা
কৰ্মী উঠি আহিছিল শোৱাবপৰা।

কৰ্মীয়ে কৈছিল, ‘ধৰ্ত্তী-আবাটা হইলি, তেও তোৰ ছাটিকুটি
কিয় হুগুচিল, ক’চোন বাপ মোৰ ? বাতিভৰ্ জালত পৰা বাঘটাৰ দৰে
কৰি থাকিস্ কিয় ? হা বীৰসা, তোক কি লাগে নো ?’

‘মঁ, তুই কি বাতি ঘুম্ কবিস্ না ?’

‘না বাপ ! যিদনাৰপৰা তুমি ধৰ্ত্তী-আবা হয়াহ, মোৰ চকুত আক
ঘুম না হয়। মোৰ চকুৰ ঘুম তুমি কাঢ়ি নিয়াছ।’

‘কিয় মঁ, কিয় ?’

‘বাপ্ মোৰ ! তুমি তো মোৰ বুকুৰ বেথা হুবুজা। তুমি যে এতিয়া
চৰ্ মামুচৰ বেথা বুজা হ’লা। মোৰে কেও জানুছিল নাই, চিনুছিল
নাই—এতিয়া মোক দেখিলে পহান-বাণিয়া উঠি খাড়া হয়। বোলে—
ব্বাপো বে ব্বাপো ! তোমাৰ ছৱাল ভগৱান, তোমাৰ আগতে আমি
বহিৰাৰ পাৰি ?’

‘তাতে তোৰ দুখ, না সুখ ?’

খম্ভেকমান ভভক খাই বৈ, কৰ্মীয়ে ক’লে :

‘সুখ যত দুখো তত বে বীৰসা। কোমতা-কমুৰ মতন হ’লে তুমি—
বৌড়ী আস্ত ঘৰে, লোৰা-সুৰি হৈত, দুখ না থাকত কিচ্ছুটা। কিয় তুই
ভগৱান হইলি বে বীৰসা ? ইমান ডাঙ্গাৰ হইলি যে মোৰ কোলাত আক
তুই নাধৰা হইলি ! মোৰ বুকত নটা হইলি। তু কিয় কইস্—চলি
যাবি ? ক’তেনো যাবি, মোৰ বাপ্ ঐ, মোৰ আবা ? কিয় তুই জনম্
হ’লি আৰ আমাৰ ঘৰৰ আকাশত মামুচৰিলাকে তিনিটা তৰা দেখল ?
কিয় ধানীৰ ভনীটাই তোক চাইবাহাত দেখি আহি সকলৰ মাজত
পৰ্চাৰ্ কৰি দিল—কৰ্মীৰ পেটত ভগৱান জনম লৈছে—বুলি ? কি
কাৰণে, কি কাৰণে ? কিয় ?’

‘চল, ঘুম কৰ্, চল।’

‘সকলে ঘুম কৰে, ভগৱানৰ আছ-বয়ত আছে, নিচিন্ত মনেৰে ঘুম কৰে। মোৰ চকুত ঘুম নাই। ভগৱানৰ ম’ যুই, ভগৱানৰ কি হ’ব— সেই ডব্‌তে মই সাৰে থাকি কান্দো।’

‘চল ম’! তোক কাষত লৈ ঘুম কৰিম।’

‘সেই কোন-কাহানি যে মোৰ কাষত তই ঘুম কৰ্তি, কেতিয়া যে তোক মই খাব দিছোঁ, কোন-কেতিয়া যে তোৰ গাত বেথা লাগিলে, কোলাত লৈ থপ-বিয়াই থপ-বিয়াই নিচুকাইছোঁ, তোৰ কান্দুৰা মুখত ঠাঁহি উজ্জলাইছোঁ, সেই চব-কথাই এতিয়া কুঁৱলী কুঁৱলী লাগেৰে বীৰসা!’

‘চল ম’!।’

‘সুনাছিগো—একজনী মুণ্ডা মাৰৰ ছৱালটাক লৈ গৈছিল এটা আৰকাটীয়াই। ছৱালটা কোন বাটেৰে ঘৰত ঘূৰি আহিব, সেই বাট চাই, নৈৰ পাৰত বহি কান্দি কান্দি—কান্দি কান্দি সেই ম’ এদিন শিল হৈ গৈছিল। তু মোৰে যত কান্দাবি বে বীৰসা, সেই কথা তো মনে জেনাছি। মূয়ো শিল হৈ যাম কিজানি!’

‘নাই, ম’! ডৰিস্ না।’

‘আহ, মোৰ কাষত আহ।’

বীৰসা তাৰ মাকৰ—কৰ্মীৰ গাতে গা লগাই বহিলহি। কৰ্মীয়ে তাইৰ মৰহা শীৰ্ণ-জীৰ্ণ বুকুৰ মাজত পুত্ৰ বীৰসাক গুঁজি ল’লে আৰু মূব গন্ধ শুঙি শুঙি ক’লে, ‘তোৰ গা-মাথাতে আৰু সেই চিনাকি চিনাকি গন্ধ আৰ নাই বে—।’

‘তই শো ম’! শো। শো, মই তোৰ মাথাত্ হাত বুলাই দিওঁ।’

‘বুলা। বুলা। তই আইজ কাষত আহ, আইজ মোৰ হুচকুত টোপনিৰ ঢল নামিব।’

‘গোটে দিনটা খাট কিয়?’

‘ৰূপো বে! এতিয়া মই ভগৱানৰ সঙ্গোৰ চোৱা-চিন্তা কৰোঁ না? মই নাখাটিলে এত এত মাহুহ ভাত-পানী পায়—না কি ঘৰ-হুৱাৰ লিপা-পুঁছা-নিকা হয়?’

কব্ৰী টোপনি গ'ল।

আৰু বীৰসাই ভুক কোঁচাই বহি চৰ্দাবহঁতৰ নানান কাৰ্য্যকলাপৰ
কথা ভাবি থাকিল।

মাৰিয়া যুগা, বুধ যুগা, পৰাণ পহান,—বিহঁত হ'ল তাৰ নিচেই
কাষৰ মানুহ—সিহঁতে তাক কৈছে, 'ভগৱান, চৰ্দাবহঁতে তোমাৰ কাছত
কুঠাৰ ধৈ শালগছত ঘপিয়াব খুজিছে।'

জানে বীৰসাই, নজনা নহয় কথাটো।

চৰ্দাবহঁতৰ আন্দোলন মানে—আজী দাখিলৰ আন্দোলন। সেই
আন্দোলনত কোনোদিনে এই কথাটো স্পষ্ট হোৱা নাছিল যে—যিটো
আন্দোলন চৰকাৰৰ বিৰুদ্ধে, সেই একেটা আন্দোলনেই মিছনাবিহঁতৰ
বিৰুদ্ধেও হ'ব লাগে। কোৱা হোৱা নাই, যে মিছনাবিহঁতো আচলতে
যুগাৰ স্বাৰ্থৰ বিৰোধী। প্ৰাণৰ মমতা এৰি, নাই বঙামাটি নাই গুৱাহাটী
কৰি, মৰোঁ-জীওঁ সোঁ আখিকৈ যুঁজাটোৱেই যে একমাত্ৰ বাট, সেই
কথাৰো বোধকৰোঁ চৰ্দাবহঁতে একো মূল্য দিয়া নাই—যদিও এই
চৰ্দাবহঁতেও যুগাসৱৰ স্বাৰ্থৰ হকেই আন্দোলন চলাইছে। কিন্তু সেয়া
জানোচা কেৱল ছোটনাগপুৰ টোনিঅ'ৰ এক্ট—ছোটনাগপুৰ প্ৰজাস্বৰ্গ
আইন কাৰ্য্যকৰী কৰাৰহে আন্দোলন। আৰু—ইমান দিনৰ পাছত এই
বাবৰ আন্দোলনতহে চৰ্দাবহঁতে মিছনৰ সংশ্লিষ্ট এৰিলে। এইবাবেই
দেখা গ'ল, সিহঁত সিহঁতৰ উদ্দেশ্যত মোটামুটিভাৱে কিছুখিনি স্থিৰ,
হয় ভৱিষ্য নহয় মৰিম বিধৰ।

চৰ্দাবহঁত তাৰ ওচৰলৈ নহা নহয়, আহিছে। আটাইবোৰ চৰ্দাবেই
কাষ চাপিছেহি তাৰ। কিন্তু এই অহাৰ আঁৰত নানানব নানান
উদ্দেশ্যও নথকা নহয়।

এইয়া—এই যে বীৰসিংহ যুগা—যি বীৰসিংহে সিহঁতক এই চালকাড়ত
বন্দী কৰালে, ইয়াতে নিত ধৈ থাকিবলৈ বা-বন্দৱস্ত কৰি দিলে, তাৰ
কথাটোকে ধৰা যাওক।

বীৰসি যুগ্ম হ'ল এজন বয়সিয়াল—প্ৰবীণ চৰ্দাৰ। ১৮৩১-৩২ চনৰ কোল বিজোহত যোগ দিয়াৰ কাৰণে তাৰ ককাকে চালকাড়ৰে সৈতে বাইছখন গাঁৱৰ চৰ্দাৰ হৈ থকাৰ বাব হেৰুৱাবলগীয়া হৈছিল। এতিয়া, এইজন বীৰসিঙে কায়মনোবাক্যে ইয়াকে বিচাবে যে বীৰসাই প্ৰচণ্ড আন্দোলন-আলোড়ন কৰক। আৰু সেই আন্দোলনত দেহে-কেহে ভাগ লৈ, হাত উজান দি, বীৰসিং হওক যান্ত্ৰমান মান্‌কি।

হয়, বীৰসিঙক ইয়াকে লাগে। নালাগিবইবা কিয় ?

মাংগা যুগ্ম, জন্ যুগ্ম, মাৰ্টিন যুগ্মৰ লেখীয়া চৰ্দাবহঁতো তাৰ কাষ চাপিছেহি। কিয়নো, এওঁলোকে জানে, চৰ্দাবহঁতৰ আন্দোলন দৰাচলতে বৰ দুৰ্বল।

এই চৰ্দাৰ কেইজনে লগতে এই কথাটোও জানে যে—বীৰসী ভগৱানৰ ওপৰত যুগ্মবাইজৰ আস্থা অপবিসীম। সেইদেখি—মাংগা-জন-মাৰ্টিনহঁতে বীৰসাক যেনেতেনে কামত লগাব খুজিছে। তেতিয়া চৰ্দাৰ-আন্দোলন সফল হ'ব পাৰে।

অন্ততঃ—সম্ভাৱনা এটা আছে।

চৰ্দাবহঁতেই বীৰসীৰ অলৌকিক ক্ষমতাৰ কথা পঞ্চমুখে প্ৰচাৰ কৰিছে। গিড়িয়ুন, ইলায়াজাৰ, প্ৰভুদয়ালৰ লেখীয়া বিশিষ্ট বিশিষ্ট চৰ্দাবসকলো বীৰসীৰ কাষ চাপি নহা নহয়।

ভাল। খুবেই ভাল।

তাৰ আন্দোলনৰ সৈতে চৰ্দাবহঁতৰ আন্দোলন এক হৈ পৰক। কিন্তু সেই বুলি আনৰ হাতত চিলিম মুছপিব, চৰ্দাবহঁতৰ হাতৰ পুতলাটো হৈ সিহঁতৰ হাতে ধোঁৱা নাখাব।

নেতৃত্ব দিয়েই দিব।

তেনেহ'লে—বীৰসাই এতিয়া যুগ্মবাজৰ ধনি—যুগ্মবাজ প্ৰতিষ্ঠা কৰাৰ আহ্বান—জনাবনে ? যি যুগ্মবাজৰপৰা সকলো বহিৰাগত তথা বিদেশী হ'ব বিভাঙ্কিত-বহিষ্কৃত ?

বহু বীৰসীয়েই হ'ব যি যুগ্মবাজৰ প্ৰধান পুৰুষ ?

বীৰসাই এই কথাটি হিঁদাকৈ অনুভৱ কৰিলে : কেৱল এক ঈশ্বৰৰ ধৰ্ম, নতুন বীতি-পদ্ধতিৰে উপাসনা—এইবোৰ কথা ক'বলৈ বা প্ৰচাৰ কৰিবলৈ সি ধৰ্ম-ভী-আৰা হোৱা নাই। তাৰ মাতৃ, সেই অৰণ্য-জননীৰ দুঃখ-লজ্জা তাৰে গুচাব পৰা নহ'ব। সি অশ্লীল কথা ক'ব লাগিব।

বীৰসাই তাৰ মনতে স্থিৰ কৰিলে, এতিয়াৰ পৰা যুগ্মত বাজে আন কাৰো সৈতে মাত-বোল নকৰিব সি। তাৰ সভা-সমাবেশত বাণিয়া, মহাজন, দিকু আদিক সোমাবলৈকো নিদিব। সি যুগ্মবাইজক ক'ব : জমিদাৰ, মহাজন আৰু বাণিয়াহঁত—যুগ্মৰ শত্ৰুক। হয়, শত্ৰুৱেই।

কিন্তু বীৰসাই নামত বেবুৱা লাগিছিল দিকুহঁত। চৰ্দাৰহঁত যে বীৰসাই লগত লগ লাগিছেইগৈ, আৰু চৰকাৰৰ ফালৰপৰা মিশ্যনৰ ফাদাৰ ছাহাবহঁতৰ ওচৰলৈ সেই খবৰ পঠোৱা হৈছে, সেই খবৰটো বীৰসাই পোৱা নাছিল। ছাহাবহঁতে বিপ'ৰ্ট যুগ্মত কৰিছে, চাইবাসা আৰু বাঁচীত পুলিছ তৎপৰ হৈ উঠিছে, সৰ্টম হৈছে। যুগ্মহঁতে হেনো মাত্ৰ এটা নাম জপ কৰিছে, এজম মাত্ৰ মানুহৰ ওচৰলৈ ঢাপলি মেলিছে আৰু খব-আকাল চৰকাৰ পুলিছ আদিলৈ ভয়-ভীত পাহৰি সেই নামটিৰ ধ্বনিৰে আকাশ-বতাহ কোবাইছে।

ছাহাব-চৰকাৰে এনেহেন পৰিস্থিতিৰ বাবে সমূলি প্ৰস্তুত নাছিল। ছাহাব-চৰকাৰে ভয় খালে।

তাৰ নামত যে সদায় বৰ বৰ বিপ'ৰ্ট পঠোৱা হৈছে, বীৰসাই তাৰ উম-স্বাম পোৱা নাছিল। মিশ্যনৰ ছাহাবহঁতে লিখি পঠাইছে : বীৰসাই আমাৰ ইয়াত বিবোৰ কথা শিকিছিল, সেইবোৰ, সেই বাইবলৰ (বাইবেল) সাধুকথাবোৰ কৈ কৈ যুগ্মহঁতক ভোল নিয়াইছে। মাউৰ-মৰকত আমাক সি বেনেৰ্কে সেৱা-স্বাক্ষৰ কৰা দেখিছিল, এতিয়া সি নিজেই ভেনেৰ্কে কৰি যুগ্মমথাৰ মন ব্লি পেলাইছে। বীৰসাই নামৰ যুগ্মটো এটা অশিক্ষিত, বৰ্গৰাহ, মোট-লক, আৰু নিশ্চয় ভুৱাৰাজ।

চৰকাৰী চিঠি আছিল : ‘যদি সেয়ে হয়, ভেনেহ’লে ডামাবৰপৰা মুণ্ডাইঁত তাৰ ওচৰলৈ ঢাপলি মেলিছে কিয় ? আৰু সি নিজেই বা কিয় মিশ্ৰণৰ প্ৰচাৰকহঁতৰ আড্ডাই আড্ডাই চকৰি দ্বুৰাদি ঘূৰে ? বীৰসাক কিহৰ পুনৰ্জন্ম লাগিছেনো ? এক আদিম ধৰ্ম-বিশ্বাসৰ নে বিদ্ৰোহৰ ? মনত বাখিব লাগিব ১৮৩১-৩২ চনতো ডামাবত বিদ্ৰোহৰ অগনি জলি উঠিছিল। মনত বাখিব লাগিব, চৰ্দাৰবিলাকৰ বিদ্ৰোহৰ মাজত পোনতে ছাহাব চৰকাৰৰ বিৰুদ্ধে কোনো ধৰণৰ প্ৰতিবাদ পৰিলক্ষিত হোৱা নাছিল। চৰ্দাৰহঁতে দিকুইঁতৰ—বহিৰাগতৰ বিৰুদ্ধেহে মৰি-মুজি যুঁজিছিল। ছাহাব-চৰকাৰও যে শত্ৰু, এই বিশ্বাসে পাছতহে সিহঁতৰ মনত শিপাইছিল। কিন্তু এতিয়া অৱস্থা সম্পূৰ্ণ বেলেগ। এতিয়া, আজিৰ দিনৰ চৰ্দাৰহঁতে জানে, ছাহাবৰ চৰকাৰ সিহঁতৰ শত্ৰু।

পত্ৰোত্তৰত জনোৱা হ’ল : বীৰসাই যিয়েই নকণ্ডক, মুখেৰে যিমানেই ধৰ্মৰ কথা নকণ্ডক, তাৰ ভক্তমথাই কিন্তু নানান হাজিৱাৰ—বিধোবিধ অস্ত্ৰ-শস্ত্ৰ দ’মাইছে। বীৰসাব ধৰ্ম যে কি—সেই কথাৰ বুজ ল’ব পৰা হোৱা নাই ; কিন্তু সি যে ধান খেবেদি উজান মাৰিব খুজিছে, সেই কথা ধুকপেই। এইবাৰ ঘোৰ আকাল। তথাপি মুণ্ডাবিলাকৰ এটাও মিছনলৈ অহা নাই, আহি ৰাজহুৱা বিচিৰী-খোৱা-খৰো আমাক খুলিবলৈ কোৱা নাই। বীৰসাব প্ৰভাৱ ইমানেই বাঢ়ি উঠিছে যে আনকি চৰ্দাৰহঁতো চাকিন নোহোৱা হৈ পৰিছে। বীৰসাই এবাৰ মাত্ৰ আহ্বান জনালেই, সকলো মুণ্ডায়েই বিদ্ৰোহত অংশ গ্ৰহণ কৰিবই।

ছাহাবহঁতৰ এনেবোৰ কথাৰ সা-সম্ভদ নোপোৱা-নোলোৱাকৈয়েই বীৰসাই মুণ্ডাবাইজক কৈছিল, ‘নানানভাৱে দেখিলা হে, ময়েই ভগৱান।’
‘দেখিলোঁ হে।’

‘এতিয়া শুনা। মুণ্ডা মানুহ নানানভাৱে বান্ধ খাই কলীয়াৰ হৈ পৰিছে। দিকুবিলাকে মুণ্ডাসকল উধাৰ-কবজ কৰুলাখান বেল-জোহেল আদালতত কচু-গাঁঠি দি ৰাখিছে। এতিয়া আমাৰকৈ চব্বকমে আজাদ হ’ব লাগে। আমি সকল বিদেশী বাহিৰা মানুহক ইয়াৰপৰা খেদিব।’

এখেন্তক বৈ পুনৰ ক'লে, 'আমি কাকো কোনোবিধৰ খাজনা-টাজনা
নিদিম। সকলো হাবি-বন-জংগল-বুক আমি—আকৌ দখল কৰিম।
যেনেকে' আগে আমি দখল কৰাছি, তেনেকে' এতিয়াউ কৰিম।'

‘কেতি ?’

‘মুঞ্জি কৈ দিম। আজিৰপৰা মুঞ্জি কোনো' দিকু-বাগিয়া-মহাজন-বাবু
বগা মাল্লুহৰ লগত মাত-বোল নাই কৰিম। মোক কেও কেতিয়াও বাবু
বুলি নাকোৱা।’

‘না কওঁ, মান ধৰি কৈছিল।’

‘বাবু ডাকলে মোক মান দিয়া হয় না হে।’

‘না কওঁ।’

‘কেতিয়া লাটাই আবন্ত হ'ব মুই কৈ দিম। এতিয়াৰেপৰাই চৰে
চৰ্ গিৰামে গিৰামে তীব-কাঁড় পঠাওহে! পাত পঠালে জানিবা—মুই
ধৰমৰ কথা শুনিব মাতি পঠাছি। তীব-কাঁড় পঠালে জানিবা লটাই।’

‘হাঁ হাঁ! বুঝিল। পাঠাই দিম তীব-কাঁড়। কুচিলাৰ তীব-
কাঁড় পঠাম বে।’ বুঢ়া ধানী মুণ্ডাই তিনি জাঁপ মাৰি, তাৰ ক'লা স্মৃঢ়
হাত ছখন আকাশৰ পিনে দাঙি চিয়ঁৰি দিছিল, ‘লৈ যা তহঁতে! লৈ যা
যোৱা পাঁচ বছৰ ধৰি মুঞ্জি অ—নেক তীব-কাঁড় তৈয়াৰ কৰাছি বে!
বীৰলা—আমাৰ ভগৱান বীৰলাই যে এদিন তীব পাঠাবলৈ ক'ব মোক—
মুঞ্জি—হা হা হা—! জানিছিলোঁ। এইবাৰ! এইবাৰ! হাঃ! এইবাৰ!’

এহাৰ

ধানীয়ে বনোৱা কুচিলা-কাঁড়বোৰ গাঁৱে গাঁৱে গৈ নোপাওঁতেই চৰকাৰৰ চকৰি চৰপ্ চৰপ্ কৰে ঘূৰিবলৈ ধৰিলে।

মুণ্ডাবিলাকে হাল-কোবো হাতত লোৱা নাই, পইচা-পাতিও সিহঁতৰ-পৰা পাবলৈ নাই, চহ নকৰে, খেতি-বাতি নকৰে, খাজনাও নিদিয়।

পেটে পেটে বৰ ভয় খাইছিল জমিদাৰ জগমোহন সিং, মহাজন সূৰ্য সিং, পাটোৱাৰী বনৰাম সাউ, আৰকাটীয়া শিউলাল আদিয়ে। খাজনা নিদিব, শূত নিদিব, ধান-ঘেঁহু ধাবলৈ নিদিব, মাটি-বাৰী বন্ধকত থৈ—চাহ বাগিচালৈ নাযাব কুলীৰ কাম কৰিবলৈ। হাঁ—এটাও দেখোন নাযায়-নলবে নচৰে!

কি হ'লনো ইহঁতৰ?

বুকুত ধবন্ধৰনি উঠিছিল মিছনৰ ছাহাবহঁতৰো। মুণ্ডাহঁতে আক জ্বিষ্টান হ'বলৈ একেবাৰে আগ্ৰহ দেখুৱা নাই দেখোন! তহুপৰি—মুঠিত থকাখিনিও বা-বতৰা মুঠিমাটি চাই মুঠিবপৰা ওলাই গৈছেহে। মিছনৰপৰা মেলানি মাগিছেহে।

এইবাৰ চৰকাৰ লৰি-চৰি বহিল।

এইবোৰ কাণ্ড-কাৰ্যনাও যদি বিদ্ৰোহৰ প্ৰস্তুতি নহয়, তেনেহ'লে এয়ানো কিছৰ ইংগিত? সিহঁতে কি ভাবসাৰেনো খেতি-বাতি নকৰা হৈছে? খেতি-খোলা কৰি, বছৰ দিনটো আকাশলৈ মূ কৰি আকাশৰ দয়ালৈ চাই চাই চকু বিৰায়ে সিহঁতৰ পেটত—ভাতৰ কথাই লুঠে—আনকি চুলাজ চুৰাটি ঘাটোও নোজোৰা হয়, সিহঁতৰ মন-প্ৰাণত ইমান সাহসৰ যোগান ধৰিলে কোনে?

কিহে?

ডেপুটি কমিশ্যনাৰে খবৰ কৰিলে তামাৰৰ দাৰোগা ছাহাবক ।

১৮৯৫ চনৰ ৬ অগাস্ট তাৰিখে খবৰ আহিল : বীৰসাই কৈছে, চৰকাৰ 'উৎগেছে', উৎপাৰ হৈছে, খতম্ । এইবাৰ মুণ্ডাবীৰাজৰ থাপনা হ'ব । আৰু ঠিক এইছোৱা সময়তে দাৰোকা চাহাবে দুজন অতিৰিক্ত কনষ্টেবল লগত দি পঠোৱা হেড কনষ্টেবল বপুৰা তালৈ ৰাওণা হ'ল ।

কনষ্টেবলৱয় চালকাড় পালেগৈ যেতিয়া, তেতিয়া দুপৰ নিশা । ছুগানাৰ ঘৰৰ আশে-কাষে সমুখে-পিছে য'তে-ত'তে বীৰসাইতহঁতে ঘৰ সাজি লৈছিল । আৰু তাৰেই এটা ঘৰত বহি থাকিল পুলিছ ।

বীৰসাইতহঁত তেতিয়া গাঁৱে গাঁৱে কাঁড়-তীব, কুচিলা-কাঁড় বিলাবলৈ ওলাইছিল । এক্কাৰ নিশা । গোটেইখন অঞ্চল জুৰি তেতিয়া বৰষুণে থিৰিকিয়াইছিল । সেই থিৰিকনিৰ মাজতে ঘূৰি ঘূৰি কুচিলা-কাঁড় বিলোৱাৰ কাম চলি আছিল ।

ৰাতিও পুৱাল আৰু কনষ্টেবলহঁত বীৰসাৰ ঘৰ ওলাল ।

হেড কনষ্টেবলে মোচকোচাত তাও দি বীৰসাক ক'লে, 'তোক গিৰফুতাৰ কৰিলোঁ, বীৰসা ।'

কিন্তু বীৰসাক সিহঁতে গ্ৰেপ্তাৰ কৰিব নোৱাৰিলে ।

ছুগানা আৰু আন বীৰসাইতহঁতে কনষ্টেবল দুটাক ক'লে, 'তহঁত ইয়াৰপৰা গুচি যা ।'

বীৰসাই কনষ্টেবল দুটাক ক'লে, 'সোঁ ঘৰটাত জিৰণি লোৱাগৈ । বৰষুণৰ মাজত তামাৰলৈ নাযাবা ।'

হেড কনষ্টেবলে ক'লে, 'ছুকা চকিদাৰ ! তুমি কোচাঙলৈ যোৱা । এতিয়াই যোৱাগৈ । গৈ—পলুস পৰ্চাৰকক ডুবন্তে লৈ আহাগৈ যোৱা ।'

পলুস প্ৰচাৰক আৰু কনষ্টেবল ইউছুক খাঁ-ই সিহঁতৰ লগত প্ৰায় দুশ মুণ্ডা, মাহাতো, আৰু পহান লৈ চমিকি আহি পালেহি চালকাড় । সিহঁত আটাইবোৰেই বীৰসাৰ ঘৰ পালেগৈ ।

বীৰসাই মিঠাকৈ হাঁহি মাৰি পলুসৰ প্ৰচাৰকক ক'লে, 'চৰকাৰৰ নিমখ খায়াছ, খাও—সেইদেখি মোক ধৰিব আহিছা, বুঝিলোঁ। কিন্তু মোক কিয় ধৰিবা কোৱা শুনো তো—'

তাত গোট খাই থকা বীৰসাইতহঁতে কৈ উঠিল, 'জবাব দিয়া হে।'

'তুমি মুণ্ডাইঁতক উচটাই তুলিছা।'

'মই ধৰমৰ কথা কওঁ।'

'মুণ্ডাইঁত কিয় আহে?'

'মুই নাজানো'

'কোনে জানে?'

'তাহাঁতক সুধি চোৱা।'

'ৰাজনা নিদিয়া হ'ল কিয়?'

'তাহাঁতকে সোধা।'

'তই নক'বি কিয়?'

'নাজানো বুলি।'

'হাল নাৰায়, খেতি নকৰে কিয়?'

'সুধি চোৱা তাহাঁতক।'

'তই ক'। তয়ে এইমখাক উচটাই গাই বোৱাইছ, তয়ে জবাব দে।'

বীৰসাই শাস্ত কঠেৰে ক'লে, 'পলুস, তুমি ঐ পুলিছবিলাকক সুধি চোৱা, ইহঁত নও তাৰিখ দুপৰ বাতিৰপৰা সেইটা ঘৰত আছে, আমি জানো। মই ইহঁতক খেদিব পাৰ্‌লোঁ হয়, পিটি ভৈয়াম কৰি পেনমাব পাৰ্‌লোঁ হয়। একো নাই কৰা। বৰ্‌ষুণৰ মাজত যে ইহঁতক বাহাব কৰি নাই দিয়া, দোষ হৈছে মোৰ। ইহঁতক সুধাইছোঁ, কিহৰ অসুবিধা। দোষ হৈছে। ইহঁতকেটাক কোনেও চাউল-তাউল না বেচিব বুলি কৈছিল, মই কোৱাত ইহঁতক চাউল নিমখ-ডাউল বেচিল। সিও মোৰে দোষ হৈছে।—এতিয়া কোৱা—তুমি, মুণ্ডা হৈও মোক বাক ধৰাই দিছা কিয়?'

'তুমি চৰকাৰৰ দুহ্মন।'

‘মুই ভগৱান। মুণ্ডাসৱৰ ভগৱান মুই। হাঁ, মুণ্ডি চৰকাৰৰ
 ছহমন—যদি চৰকাৰে মুণ্ডাবাইজৰ লগত ছহমনি কৰাছে। তুমি আজি
 পৰিচাৰক হয়। চৰকাৰে মুণ্ডাচৰকে বনৰপৰা খেদা কৰে, জমিদাৰ-
 মহাজনে চকু নাথকা মুণ্ডা মানুহক আইনৰ ডৰ দেখাই উচ্ছেদ কৰে।
 তুমি আৰু মুণ্ডা নাই, সেইদেখি মুণ্ডাৰ হুখে তোমাৰ বুক গধুৰ না কৰে।
 তুমিও—ছহমন।’

‘কাৰ?’

‘মুণ্ডাৰ। সদায় মিছনত মোক কেও ‘তই’ৰ বাদে ‘তুমি’ কোৱা
 নাছিল। কিয়? কিয় কোৱা নাছিল? —মুই মুণ্ডা। এইবিলাকে
 তো মোক ধৰা কৰাবই পলুস, এইবিলাকে কেৱল নামটা চহী কৰিব
 পাবলৈই চৰকাৰে চাকৰি দিব ইহঁতক। আৰু—মুণ্ডা যত পঢ়া-লিখা
 নাজানক, মুণ্ডাক চৰকাৰে চাকৰি দিয়াৰ বদলি থাকিব নাহোৱা কৰিব।
 এইবিলাকে তো মোক ধৰা কৰাবই পলুস, এইহঁতৰ গিয়াতি-গোষ্ঠীয়ে
 মুণ্ডাসৱৰ জমিন-ঘৰ-আবাদী-মাটি-বন—চৰ দখল কৰিলে। কিন্তু তুমিনো
 কৈছন মুণ্ডাহে পলুস প্ৰচাৰক?’

‘বীৰসা! বেয়া হ’ব কিন্তু কৈ থ’লোঁ!’

পলুসে পলম্পি উঠি ক’লে।

‘কাহে? এনেকুৱা কথা শুনা নাই? শুন পলুস, মই কবৰ খানি
 সেই কবৰৰপৰা মৰাশ উলিয়াই আনি মৰা শ’ৰ হাতৰ আংলিৰ আঙঠি
 আৰু পইচা চুৰ কৰিছিলোঁ। ম’—মোৰ ম’ই খেদা কৰাত মই বনলৈ
 সোমাইছিলোঁ গৈ। তাত—বনে বনে বলিয়াটা হৈ অনাই-বনাই
 ফুৰিছিলোঁ। তা বাদে—যেতিয়া আকাশপৰা বজৰপাত হ’ল, বিজলীয়ে
 চমুকি উঠিল, তেতিয়া মোৰ ভিতৰে যেন সকল শাস্তি হ’ল। সকলো
 যেন নিটাল মাৰি গ’ল। আৰু—ঠিক তেতিয়াই মোৰ মনতে মই
 জানিলোঁ, হাঁ, মুণ্ডি ভগৱান। মুণ্ডি, বীৰসা, বীৰসা ভগৱান। মোৰ
 শক্তি—নিৰ্বোধাতকৈ, মিছনত যি ভগৱানৰ কথা কয়—তাতকৈ
 —সৱাতকৈ বেছি।’

বীৰসাহৰ কথা শুনি পলুস হঠাৎ বেঙে মূৰ্তা গৰু ঘেৰ হৈ পৰিল। পলুস প্ৰচাৰকে হেড কন্স্টেবললৈ চালে। হেড কন্স্টেবলৰ চকুতো আজকৰ আভাস। বীৰসাহিত তথা মুণ্ডাইতে সিহঁতক চাকিওফালৰপৰা আঁতৰি ধৰিলে। গ্ৰানাইট মিলছেন ক'লা ক'লা মুখবোৰত কিমান যে দুঃসাহসৰ দীপ্তাগ্নি!

‘মোক ধৰা কবাবে চৰকাৰে? কৰক। ধৰা কৰালেও ধৰি ৰাখিব নোৱাৰিব। মৰিয়াব? নোৱাৰিব। যিমান দিন একো একোজন মুণ্ডা এটা এটা ধানপুলি কৰ, এজোপা বিবিখ্ কাটিব, এটা ঘৰ সাজিব, তাৰ মাজতে মূই থাকিমহে পলুস। মুণ্ডি ধব্তী-আৰা! মুণ্ডি বিনিশ্চিত কৰি কৈছোঁ, মোৰ বিনাশ নাই। তোমাৰ লোকৰ হাতত মোৰ বিনাশ নাই। মুণ্ডি অবিনশ্বৰ!’

পলুস প্ৰচাৰকে যিবিলাক মুণ্ডাক লগত লৈ আহিছিল, সেই মুণ্ডাবিলাকে সিহঁতৰ লাঠি-মাঠিবোৰ কাঁড়ৰপৰা তললৈ নমালে। ক'লে, ‘মহাপাপ কৰিব আহিছিলোঁ হে! আমাক মাফ কৰা ভগৱান!’

বীৰসাহি চিয়ৰি কৈ উঠিল, ‘এইবিলাকক খেলা কৰা। খেলা কৰা ইয়াৰপৰা!’

মুণ্ডাইতে তেতিয়া কন্স্টেবলহঁতক খেদি গ'ল। হাতত থকা লাঠি-মাঠিবোৰ পুলিছকিটাৰ পিঠিত লগাই বেগাই খেদি থাকিল। মুণ্ডা তিবোতাইতে পুলিছকিটাৰ পিছফালে পিতলৰ ভোৰতাল বজালে, গালি পাবিলে। আৰু পলায় বাসৰ পাছ নচায় পৰা ধোৱা পলুসে নিবন্তৰ ভাবি থাকিল: পটাত পিছা হোৱাবপৰা, খেঁতেলা নকাটি হৈ নাক উলিয়াব নোৱৰা হোৱাবপৰা, কেনেকৈ গা আলগা দিয়া যায়।

এইবাব ওলালহি বাঁচীৰ পুলিছৰ ডেপুটি ছুপাৰ মিয়াস। আৰু তেওঁৰ লগ লাগি আছিল মুৰ্ছ মিস্ত্ৰনৰ বেভাবেণ্ড লাস্টি, বন্দুগাৱৰ জমিদাৰ জগমোহন সিং। আৰু কোৱা বাহুল্য—প্ৰচুৰসংখ্যক বন্দুকধাৰী পুলিছ। বিৰাট বাহিনী।

চালকাড় গাঁও বেড়ি ধৰি বেয়নেট দাঙি পুলিছ আগবাঢ়ি গৈ থাকিল। গাঁৱৰ প্ৰতিটো ঘৰৰ সমুখত পুলিছ, হাতত বন্দুক। বীৰসা তেতিয়া টোপনিত। পুলিছে অতি সহজেই বীৰসাক ধৰা পেলালে। ঘৰৰপৰা বাহিৰলৈ ওলাই আহি বীৰসাই মুণ্ডাবাইজক ক'লে, 'চিন্তা নকৰা। মই ফিৰি আহিম। আহিমেই ফিৰি।'

তাৰ পাছত বীৰসাই মুণ্ডাবী ভাষাত ছুগানাক কিবাকিৰি ক'লে। মিয়াৰ কপালৰ গাঁঠি থুপ খাই পৰিল। বেভাবেও লাস্টিয়ে ক'লে, 'বীৰসাই কৈছে—কোনো মুণ্ডাই যেন পুলিছক বাধা নিদিয়।'

'ধানী'—ধানীয়ে কি ক'লে?'

'সি—ঠিক—কিবা যেন কেনেবা যেন ক'লে, ধানীৰ কাঁড় এতিয়াও মোজুত হৈ আছে, এতিয়াও সময় আছে, তাৰ আদেশ নাপালে কোনেও যুঁজ দিবলৈ হাত নাদাঙে যেন।'

'এইযে ভগৱানক ধৰিলোঁ, কিন্তু ভগৱানে একো কৰিব নোৱাৰিলে, তাৰ কি ব্যাখ্যা দিলে?'

'একেবাৰে যাক বোলে সজি-সিয়ান! ক'লে যে—এই বন্দীত হেনো তাৰ ঈশ্বৰদৰহে পৰীক্ষা !!'

'পাছত হাঁহি হাঁহি কিবা যেন কৈছিল?'

'প্ৰলাপ।'

'শুনোচোন তেও?'

'ক'লীয়া কুঁচফলৰ গছ বিচাৰিবলৈ ক'লে।'

'কুঁচফলৰ গছ?'

'ওঁ, ওঁ, কুঁচফলৰ তেল সিহঁতে মূৰত সানে।'

বাৰ

কিন্তু জুই.চালকাড়পৰা বাঁচীলৈকে উমি উমি জলি থাকিল ।

খুন্টি, তামাৰ, বন্দগাঁও, কোচাং—তুঁহ-জুই জলাদি জলি থাকিল ।

আক মুৰ্ছ মিশ্ৰনৰ লাস্টিৰ বাবে, বন্দগাঁৱৰ জগমোহন জমিদাৰ বাবে পুলিছ-পৰীয়াৰ বন্দৱস্ত কৰিবলগীয়া হ'ল ।

প্ৰাদেশিক চৰকাৰে ক'লে, 'বাঁচীৰ কৰ্তৃপক্ষেই এটা বিছ বছৰীয়া উদণ্ড মুণ্ডা ল'ৰাক লৈ বৰ বেছি ছই-ছাই কৰিছে । নগণ্য এটা মুণ্ডা ল'ৰাৰ কথাত ইমান ভয়-পাছৰা হোৱাৰ কোনো যুক্তিসংগত কাৰণ নেদেখোঁ । কিছুমান লাংপাং কথা চোবাই থাকিলেই সেইটোক এটা 'বিদ্ৰোহী' 'ৰাজদ্ৰোহী' বুলি আখ্যা দিয়াৰ যুক্তি নাই । এয়া হ'ল—লেজুতে সৰ্পভয় । মিয়াৰ্চে ইমান কায়দা-কিটিপ নকৰিলেও হ'লহেঁতেন । ভয়ত ইম্মান কানি-কষ্টা এবিবলৈনো কি আছে ?

হেঁঃ !

একো নাই ।

কি আছে ?

বাঁচীৰপৰা বিপ'ৰ্ট পঠোৱা হ'ল—চালকাড় আৰু অন্তান্ত জনবিবল দৰিদ্ৰ মুণ্ডা গাঁওবিলাকতো বাইজৰ মনত বিক্ৰোভ ধূমানিত হৈছে । মুণ্ডাইতে অৱশ্যে মুখেৰে একো কোৱা নাই কিন্তু জমিদাৰ বা মহাজনৰ কথা মান্তও কৰা নাই । খেতি-বহুৱা পাবলৈ নাই, বন্ধা-বেগাৰী কৰিবলৈকো কোনো ওলোৱা নাই । 'নাখাই মবিবি' বুলি ক'লে সিহঁতে—'আমি দিকু নহওঁ, ঢৰা-লখোনতো আমাৰ ভয় নাই'—বুলি উত্তৰ দিয়া হৈছে ।

প্ৰাদেশিক চৰকাৰে এই তথ্যটি বিশেষকৈ জানিব খুজিছে : আকালে দেখোন দেখা দিলেই প্ৰায় । মুণ্ডাবিলাকে কি খাই জীয়াই আছেনো ? নে কি গছৰ গুটি খালে কি হয় মুণ্ডাই নজনাকে হ'ল ?

উত্তৰ দিয়া হ'লঃ ঘাঁহৰ দানাৰে তৈয়াৰী ঘাটো খাইছে সিহঁতে । পালে খায়, নাপালে নাই । তাৰ বাবে আকছোচ নাই ।

এই উত্তৰ পাই লেফটেনাণ্ট গৱৰ্নৰে বৰ অসহায় যেন বোধ কৰিলে । অত্যন্ত অস্থিত পৰিল তেওঁ ।

কি বিপদ !

জমিদাৰ-মহাজনহঁত ক্ষুব্ধ । মুণ্ডাবিলাকে খেতি-খোলা কৰা নাই, ধাৰ-কৰ্জা লোৱা নাই, খুজি-মাগি-খোৱা নাই ! সিহঁতে ঘাঁহৰ দানা খাইছে । আৰু ঘাঁহৰ দানা চৰকাৰী খাজনা আদায়যোগ্য গুটি-শস্য নহয় । গতিকে—

কথা বিষমই যেম বোধ হৈছে ?

ভাবিলে বিভ্ৰান্ত গৱৰ্নৰ মহোদয়ে : এতিয়া দেখিছোঁ—বাঘৰো যিমান ভয়, ছাগৰো তিমানাই ! ঘটনা যিমান সামান্য বুলি ভবা হৈছিল, সিমান সামান্য নহয় । বৰঞ্চ—অসামান্য বুলিও কোৱাৰ যুক্তি আছে । তেওঁ বৰ চিন্তিত হৈ উঠিল ।

বৰলাট ছাহাব তেতিয়া ছিমলাত ।

লেফটেনাণ্ট গৱৰ্নৰে ছিমলালৈ বাতৰি পঠালে : 'গৱৰ্নমেণ্টে এই কথাটো মন নকৰিলে ভুল কৰিব যে গৱৰ্নমেণ্ট বাকদৰ পিপাৰ ওপৰতহে বহি আছে ।'

ছিমলাত এই কথাষাৰ প্ৰশাসন মহলত জনাজনি হ'লত কথাটো লৈ ঠাট্টা-মন্তব্য হাঁহি-খিকিমালিৰ ধুম পৰিল । হে হে—বাকদৰ পিপা ! মুক্খ মুণ্ডাহঁত বাক কেতিয়াবপৰা জীয়া বাকদ হ'ল ? কিয়েইবা 'দেশ' এখন ! পাখৰ পাহাৰ জংগল আৰু হনুৰুইৰ কালা হেন মাটি । আৰু কেৱল সেই মুণ্ডাহঁতে আবাদ কৰি লোৱা অৰণ্য-ভূমিতহে কিঞ্চিৎ খেতি-বাতি কথমপি হয়, যি হয় সিও প্ৰয়োজনৰ তুলনাত অতি অপ্ৰভুল ।

কি মুজলাং মুফলাং ঠাই এখন! আক তাৰ অধিবাসীবিলাককে
কি চাবা! প্ৰায় নঙঠা, গাৰ বৰণ কয়লাতকৈয়ো ক'লা, এসাজ
ঘাঁহৰ দানা সিজাই খায়, দেহত বল-শক্তি বোলা একো নাই, সদায়
ভয়ত কৌচমোচ, আক এইবিলাকৰ ভয়তে এখন দোৰ্দ্দিশপ্ৰভাপ চৰকাৰ
তালবাল!

এই বিপ'ৰ্ট বৰলাটে ফুতে উৰাই দিলে।

কিন্তু লেফটেনাণ্ট গৱৰ্নৰে মিয়াৰ্চৰ বিপ'ৰ্ট খুজি পঠালে।

মিয়াৰ্চে জনালে : প্ৰথমতঃ, এই বিষয়ে তেওঁ স্থিৰ নিশ্চিত স্থিৰ যে
বীৰসাব আন্দোলন আক চৰ্দাৰহঁতৰ 'মুলুকই লড়াই' এক আক অভিন্ন।
দ্বিতীয়তঃ, প্ৰথমবাৰ বীৰসাক ধৰি আনিবলৈ যোৱা সেই ছেড কন্স্টেবলে
সঠিক কথা কৈছিল। বীৰসাক ধৰিবলৈ যোৱা ছেড কন্স্টেবলে কৈছিল
যে মুণ্ডা বাইজৰদাৰা বীৰসা-বিৰোধী কোনো কাম কৰাব পৰা নহ'ব।
কিয়নো—মুণ্ডা বাইজে মনে-চিতে বিশ্বাস কৰে, বীৰসা হ'ল মূৰ্ত্তিমন্ত
ভগৱন্ত। তৃতীয়তঃ, চাৰ্চৰ মিশ্চনাৰিসকলৰো মত এয়ে যে, বীৰসাক
এৰি দিলে বাঁচী আক চাইবাসা জিলাত বিক্ষোভ প্ৰবল হৈ উঠিব।
বীৰসাই এবাৰ—মাত্ৰ এটিবাৰলৈ আহ্বান জনালেই মুণ্ডাহঁতে মৃত্যুক
তুলছ কৰি যুঁজ দিবলৈ ওলাই আহিব।

এই প্ৰতিবেদন পঢ়াৰ অন্তত চিন্তিত লেফটেনাণ্ট গৱৰ্নৰে জানিব
খুজিলে যে, বীৰসা সম্পৰ্কে মুণ্ডাহঁতৰ মনত অবিশ্বাস আক সংশয়-সন্দেহ
সৃষ্টি কৰাৰ উপায় কি।

এই জিজ্ঞাসাৰ উত্তৰত মিয়াৰ্চে জনালে : ডাক্তৰৰ দ্বাৰা পৰীক্ষা
কৰাই বীৰসাক উদ্ভাদ বুলি প্ৰতিপন্ন কৰিব লাগিব।

আক লগে লগে বাঁচীৰ কমিশ্যনাৰে ডাক্তৰ বজাৰ্সক মতাই অনালে।

ডাক্তৰ বজাৰ্সে কমিশ্যনাৰক ক'লে, আপুনি কোৱা মতে মই
ছাৰ্টিফিকেট লিখিব নোৱাৰিম।'

'কিয়ন ?'

‘বীৰসা উদ্ভাদ নহয়।’

‘কিন্তু সি নিজক ভগৱান বুলি কয়।’

ৰজাৰ্স বিবক্ত হ’ল। তেওঁ কিঞ্চিত কঠুৱা মাতেৰে ক’লে, ‘এয়া ইঅ’ৰোপ নহয়। প্ৰাচ্যদেশ। যিশুও আছিল প্ৰাচ্যদেশীয়। তেৱেঁ নিজক অলৌকিক শক্তিৰ অধিকাৰী বুলি ভাবিছিল।’

‘যিশুৰ লগত বীৰসাৰ তুলনা !’

‘নহয়। মই ক’ব খুজিছোঁ যে—যিশুক কোনেও পাগল বুলি ভবা বা কোৱা নাছিল। কোনোবা এজনে নিজক অলৌকিক শক্তিৰ অধিকাৰী বুলি ভবাৰ অৰ্থ এই নহয় যে—মানুহজন পাগল। তত্পৰি, মানুহজনৰ লগত কথা পাতি মোৰ ধাৰণা হৈছে যে—মানুহজন, অৰ্থাৎ বীৰসা তেনেই প্ৰকৃতিস্থ, স্বাভাৱিক আৰু বুদ্ধিমান। মুণ্ডা লোকসকলৰ প্ৰতি বীৰসাৰ মৰম অতি আন্তৰিক, প্ৰকৃততেই আন্তৰিক।’

‘তেনেহ’লেনো সি চৰকাৰৰ বিৰুদ্ধে মুণ্ডাইঁতক উত্তেজিত কৰি তুলিছে কিয় ? তাৰ এই জঘন্য কাৰ্য্যৰ ফলত—অতি উদাৰ তথা শ্ৰায়ৱান বৃটিছ চৰকাৰৰ বিৰুদ্ধে অতি অশ্ৰায় কাৰ্য্যৰ ফলত যে তাৰ অতিকৈ’ মৰমৰ মুণ্ডাইঁতেই বিপদত পৰিব—সি নাজানেনে ?’

ডাক্তৰ ৰজাৰ্চে শান্ত ধীৰ কণ্ঠেৰে ক’লে, ‘মিস্টাৰ কমিশ্যনাৰ, মই বা আপুনি—আমি মুণ্ডা নহওঁ। বীৰসাই হয়তো কথাটো এনেকৈ ভাবিছে যে—মুণ্ডাইঁতৰ আকনো কি অতিবিক্ত বিপদ হ’ব পাৰে ? সিহঁতৰ বাসভূমি এতিয়া বহিৰাগতৰ অধিকাৰত। নিজ বাসভূমতে সিহঁত পৰবাসী ! আৰু এই যে বহিৰাগতহঁত উৰি আহি জুৰি বহিছে, ইমান ডকা-ইঁকা দিছে, সেয়া—আমিয়েই যুগুত কৰা আইনৰ সহায়তহে।’

‘আইনে মুণ্ডা বা আন মানুহত প্ৰভেদ পাৰ্থক্য নকৰে।’

কমিশ্যনাৰে কককাই উঠিলে।

‘সেই কথা আইনৰ কিতাপতে সীমাবদ্ধ। কামত কি হয় নহয়, আপুনি বঢ়িয়াকৈয়েই জানে। মুণ্ডাইঁতে বাংলা, হিন্দী, ইংৰাজী নাজানে নুবুজে। বিচাৰকে মুণ্ডাবী ভাষাৰ যোগেদি মুণ্ডা লোকৰ বিচাৰ নকৰে।

কেহ যেতিয়া চলি থাকে, আচামীয়ে, অভিযুক্তই কি কয়, বিচাৰকে তাৰ এটা শব্দও বুজি নাপায়। ইপিনে দোৱনীয়াবৰ ধুমুৰ মিছাৰ এটা বৰ্ণও অভিযুক্তয়ো বুজি নাপায়। গতিকে সি প্ৰতিবাদো কৰিব নোৱাৰে। কুৰ্মৰ ফলত কি হয়, আপুনি জানেই। আপুনি জানেই যে—আনৰ খেতি-পথাৰৰপৰা ছপাইচাৰ বস্তু বোটলাৰ অপৰাধতো মুণ্ডাৰ ছবছৰীয়া কাটেকাদেশ নোহোৱা নহয়।’

‘গড্ !’

‘এতিয়া—বীৰসাই যদি ভাবে, এই বুটিছ-শাসনত মুণ্ডা লোকসকল যিমান বিপদগ্ৰস্ত হৈ পৰিছে, তেনেকুৱা বিপদগ্ৰস্ততাৰ সন্মুখীন মুণ্ডা জনসাধাৰণ তাৰ আগতে কেতিয়াও হোৱা নাছিল, তেনেহ’লে—ইয়াকিউজ মি, মই তাক দূষিব নোৱাৰোঁ, তাক মই একোপধ্যেই জগৰীয়া বুলি ভাবিব নোৱাৰোঁ।’

‘হো—ৱাট্ আৰ য়া টকিং ?’

‘এজন ইংৰাজ হিচাপে, ক্ৰাউনৰ এজন বিশ্বস্ত কৰ্মচাৰী হিচাপে মই তাৰ মনোভাৱ সমৰ্থন নকৰিব পাৰোঁ; কিন্তু তথাপি তাক দোষ দিব নোৱাৰোঁ। বীৰসাই তাৰ ভক্ত তথা সমৰ্থকসকলৰ মনত আত্মবিশ্বাসৰ সৃষ্টি কৰিবলৈ সক্ষম হৈছে। এয়ে মুণ্ডাৰ জীৱনত প্ৰথম বাৰৰ বাবে উপলব্ধি হৈছে যে মুণ্ডা—মুণ্ডা হিচাপে গৰ্বিত হ’ব পাৰে। ইমান কাল খৰি মুণ্ডা-জনমৰ বাবে মুণ্ডাই নিজক নিজেই জগৰীয়া কৰিছিল।’

‘বীৰসাই আপোনাকো গৰখীয়া-নাম শিকিয়েই দিলেনে ?’

‘মিস্টাৰ কমিশ্যনাৰ, তাৰ লগত কেই দিমমান কথা পাতিলে— আপুনিও কিজানি একেগৰ্ভীকে হ’ব।’

‘অথচ—আপুনি হ’ল আ ম্যান অভ্ চাইয়েল !’

‘সেই কাৰণেহে তাক পাগল বুলি ক’ব পৰা নাই।’

‘তেনেহ’লে তাক সাধাৰণ অপৰাধীৰ দৰে গণ্য কৰিহে বিচাৰ কৰিব লাগিব। বীৰসাৰ প্ৰতি মুণ্ডাইঁতৰ এই বিশ্বাসক চূৰ্ণ কৰিব লাগিবই।’
ইটচ্, আ মাস্ট্ !

‘সেইয়া আপোনাৰ বৃদ্ধ-বিবেচনাৰ কথা । কিন্তু—’

‘কি ?’

‘বিচাৰ কাৰ্য্যত বিলম্ব নকৰিব । দীৰ্ঘশূত্ৰিতাক পৰিহাৰ কৰিব ।
যদি সম্ভৱ হয়, মুণ্ডাৰী জনা অথচ মুণ্ডাসৱক জানোৱাৰ বুলি নভবা
কাৰোবাৰ দ্বাৰা বিচাৰ কৰাব ।’

বজাৰ্জে বিদায় ল’লে ।

আক কমিশ্যনাৰে তেতিয়াই মনতে খাটাং কৰিলে যে বঙা ঘোঁৰাত
উঠি অহা এই বেপি-কটা বজাৰ্জক অনতিপলমে বদলি কৰিব লাগিব ।

কমিশ্যনাৰ ছাহাবে খবৰ ল’লে যে জেল-কৰ্মচাৰীহঁতৰ মাজত কোনে
ভালকৈ মুণ্ডাৰী জানে । খবৰ লৈ জানিব পাবিলে যে, মেডিকেল
এছিষ্টেণ্ট অমূল্যাবাৰুৱে জানে । মেডিকেল স্কুলৰপৰা ওলোৱা তৰুণ
বাঙালী-ডাক্তৰ অমূল্য ।

অমূল্যক লগত লৈ কমিশ্যনাৰ মহোদয় বীৰসাই কাষ চাপিলগৈ ।

চকী এখনত বহিল তেওঁ । বীৰসাই অমূল্যলৈ চালে । তাৰ ওঁঠৰ
কোণত ফুটি উঠিল মুছ হাঁহিব বেখা ।

কমিশ্যনাৰে অমূল্যক ক’লে, ‘সোধা তাক, সি মুণ্ডাহঁতক উদ্ভেজিত
কৰিছে কিয় ।’

অমূল্যই একো নো ক’বলৈ পাওঁতেই বীৰসাই কৈ উঠিল, ‘মই
মুণ্ডাসৱক উদ্ভেজিত কৰি তোলা নাই ।’

‘কি কথা ! তুমি ইংৰাজী জানা ?’

‘মোৰ কাইলত সেই কথা লিখা নাই, নহয় ?’

‘এ—লিখা নথকা নহয়, আছে । যৎসামান্ত জানা বুলি ।’

‘ঠিকেই লিখা হৈছে ।’

‘জেনেৰ’লে ডাক্তৰ ছাহাবক কৈছিল কিয় যে—নহয় নহয়, ডাক্তৰ
ছাহাবেই কৈছিল—কিয় কৈছিল যে মুণ্ডাৰী জনা বিচাৰক লগত ?’

‘কিয় নক’ব ?’

‘তুমি দেখোন ইংলিছ বুজি পোৱা !’
 ‘বিচাৰ—অকল মোৰেই হ’বনে ?’
 কমিশ্যনাৰ মহোদয়ে এই কথাৰ উত্তৰ নিদিয়াকৈ মনে মনে থাকিল ।
 তেওঁ অশ্রু কথালৈ বাগবিল ।
 ‘চালকাড়ত তুমি কি কৰি আছিলি ?’
 ‘কি কৰিছিলোঁ ?’
 ‘মুণ্ডাইঁতক উতঙাই আছিলি ।’
 ‘ধৰ্মৰ কথা কৈ আছিলোঁ ।’
 ‘ধৰ্মৰ কথা কোৱাৰ তুমি কোন ?’
 ‘মই যে মুণ্ডাসৰৰ ভগৱান !’
 ‘এই কথা যে সত্য নহয়, তুমিও জানা ।’
 ‘তেনেহ’লে কোন কথা সত্য ?’
 ‘তুমি ভগৱান-টগৱান একো নোহোৱা । তুমি মুণ্ডাইঁতক ধৰ্মৰ কথা
 কোৱা নাছিলি, সিহঁতকু বাজবোহলৈহে উচটাইছিলি, মুণ্ডা মানুহ-
 বিলাকক উত্তেজিত কৰি তুলিছিলি ।’
 ‘মই ভগৱান । মই তাহাঁতক ধৰ্মৰ কথা কওঁ ।’
 ‘তেনেহ’লে ইয়াত বন্দী হৈ আছাহি কিয় ?’
 ‘বন্দী হ’ল বুলি কোনোবা ভগৱান হ’ব নোৱাৰেনে ?’
 ‘নহয়, নোৱাৰে ।’
 ‘যিহু বন্দী হোৱা নাছিল ? তেওঁৰ বিচাৰ হোৱা নাছিল ? তেওঁ
 মৃত্যুদণ্ডেৰে দণ্ডিত হোৱা নাছিল ?’
 ‘তুমি উদ্ভাদ, প্ৰতাৰক, মুৰ্খ ।’
 ‘এয়া যোৰ কথাৰ উত্তৰ নহ’ল ।’
 ‘উত্তৰ দিবলৈ মই তো বাধ্য নহওঁ ।’
 ‘তেনেহ’লে আমি কথা পাতিছোঁ কিয় ?’
 ‘তুমি অবশ্যত মুণ্ডাইঁতৰ অধিকাৰৰ দাবীত, খাজনা বন্ধ কৰাৰ
 বিৰুদ্ধত আন্দোলন অহুষ্ঠিত কৰিছা ।’

‘উত্তৰ দিবলৈ মই তো বাধ্য নহওঁ।’

কমিশ্যনাৰ মহোদয়ে কেইমুহূৰ্ত্তনানলৈ জৰুৰীতে চাই থাকিল, তাৰ পাছত ক’লে, ‘তোমাৰ বিচাৰ কৰা হ’ব। প্ৰকাশ্য বিচাৰ। তাতেই প্ৰমাণিত আৰু প্ৰকাশিত হৈ যাব যে তুমি এটা প্ৰতাপক। মুণ্ডাইতেও পদে-প্ৰমাণে জানিব কথাটো।’

‘ভাল।’

‘যদি আত্মপক্ষ সমৰ্থন কৰিবলৈ বিচাৰা—উকিল পাবা।’

‘উকিল?’

‘ওঁ, উকিল। বৃটিছ-বিচাৰ অত্যন্ত ধৰ্ম-সংগত আৰু শাস্ত্ৰসংগত। বাদী আৰু বিবাদী—দুয়ো পক্ষয়েই উকিল পায়।’

মুছকৈ হাঁহিলে বীৰসাই।

‘মোক উকিল নালাগে।’

‘কিয়?’

‘সদায় দেখি আহিছো, উকিল নলগালে মুণ্ডাই ফাটেক খায়, উকিল লগালে হয় জেল। গতিকে এইবাৰ উকিল নোলোৱাকৈ কি হয় চাৰ্বেইচোন। ফলাফল যিস্থলত একেই হ’ব—মাজত মাহ-খোৱা উকিল এটাক লাগিছেনো কিয়?’

কমিশ্যনাৰে ওলাই যাবলৈ খোজ ল’লে। অমূল্যও ওলাই গ’ল বীৰসাৰ ছে’লৰপৰা, কমিশ্যনাৰৰ পিছে পিছে।

কমিশ্যনাৰে অমূল্যক ক’লে, ‘লুক আফ্টাৰ হিম্, বাবু।’

‘ইয়েছ স্তাৰ।’

‘উদ্ধত, অসভ্য! মই তাক আদালতৰ কাঠগৰাত নিশ্চয় দিয় কৰাম, তাৰ ভেদ ভাঙি দিম—পাবলিকে নিজেই জানিব সি কিমানৰ কি, সি যে এটা প্ৰতাপক।—লক্ষ্য ৰাখিবা, একোপধ্যে অনুস্থ নহয় যেন সি।’

‘ইয়েছ স্তাৰ।’

‘কি আচৰিত বেপাৰোৱা সাইস! কিমান যে ঔদ্ধত্য তাৰ!’

অমূল্যই কোনো মন্তব্য নকৰিলে।

গধূলিৰ পাছত অমূল্য পুনৰ বীৰসাৰ ওচৰলৈ গ'ল।

‘কি লাগে ? কিয় আহিলা ?’

‘একো নালাগে। তোমাক চাবলৈহে আহিলোঁ।’

‘কিয় ?’

‘তুমি অসুস্থ নোহোৱালৈ লক্ষ্য ৰখাটো মোৰ স্পেশ্যাল ডিউটি।’

অমূল্যই বীৰসাৰ হাত এখনত লাহেকৈ ধৰিবলৈ লওঁতেই বীৰসাই
তলসূৰীয়াকৈ ক’লে, ‘মোক লুচুৰা তুমি। তুমি দিকু।’

‘নহয়, বীৰসা, নহয়।’

‘তুমি দিকু—বহিৰাগত—’

‘বীৰসা, মই—’

‘কিহৰ কাৰণে দিকু হ’লা ক’বানে ? খাবা বুলি পিন্ধিবা বুলি
দোলাত উঠি যাবা বুলি ঘোঁৰা বাগী চলাই হাওৱা খাবা বুলি ৰায়হাহাব
ৰায়বাহাদুৰ বোলাবা বুলি ধনত শিতান দি থাকিবা বুলি—নে ?’

‘নহয়—’

‘মোৰ সৈতে তুমি আৰু নামাতিবা। ময়ো তোমাৰ লগত আৰু
নামাওঁ। তুমি যাক জানিছিলি, সেই বীৰসা আৰু নাই ; মই যাক
জানিছিলোঁ, সেই অমূল্যও আৰু নাই।’

‘নহয় বীৰসা, তুমি সেইজন বীৰসায়েই হৈ আছা।’ তুমি যে এদিন
মাগুমান পুৰুষ হ’বা, তেতিয়াই মই তাৰ উমান ল’ব পাৰিছিলোঁ।’

‘এটা উপকাৰ কৰিব পাৰিবা ?’

‘তোমাৰ ? কোৱা বীৰসা, কি উপকাৰ।’

‘চৰকাৰে কি কি ব্যৱস্থা লৈছে, মোক ক’ব পাৰিবা ? মই জানো,
চৰকাৰে ব্যৱস্থা হাতত ল’ব। জানিছিলোঁ মই, গোহালিত জুই লগাব
কথা চৰকাৰে নজনাকৈ নাথাকিব। ধোঁৱাই গুলুম বন্ধা দেখিয়েই
চৰকাৰে জুই লগা বুলি জানিব।’

‘ক’ব তোমাক। পিছে—জুই-চাবি দিলেৰ পাছত।’

‘ঠিক আছে, হ’ব। এই অৱস্থা-ব্যৱস্থা এতিয়া চলি থাকিব।’

‘শুনিলো—বিচাৰ হেনো খবতকীয়া কৈয়েই হ’ব।’

‘নাই, নহ’ব।’

‘নহ’ব—?’

‘নহ’ব।’

‘কিয় ?’

‘নিশ্চয় নহ’ব !’

বীৰসাই লাহেকৈ ক’লে, মূৰ জোকাৰিলে, কম্বলখন টানি লৈ, কাতি হৈ শুই বাঁও কিলাকুটিখন মজিয়াত লগাই হাতৰ তলুৱাকে শিতান কৰি ল’লে। তাৰ প্ৰতিটো ভংগী, মূৰ কাতি কৰা, চাৱনি, আঙুলি লবোৱা আদি সকলো অংগ-ভংগীৰ মাজতে অসম্ভৱ আত্মবিশ্বাস, স্থিৰতা, ব্যক্তিত্ব, আৰু—আৰু—আৰু জ্ঞান—সি জানে, সি যে কিমান ক্ষমতাৰ অধিকাৰী—সেই জ্ঞানৰ প্ৰকাশ। অমূল্য মুগ্ধ, অভিভূত।

কিয় অভিভূত ?

ই দেখোন মুঠেই বীৰসা, বীৰসা দাউদ ! হতভগীয়া ছুগানা মুণ্ডাৰ ছৱালটো ! পঢ়া-লিখাৰ মনেৰে চাইবাসালৈ গৈছিল। মিশ্ৰনলৈ। আছিল নাও-পেটা, ভাতে-হেঁচা। কাঁহীয়ে কাঁহীয়ে ভাত টিলিকিতে উবাই দিছিল, চকুৰ পচাবতে কাঁহীৰ ভাত কম্বুৰ দৰে উৰি গৈছিল। পটলুন কেনেকৈ পিন্ধিব লাগে তাকো নাজানিছিল। অমূল্যই তাক ভাটো শিকোৱা দি শিকাইছিল তাৰ জীৱনৰ নজনাৰোৰ।

মিশ্ৰন এৰি অহাৰ পাছৰপৰা কিমান বাট পাৰ হ’ল বীৰসাই ? কিমান কাঁইটীয়া পথ পাৰ হৈ আজি এই পথ পাইছেহি সি ? কেৰেকৈনো সি মুণ্ডাবীসকলক ভবসা দিয়ে, সূৰ্য্যটোক ধাপ মাৰি ধৰিলে সিহঁতেও আকাশ ঢুকি পাব পাবে বুলি ?

বীৰসাই পুনৰ ক’লে, ‘বিচাৰ খবতকে নকৰে। আগে কৰিছেনে কেতিয়াবা ? কৰা নাই, নকৰে, নকৰিব।’

‘বিচাৰ কৰাত দীৰ্ঘসূত্ৰিতা কৰিব, পলম কৰিব—তুমি জানিছা নে কি ? বীৰসা, বীৰসা—তুমি সঁচাকৈয়ে প্ৰশ্বেষ্ট নে ?’

বীৰসাই তাৰ হাতখনেৰে তাৰ চকুৰুবি ঢাকি ধৰিলে। ক'লে, 'মুণ্ডাসৱৰ, কোলসৱৰ, ওবাওঁসকলৰ, চৰ্দাবহঁতৰ বিচাৰ কাহানিও খবতকে হৈছেনে? হোৱা দেখিছানে? হাজোতত ভৰাই থয়, প্ৰমাণ নিমিল হয়, কেছ সজাই-পৰাই চকুতলগা বিধৰ কৰি তোলোঁতে ঢেৰ সময় লয়, কয়দীহঁত দাঁতে-জাপৰে লগা হয়, হাল্লাক-পৰিধান হয়, এইবোৰ দেখোন হাতৰ তলুৱাখনক জনাব দৰে জনা কথা। এইবোৰ জানো দেখিছে ক'লোঁ যে মোৰ বিচাৰ কৰাত দেবী হ'ব। ক'লোঁ বুলি যদি প্ৰফেট হ'লোঁ, তেনে প্ৰফেট—ভৱিষ্যদ্বক্তা। কিন্তু...'

‘কি?’

‘মনত ৰাখিবা, মই—মই মুণ্ডাসৱৰ ভৱিষ্যৎ সত্যে সত্যে জানো। আক কেৱল মইহে জানো। আন কেৱে নাজানে।’

বীৰসাই ঠিক কি ক'ব খুজিছে, অমূল্যই ঠাৱৰ কৰিব নোৱাৰিলে। যিসকল লোকৰ বৰ্তমান নাই, আছে কেৱল অতীত, সিসকল লোকৰ ভৱিষ্যৎনো কি থাকিব পাৰে? অতীত-বৰ্তমান-ভৱিষ্যৎ পৰস্পৰৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল নহয় জানো?

বীৰসাই অমূল্যক ক'লে, ‘মোক কৈ যাবা কিন্তু।’

অমূল্যই কোনো উত্তৰ দিয়া নাছিল। অমূল্য হৈ পৰিছিল চিন্তাময়। গভীৰ চিন্তাবে আচ্ছন্ন।

বীৰসাক প্ৰথমবাৰ ধৰি আনিবলৈ গৈ যেতিয়া পুলিছ কেইজন তাক নধৰাকৈয়েই উলটি আহিছিল, তেতিয়াৰেপৰাই অশান্তি আৰু বিক্ষোভে সকলোতে শিপাইছিল, ছোৱ-অগনিৱে উমি উমি জ্বলি আছিল। বগবী গছত জুই লগালে সেই জুই উমাজালে জ্বলে, আৰু বায়ুৰ সহায় পালে সেই উমাজালে জ্বলা জুইৰেপৰাই বিৰাট বনানি বিয়পি পৰে।

তেতিয়াৰেপৰাই মুণ্ডা জনসাধাৰণৰ গাঁও-পঞ্চায়ত সমূহত আলোচনা-বিলোচনাৰ উজ্জান উঠিছিল খুব, বায়ু আছিল অতি উত্তপ্ত। মিস্ত্ৰী বা লাস্টিয়ে সেই কথাৰ আটাইখিনি ঠাৱৰ কৰিব পৰা নাছিল, নাজানিছিল।

খেবোৱাৰ আৰু মূলকই লড়াইত মিসকলে ভাগ লৈছিল, সেই
বয়সিয়াল মুণ্ডাসকলে কৈছিল : আমাৰ মুণ্ডাসৰে কোনোদিনে সুবিচাৰ
পোৱা নাই, সুবিচাৰ হোৱা নাই হে। চোৱা, বীৰসা ভগৱানে যত কথা
আমাৰ্কে কৈছে, সেই কথাত এই কথাটোও নাই কোৱা নে ?

‘কি কথা ?’

‘ৰজা জমিদাৰ দিকু ৰাজপুত আহীৰ বাস্তগ গোঁসাই—চবে চৰকাৰৰ
লগত ইকট্টা—চামিল হৈ থাকে যে—?’

‘হাঁ, কৈছে ভগৱানে এই কথা।’

‘মুণ্ডাক লৈ যত কথা হয়, চবতে চৰকাৰে মিছনাৰি ৰাজা জমিদাৰক
মদত দি ক’বে—?’

‘হুক কথা।’

‘মুণ্ডাসৰৰ খাজনা বাঢ়ে।’

‘হুক কথা।’

‘আদালতও উ চৰৰ দলত হে ! একদম বহুত আৰজী জনালে তেহে
মুণ্ডাদেশত চাহাব আহে। আহি খানা-পিনা-চিকাৰ কৰি চলা যায়।’

‘চলা যায়।’

‘বিচাৰ কৰে দিকুহঁতে, বাবুহঁতে।’

‘বাবুহঁতেহে।’

‘যাতে জমিদাৰৰ ভঁৰালত ধান উঠে, বাবুহঁতে তেমতে বিচাৰ কৰেহে !’

‘হাঁ, তেমতেহে বিচাৰ কৰে !’

‘দৰোগা কি গাঁৱত নাহে ? আহে। আহে মানকিহঁতক মদত
দিবৰ বাবে আৰু জেপ গধুৰ কৰাব বাবে।’

‘হুক কথা।’

‘ভগৱান বলাহে, এনে কৰি চলা সম্ভৱ না—আসম্ভৱ।’

‘না, না। সম্ভৱ না—আসম্ভৱ।’

‘খুন্না একটা উঠিব, আৰু সেই খুন্নাই এই অতিপাতক অভিযানৰী
চৰকাৰক উকুৱাই লৈ যাব—এয়া ভগৱানৰ কথা।’

বীৰসাই নাজানিছিল, প্ৰথমবাৰ তাক ধৰিবলৈ গৈ যেতিয়া তাক নধৰাকৈয়েই পুলিছ উভতি গৈছিল, তেতিয়াৰেপৰাই এনেবোৰ কথা পঞ্চায়তসমূহত হৈ আছিল। ‘ভগৱান বলাছে’ অৰ্থাৎ ‘ভগৱানে কৈছে’ বুলি কৈ কথা থকা সকল আছিল বহু যুদ্ধতে অভিজ্ঞ, প্ৰবীণ, ক্ষত-বিক্ষত বগুৱা। বীৰসাই একেবাৰে একোৱেই নাজানিছিল বুলি কোৱাটো ঠিক নহ’ব, কিছু কিছু কথা তাৰ কাণতো নপৰাকৈ নাছিল। কিন্তু অবশ্যত ধুমুহা বলিলে আটাইবোৰ গছৰ পাত একেলগে কোবাল বতাহত পাক খাই খাই উৰে। সেই উৰণীয়া পাতবিলাকৰপৰা শাল-চেপ্তন কেহেক-কেঁচেক পলাশ-মদাৰৰ প্ৰভেদ-পাৰ্থক্য কৰাটো টান। মুণ্ডাসৰ জীৱনত যি ধুমক’লা ধুমুহা উঠিছিল, সেই ধুমুহাৰ কোবাল বতাহৰ বোকাচাত উঠি মুণ্ডাৰ মৰিমূৰ হোৱা জীৱনৰ লক্ষ-হেজাৰ কথাই ডেউকা মেলিছিল।

কোন কথাটো বীৰসা ভগৱানৰ, আৰু কোনটো কোন চৰ্দাৰৰ, তাৰ প্ৰভেদৰ বুজ লোৱা টানেই আছিল। ৰাস্তাৱিকতে টান। আৰু ছেগ বুজি, পৰ বুজি, কথাৰে কোবাই উকুৱাই নিবলৈ, কথাৰে জুই জলাবলৈ, অভিজ্ঞ আৰু প্ৰবীণ চৰ্দাৰহঁতৰ তুলনা বিচাৰি পাবলৈ নাই।

বীৰসা বয়সত তৰুণ। আৰু, ক’বলগীয়া আছে তাৰ চেৰ। সেইদেখি, মুণ্ডা ৰাইজক কেৱল কথাৰে কোবাই উকুৱাই নিবলৈ তাৰ কোনো আৱশ্যক হোৱা নাছিল।

কদাপিও হোৱা নাছিল।

এইবোৰ কথা-কাণ্ড আগতেই ঘটিছিল। তাৰ পাছতহে বীৰসা গ্ৰেপ্তাৰ হৈছিল।

এতিয়া অমূল্যই খবৰ কঢ়িয়াই লৈ আছিল যে খুন্টি আৰু ভায়াৰ থানাত অধিক সংখ্যাত কন্সটেবল মোতায়েন কৰা হৈছে। বন্দুগাৱৰ জমিদাৰ জগমোহন সিঙক আৰু কোচাঙৰ ৰাইজক পৰ দিবলৈ আৰু সেই অঞ্চলত কি হৈছে-নহৈছে তাৰ লেখ ল’বলৈ ডিষ্ট্ৰিক্ট বিজাৰ্ড ক’ৰ্ণৰ চৱিহাজন চিপাহী বন্দুগাৱলৈ ঢপলিয়াই গৈছে।

বেভাবেও লাস্টিক পৰ দিবলৈ এটা সৈন্ত ডিটাচমেণ্ট মুবছলৈ গ'ল ।
বাঁচীৰ ডেপুটি কমিশ্যনাৰে সেনাবাহিনীৰ এটা কম্প্যানিকে খুজি
পঠিয়াইছিল । তেওঁৰ ভয়, বিক্ষুব্ধ মুণ্ডাইতে সিংভূমৰ অগ্ৰাণ্য ঠাইতো
জুই নিশ্চয়েই জ্বলাবগৈ ।

কিন্তু বাঁচীৰ কমিশ্যনাৰে ডেপুটি কমিশ্যনাৰৰ সেই প্ৰস্তাৱ নাকচ
কৰি দিলে । তেওঁৰ বক্তব্য হ'ল : চালকাড় আৰু অগ্ৰাণ্য গাঁৱত পাঁচ
মাহ ধৰি স্পেছ্যাল ফ'ৰ্স বলৱৎ ৰাখিলে অশান্তি বাঢ়িব । এই গাঁওবিলাক
বৰ জন-বিৰল । আৰু অধিবাসীহঁতো দুখীয়া । সিহঁতে এই স্পেছ্যাল
ফ'ৰ্সৰ ব্যয়ভাৰ বহন কৰিব নোৱাৰিব ।

পিছে—মুণ্ডাইতৰ উদ্দেশ্য আৰু লক্ষ্য যে 'বিদ্ৰোহ', সেই কথাত
কমিশ্যনাৰ মহোদয়ও একেবাৰে নিঃসন্দেহ । মুণ্ডাইতৰ সভা-সমাবেশ আৰু
উদ্ভেজনাপূৰ্ণ আলোচনা-বিলোচনা—তেৱোঁ তৎকালেই বন্ধ কৰিবলৈ
বিচাৰে । দহোমুণ্ডাৰ মুণ্ড এঠাই হ'লেই সেই একেটাই কথা দহোমুণ্ডে
হৈ থাকিব । বীৰসাৰ ভক্তহঁতে সভা-সমাবেশ কৰিবলৈ সচেষ্ঠ হ'বই ।
তাৰইপট্টিৰ মানকি, সবজুমুডিৰ ঠাকুৰ, আৰু চাৰিওফালৰ জমিদাৰসৱক
কৈ থোৱা হৈছে—কোন কোন কোল বা মুণ্ডা সভা-সমাবেশলৈ নাযায়
তাৰ দেখ-ভাল কৰিবলৈ, চকু দিবলৈ । এই কাম—তেওঁলোকৰে কাম ।
কৰিবই লাগিব । খৰছোৱানৰ ঠাকুৰক আৰু সিংভূমৰ সেই ডেপুটি
কমিশ্যনাৰকো অনুৰূপ নিৰ্দেশ প্ৰদান কৰা হৈছে ।

অমূল্যই আৰু ক'লে, 'বীৰসা, তোমাক যিমানখিনি ক'লোঁ, যদি
ফাদিল হৈ পৰে, মোৰ চাকৰি নোহোৱা হ'ব পাৰে । কিন্তু তথাপি
তোমাক নকৈ নোৱাৰিলোঁ । এয়া মোৰ কৰ্তব্য ।'

'কিয় ?'

'ক'ব নোৱাৰোঁ । মনত তেনেকুৱাই বোধ হয় ।'

'আৰু কিছু জানিলা ?'

'ছোটলাটৰ ওচৰলৈকো সকলো খবৰ পঠোৱা হ'ল ।

'সেই কথাও জানা ?'

‘হয়। কিন্তু তুমিও নিশ্চয় জানা, ছোটলাটেই শেষ কথা নহয়।’

‘তেওঁৰ ওপৰতো আৰু আছে ?’

‘ওঁ, আছে। বৰলাট।’

‘বৰলাট—সৱাতোকৈ ডাঙৰ ?’

‘ভাৰতত।’

‘তেওঁ কি কয় ?’

বৰলাট ছেকণ্ড লৰ্ড এলগিনৰ ওচৰত সৰুলাট, লেফটেনাণ্ট গৱৰ্নৰৰ উদ্বেগ-আশংকা বৰ অবাস্তৱ, অপ্ৰয়োজনীয় আৰু খোলাকটিৰ তাল যেনহে বোধ হৈছে। মহ মাৰোঁতে হিলৈ।

ছিম্‌লা আৰু দিল্লী বৰ দুৰণিবটীয়া। আৰু বাঁটীৰপৰা খুন্টি-তামাবো কম দুৰণিবটীয়া নহয়।

ছিম্‌লা হ’ল ভাৰতৰ গ্ৰীষ্মকালীন ৰাজধানী। তাত লাট-প্ৰাসাদৰ বিশাল ইষ্টপুৰী সদৃশ অট্টালিকাত যিমান বিজুলী চাকি জ্বলে, মেজৰ ওপৰত যিমান মদ্য আৰু খাদ্য সজাই দিয়া হয়, তাৰ ফুলনি ফুলে ফুলে জাতিষ্কাৰ কৰি তুলিবলৈ যিমানবোৰ আয়োজন কৰা হয়, সেইবোৰ আয়োজনৰ ধনেৰে সকলো মুণ্ডাৰ খুটকাটি গাঁওবোৰ ওভোতাই দিব পাৰি। তাত বহি থাকিলে—ক’লা, নগ্নপ্ৰায় মানুহ—সেইসকল মানুহৰ ক্ষুধা—সিসকলৰ ‘ঘাটো’ৰ কাঁহী—সিবিলাকৰ নিমখৰ সপোন—সিহঁতৰ নিদ্ৰাদীপ ভগাপাঁজা—সকলো অবাস্তৱ যেন লাগে।

নাহ। ছেকণ্ড লৰ্ড এলগিনে ছোটলাট ইমান চিন্তিত হোৱাৰ হেতু বিচাৰি পোৱা নাছিল। এটা বিশ বছৰীয়া চেৰা-বলিয়া উদণ্ড মুণ্ডাবী যুৱকক ইমান ভয় কৰিবলগীয়া কি থাকিব পাৰে ? আৰু—কী যে কদাকাৰ নামটো। অত্যন্ত ঐতিহ্যকটু। বীৰসা মুণ্ডা ! চেঃ।

এনেবোৰ নামৰ—দেখাত মানুহৰ নিচিনা প্ৰাণীবিলাক ক’ত থাকে ? কিয় এইবোৰ বৰ্ৰৰ-অসভ্য নামবোৰ চৰকাৰী বিপৰীত ঠাই পোৱা হয় ? কিয় এনেবোৰ কাণ্ড ঘটে ?

বীৰসাই অমূল্যবপৰা এইবোৰ কথা মনযোগৰে শুনিলে। তাৰ দৃষ্টি গাঢ় হৈ উঠিল। সি হৈ পৰিল স্বপ্নগভীৰ।

বীৰসাই ক'লে, 'আক নক'বা। আক নালাগে। তুমি আক নামাতিবা মোৰে সৈতে।'

'কিয় বীৰসা, কিয়?'

'তোমাৰ পথ, তোমাৰ জীৱন—মোৰ পথ, মোৰ জীৱনতকৈ বেলেগ।'
'জানো।'

'খৰতকীয়াকৈ বিচাৰ কৰিম—এয়া কমিশ্বনাৰ দস্তৰ কথা।'

'হ'ব পাৰে। ক'ব নোৱাৰোঁ।'

বীৰসাই ফুটেঁ-মুফুটেঁকৈ ক'লে, 'যি শিকিছিলোঁ, সকলো পাহৰি যাব লাগিব। দেহে-কেহে কথাই-কামে মই মুণ্ডাৰো মুণ্ডা হ'ব লাগিব। তোমাৰ পথ বেলেগ।'

অমূল্য ওলাই গ'ল।

কমিশ্বনাৰে বিচৰামতে কাম নহ'ল। অগাস্ট মাহত বীৰসাক গ্ৰেপ্তাৰ কৰি অনা হৈছিল। কিন্তু কেই আবস্ত কৰাত অকট'বাৰ শেষেই হৈ আহিল। অৱশেষত এদিন জাননী দিয়া হ'ল যে মুণ্ডা জনসাধাৰণৰ আগত প্ৰকাশ্য আদালতত বীৰসাৰ বিচাৰ কৰা হ'ব। বীৰসা কিমান জবস্ত প্ৰতাৰক, সেই কথা বিচাৰ কৰাৰ কালত দেখেদেখকৈ ওলাই পৰিব। প্ৰমাণিত হ'ব—বীৰসা কোনো ভগৱান-টংৱান তো নহয়ই, আনকি কোনো অসাধাৰণহো তাৰ মাজত নাই। প্ৰমাণিত হ'ব—বীৰসা হ'ল এটা অশিক্ষিত-অলগৰ্ধ—নিচেই নগণ্য উদণ্ড মুণ্ডা মাখোন।

তেও

তামাৰৰ হেড কনষ্টেবল আৰু কোচাঙৰ বুড়ামুণ্ডাই বীৰসা আৰু তাৰ লগত বীৰসাইতসকলৰ বিৰুদ্ধে গোচৰ তৰিছিল।

বন্দগাঁৱত বহি মিয়াৰ্চে সেই গোচৰৰ তদন্ত কৰিছিল। তেওঁৰ সেই তদন্তৰ ভিত্তিত কেছ দাখিল কৰা হ'ল।

মিয়াৰ্চে ডেপুটি কমিছ্যনাৰক জনালে : বীৰসাৰ আন্দোলন আৰু চৰ্দাৰহঁতৰ আন্দোলন এক আৰু অভিন্ন। মুণ্ডা চৰ্দাৰ আৰু বিক্ষোভকাৰীহঁত বীৰসাৰ এই আন্দোলনত যে লগ লাগিছেহি, সেই কথা ত বিন্দুমাত্ৰ সন্দেহো নাই।

হেড কনষ্টেবলৰ ক্ষেত্ৰত যি ঘটনা ঘটিছিল, সেই ঘটনাত কোচাং আৰু অন্ত্যাত্ম গাঁৱৰো মুণ্ডাহঁতৰ সক্ৰিয় সমৰ্থন আছিল। সকলো মুণ্ডায়েই বীৰসাৰ আন্দোলনত লগ লাগিছিলহি। একমাত্ৰ ব্যতিক্ৰম—কোচাঙৰ বুড়ামুণ্ডা।

বুড়ামুণ্ডাই যোগ দিয়া নাছিল। আৰু তাৰ কাৰণে—ইফালে যেতিয়া সি নহা হ'ল, তাক সিকলীয়া কৰিব বুলি ছমিউৱা হৈছিল।

লিখি থকোঁতে মিয়াৰ্চে ভাবিলে : বুড়ামুণ্ডাই কৈছে—ধানীটা মোৰ পিনে ব' লাগি চাই থাকে, মোৰ ওপৰত নজৰদাৰী কৰে। তাক চৰে ডবায় ছাহাব, তাৰ কুচিলা কাঁড় অতি ভায়ানক।

মিয়াৰ্চে লিখিলে : দেওকী পাঁড়ে আৰু লাউ মুণ্ডাই কৈছে, বীৰসাই হেনো মুণ্ডাবিলাকক উত্তেজিত কৰা নাছিল। সিহঁতৰ মতে—বীৰসাই মুণ্ডাহঁতক ইমানকৈ কৈছে যে কোনো বোঙা-বুড়িৰ পূজা কৰাৰ সন্ধান নাই, ভাল হৈ থাকিলেই হ'ল।—মোৰ ধাৰণা, কেথলিক আৰু এংলিকান, এই দুয়োটা মিশ্যনৰ কৰ্তৃপক্ষই যি কৈছে সেয়ে ঠিক কথা।

মিশ্যনৰ মতে : বীৰসা ইয়ালৈ উভতি আহিলে সৰ্বনাশ হ'ব ।
এতিয়া অৱস্থা আয়ত্তাধীন হৈ আছে ঠিকেই, কিন্তু সামান্য ফিৰিঙতিয়েই
বিৰাট জুই জ্বলোৱাৰ পক্ষে যথেষ্ট হ'ব । অলপ ইফাল-সিফাল যেন
দেখিলেই মুণ্ডাইঁত দলে দলে বীৰসাৰ আন্দোলনত চামিল হ'বগৈ ।

মিয়াৰ্স এইখিনিতে ব'ল ।

কলমডাল হাতত লৈ বহুতো পৰলৈকে আকাশ-পাতাল ভাবি থাকিল ।

কিবা বাদ পৰিলনে ?

আকৌ পঢ়ি চালে প্ৰতিবেদনখন ।

নাই, ঠিকেই আছে । আজিলৈ ইমানলৈকে লিখি পঠিওৱা যাওক ।

মিয়াৰ্সৰ এই প্ৰতিবেদনক ডেপুটি কমিশ্যনাৰ মহোদয়ে প্ৰকৃত তথা
সত্য বুলি মানি ল'লে । যিবোৰ অপৰাধৰ ভিত্তিত বীৰসাৰ নামত
গ্ৰেপ্তাৰী পৰোৱানা জাৰী কৰা হৈছিল, সেই একেইবোৰৰ ভিত্তিত তাৰ
বিচাৰৰ ব্যৱস্থা কৰা হ'ল ।

ডেপুটি কমিশ্যনাৰে এবাৰ ভাবিলে : বীৰসা আৰু বীৰসাইতহঁতে
সম্ভাৱ্য সৃষ্টি কৰা বুলি মুণ্ডাইঁতেই তাৰ বিৰুদ্ধে অভিযোগ উত্থাপন কৰাৰ
ভিত্তিত বিচাৰৰ বন্দৱস্ত কৰা হওক । তাৰ পাছত পুনৰ ভাবিলে :
নহয়, সেই কেছ নিটিকিব পাৰে ।

পিছে—বিচাৰৰ ঠাই বাঁচীৰপৰা খুন্টিলৈ লৈ অহা হ'ল । মুণ্ডাইঁতৰ
চকুৰ আগত বিচাৰ কৰা হ'ব বীৰসাৰ । মুণ্ডাইঁত বীৰসাৰ প্ৰবন্ধনাৰে
ভোল গৈছে । বীৰসা সিহঁতৰ ত্ৰাণকৰ্তা দোভা-বিধতা—এই মোহনী
ভাং খুৱাই সি মুণ্ডাইঁতক মুহিছে । এতিয়া—তেনেই নিকৃষ্ট এটা
অপৰাধীক বিচাৰ কৰা দি বিচাৰ কৰি মুণ্ডাইঁতক চমজাই দিয়া যাব যে
সিহঁতৰ বীৰসা নামৰ ভগৱন্তটো এটা কেও-ক'তো নমনা নগণ্য সাধাৰণ
কমতালোভী প্ৰবন্ধক মাথোন ।

বিচাৰৰ তাৰিখ শাৰ্ঘ্য কৰা হ'ল ২৩ তাৰিখ ।

২৩ তাৰিখৰ বাতিৰ পৰতে কৰ্ণেল গৰ্ভনে—বহু দূৰ-দূৰাস্থৰপৰা, পাহাৰৰ গা বগাই, কাষেদি, নামনিয়েদি, নৈৰ পাৰে পাৰে, হাবি ফালি ফালি, হাজাৰ-বিজাৰ নেজালতৰা অহাদি যেনিবা পোহৰৰ সহস্ৰ সমদল আগবাঢ়ি অহা চকুৰে জুই-আঙনি দেখাদি দেখা পালে। দেখি কৰ্ণেলে দাবোগাক সুধিলে, ‘সেইবোৰ কি—?’

‘হুজুৰ, মুণ্ডাইঁত আহিব ধৰিছে।’

‘মুণ্ডাইঁত।’

‘হয় হুজুৰ। কমিছনাৰ ছাহাবে তেনেকৈয়েই কৈছিল।’

‘কি কৈছিল?’

‘তেওঁ কৈছিল—মুণ্ডাইঁত দলে-বলে আহক, আক আহি—বীৰসাৰ বিচাৰ চাওকহি।’

‘ইম্মান মুণ্ডা।’

‘হুজুৰ, এয়া কেৱল ওহাৰে।’

অৰ্থ—?’

‘হুজুৰ, এয়া কেৱল আৰম্ভণিহে। এতিয়াও আটাইবোৰে খবৰেই পোৱা নাই। খবৰ পালে ইফালে-সিফালে এশমাইল আঁতৰৰপৰাও আহিব হুজুৰ। ইহঁত পঙ্গপালৰ বংশধৰ। খবৰ পোৱালৈহে কথা!’

‘খবৰ পায় কেনেকৈনো ইমান দূৰত থকাইঁতে?’

‘আমি এই কথা—কমিছনাৰ ছাহাবে কোৱা কথা, তেওঁৰ হুকুম মতে মাত্ৰ খনদিয়েক গাঁৱৰ মানুহিকেটাক কৈছিলোঁ। ইহঁতৰ হুজুৰ টেলিগ্ৰাফ নায়ো-নালাগেও। পাহাৰৰ ওপৰত উঠি জুই লগাই দিয়ে, জুই দেখি জানিব লগাখিনি জানি যায়, জুয়েই জনাই দিয়ে।’

‘আহিব লাগিব যে—সেই কথাটোনো জনায় কেনেকৈ?’

‘সিহঁতমুখাই এইবোৰ কিটিপ বৰ ভালকৈ জানে। পঢ়া-লিখাৰ সঁচা নাথাকিলেও কি হ’ব—জলী তো—? কেতিয়াবা তিনিকুৰা জুই জলায়, কেতিয়াবা হুকুৰা, কেতিয়াবা চাবিকুৰাতো জুই দিয়ে। তাৰেই নিহঁতে সঠিক জানি লয় ক’লৈ যাব লাগিব, বাঁচী নে ভাৰাৰ নে বোগোতা নে—’

‘আক ‘নে’ নেলাগে, এইবাৰ ‘হেঁ’ হওক ।’

‘হয় হজুৰ ।’

‘আহিব বুলিও ইমান মুণ্ডা আহিবনে ?’ আলাবাহু কৰ্ণেল গৱৰ্ণৰৰ মুখত পানী নোহোৱা হ’ল ।

‘ক’লৌৱেই নহয় হজুৰ, ইহঁত হ’ল পঙ্গপালৰ দৰে । এয়া হৰিকথাৰ আবস্ত হ’লহে মাথোন হজুৰ, কীৰ্তন আবস্ত হ’বলৈ এতিয়াও চাই থাকিব লাগিব । আজি মাত্ৰ আ’স্তগি, কালিলৈ চাব কি ওৱাদানি ! চাব—কালিলৈ পালে পালে কিমান পায়হি । তেতিয়া বৰ পাহুৱালেও পদাপাল দেখিব হজুৰ । বীৰসাক দেখা পাব জানিলে ইহঁতৰ ল’ৰা-বুঢ়া ডেকা-গাভৰু এটাও আক ঘৰত নাথাকে । ঢপলিয়াই অহাহঁতে বাটৰ ঢুকাৰ গছ-গছনি চাহি-মুহি আহিব—যাতে নজনাই বাট বিচাৰি পায় তাৰ বাবে । আক তাৰ ফলত নিমিষতে আনবিলাকে জানি যাব কোন পিনে কেনি পোনাৰ লাগিব ।’

‘কিবা হাতিয়াৰ—অস্ত্ৰ-শস্ত্ৰ লৈ আহিছেনে কি ?’

‘হাতিয়াৰ—অস্ত্ৰ-শস্ত্ৰ ভো সিহঁতৰ পাটোৰ লগত ছাঁটোৰ দৰে, হজুৰ । বনলৈ যায়, বনত থাকে, লগত থাকে বলোৱা যাঠি জোং । সিহঁতৰ মাইকীবিলাকেও যাঠি-লাঠি কাঁড়-তীব বৰহা-বলোৱা দা-কুঠাৰ সকলো অস্ত্ৰ-শস্ত্ৰয়েই সিহঁতে হেলাৰঙে চলাব পাবে, হজুৰ । ধানীমুণ্ডাৰ ভনীয়েকজনীয়ে এতিয়া চাইবাসাত খুজি-মাগি খায় । আকবেলি এই এনেকুৱা সময়ত তাইৰ নাতি ল’ৰাটোক খুটিলে সাপে । ওজাৰ ঘৰ—জুডৰা বিৰাট জংগল পাৰ হৈ যাব লাগিব । সাপে-খোটা নাতি-ল’ৰাটোক পিঠিত বান্ধি লৈ কান্ধত কুঠাৰ হাতত যাঠি এপাট লৈ বুঢ়ীয়ে ল’লে খোজ ওজাৰ ঘৰলৈ বুলি ! আমি এনেবোৰ সাহ গোটাৰ নোৱাৰিম হজুৰ । বাৰ-ভালুকৰ ভয় আছে, ভয় আছে ভূত-পিশাচ বান্ধস-বন্দৈজ্যব—কি নাই জংগলত ? অপেখবীও নথকা নহয় । আক সিহঁতৰ হাতত পৰিলে—!’ দোৰ্দ্দণ্ডতাপ দাবোগাই কথাৰাৰ শেষ কৰাৰ আগতেই জিকেছি জাৰি উঠিল, আক গৰ্জনও লক্ষ্য কৰিলে ।

কৰ্নেল গৰ্ডন বপুৰাই প্ৰশ্নাৰ গণিলে।

‘বৰ বিপদৰ কথা হ’ল দেখিছোঁ।’

‘নুনহয় ছজুৰ, একদম চিন্তা নকৰিব। আমি আহোঁৱেই নহয়—? সিহঁতে বীৰসাক চাবলৈহে আহিব। দাবোগাই তাৰ ঘোচকোচাত তাও দিবলৈ লৈয়ো পট্টকৈ বৈ দিলে। নাপায়। ছাহাব আছে যে।’

‘তাক—ইয়ালৈ ননা হ’লেই ভাল আছিল কিজানি।’

গৰ্ডন চিন্তিত হ’ল।

‘হওঁতে আমি সেই কথা কৈছিলোঁ ছজুৰ। এনেয়ে এই বজ্জাতহঁতে—মুণ্ডাইতে কপালৰ ঘাম মাটিত পেলাই কাম কৰি থাকিব। মুখেৰে বাও-শব্দ নাকাঢ়িব। আমি সিহঁতৰ চকুৰ আগত তপতে তপত ভাত খাই থাকিম, সিহঁতে খাব ঘাটো। আনকি এটা সৰু স’বায়ো ভুলতো এমুঠি ভাত খাবলৈ নিবিচাৰিব। ভাতৰ পিনে চকু দাঁঙি নাচাবই। কিন্তু যদিহে এব’ব কেনেবাকৈ খং উঠে—’

‘উঠে যদি—?’

কৰ্নেলৰ মুখৰ বৰণ অলপ সলনি হ’ল।

‘তেতিয়া তাৰ নাৰকী গৰাকীক মেচি দাবে তৎক্ষণাত ঘচ কৰাত চকুৰ পচাবটিও পেলোৱাৰ আৱশ্যক নহ’ব ছজুৰ। হিলৈ ফুটাম, ছুটা, তিনিটা পাঁচটা—গুলী খাই লুটি খাই উবুৰি খাই পৰিব। কিন্তু সিহঁতৰখা মাউখে আগুৱাই আহি থাকিবই, আহি থাকিবই। মুখেৰে এটা টু’ শব্দও নকৰিব, আগুৱাই থাকিব যে থাকিবই। তেতিয়া ছজুৰ, আমি, বা আমাৰ গৌফাল-নেজাল অকিছাবহঁতো বেঙে মূতা গৰু যেন হয়, ধাবৰ নল কঁপাঙ্গি কঁপেহে কঁপে।’

‘সিহঁতে হাতিয়াৰ লৈ আহিছে বুলি কৈছা, হঠাৎ যদি খং উঠে—?’

‘এ—নহয় ছজুৰ। মই সিহঁতৰ মাটিত খেতি-বাতি কৰিছোঁ। ইয়াতে মোৰ তিনিফাল গ’ল, মই ইহঁতৰ ধা-ধৰণ আৰু নাজানোনে কিবা? মুণ্ডাৰ মুখ শিলৰ দৰে। যদি কাঁচীৰ জবীতো গুলমে, মুণ্ডাই নাকাঙ্গে। সেই মুখৰ ভাবা আপোনাগোকে ছজুৰ—সুবুজিব।’

‘কিন্তু আমি সেই নিলহেন মুখ চাই ঠিকঠাকে বুজি পাম—মুণ্ডাই কি গুণা-গঁথা কৰিছে। এতিয়া যে সিহঁতমখাই সিহঁতৰ ভগৱানক চাবলৈ আহিছে, সেই কথাত ভুল নাই। ভগৱান—সিহঁতৰ ভগৱান গিবেফতাৰ হোৱাত গোটেই মুণ্ডা জাতটোৱে অশৌচ পালন কৰিছে। অশৌচ অৱস্থাত সিহঁতে কাকো নবধে। জানো মই।’

‘তুমি সিহঁতক দেখিলেই লেখিব পাৰা। নহয় জানো?’

‘হয়, হুজুৰ। থানাতে তিনিকাল গৈ একালত লাগিল। দেউতায়ো থানাতে কাম কৰিছিল, তাৰ পাছত সোমাইছিলোঁ মই। মই সিহঁতৰ মুখৰ বেথাকিডালি পঢ়িব নোৱাৰিমনে? আগতে—আমাৰ ছট পূজাত, দশহৰাত, ফাঁকুৱাত—হোলিত কিমান যে আহিছিল! দলে-বলে আহিছিল, জাকে জাকে আহিছিল, হুজুৰ।’

‘এতিয়া?’

‘হুজুৰ—।’

‘কোৱা, ব’লা কিয়? শুনিবলৈ মন গৈছে।’

‘এই জগমোহন সিং সূৰ্য সিঙৰ নিচিনা মানুহখিনিয়ে সিহঁতৰ মাটি-বাৰী নানান কায়দা-কিটিপ কৰি কাটি নি, সিহঁতক বন্ধা-বেগাৰ কৰি, স্মৃতৰ টকা আদায় কৰাৰ নামত কথাই কথাই সিহঁতৰ খেতি-পথাৰত হাতী নমাই খেতি-খোলা তহিলং কৰি—বিগতিত পেলাই—বন্ধুহেন বন্ধুৱাক একেবাৰে শত্ৰুহেন কৰি তুলিলে।’

‘নাই, সিহঁতো বদমাছ হয়।’

‘নহ’য় হুজুৰ, বদমাছ সিহঁত কোনোকালে নাছিল। সিহঁত বদমাছ হোৱাহেঁতেন—ভাবি চাওক—ইয়াত মাত্ৰ এমুঠিমানহে ভদৰলোক, আৰু সিহঁত সংখ্যাত অগণন। সিহঁত বদমাছ হোৱাহেঁতেন, মাৰ-পিট কৰাহেঁতেন, ভদৰলোকহঁতৰ এটাও ইয়াত টিকি থাকিলহেঁতেননে? বদমাছৰ কথা যদি কয় হুজুৰ—আমাৰ সেইকেবা সুনাম আমাৰ আদি-পুৰুষৰেপৰাই আছে। বদমাছ কাক বোলে আমিহে জানো। মুখৰো মুখ মুণ্ডাই বদমাছৰ কিটো জানিব?’

‘তথাপি—সান্থানৰ মাৰ নাই। সদায় সান্থান হৈ থাকিব।’

আক চটপোহৰতে দেখা গ'ল—খুন্টিৰ থানা-কাটেক আদালতৰ চাৰিওফালে আগুৰি ধৰি বহি আছে শই শই মুণ্ডা। ল'ৰা-ছোৱালী ডেকা-গাভৰু বুঢ়া-বুঢ়ী আলৰ-আলবী কণা-কুঁজা লেঙুৰ-ভেঙুৰ কোনো বাদ নাই।

ত্ৰিছজন মুণ্ডা পুৰুষ আগ বাঢ়ি আহিল।

পিছনত ধকধককৰে বগা চুৰিয়া, হাতত কোনো অস্ত্ৰ নাই, মূৰ পোন, মুখ ভাৱলেশহীন।

‘আজী আছে।’

কৰ্নেল গৰ্ডন, ডেপুটি কমিশ্যনাৰ, আগুৱাই আহি সিহঁতৰ আগত থিয় দিলে। কঠোৰ কঠেৰে সুধিলে, ‘কিহৰ আজী?’

‘আমি ধৰ্ত্তী-আবাক দেখা কৰিম।’

‘ধৰ্ত্তী-আবা?—ধৰ্ত্তী-আবা কোন?’

‘যাক তোমাৰলোকে ধৰি ফাটুকত বন্ধ কৰি ৰাখিছা।’

‘কি দেখিবা? কিয় দেখিবা?’

‘পূজা দিম, বহু—বহু দিন ধৰি মোৰা অশুচ হৈ আছে। তাবে আমি দেখা কৰিম।’

গৰ্ডনে দেখা পালে, মুণ্ডা তিবোতাইবৰ হাতত পাতৰ টোপোলাৰ ভিতৰত খোপাখোপে ফুল।

আক এই দৃশ্য চকুত পৰাৰ লগে লগেই তেওঁ আক এটা দৃশ্য দেখা পালে তেওঁৰ মনৰ চকুৰে। তেওঁৰ বোধ হ'ল : যেনিবা এখন বিৰাট প্ৰাচীৰ তেওঁৰ চকুৰ আগতে বহু ওপৰলৈ উঠি গৈছে। এই প্ৰাচীৰ ডেই, জঁপিয়াই তেওঁ কেতিয়াও ইহঁতৰ কাষ আক পাবগৈ নোৱাৰিব। প্ৰাচীৰখন এতিয়াই চুৰু মৈ কৰি দিয়া আবশ্যক।

গৰ্ডন মনে মনে গৰ্জন কৰি থাকিল। মনে মনে অবচনীয়া বচনেৰে কমিশ্যনাৰৰ শব্দেই কবিলে : বীৰসাৰ ওপৰত থকা মুণ্ডাবিলাকৰ অস্ত্ৰ ভকভক যেনেকৈয়েই নহওক ভাঙিবই লাগিব।

কেনেকৈ ভাঙিব পৰা যাব?

তেওঁ হাত দাঙিলে আৰু ক'লে, 'শুনা, এতিয়া আদালত চলি আছে। আদালতৰ বিচাৰ শেষ হোৱাৰ অন্তত তাক যেতিয়া পুনৰ কাটেকলৈ লৈ যোৱা হ'ব, তেতিয়া চাবা তাক।'

'আমি ভগৱানক দেখা কৰিম।'

'ভগৱান নহয়, বীৰসা। তোমালোকৰ দৰেই এজন সাধাৰণ মানুহ। ভগৱান ভগৱান বুলি কৈছা কিয়? কোৱা—বীৰসাক দেখিম।'

ত্ৰিছজন মুণ্ডাই একেলগে ঘূৰি চালে পিছলৈ। আৰু লগে লগে সেই ভিৰ ফালি এশজন মুণ্ডা মানুহ ওলাই আহি সেই পোনে বাঢ়ি যাবলৈ ধৰিলে। সুখিলেছি, 'চাহাবে কি কৰাছে?'

'বীৰসা ভগৱান নোহয়।'

'বীৰসা—ভগৱান—নোহয়—!'

'নাহ!'

'না!'

আটাইবোৰ জীৱন্ত মুখ শিলৰ মুখ হৈ গ'ল।

আলৈ-আপদে দেখা দিলে ভৰ্মিমুণ্ডাক সকলোৱে সদায় মাত লগায়। ভৰ্মি বজ্জকণ্ঠ। বজ্জৰ আৱাৰৰ দৰে তাৰ মাত।

ভৰ্মিয়ে মাত লগালে, 'আকৌ কোৱা।'

'বীৰসা ভগৱান নোহয়।'

'কোনে কয়?'

'কোনে কয় বীৰসা ভগৱান নোহয়?'

'ভেনেহ'লে তাৰ বিচাৰ কৰা হৈছে কিয়?'

ঊ আমাৰ্দ্দেৰ গুৰু ভগৱান, চৰ্দাৰ। তোমাৰ কি জানিব চাহেব, তাক ধৰা কৰাৰ পাছৰপৰা আমি অন্তৰ্হ হৈ আছোঁ। কেও ভেল না ছোওঁ, চিকাৰ না ধৰোঁ, স্তি-পুৰুষে হাতত না ধৰোঁ। ঊ আমাৰ্দ্দেৰ ভগৱান। আমাৰ ভগৱান আমাৰ হাত জীৱ-মৰিব। কেনে কৰি কোৱা তুমি বীৰসা ভগৱান নোহয়? হা! জানী বে! অ' জানী—তু কখা না ক'ৱ কেনে? তু বোল! তু চবতকৈ বঢ়া, তু বোল বে—!'

‘মুঞি আক কি ক’ম বে ভবমি, ছাহেবেব কথা কুছ না বুঝি
যে! মুঞি মুকখ মুণ্ডাটা ছাহেব, মুঞি সুখাওঁ, যদি বিচাব কৰিবা,
তবে তোমাবলোগ তো চবকাব, বিচাব না কব কেলৈ? কেলৈ তাক
তিনটা মাহ দিন ধৰি ফাটেকত ৰাখিছা?’

গৰ্জনে ভুক কোঁচাই সিহঁতলৈ চালে।

তাৰ পাহত দাবোগাক মাতিলে আক ক’লে, ‘সিহঁতক মোব
কথাখিনি বুজাই কোৱা।’

‘কোনে বুঝাব? ঐ ভাৰত দাবোগা? উ আমাবদেব কি বুঝাব?’
মাহুহখিনিব জুয়বপৰা বিক্ৰপান্নক হাঁহিব গিৰ্জনি উঠিল।

দাবোগাই ডিঙি চাকা কৰি, ছুই-চাবি সৰু-মুৰা কাহ মাৰি,
কটজটকৈ ক’লে সিহঁতক, ‘তোমাবলোক চব ঘৰ গুটি যোৱা হে,
না হ’লে ঠাণ্ডা মাৰি বহ’।’

‘তুমি বহ’ গিয়া।’

‘নাহ’লে ঘৰ্ বাও। কাছাবিব ছুৱাব তিনটা বজাত বহু হ’ব,
তেতিয়া দেখা পাবা।’

‘কেলে?’

‘এতিয়া বিচাব চলি আছে।’

‘বিচাব-এতিয়া খতম্ কৰা। মোবা আমাবদেব ভগৱানক বেৰিম।
না হ’লে—আমাব মসিদাসক জানা, সি কিন্তুক বব আমাঠা। যদি
তোমাবলোকক এখুসুহা দিয়ে—।’

‘হেই মসিদাস, তই সিহঁতক বুজাই ক’চোন—।’

মসিদাসে ক’লে, ‘মই নিজে না বুঝলাম, সিহঁতক বুঝাম? দেখ’
দাবোগা, ভগৱানক না দেখাও যদি, মই হাত সাব্টি জুলা মাৰি বহি
থকা ভকত নহওঁ, কৈ থ’লৌ একা। মোক তুমি জানা।’

‘হেই! হে—এই! আগ কিয় বাঢ়িছ বে? মাৰিবি?’

‘মাৰিম কেলৈ? মোব হাতভ কিয়া আছে নে কি?’

‘আঙুৰাই আহিছ কিয় তেখে? মৰলীটো হ’লিনে কি?’

‘মদনী তোৰ বাপ হয়ছে বে ! মুণ্ডা মুই, বীৰসাইত মুই । মুই একটা বীৰসাইতটো হৈ মদ খাই ভগৱানৰ দৰ্শন কৰাত আহিছোঁ নে বে বোটা ?’

‘ধানী, তই মসিদাসক মাতি নে ।’

‘কেলে’ মাতিম ? এতিয়া বিচাৰ কৰ । বিচাৰ কৰি আমাৰ ভগৱানক ফিৰাই দে । না হ’লে মোৰ ডিঙিটা কাট । হোঁ, নে, কাট । কাটি পেলা । মুণ্ডাক এদপালি দিয়াত তোৰ হাত আহে তো খুব ।’

‘হজুৰ, ইহঁতে দেখোন ঘূৰাই টেঁটুতহে ধৰিছে !’

ছাহাবে ঘোলা চকুৰে দাবোগালৈ চালে ।

‘হয় হজুৰ, মোৰ কথাটো একেবাৰে ভূৰ্ত্ত নকৰা হৈছে ।’

মসিদাস চিয়ঁৰি উঠিল, ‘হেইয়া ! তাত সেই চোৰটাৰ দৰে কোনে চাই আছে বে ? জাগ্‌মোহন চিঙক আনিছা কিয় ইয়াত ? সাধী দিয়াবা ? ৰাজসাধী ?’

ধানীয়ে মাটিত থুই দিলে । ক’লে, ‘বাবু জাগ্‌লুমোহন চি । বাবুক বাবু না বুলিলে বাবুৰ গৰম হয় কত ! তেতিয়া বাবু হাঁথীৰ উপৰত উঠি বহে আৰু ই—মুমান লম্বা হাঁথীৰ শুঁব যেন চাবুক হাঁথত লৈ মুণ্ডাদেবকে চাৰোপ্ চাৰোপ্‌কৈ মৰমৰ মাৰ মাৰে ! বাবু বোল, হে হে—বাবু বোল—কি মসিদাস !’

মসিদাস মঁচাকৈয়ে আমঠ । একাচেকা । ক’লে ‘কোনোবা দিক্কু মই বাবু বুলি না কওঁ ।’

পাত্ৰা মুণ্ডা, ভৰ্ম্মি মুণ্ডা আদিয়ে চিয়ঁৰি ক’লে, ‘বিচাৰ না হ’ব । বন্ধু কৰা বিচাৰ !’

তাত ভীষণ হৈ-চৈ লাগি পৰিল । মুণ্ডাইতে তেতিয়া টেঁটুকালি চিয়ঁৰি গগন ফালিছে, আটাইবিলাকেই প্ৰতিবাদৰ শুবত নানান কথা কৈছে ।

ভৰ্ম্মিয়ে ক’লে, ‘মোৰ আগে আগে তহঁতেও চিয়ঁৰি থাক । আমি যে আহিছোঁ—ভগৱানে জ্ঞানক ।’

‘ভব্মিয়ে গগন ফলা চিন্ন’ৰ মাৰি কৈ উঠিল, ‘ভগৱান !’

মুণ্ডাইতে চিন্ন’বিলে, ‘ভগৱান !’

‘মোৰা আহিছে। ধৰ্ত্তী-আৰা !’

‘আম্ৰা আহিল !’

‘তুমি ফাটেকত অহাৰেপৰা মোৰা অন্তৰ হৈ আহে।’

‘অন্তৰ হৈ আহে। গ’ ভগৱান !’

‘তুমি কিবি আহিলে মোৰা গা ধুম !’

গৰ্ভন ঘোঁৰাত উঠি কাহাবীলৈ গ’ল। বিচাৰ বন্ধ হ’ল। এদল পুলিছ আগবাঢ়ি আহিল। সিহঁতৰ হাতত চাবুক আৰু হাত-কেৰেয়া।

এজন পুলিছ ঘোঁৰাত উঠি বাঁচীলৈ গ’ল।

পুলিছবিলাকৰ হাতত হাত-কেৰেয়া। ইকালে-সিকালে চাই পাত্ৰা মুণ্ডা জঁপিয়াই পৰিল পুলিছহঁতৰ মাজত, ‘মোৰ হাতত হাত-কেৰেয়া লগাই দে, মুই ভগৱানৰ লগত জেহেলত থাকিম !’

‘মোৰ হাতত কেৰেয়া পিছা !’

‘জেহেলত থাকিম মুই। মোক ৰাখি নে। ধৰ্ম্ম মোক !’

পুলিছবিলাকে হাত-কেৰেয়া পিছাই থাকিল। ধৰ্ম্মা পৰিবলৈ, লৌহ-শিকলিৰে ধৰা দিব, তাৰ কাৰণে ছলম্বল লাগি পৰিল। মাজে-মধ্যে চাবুকৰ চাবোপ চাবোপ শব্দও উঠি থাকিল।

বাঁচীৰপৰা সৈন্ত এদল বিজুলী সজ্জাৰে চপলিয়াই আহিল।

আহি বীৰসাক লৈ গুচি গ’ল বাঁচীলৈ।

বাঁচীত মুণ্ডাবী-নবিছ ডেপুটি বাবু কালীকৃষ্ণ মুখাৰ্জীৰ এজলাহত গ্ৰেপ্তাৰ কৰি অনা মুণ্ডাইতৰ বিচাৰ কৰা হ’ল। কালীকৃষ্ণ মুখাৰ্জীয়ে সকলো মুণ্ডা আচাৰ্য্যক বেকছৰ খালাহ কৰি দিলে। তেওঁ ৰায় দিলে : কোনো প্ৰকাৰৰ গণ্ডগোল সৃষ্টি কৰাৰ অভিযোগ-অভিসন্ধি মুণ্ডাসকলৰ নাছিল। মুণ্ডাসকলৰ মাত-বোল ডেপুটি কমিশ্যনাৰ মহোদয়ে বুজি পোৱা নাছিল। মুণ্ডা লোকসকলৰ বিৰুদ্ধে উত্থাপিত অভিযোগ ভিত্তিহীন।

কমিছ্যনাৰে ডেপুটি কমিছ্যনাৰক সেই ঠাইলৈ পৰা
পঠালে। কিন্তু ডেপুটি কমিছ্যনাৰকৃত অভিযোগসমূহক নাকচ
নকৰিলে। কালীকৃষ্ণ মুখাৰ্জীৰ বায়, নিজ ক্ষমতাৰ বলেৰে খাবিহা কৰি
দিলে।

আৰু খালাছ প্ৰাপ্ত মুণ্ডাইতক পুনৰ প্ৰেস্তাব কৰা হ'ল।

নতুন ডেপুটি কমিছ্যনাৰৰ এজলাছত পুনৰ বিচাৰ আৰম্ভ হ'ল।
এইবাৰৰ বিচাৰকে বায় প্ৰদান কৰি ক'লে : চৰ্দাৰাইঁতৰ আন্দোলন আৰু
বীৰসাৰ আন্দোলনৰ মাজত যোগসূত্ৰ আছে। মুণ্ডা জনসাধাৰণ বিক্ষুব্ধ,
আৰু এই বিক্ষুব্ধ অৱস্থাৰ কাৰণে বীৰসাৰ বৰঙনি যথেষ্ট বুলি প্ৰতীয়মান
হৈছে। প্ৰকৃতভাৱত, বীৰসায়ৈই মুণ্ডাইঁতৰ এই বিক্ষোভত ইন্ধন
যোগাইছে। এই বিক্ষোভকাৰীহঁতক যত্নদণ্ডেৰে দণ্ডিত কৰা আৱশ্যক
আছিল। তেতিয়া হ'লে সিহঁতে আগলৈ ভণ্ড ভগৱন্তকালী জৰজ্ঞ
প্ৰৰোচক বীৰসাক অনুসৰণ নকৰিলেহেঁতেন। কিন্তু দুখৰ কথা, এই
দণ্ডদান সম্ভৱ নহ'ল। বীৰসা প্ৰচাৰক, বিক্ষোভৰ স্ৰষ্টা। সি মুণ্ডাইঁতৰ
মনত জ্বালপোহৰ বুলি চৰকাৰৰ বিৰুদ্ধে অনাস্থাৰ সৃষ্টি কৰিছে। তাৰ
ফলত, এতিয়া হাটে-বাটে গাঁৱে-ভূঞা—সকলোতে মুণ্ডাইঁতে 'বুঢ়িছ
চৰকাৰ খতম হ'ল' বুলি কৈ ফুৰিছে। এতিয়া, মহামাত্ৰ বুঢ়িছ গৱৰ্ণমেণ্টৰ
জ্বালপোহৰতা, তথা নিৰাপেক্ষ শাসনৰ মৰ্যাদা বন্ধা, তথা মুণ্ডাইঁতৰ এই
বিদ্রোহত অতি অজ্ঞান প্ৰৰোচনা যোগোৱাৰ কাৰণে আইনমতে যি
সৰ্বাধিক দণ্ড প্ৰাপ্য, সেই সৰ্বাধিক দণ্ড প্ৰদান কৰা হওক।'

১৮৯৫ চনৰ ১৯ নভেম্বাৰ তাৰিখে বীৰসাক দুবছৰৰ বাবে সশ্রম
কাৰাদণ্ডেৰে দণ্ডিত কৰা হ'ল। বিক্ষোভকাৰী আত্মগুপ্ত মুণ্ডাৰ গাইপতি
বিহু টকা কৈ জৰিয়না কৰা হ'ল। জৰিয়না আদায় কৰিব পৰা নহ'লে
তিনিমহীয়া সশ্রম কাৰাদণ্ডৰ আদেশ বিহা হ'ল।

বীৰসাক আত্মপক্ষ সমর্থন কৰিবলৈ কোৱা হ'ল ।
 কিন্তু বীৰসাই মূৰ জোকাবিলে ।
 ৰায় শুনি ভৰ্মিয়ে ক'লে, 'ই কি হ'ল ভগৱান ?'
 বীৰসাই ক'লে, 'হুবহু দিন কি ৰব বেছি কাল, ভৰ্ম্যি ?'
 'চৰকাৰে জুলুম কৰিব খুব ।'
 'ককক । কৰি থাকক । বগা ছাহাবৰ চৰকাৰে জুলুম কেতিয়া
 কৰা নাছিল ?'

আকৌ মুণ্ডাইত দলে দলে খ্ৰিষ্টান হ'বলৈ গৈ থাকিল মিশ্যনলৈ ।
 বুৰজুলৈ ।
 তোৰপালৈ ।
 ধানীয়ে ক'লে, 'না হ'ব কিয় ? তুই বহুৰ বাঁচক, তা বাদে দেখা মাৰ ।'
 তথাপি, বহুতো মুণ্ডা নোযোৱা হ'ল মিশ্যনলৈ ।
 বহু...বহু...বহুতো ...।
 হফ্মানে মূৰ ছপিয়ালে : গিৰ্জাৰ ছৱাৰ অবাৰিত । অবাধ । আমাৰ
 ঈশ্বৰে কদাপি শৰণাগতক বিমুখ নকৰে ।

বাণ্ডিস্বৰ, অৰ্থাৎ ব্যাপ্টিজমৰ পৱিত্ৰ পানী ছটিয়াই থাকোঁতে পলুস
 প্ৰচাৰকে মিশ্যনলৈ টপলিয়াই অহা মুণ্ডাইতক ক'লে, 'কিয় আকৌ
 আহিছনো তহঁত ? তহঁত আকৌ সেই ভগৱানৰ শিচ্ছে হ'বগৈ
 দেখোন !'

জানকি মুণ্ডাই ভেকাহি মাৰি কৈ উঠিল, 'তোৰনো তাত কি হ'ল
 ঐ পলুস ? তই চাকৰ, পানী ছটিয়াবলৈ কৈছে, ছটিয়া । হাতীয়ে
 বোলে মোৰ ছটা দাঁত, নিগনিয়ে বোলে মোৰো ছটা দাঁত । তই বেটা
 নিগনি, নিগনিটোৰ দৰে থাক্ । ভৰ্বকীয়াটো ।'

'পানী ছটিয়াব ক'ত ? গাতো মইলা, মূৰো জৰলা ।'

'কোনোটা মুণ্ডাৰ দৰে তেল নাই ।'

'জৰলাত কুন্দুৰ বীজ নাই ?'

‘আছে । মোৰা ভেল বমোৱাত বিশ্বৰণ হ’লো ।’

পলুসে মূৰ ছুপিয়ালে । ক’লে, ‘তোমাবলোক বৰ চালাক হে ।
বীৰসা ফাটেকত, সেইদেখি অন্তৰ্হৈ আছা ।’

‘ধুব্ বেটা । পানী নাইনে কি ? ছটিয়া । ছটিয়াই থাক্ ।’

‘সালী অহা নাই ?’

‘নাই ।’

‘কিয় ?’

‘তোক কিয় ?’

‘ক’চোন তেও ।’

‘তোক ক’ব কিয় তাই নাই অহা । যা, গৈ সোধ, স্মৃধি আহুগৈ—
অসোধৰ টেক্‌লাটা ।’

‘হেঁ, ল, পানী ল ।’

চৌধ

পলুস প্রচাৰকে সালীৰ কথা শুধিছিল, তাইব সা-সম্ভেদ লাগিছিল তাক। সালী খ্ৰিষ্টান হ'বলৈ ভালৈ—খ্ৰিয়ানলৈ যোৱা নাছিল।

এতিয়া জাবকালি। জংগলত পাত সবিছে যে সবিছেই। এতিয়া পাত সৰাব বিৰাম নাই। সাগ্ৰাম দিন সৰা পাতৰ সব সব লক্ষ। বাতিৰ পৰতো পাত নিশ্চয় নসৰা নহয়, পিছে ভেতিয়া সেই শুমধুৰ শব্দ শুনিবলৈ কোনো সাৰে নাথাকে।

জংগলত বনৰীয়া বগৰী পকিল। পকি আমোল-মোলোৱা গোলু ওলোৱা বগৰী, পকি হালধীয়া বৰণ মোৱা আমলকী, কবজা আদি টেঙা-কেঁহা ফল খাবলৈ হৰিণা আছে, ভালুকো ওলায়। প্ৰাণৰ মমতা এৰিয়েই সালীয়ে অটব্য হাবিত বগৰী বুটলি আছিল। এগাচি বগৰী কেনেবাকৈ বুটলিৰ পৰা হ'লে তেওঁ দুটা দিনলৈ খাব পাৰিব।

ভৰত দাবোগা অলপ আঁতৰ হৈ বহিছিল। সালীৰ ওপৰত চকু দি ভৰত দাবোগাই যোৱা কেইবাদিনো ধৰি সালীৰ পিছ প্ৰায় নেবা হৈছে। সালীক চকুৰ প্ৰায় আঁবেই নকৰা হৈছে। সালীৰ ওপৰত চকু ৰাখিলে ধানীৰ খা-খবৰ সা-সম্ভেদ পাব পাৰে। বাঁচীৰপৰা পলাইঅহাৰ পাছত ধানী সালীৰ ঘৰতে থপিছিলহি যে—সেই বাতৰি ভৰত দাবোগাহঁতে নোপোৱাকৈ থকা নাই।

ধানীয়ে ফাটেক খাই আছিল। কয়লীহঁতবদাৰা পাখৰ তাত্তি তাত্তি ৰাজআলি তৈয়াৰ কৰাৰ কামত আন বহুতৰে লগত ধানীকো লৈ গৈছিল ফাটেকৰ দাবোগাই। তাৰেপৰাই ধানীয়ে দিলে দীভল খোজ।

ভৰত দাবোগাই সালীক ক'লে, 'ধানীক ধৰা কৰালে তোৰ বিশ-পঁচিশ টকা মিলিল হয় বে—! তু—তুলকে কবিলি।'

সালী পোন হৈ থিয় হ'ল। পেটত কেঁচুৱা, দেহত ক্লান্তি। নিস্তেজ মাতেৰে সালীয়ে ক'লে, 'কত বাৰ তোমাৰূকে কৈছোঁ যে—কোন, কি, ক'ত একো জানি নাই। সি যে বীৰসাইত হয় আছে মই জানোনে কিবা? বুঢ়াটো! পানী খাব খুজিল, দিলং পানী। পানী খাই ছাগলী-চাঙৰ উপৰতে শুই থাকিল। বিহান হ'ল পলাই গ'ল। তা বাদে কোনো বুঢ়া আছিল বীৰসাইতটো। আগে জানা হ'লে তাক খবত ঠাই দিওঁনে? পঁচিছ টাকা নালাগে, পঁচিছটা কপা-মাকুৰি পালেও মই এতিয়া ঝাঁচো। ধানীক দেখা পালে আগতে মই তাৰ ঠেং পিটাই শুড়ি কৰি দিম। তা বাদে তোমাৰূকে খবৰ দিম।'

'বীৰসাইতমখাৰ ওপৰত ইমান খং কিয় অ' তোৰ? তোৰ মবল্ ডোনকাটোও দেখোন বীৰসাইত হৈছিলগৈ।'

'হৈছিল না বুলি কৈছোঁ নে? হৈছিল। ধান বেচি বীৰসাইত-গুলাক খুৱাইছিল কত! আৰু যে কত বাহানা! কাপোৰ-কানি চাক চিকুণ হ'ব লাগে, গাভ হালধি লাগে—হাজাৰ বকুমৰ বাহানা। তা বাদে দেখ—মোৰ কোলাত একটা, পেটত একটা। আৰু তু বুঢ়াটো গ'লি জেহেলত? এতিয়া মোৰ কি হ'ব? সিও খবৰ নালায়, আৰু তোমাৰূলোকেও মোৰ বিকল ধি আছিল সকল শেষ কৰি দিলা। মোৰ কি জগৰ কোৱা?'

'তাক চম্ভাল নাই ক'লি কিয় তই?'

'চম্ভাল ক'বিম কেনেকৈ? সি শুনে? মুণ্ডা মটাগুলাব জেদ্ কত জান না? ৰোলে কি—ভগ্‌মান্ তোক চৰ দিব। এই যে চব্ দিল ভগ্‌মান্। এই পাচিটা দিল, বগবী বুটলি আনি। যাঠিটা দিল, ভালুক খেলা কৰি।'

'কী যে দেখা আছিল তোৰ, কি যে হ'ল। তোৰ মান কপাহী দহখন গাঁৱতো আন কেইবোৰাকালী আছিলনে?'

'কপাল পুড়া—খৰীল থাকে?'

'তাকে তো ক'ওঁ—!'

‘কপালত জুই নালাগলে বাপে ঐ ডোন্কাটাক দান্ধি দেখি বিভা কবাল ? সি আছিল একটা বুঢ়া, মই তাৰ নাত্নীটাব নিচ্চা। না কি কোৱা ?’

‘তোক বিয়া কৰাব বুলি কৈছিলনে বীৰসাই ?’

‘না গ’ না। তাই আছিল শঙ্কৰা গাঁৱৰ পৰ্ম্মী। পৰ্ম্মী হ’ল ধুৰাইমুণ্ডাৰ ভনীটা। ধুৰাইটা খুব বীৰসাইত হয়ছিল। বীৰলা বলাছিল ভনীটাক বিভা কৰাব। বিভা নামত। সিহঁত দুটা মট-খাইকী না হ’ব বুলি কৈছিল। ছয়ো ভগৱানৰ কাম কৰব।’

‘আবে। পৰ্ম্মীটা তো ঘূৰি ফুৰে কলুৰ লগতে।’

‘কোনটা কলু—?’

‘বীৰসাৰ ভায়েক কলুটা নাহয়। ই হ’ল কলু পহান। কলু আক পৰ্ম্মী সদায় সদায় একেলগে পাটোৰ লগত হাঁটো হৈ ফুৰে।’

‘কলুক পৰ্ম্মীৰ সেই কন্ত—কালৰপৰা মনে ধৰাহে। তাই যেতিয়া এত-টুকা—কগমানিটা—তেতিয়াই কৈছিল, মই কলুক আবাদি কৰিম।’

‘চব্, কথা জেনা-শুনা বীৰসা সেই পৰ্ম্মীজনীক ল’ব বুলি ক’লে ?’

‘তুমি আবুৰ্হা হে! বীৰসা বলাছিল, ধুৰাই, তোৰ ভনীক মই আবাদি কৰিব পাৰোঁ, যদি তোৰ ভনীটা মোক মৰদ্ বুলি না বিচাৰে, মোৰ কাম কৰে।’

‘হেঁ! মোৰ ষেঠ-মহাজনটে আছিল ঔ! মগনিয়াৰ পো মগনিয়াৰ—মুণ্ডা—তাৰ মুখত বৰ বৰ কথাৰ ফুলজাবি !’

‘মইও তাকে তো কওঁ গ’ দাবোকা। তু ভিখুৱাভাটা, তু মুণ্ডাটা, তোৰ মুখত বৰ বৰ কথা কেনে ?’

‘তাই কি ক’লে ? পৰ্ম্মীয়ে ?’

‘চিখ্ৰাই কৈ দিলে, যা যা, কলুৰ বাদে কাকো মোক নালাগে। কলু মোৰ মনৰ মানুহ।’

‘কৈ দিলে ?’

ভবত দাবোগাই বাবে বাবে মূৰটো ছুপিয়ালে। ক'লে, 'তহঁতক সদ
বুধি দিলেও তহঁতি নল'য়, ভাল কথা ক'লেও নামান হুগুন। মুণ্ডাৰ মৰণ
কিহত, চা, চাই ল।'

'কিহত ? মই কওঁ পৰমী-কনু-বীৰসাৰ আবাদিৰ কথা। তাকে
তো ক'লোঁ। ইয়াৰ মাজত মৰণৰ কথা ক'বপৰা পালানো ?' সে
সেইকৈ হাঁহিলে সালীয়ে।

'হাৰে—গছত ফলৰ কথা, ফলত গছৰ কথা। মোক ক'বলৈ দে।'
'কোৱা। দাবোগা তুমি। ক্বাপো বে! কত ক্লেমতা তোমাৰ।
তোমাৰ মুখৰ বচন শুনিলেও লাভ।'

'শুন তেন্তে, মুণ্ডাৰ মৰণ কিহত, শুন। তহঁতৰ মটাবোৰ হ'ল
ছট্টাকট্টা, কোমল মাতৰ কাষেদিও নাশায়, কোমল মাত নুবুজি হুগুনে
নকয়। আজি ক'ব খাজনা নিদোঁ, কালিলৈ ক'ব বজা বেগাৰ নহওঁ,
পৰহি ক'ব মহাজনক নামানো। হাঃ! বোলোঁ বাপুহে, পকুৱাই
কেতিয়াবা হাতীৰ সৈতে হতাহতি কৰিব পাৰেনে ?'

সালীয়ে মূৰ জোকাৰিলে। দাবোগাৰ কথা তাইবো মনৰ কথা।
ক'লে, 'মুণ্ডা কটাইঁত এনেকে' মৰদ কহলাব। সিহঁতবিলাকৰ মাত
কথা বগ'বীৰ ডাল যেন কাঁইটীয়া।

'পিছে—চা, মটা মানুহ হ'ল শিৱৰ অংশ। সিহঁত খহটা-খঙাল
হ'লেউ হওক। এয়া ধব্—মোবেই কথা। মই মোৰজনীক কেতিয়াবা
গক-পিটনেও পিটে'। কিন্তু তাই মুখৰপৰা এইটা বাও-শব্দো নুলিয়ায়।
মুণ্ডা ছোৱালীহঁতো যেন কেনেবা ধৰণৰ। এয়া—এই যে তই ক'লি
কথাটো, এয়া কোনো মাইকীৰ চিতৰ কথানে ? ইয়াক আবাদি কবিন,
সি মোৰ মনৰ মানুহ,—তহঁতৰ বাক চকুৰ চৰমফোণ নাইনে ? শাড়ী
পিন্ধিবি—জাঁঠুৰ ওপৰলৈকে ঊঠাই, খোজ পেলাবি ছপছপাই, মটাইঁতৰ
দৰে মটমটাবি—ঠেঁ মেৰি বহি লৈ বা-তা গালি পাবিবি,—হাৰে !
মাইকী যেতিয়া মৰদ্ হয়, তেতিয়া হয় জাতৰ মৰণ।'

'কৈছা ঠিক।'

‘হাঁ বে, তই যে হাবিয়ে হাবিয়ে ঘূৰি ফুৰ, তোৰ ছৱালটা ক’ত থাকে ? কাৰ ওচৰত থাকেনো ?’

‘মা’ৰ ওচ’তে ।’

‘দিন ভৰু ?’

‘ক’ত থ’ম ? লগত লৈ ছনে-বনে হাবিয়ে জংঘলে ঘূৰি ফুৰিমনে কি ? মোক তো একদিনা-কি-একদিনা বাঘে খাব । তাকো মাৰিম ?’

‘এসম্ভ ! কিখিনি কষ্ট বে তোৰ ! হায়বে, তোৰ ঘৰত আছিল ধানৰ গোলা, মঠীয়া ভৰা তেল—দেখিছিলো তো আগে আগে !’

‘চ—ব গ’ল !’

‘নাৰাব কেলেই ? কেলেই বীৰসাইত হ’লিনোগৈ ?’

‘মুই ?’

‘হাঁ তো—!’

‘হাঁ—?’

খঙে সালীৰ ধেনিবা ব্ৰহ্মবন্ধ জলাই দিলে । জিকজিকাই উঠি ক’লে, ‘মুই হ’ম বীৰসাইত ? মোৰ মৰদুটা, গোট গকটা—সি ঘাই তিনি নাচ মাখিলে বীৰসাব নামত । ক’বপৰা যে আকালৰ পোক-পৰুৱাৰ দৰে মুণ্ডা ধৰি আনে ! বোলে, সালী, ই চব বীৰসাইত । লেং, ভাত বান্ধ, চবে খাব ।’

‘কি ক’ৱ !’

‘আক কি ক’ম । মোৰ আছিল ধানৰ গোলা । আকালে-অজন্মাই খৰে-বানে মই মুণ্ডাগুলাক যে কত ধান দিছোঁ ! কৰম পৰৱত নাচ কৰাব বাবে বাব, তো সকল ছৱালী আহিব মোৰ ঘৰত । মুই সকলৰ ছৱালীৰ মাথাত দিম তেল-কাকুই, হাতত দিম চুড়ি-খাক । কোনো দিনা ঘাটো নাই খোৱা, হাবিয়ে-জংঘলে খোজ নাই পেলোৱা, হিঁড়া বন্ধ নাই পিন্ধা, জঁপুৰীটা হৈ নাই থকা ।’

‘আক আজি—?’

সালীয়ে তাইৰ আঠহতীয়া শাড়ীৰ লুচেৰে চকু মচিলে ।

‘আজি সকল কষ্ট সকল দুখ—ঐ বীৰসাবপবা । ঐ বীৰসাবপবা
মোৰ যত দুখ ।’

‘সি দেখোন তইঁতৰ ভগৱান ! ধৰ্ম্ম-তী-আবা ! তাক তই বীৰসা বুলি
ক’ব ?’

‘ছুগানাব পুত্ৰ বীৰসা হ’ল—ভগৱান ! তেনেহ’লে পকৱা হ’ব
হাঁথী, আৰু এই বুকুডি হ’ব বাঁচী ।’

বগৰীৰ পাচিখন দাঙি লৈ সালীয়ে বুকুডিলৈ বুলি খোজ ল’লে ।

সালীৰ খোজ-কাটলৈ চাই চাই ভৰতে ভাবিলে : ভৰ্ম্ম পোৱাতী,
তেও খোজৰ লাচ্ কি চাবা ! কঁকালৰ দোলনকে চাবানে বুকুৰ নাচোনকে
চাবানে আটলি দেহাব গঢ়ন চাই থাকিবা । চালে চাই থাকিবৰ মন যায় ।
থানাৰ আটাইবোৰে এনেয়ে কয়নে যে মুগু মাইকীবোৰ হ’ল কি
বোলেনে—ক’লীয়া জুই ! দেখামাত্ৰেই দেহাব তেজৰ তলত জুই লাগি
যায় । কিন্তু ইহঁত এনে যে বজ্জাত, হাতখনত ধৰিলেও বনৰীহঁতে
মেচীদাৰে মূৰটো ঘৰ্জ্জকৈ নমাই দিব !

সালীৰ পিছে পিছে গৈ থাকোঁতে ভৰতে ক’লে, ‘অ, সালী,
কথা এটা শুন ।’

‘কোৱা ।’

ভৰত খঙেকমান ব’ল ।

‘আজি ৰাতিটো—হেৰি কি বোলেনে—তোৰ গোহালিতে ৰপিয়
বুলি জাবিহে’ । হ’ব জানো ?’

‘কেলে ?’

‘এই আন্ধাৰে-মুন্ধাৰে সিমান দূৰলৈ যাব লাগিব—ডৰ লাগে আৰু ।’

‘হ’ব ।’

অজপ-পৰলৈ দুয়ো চুপচাপ গৈ থাকিল ।

আৰু তাৰ পাছত হঠাৎ মূৰবপবা বগৰী-পাচিটো নমাই ধ’লে
সালীয়ে । পেটত খাবুটি ধৰি বুকুটকৈ বাটৰ ভৰতে বহি দিলে ।

‘কি হ’ল বে সালী ?’

‘আ বে কাপোবে ! অ’ মোৰ আই বে—!’

‘বোঁলো—হ’ল কি ?’

সালীয়ে বাটৰ একাৰতে হাত-ঠোঁৱ জৰি পৰি বৈছাট কৈকাই ক’লে,
‘গেটত দৰ্দ—বিষ উঠিল গ’ দৰোকা, কিবা হৈ যাব পাৰে—!’

‘কিনো ক’ব অ’—?’

‘তুমি যোৱা, যোৱাগৈ তুমি—!’

‘তোক—এনেকে’—পেলাই থৈ—!’

‘ই সময় মটা মাহুচ, নাথাকুৰ লাগে গ’, থাকুৰ নাপায়। ঘৰত
তোমাৰ মাইকী নাই ? তুমি নাজানা ?’

‘তই যে অকলশৰীয়া—!’

‘শুনা দৰোকা, হু—ই গিৰাম দেখা যায়। তুমি তাত বাই মানী,
পহানীক কোৱাগৈ মোৰ কথা। আন কেও যেন না শুনে।’

‘তোক অকলশৰে পেলাই থৈ—!’

‘পহানী দৰব জানে, আৰাম হ’ব, ছৱাল হ’লে খালাছ ক’ব। আব.
এক কথা।’

‘কি ?’

‘বুকডিত তুমি না থাকিবা। বুকডিত ক’তো কেও নাই। বীৰসাৰ.
কাৰণে পুলিচ আহি চৰ্কে খেদা কৰাছে। সিহঁত আছে, সিহঁতকেটা
জংলৰ জানুববৰ দৰে হৈ গিছে। পুলিচৰ নামত খাপা। বৰ খাপা।
বাতি বাতি গিৰাম লুট কৰে, পুলিচ মাৰে। তুমি থাকিলে তোমাক ভো
মাৰিবই, মোকো জানু খতম কৰি দিব।’

‘কি কৈছ অ’ ! মাৰি পেলাব ?’

‘হাঁ ন’ হাঁ। দেখ, এতিয়াতি আকাশ বাল্য, পোহৰ হৈ আছে।
তুমি লাকু গিৰামে যাও ন’—। তাত কোনো ভয়-ভীত নাই।’

টোপোলাত ছীউ বাছি বনবা। ঘৰত দাবোলাই কিবাত দৰুণ দৰাৰ.
কথা ভাবি ভাবি সাত চেউৰীৰ লব দি সালীক এৰি পলাল।

সি ভৰত যেতিয়া আৰু নেদেখা হ'ল, তেতিয়া চুলি কাপোৰ আৰু গাৰপৰা ধূলা জাবি-জোকাবি উঠি থিয় হ'ল সালী। তলপেটৰপৰা তৰপা-তৰপে কাঁড়ৰ জোঙা জোঙা তীখাল আগ এদ'ম মাটিত নমাই থ'লে। খাবাল তীখাৰ জোঙা আগবোৰ কুচিলাৰ ক'লা বিষেৰে মুগুৰী গাভৰুৰ দৰেই চিকমিকীয়া ক'লা। মুগুৰী গাভৰুৰ দৰেই লোভনীয় মোহনীয় উদ্ভত।

বগৰীৰ পাচিখনে উবুৰি কৰি পেলালে। তাৰ পাছত পাচিত তীবৰ জোঙা জোঙা আগবিলাক ভৰাই, তাৰ ওপৰত পুনৰ বগৰী দ'মাই থ'লে। আৰু তাৰ পাছত ভালকৈ বহি লৈ তাই বগৰী চোবাই থাকিল টকালি পাৰি পাৰি।

মানী পহানী উৰি অহা দি আছিল।

সালীয়ে ক'লে, 'ইমান দেবী কৰে ? মোৰ যে পেট পকাল, বেথা উঠ'ল, না জ্ঞান ?'

'পেট ত পকাল, বেথা তো উঠ'ল, ল'ৰা ক'ত গেল— ?'

'ঐ পাচিত।'

'তই ক'ত যাইস ?'

'আৰু কাঁড় আনিম।'

'আকৌ যাবি ?'

'না যাম ? ভৰত তো কালিউ আহিব। পেট হ'ল—তাক পেটটো ঢাকুটা কৰি না দেখাম নে কি ? ভৰত কি পিছ এৰ'ব ?'

'কেলে' উ তোৰ পাছ খৰি আছে ক'চোন ?'

সালীয়ে হাঁহিলে।

'কেলে' আৰু। বিহঁত পলাই আছে, সিহঁতক মাইকীহঁতে ভাত-পানী দিব, আবাম দিব, সেই কথা ত জানে। ভৰতে ভাবে, পিছে পিছে আগি থাকিলে আইজ্ বা কাইল সিহঁতৰ সন্ধান পাই যাব।'

‘এনে আন্ধাৰতে আকৌ যাবি ?’

‘ধানী বসি থাকিব ।’

‘ভবে যা ।’

‘ভৰত চলা গিছে ?’

‘হাঁ ।’

‘ডবাইছে খুব ।’

ছন্নোজনীয়ে হাঁহিলে ।

‘ময়ো ডব কবাই দিছোঁ । কৈছোঁ তাক—এতিয়া চৰ খাপা হৈ আছে । দাবোগা দেখ্লে নিচয় খতম্ কৰি দিব । আমি কেজনীমান মাইকী মানুহ আছোঁ । তোমাৰকে থাকিব দিয়া বুলি জান্লে আমাক মাৰি দিব । মোৰ এই কথা শুনি পদাপাল দেখি দাবোকা পলাল ।’

‘পলাওক । লাতু গিৰামে তাক—হাবামীক কোনেও থাকিব ন দিবে । আন্ধাৰে-মুন্ধাৰে মাউক ভাত্ৰুকাড় ।’

‘বাটতে বাঘে খাব ।’

‘বাঘ কি দাবোগা খায় ? দাবোগাক চৰে ডবায় । বনৰ পশুৰ পৰাণে ডব নাই ?’

‘হা! তোৰ পৰাণে ডব নাই ? এনে আন্ধাৰতে ‘যাবি আক’ আছ’বি ? বীৰসাব কাৰণে তোৰ ইমান—’

‘চুপ কৰ ।’

‘তুই মোৰে বোল সালী, এই নিম্নাগিমা আন্ধাৰ, যি আন্ধাৰতে কোনো কাৰো মুখ না দেখে, তুই মোৰে বোল ? মই তো বুঢ়ীটো, দলভাঁহীটো মৰা গা-গছৰ মডন মেম্বা খৰীলটো, মোৰ পেটৰ কথা পেটত থাকে, কাউবীটোয়ো গম নাপায় ।’

‘কি বুলিব ? কি ক’ম ?’

‘ভলা ভগৱান হোৱাৰ বাবে বীৰসাব কাৰণে জান দিছ ? সি ভি কলদলা ধুৱানটো, তু ভি দলদলীয়া ধুৱানী—’

‘চুপ কৰ ।’

সালীয়ে মানী পহানীক ডবিয়েলৈ ।

ক'লে, 'অমুন কথা ভাবিব না লাগে । ভাবিলে মহাপাপ ।'

'কিহত নো পাপ ? ভগৱানৰ সকল কথা ভাল, কেৱল ইন্দ্ৰজা মই
মই ভাল না দেখোঁ ।'

'কি ?'

'এই লাচ্-গান—মহুৱা-তাড়ি—ফুল দিয়া সাজ-পাৰ—ইন্দ্ৰ-পুৰুষে
ভাব-ভালপোৱা—ই চব্—চব্ মানা কৰি দিল যে—।'

'পুৰাণা পথ না ছাড়্লে তবে নতুন পথ ল'বি কেনেকৈ ?' ই
ফাল্গুণতো শাল ফুলৰ সুবাসতে মনটো মাতালটো হৈ যাইছিল । বনত
যে কত ফুল বে মানী ! একটা বুটলা নাই । ধোঁপাত পিন্ধা নাই,
কৰম পৰ্ব্বৰ দিনত বনত একলা লাচি নাই ।'

'মোৰ ঠেঙত বল-শক্তি নাই । কিন্তু লাচ্তে ক', লাচিম খুব ।'

মানীয়ে হাঁহিলে, পাচিখন দাড়ি মূৰত ল'লে । দক্ষিণে ক'লে,
'পহান যতদিন আছিল, তাক খৰি কলিব দিয়া নাছিলোঁ । এতিয়াও
কুঠাৰেবে একোজোপা গছ কালিব পাৰে' । ভহঁতি নোৱাৰ ।'

'এতিয়া যা মানী, আন্ধাৰ হয় ।'

'তু না মাৱ ?'

'যাইছে' আক ।'

বতাহৰ বুকুত চউ তুলি, বতাহৰ বন্ধ বিদাৰি যেনেকৈ বিজুলী গতিৰে
কাঁড়ে গতি লয়, তেনেকুৱা গতিৰে সালী অন্ধকাৰৰ বুকুত মিলাই গ'ল ।
অন্ধকাৰ অবণ্যৰ আত্মাৰ দৰে সান্ধলীল গতিৰে গৈ থাকিল তাই । এই
অবণ্য, অবণ্যৰ প্ৰতিছোৱা পথ, সকলো ডাইব চিব-চিনাকি । নিজৰ
চিনাকি অংগবদৰেই চিনাকি । অবণ্যৰ পতীৰত থকা নিবল-নিৰ্জন
জুলিৰ পানীত যেতিয়া তাই স্নান সমাপন কৰে, তেতিয়া, স্নান কৰাৰ
আগতে নিজৰ নৱ দেহৰ প্ৰতিবিম্ব চাই লয়, জল-দৰ্শনত । সেই নিখৰ
সুঠাম আটিল প্ৰতিবিম্বৰ প্ৰতিভাৰ দেখা তাইৰ চিনাকি, আক তেনেকৈয়ে
নিজৰ দেহৰ দৰে চিনাকি—এই অবণ্য ।

গৈ গৈ তাই ক্ৰমে গভীৰ অৱশ্য পালেগৈ। টিলা বগাই উঠিল। নামিল। টিলাৰ নামনিয়েদি নৈ বৈ গৈছে—এতিয়া নৈৰ বুকু শুকান, কেৱল এডাল ফিতাৰ দৰে কপোৱালী পানীৰ নিস্তেজ সোঁত। নৈৰ পাৰে পাৰে পাহাৰৰ নামনিত শুহা। কাঁইটীয়া জোপোহাৰ জপনা এখন শুচাই তাই এটা শুহাৰ ভিতৰলৈ সোমাই গ'ল।

‘কোন আহিলি অ’ ? সালী না কি ?’

‘হাঁ, বড় কষ্ট কৰি আহিছোঁ।’ ভৰতে পিছ লৈছিল। কঠালৰ এঠাৰ দৰে। এবাৰ নোৱাৰি তাক। কিমান তেল-টেঙা ঘঁহি ভুজ-ভাজ দি, কত কথা কই—ভুচু বনাই—তবে তো আহিলোঁ। উ ফেকৱা চালাক এদিন মই বলোৱাৰে যমৰ আলহী কৰি দিম।’

‘ভুলাই-ভালাই ইখানে লৈ আহ তাক।’

‘না না। দাবোকা মাৰ্লে গিৰাম-কে-গিৰাম জ্বলাই দিব।’

‘চেই কথা ভি ঠিক।’

‘কাঁড়ৰ আগবোৰ—?’

‘এইয়া।’

ধানীয়ে অতি নিপুণভাৱে বলোৱা চলাব পাৰে। তাৰ হাতত বলোৱা আৰু টিঙিৰি-পাথৰ থাকে যদি—বছ—আৰু একোকে নালাগে তাক। বাৰিষাকালি ধানীয়ে হাবি কাটি কাটি অৱশ্যৰ গভীৰলৈ সোমাই যাব। বলোৱাৰে গছৰ ঠাল জোঙা কৰি সেই জোতা ধবাল ঠাল দলি মাৰি গাহৰি বা হৰিণাক বিক্ৰিব। সিৰাবত সি মূলকই লড়াইত বেতিয়া জোতদাববিলাকৰ ঘৰ-ছৱাৰ-পাম-গোলা আদিত জুই লগাই জংগলৈল পলাই গৈছিল, সেইবাব সি তাৰ বলোৱাৰে গছৰ ডাল-ডুল কাটি গছৰ একদম ওপৰত ধুনীৱাকৈ গুপুত চাং সাজি লৈছিল। ভালোমান দিন সেই কোনেও নেদেখা গুপুত চাঙতে আছিল সি।

বলোৱাৰে গছৰ ঠাল-ঠেঙুলি কাটি কাটি বেজিহেন জোড়ামূৰীয়া কৰি কাঁড়ৰ আগ বনালে ধানীয়ে। সেইবোৰ সালীক দিলে সি।

সালীয়ে শুধিলে, 'আজি কি খালা ?'

'শহা এটাকে মাৰিলোঁ আজি। খাবি ? লৈ যাবিনে অলপমান ?'

'নাই, নালাগে। শহা আমাৰ চোতালতে ঘূৰি ফুৰে। ফান্দ পাতি ধৰা কৰোঁ ক—ত !'

'ঘৰ যা !'

'হাঁ, যাওঁ। ছৱালটা আছে !'

'কাইল লৱণ আনিস্ !'

'আন্ব !'

'হাঁ—হাছুৱাখন—মেচা-দাখনো আনিবি !'

'আন্ব !'

'আন্ধাৰ হৈ গ'ল যে— ?'

'ভগৱানৰ নাম কাঢ়ি যাই থাকিম !'

'যা তেনে—'

সালী পুনৰ এক্কাৰতে মিলাই গ'ল।

এতিয়া আন্ধাৰত ভয় নাখায় সালীয়ে। একোতে জয়-ডব নকৰা হ'ল। আগে ইমান যে ডবপূৰ্ণ আছিল। এতিয়া কেৱল ভাবে : এই দিনেই দিন নহয়, দিনৰ এতিয়াও বাকী ঢেৰ। এতিয়া যি ঘটিছে, যেনেকৈ ঘটিছে, সকলো অলীক হৈ পৰিব। সত্য হৈ প্ৰকাশিত হ'ব কেৱল বীৰসা উভতি অহাৰ দিনটো। বীৰসা উভতি অহামাত্ৰেই সকলো সলনি হৈ যাব।

বহুকালৰেপৰাই তাইৰ মনতো অনেক আন্ধাৰ। তাই সকলোৰে পৰাই শুনি আহিছে যে তাই চালে চকুৰোৱা। তাইৰ বিজ্ঞা—বিজ্ঞা পতা হ'ব, দৰাটো হ'ব দলদলীয়াটো। কিন্তু বিজ্ঞা হ'ল ক'বৰাৰ কোনোবা ডোন্কাৰ সৈতে। স্মিৰ্তে মোৰ বিজ্ঞা কবিবাক আছে মন—হ'লে কি হ'ব, এই বিজ্ঞা কিম্বদন্তীয়াহে হ'লগৈ। ভিমানতে ডোন্কাৰ হৃদয়টোক বৈশীয়েক মৰিল। ডোন্কা পট্টি এখনৰ—মানে—এখন আন্ধাৰ মানুকি। ডোন্কাৰ পট্টিত আছে সৰ্বমুঠ এঘাৰখন গাঁও।

গাঁৱো যে গাঁও—একেবাবে যেন নিমাওমাও। ছাবিয়নি। কোনোবাখন গাঁৱত দহখন ঘৰ, কোনোবাখনত বৰ বেছি বিছ। যিহঁত আছেওবা সিহঁতৰ আ-অৱস্থাও পৰিমৰা বিধৰে। লোণ খুটি ঘাটো খোৱা বিধৰো নহয়, লোণ নোহোৱাকৈ খেৰেবা কুটা বিধৰহে। জোণ আনে তে ঘাটো নোহোৱা হয়। তেও—ক'বই লাগিব—ইহঁতবিলাকৰ মাজত ডোন্কাৰ অৱস্থাতেই তেও কিকিত ভাল। তাৰ বয়স ঢেৰ। বয়সৰ বোন্দা বুলিও ক'ব পাৰি। কিন্তু কোনো কাঁকি-ফুকাৰে নহয়, সি সকলো কথা খোলোচাকৈ কৈ-মেলেয়েই বিয়া কৰাইছিল।

সালীৰ দেউতাকক সি কৈছিল, 'মুই আব্ কতদিন জীয়াই থাকিম ? চব্ তোমাৰ জীয়েবাইহে পাব।'

সেই তেতিয়াৰপৰা—ডোন্কাৰ লগত তাইৰ আৰান্দি—বিয়াখন হোৱাৰেপৰাই—তাইৰ মাক-দেউতাকো এই গাঁৱলৈ আহি বসতি কৰা হ'ল। তাৰ পাছত এদিন ঢুকাল তাইৰ দেউতাক।

সালীৰ মনত সুখ নহ'ল।

নতুন বিয়াৰ কোনো সুখেই নাপালে তাই।

কিন্তু পেটত ভাত, পিছনত কাপোৰ, মূৰত ভেলৰ ভাবসা হ'ল অতি ডাঙৰ ভাবসা।

বুঢ়া দৰাৰ বাবে দুখ—সালীয়ে প্ৰায় পাহৰিয়েই পেলালে।

কিন্তু এদিন সেইকণ সুখৰো মুদা মৰিল।

এদিন শুধ্ বগা বস্ত্ৰ পিন্ধি, কপালত হালধি সানি লৈ, ঘৰ ওলালহি ডোন্কা।

লগত আন চাৰিটা মুণ্ডা।

ক'লে, 'ইচবৰ কাৰণে ভাত বান্ধা কব,।'

'কেলে' ?

'ই সকল হ'ল বীৰসাইত। মুই বীৰসাইত হয়ছি। বীৰসাইত বীৰসাইত ভাই ভাই। আন কোনো কথা নাই। মোৰ ভাইক মুই ভাত দিম।'

তাৰ পাছৰপৰা বীৰসাইহঁতক খুৱাবৰ কাৰণে, দান-দক্ষিণা দিয়াৰ কাৰণে, ক্ৰমাত ধানৰ ভঁৰাল উদি হ'বলৈ ধৰিলে।

সিহঁতৰ—বীৰসাইহঁতৰ মাজত কথা-বতৰা গুপতে হয়।

আৰু এই কাৰণে বীৰসাইত ডোন্কাই সালীক আৰু ল'ৰাটোকো আন এটা ঘৰলৈ থকা-মেলাৰ বাবে পঠিয়াই দিলে।

আৰু এই কথাত সালীৰ মনত উঠিল ফাই।

কিয় লুকুৱাব লাগে তাইক ?

আৰু এয়ানো কি সৰ্বনশীয়া বুধি ডোন্কাৰ ? পূজাই-পৰৱে অতকাল ধৰি পাই অহা যুগুৰা ৰায়তহঁতে চাউল-কুকুৰা আদিৰে দিয়া পল্লামী-মাননী ডোন্কাই ঘূৰাই দিছে, নোলোৱা হৈছে। খেতি-খোলাও বাদেই দিছে।

আৰু তেতিয়া তাই ঠেং-ঠেং মেলি আটমটকাৰীটি হৈ বহি লৈ ডোন্কাক—অজীণপাতকী, নাৰকী, কঙ্কপৰা, গৰুৱাগলা, ঢেকুৰা, হাৰামৰ নেগুৰ আদি বহু বহু শব্দেৰে আপ্যায়ন কৰিবলৈ ধৰিলে। তাই আনকি নিজৰ সিপৰীয়া দেউতাককো গুদাই নেবিলে। আৰু লগতে নিজৰ ভাগ্যকো। আৰু—ভালেমান দিন ধৰি এনেবোৰ হিং হিং কিট কিট সহি, কাণত কাপোৰ দি থাকি, অৱশেষত এদিন ডোন্কা পলাল।

কৈ গ'ল, 'ভগৱানৰ কামত চল্লাম বে।'

ডোন্কা পোনে পোনেই বীৰসাৰ ওচৰলৈ গ'ল। তাতে আসন ভিৰি বহি দিলে।

জাক জাক হৰিণাই সালীৰ বাৰীত থকা কচু খাইছিলহি। খেতি-বাতি উছন হৈ গ'ল। আৰু এদিন খঙৰ খৰা-দাখন জোকোৰি জোকোৰি সালী বীৰসাৰ কাষ চাপিলগৈ।

হাজাৰ হওক—মানুহৰ পৰিবাৰ। সেইহে চুলিত তেল সানি, খোপা বান্ধি, খোপাত ফুল গুঁজি, চাক-চিকুণ থলা সাজ-পাৰ পিন্ধিহে গ'ল তালৈ। তাইৰ খোজ-কাটলতে খঙৰ ভমক ফুটি ওলাইছিল।

সালীৰপৰা সকলো কথা শুনিলে বীৰসাই পৰম ধৈৰ্য্যৰে। সালীয়ে
অনাকি তাৰ বিৰুদ্ধেও কৈ থাকোঁতে বাৰসাই কোনো প্ৰতিবাদকে
নকৰিলে। মানে মध्ये মিচিলকীয়াই হাঁহিছিল মাথোন।

সালী যেতিয়া ব'ল, তেতিয়া বীৰসাই ক'লে, 'তুমি ডোন্কাৰ গালি
নাপাৰা। সি মোৰ কাম কৰে।'

'হা বে তোমাৰ কাম! সি চব উৰাই-পুৰাই দিলে। ছয়ালটাবে
দেখেনা, সংসাৰৰ পিনে ফিৰি চায় না, সৰ্বনাশ কৰি দিল যে! তাক
গালি না দিম ?'

বীৰসা চোতাললৈ নামি আহিল। সালীৰ মূৰত হাত থ'লে। তাইৰ
থুতৰিত ধৰি তাইৰ মুখলৈ চালে। মন্ত্ৰ মতাৰ দৰে মুখৰ ভিতৰতে কিবা
কৈ থাকিল যেন শুন-শুশুনকৈ। চকুৰুৰিত তাৰ যেন গভীৰ বেদনা।
আঙুলিবোৰ যেনিবা যন্ত্ৰ-বাদনৰত। সালীয়ে তাইৰ সমস্ত চিন্তাবৃত্তিৰে
অশুভৰ কৰিলে তাৰ ক্ষুদ্ৰ ক্ষুদ্ৰ উদ্ভণ্ড মনত বাৰিষাৰ পুৰালী বা'ৰ
বাৰছিটা।

সালীয়ে সুধিলে, 'কি দেখ ?'

'তোমাক।'

'আ—!'

'হাঁ।'

'মোক— ?'

'হাঁ।'

বীৰসাই কৈছিল, 'ডোন্কাৰপৰা মোৰ অনেক কাম হ'ব। তোমাৰ-
পৰা আক বেছি কাম হ'ব।'

'মোৰপৰা ?'

'হাঁ।'

'মুই কোন ? কোৱা ?'

'তুমি সালী।'

'মাইকী মানুচৰপৰা লাঢ়াইৰ কাম হয় ?'

'হয়। মুই তোমাকে কৈ দিম।'

বিবুজি হৈ সালী যবমুৱা হৈছিল ভলম্ব কৰি ।

ডোনকাক কৈছিল তাই, ‘তু তো মানকি আছিস্। আৰ কি পাৰি তু তাৰপৰা ? কিহৰ কাৰণে ইয়াত খলি লৈছহিনো ?’

ডোনকাই বিষন্নভাৱে হাঁহি মাৰি কৈছিল, ‘তাক দেখিলে, তাৰ কথা শুনিলে মোৰ বুকত বান ছুটেৰে সালী, পাহাৰ ভাগে। তাৰ ওচৰত গৈহে মুই জান্‌লোঁ যে মুণ্ডা নামত গৰব্ কত।’

তেতিয়াহে সালীয়ে উপলব্ধি কৰিব পাৰিছিল, ডোনকা কিয় বীৰসাইত হ’ল। মুণ্ডা মানে জংলীটা, অসভ্যটা। মুণ্ডাৰ জীৱন দিকুৰ কাৰণে। দিকুৰ ভঁৰালত ধান ভৰাই থোৱা হ’ব, সৰিয়হ ভৰাই থোৱা হ’ব, দিকুহঁতে মুণ্ডাই আবাদ কৰি সাৰুৱা কৰি তোলা জংগলী মাটি দখল কৰিব, বোঙা-বুঙিৰ থান—বলিশালৰ ঠাই—খুটকাটি গাঁৱৰ চিন-চাব নোহোৱা কৰি দিকুহঁতে সিহঁতৰ দেৱ-দেৱীৰ থান পাতিব। মুণ্ডাৰ জনম কিয় ? আৰু ক’ব লাগিছেনে ? দিকুহঁতৰ বাবেহে। দিকুৰ আত্মপৈচান ধৰাতে মুণ্ডাৰ জনমৰ তথা জীৱনৰ সাৰ্থকতা। মুণ্ডাইনো কেনেকৈ মুণ্ডা হিচাপে গৰ্ববোধ কৰিব ? কেনেকৈ আত্মবিশ্বাস অটুট ৰাখিব ?

নহয়, বীৰসাই কোনো মুণ্ডা মানুহক ঘাটোৰ সলনি ভাত, বন্ধা-বেগাৰীৰ সলনি স্বাধীনতা, ফাটেক খোৱাৰপৰা কাছাৰীৰ কবলৰপৰা অব্যাহতি, খেতিমাটি-খুটকাটি গাঁও ওভোতাই দিব পৰা নাই—দিব পৰা নাই—অৰণ্যৰ অধিকাৰ।

কিন্তু দিব পাৰিছে—ডোনকাহঁতৰ বুকুত সাহস, আৰু গৰ্ববোধ।

সালীয়ে ছমুনিয়াহ কাঢ়িলে।

ক’লে, ‘ময়ো কুসুম ফুলেৰে কাপোৰ-কানি হালধীয়া বঙেৰে বোলাই ল’ম। স্তি-পুৰুষে যেনেকে’ থাকে—ময়ো না থাকিম। ময়ো—ময়ো চালকাড়লৈ গৈ শুনি আছিমগৈ তাৰ কথা।’

‘যাবি ? তয়ো ?’

‘নাহ’লে তই একুলা যাবি ? বুঢ়াটা, কণাটা, বাতিৰ আন্ধাৰতে দেখা পাব তই ?’

সকলো কবিছিল সালীয়ে ।

বীৰসাব কাৰণে ঢেৰ ঢেৰ কাম কবিছিল কেৱল বীৰসাবপৰা খলাগ
পোৱাব আশাবে ।

তাৰ পাছত—

ধানীয়ে যেতিয়া সকলোতে কাঁড় বিলাই আছিল, তেতিয়া বীৰসা
ধৰা পবিল ।

লগতে ডোন্কাও ।

সালীয়ে গাঁৱে গাঁৱে পুলিছৰ তাণ্ডৰ দেখা পালে । দেশত দেখা
দিলে আকালে । ছবস্ত খৰাং বতৰে কোবাই গ'ল সমগ্ৰ অঞ্চল । খৰাং
বতৰে অবগ্যৰ গছ-গছনিবোৰকো লঠাঠা কৰি পেলালে ।

আৰু মুণ্ডাইতে আকৌ দলে দলে খ্ৰিষ্টান হ'বলৈ ঢাপলি মেলিলে ।

এতিয়া বীৰসাব শত্ৰুহঁতে কোৱা হৈছে : 'বীৰসাব পাপৰ ফলত
সকলো জলি-পুৰি ছাবখাৰ হ'ল হে মুণ্ডাইত ।'

মুণ্ডাইতে কোৱা হৈছে :

'তবে— ?'

'তবে আৰ কি ! স—কল বোঙা-বুড়িক বাদ দি একুলা ঐ
বীৰসাক ভগ্‌বান বুলি পূজা কৰ্‌লে বোঙা-বুড়িৰ খং ছুঠিৰ ?'

'তবে— ?'

'যাই পূজা দে—জালদি জালদি কৰি পূজা দে যাই । পানী নাই,
খেতি নাই, কোন বোঙাৰ শাপত এনে ভাপত পৰা হয়ছে, পহানে কৈ
দিব যা— ।'

'তা বাদে— ?'

'সেই বোঙাক তুমি গিয়া, যা ।'

আকৌ সিংবোঙাৰ খানত বলি আৰম্ভ হ'ল । আকৌ পহানইতে
তেজভৰ্তি খবাই কঢ়িয়াই লৈ এন্ধাৰৰ মাজেদি হেঁপাই-কোঁপাই গৈ
শুকাই খবখবীয়া হোৱা কুঁৱাত, নৈৰ মৰাতুঁতিত তপ্ত তেজ ঢালি দিলে ।
আকৌ ছুখী ডাইনীয়ে তুক-তাক মন্ত্ৰ-তন্ত্ৰ জবা-ফুকা আৰম্ভ কৰি দিলে ।

দেখি—সালীৰ বুকুৰপৰা কান্দোনে উঠলি উঠিল। তাইক যেতিয়া তাইৰ দেউতাকে ডোনকাৰ সৈতে যোৱা পাতি দিছিল, তেতিয়াও এনেহেন কান্দোনৰ ঢট্ট উঠলি উঠিছিল। মৰি যাওঁ মৰি যাওঁ যেন লাগি গৈছিল তাইৰ।

জংগল জুয়ে পোৰাদি পুৰিলে খৰে। পাল পাল হৰিণাই ভাখেৰিৰ ধান খাই যায়হি। তাত তাইৰ মাকে তাইৰ কেঁচুৱাটোক লৈ স্তম্ভ থাকে। আৰু সালীয়ে—ঘৰৰ বাহিৰত বলোৱা হাতত লৈ টোপনিয়ায়। খচমচকৈ ভাখেৰি ভঙাৰ শব্দ উঠামাত্ৰেই তাই বলোৱা দলিয়াব, বা বৰছাৰে বিক্ষিৰ।

এনিশা খোজৰ শব্দ উঠিল।

মানুহৰ।

বাহিৰত কোনোবা যে যে আহিছে সেই কথা সালীয়ে বুজিলে। আৰু লগে লগে যাঠিপাত টোঁৱাই ধৰি চেপা মাতৰে কৈ উঠিল :

‘কোন—?’

‘ধানী বে, ধানী মুণ্ডা!’

সালীয়ে ছুৱাৰখন খুলি দিলে। ধানী সোমাই আহিল। ক’লে, ‘জেহেলৰপৰা পলাই আহিলোঁ।’

‘তই—অকলেই?’

‘হাঁ।’

‘ইয়ালৈ আহিলি যে—?’

‘যাম ক’ত?’

‘তোৰ পিছে পিছে ফেউৰা—পুলিছ-ফেকুৱা আহিব।’

পাছ দিনা, বাতিৰ পৰতে, সালীয়ে ধানীক গুহালৈ লৈ গ’ল। ক’লে, ‘কোনেও সা-সন্ধান নাজানে। দিনত চাফা কৰি থৈ গৈছে।’ তুই এতে থাক্। পাছত মই আহিম। নাহোঁ যদি, গাঁৱত পুলিছ অহা বুলি জানিবি। ভোক লাগে যদি এই মকাইৰ ছাত্ৰু খাবি, এয়া থাকিল টিঙিৰি-পাখৰ, আৰু এই মঠীয়াটাত আছে খোৱাপানী।’

সেই ভেতিয়াৰপৰা ধানী ইয়াত । ধানীক ইয়াত থৈ যোৱাৰ পাছত সালীয়ে ভাবিলে : চব ঠিক আছে । ধানীয়ে কৈছে, বীৰসা ছুবছৰৰ পাছত উভতি আহিব । উভতি নহালৈকে মুণ্ডাইতে জানিব লাগিব সকলো ঠিকেঠাকে আছে ।

এবুকু সাহসৰে সৈতে সালী উভতি গ'ল । পুনৰ জীৱনটোক স্বাভাৱিক বুলি বোধ হ'ল তাইৰ । মনতে ভাবিলে : চব ঠিক আছে । ধানীক বিচাৰি আহি পুলিছে তাইৰ ধানৰ ভাখৰি ভাঙি দিলে ।

সালীয়ে তাইৰ মাকক বুজনি দি ক'লে, 'কান্দিবু কেলে' তু ? জনমটাত কেতিয়ানো ধানৰ ভাখৰি তোৰ চোতালত আছিল ? কেতিয়াউ নাছিল । মোক বুঢ়াটোৰ হাতত গটাই দিয়াৰ পাছতহে ধানৰ ভাখৰি দেখিলি ।'

'কি খাবি এতিয়া ?'

'আ—?'

'কি খাবি ?'

'আগতে যি খাইছিলো ।'

'অ—।'

সালীৰ পুনৰ হাবিত সোমালগৈ । হাবিত ফল আছে, কন্দ আছে, শহা-কেটেলা আছে । হাবিয়ে-জংগলে আক যে কত কত ছোৱালী-মাইকী যায় । কথা পাতি পাতি সালীয়ে বুজ ল'লে—নহয়, বীৰসাৰ নামত আটাইবোৰৰ গা চিকেহি মাৰি লুঠে, চৰে ভগৱানক নামানে ।

মানী পহানীয়ে তাইক বুধিটো দিলে । ক'লে, 'যি হাটত দিকুইঁত যায়—সেই ডাঙাৰ ডাঙাৰ হাটলে' নাযাম । ছোটা ছোটা জংলৰ ভিতৰে ভিতৰে যিচৰ গিৰাম তাতে কাঁড় লৈ যাম, উপৰে কচু-কল-শাকেৰে ঢাকি ৰাখিম । মোৰ পাচিটা বেচিম, তাৰ পাচিটা মই নিম্ । সি ৰাতি ৰাতি গৈ মানুচৰ ঘৰৰ বেৰত কাঁড় বিক্কাই গুচি আহিবগৈ । মোৰ কথা শুন্ ।'

সালীয়ে মানীৰ কথা মানিলে ।

সকলোৱে দেখা পালে, ডোনকা মান্‌কিৰ বৈশীয়েকে পা-ভাবী
অৱস্থাতো জংগলত ঘূৰি ফুৰিছে। বৰ আকাল, খৰ খুব, জংগল বিনে
মুণ্ডাৰ উপায় কি ? দিকুইঁতে আক ধান বা টকা ধাবলৈ নিদিয়া হ'ল।
কয় : দিকুইঁতক দেখোন তইঁতে খেদিবিয়েই। তেনেহ'লে—দিকুইঁতেওবা
তইঁতলৈ ঘূৰি চাব কিয় ? যা, গুচ্, গুচি যা—।

বৰ হুৰ্দিন।

আকাল বৰ।

আক কী যে খৰ।

বীৰসা ফাটেকত সোমালগৈ।

আক ঠিক তেতিয়াবেপৰাই—একেলেথাৰিয়ে ছবছব ধৰি বৰষুণৰ
বা-বতৰা নাই। সূৰ্য-দেৱতাই আকাশখনতে জুই লগাই দিলে।

পোন্ধৰ

বুঠি নাই। সৃষ্টি জলি-পুৰি খা খা। দ্বিতীয় বছৰৰ বতাহত পানী নাছিল, মাটি ছিঁ'বাল-ফটা। শিশিৰতো শিশিৰ নাই। চটপোছৰতো জংগলৰ গছ-গছনিৰ পাতবোৰ শুকান শুকান, লেবেলা পৰা। নৈৰ যুকুৰ বালিত হাতেৰে আঁচুৰি আঁচুৰি গাঁত খান্দি ধৈ যায় ছোৱালীহঁতে। উৱাই বাতি পুৱাই যায়, সেই গাঁতত আঁজলিমান পানীও মুঠে। ১৮৯৭ চনত ছোটনাগপুৰত ভাদমহীয়া শস্ত্ৰ খবৰ তাপত ছাবেখাবে গ'ল।

খবৰ...

বাবেখৰ...

১৮৯৭ চনৰ নভেম্বৰত বীৰসাই মুক্তি পালে।

আক লগে লগে বায়ুবেগে সেই খবৰ খবৰ দৰেই সকলোতে বিয়পি পৰিল। আক—

আকৌ মুণ্ডা গাঁৱে গাঁৱে মাদল বাজি উঠিল। ডেকা-গাভৰুৱে নাচিলে, গালে। ইতিমধ্যে যিহঁত খ্ৰিষ্টান হৈছিলগৈ, সিহঁতে পলুসক কৈ দিলে, 'আৰ তোৰ গিৰ্জা না যাওঁ, যা তই। ভগৱান আহি গ'ল।'

'আকালৰ দিনত মিশ্বনৰ ছাহাবহঁতে তহঁতক খাবলৈ-ল'বলৈ দিয়া নাছিলনে ?'

'তো কি হ'ল ?'

'তহঁতে মোক বিপদত পেলালি।'

'বিপদত তই নিজক নিজেই পেলাইলি, যেতিয়া ভগৱানক তই ধৰা কৰাৰ গৈছিলি।'

'ছেই চা, আক' সেই কথা কয় !'

বাঁচীৰপৰা চালকাড়লৈ আহোঁতে বীৰসাই দেখিলে এই দৃশ্য।
‘দেখিলে—সকলো জ্বলি-পুৰি থা থা। জুমুনিয়াহ কাঢ়িলে সি। মুণ্ডাহঁতৰ
‘অনাহাৰ উপবাস দাৰিদ্ৰ্য—সকলো তাৰ মনৰ ওপৰত গধুৰ পাথৰৰ
দৰে চেপি বহিল।

সি ভগৱান...

ভগৱান সি...

মুণ্ডাহঁতৰ ভগৱান...।

সি কমিশ্যনাৰক কথা দিছে, মুণ্ডাহঁতক আক উত্তেজিত কৰি
‘মুতুলিব। কিন্তু এই কথা যে ৰাখিব নোৱাৰিব, অমুভৱ কৰিব পাৰিলে
বীৰসাই। এতিয়া তাৰ মনৰ কোনখিনিতে যেন—শুকান কক্ক বতাহৰ
প্ৰতিধ্বনিৰ মাজেদি প্ৰতিধ্বনিত হৈ উঠিল :

চুটিয়া, জগন্নাথপুৰ, নগৰতনত মুণ্ডাহঁতে মন্দিৰ সাজিছিল। সেই
মন্দিৰৰ প্ৰস্তৰবেদীৰ তলত থিয় হৈ স্বয়ং সিংবোঙাৰ ওপৰত যিকোনো
মুণ্ডাই আবেদন-নিবেদন জনাব পাৰিছিল। কথা পাতিব পাৰিছিল।
ঈশ্বৰ আৰু মুণ্ডাহঁতৰ সম্পৰ্ক তেতিয়াৰ দিনত আছিল অতি নিকট।
তাৰ পাছত—

মাকে কৈছিল, ‘তাৰ পাছত দিকুহঁতে চ—ব লৈ গ’ল। মুণ্ডাবিলাক
বেদখলী হৈ গ’ল!’

১৮২৭ চনৰ ডিছেম্বাৰৰ ৭ তাৰিখে স্বয়ং কমিশ্যনাৰ মহোদয় আহিল
চালকাড়লৈ। আহি তেওঁ বীৰসাক মতাই অনাই ডবিয়ালে। ক’লে,
‘চৰকাৰক কথা দি আহিছা। মনত ৰাখিবা, কথাৰ খেলাপ কৰিলে
গুৰুতৰ দণ্ড বিহা হ’ব।’

‘ৰাখিম।’

বীৰসাই চমুকৈ ক’লে।

বীৰসাক ডাবি মাৰিয়েই কমিশ্যনাৰে তেওঁৰ কৰ্তব্য সমাপন কৰি।
হুপবীয়াৰ পৰতে চালকাড় এৰি গুচি গ’ল।

আৰু গধূলি বীৰসাৰ ঘৰৰ চোতাল মানুহেৰে ভৰি পৰিল। সোমা, ধানী, গয়া, ছুৰাই, ভৰতো আদি মুণ্ডা-চৰ্দাবহঁত আহিছে। আহিছে মুণ্ডা মৰদহঁত।

চোতালত জেঁৰ পুতি দিলে এজনে। গোটেই চোতালখন পোহৰ হৈ পৰিল। বীৰসা গহীন গম্ভীৰ। বীৰসাই ক'লে, 'এজন এজনকৈ কথা কোৱা। সোমা, তুমি কোৱা।'

'তুমি তেতিয়া জেহেলত। ইপিনে শাওণ-ভাদ আহোঁতেই শুনিগৌ, চৰকাৰে আকালৰ দিনগুলৰ বাবে বেৱস্তা কৰাছে। পাউনি হিচাপে, চৰকাৰে গাঁৱে গাঁৱে কৰ্জা, ধান-চাউল চৰ দিব। আমি তো মুখ মেলি চাই থাকিলোঁ। তা বাদে শুনিগৌ, চৰকাৰে চৰ দিলে, চৰেই চৰ পাই গ'ল, আৰু সদৰত বিপট্ গ'ল। কিন্তু ভগৱান, আমাৰ মাজত এজনেও এমুঠি চাউলো পোৱা নাই। আৰু মূই কি ক'ম ?'

'গয়া, তুমি কোৱা।'

'মূই থানাত যাই ক'লোঁ যে—খুন্টি, ছিহল, বাছিয়া থানাত না খাই একশতকৈয়ো বেছি মানুহ মৰিল যে—সেই কথা বিপটত লিখি কৰা। লিখি কৰা যে—আকাল হৈছে দেশত। সিহঁতে লিখি কৰল—চলিছজনা মৰাছে। চলিছজনা মৰলে তাক আকাল না বোলে।'

'ভৰতো—? তুমি কি ক'বা কোৱা।'

'হাঁ, মিছনৰ ছাহাবহঁতে উম্হতীয়া খিচৰীখোৱা ঘৰ থুলিছে, সেই কি বোলে—লাংবাখানা নে লঙৰখানাত কতক মানুহক থুৱাছে। কিন্তুক জমিলাববিলাক, ভগৱান! ছাহেবে ক'লেও না দিল কৰ্জা, না বলাছে ডাখৰিত কিমান ধান। যত ধান আছিল যত চাউল আছিল চৰ লুকাই পেলালে। তা বাদে একটা দিকু মকব্দমা তৰি দিল বকুৱা আৰু ছুৰাৰ নামত! সিহঁতে হেনো দিকুটাৰ বাঁহনিৰপৰা বাঁহ-গাছ কাটিছিল।'

'আইনৰ কথা জানে কোনে—?'

ধানী আগ বাঢ়ি আহিল।

‘মুই জানো ।’

‘তুমি !—অ’, তুমি । তুমি জেহেলবপৰা পলাছিল কিয় ?’

‘ভাত না দিল কৈলে’ ? ঘৰতো ঘাটো খাম, জেহেলতো ঘাটো ?
তা বাদে ওৱাডাৰটা মোক শিয়াল বুলল কৈলে’ ?’

‘অনিয়ায় কৰাছিল ।’

‘আৰ না কৰিম ।’

‘আইনৰ কথা তুমি কি জানা ?’

‘চব জানি লয়াছি । এক্ এক্ কৰি কওঁ—

‘খাজানা বঢ়াবৰ আইন হ’ল, খাজানা কমাবৰ আইন হ’ল । একেটা
আইনে কৈ দিলে খাজনা বাঢ়িব, আকৌ যেতিয়া দেখিব বাইয়তৰ
ক্ষেমতা নাই, তেতিয়া খাজনা মাফি কৰি দিব । খাজানা বঢ়ালে
জমিন্দাৰৰ ভালৰ বাবে । জমিন্দাবে গমিলে যে এতিয়াৰ দিন-কাল
মহংগা খুব । খাজানা না বঢ়ালে জমিন্দাৰ মৰি যায় । আইনে কৈ
দিলে যে যি বাইয়তে—যি পৰজাই বেছি খাজানা না দিব পাৰিব, সি
বেগাবী খাটি দিব । যাক বেগাৰ ধৰিব, সি বেগাবী খাটিব, অপাৰক্
হ’লে টকা দিলে বিহাই পাব ।’

‘কামত কি হ’ল ?’

‘তেতিয়া সোমাইত ছুই-পাঁচজন যাই জেকবক দিয়া চিঠি লিখা
কৰাল । জেকব বাঁচীত আহিছিল । কিয়, তুমি শুনা নাই ?’

‘শুনিছোঁ, জেকব চৰকাৰক অনেক লিখালিখি কবল । নিজৰ
খৰচতে জেকবে মুণ্ডাসৱৰ দ্বাৰা আদালতত কেহ দাখিল কৰাল । যাতে
অপত্তিগুলা বেকড হয়, এই আইন পাচ্ হ’লে মুণ্ডাৰ সন্নিধি এক অনা,
জমিন্দাৰৰ সন্নিধি পোন্ধৰ অনা । তোমাৰলোকও তো বুঝে সেই কথা ।
মুণ্ডা থাকে জংগলত । বুলল, চৰকাৰ, খাজনা ধৰা কৰাহ, ই খাজনা বঢ়
কৰ, আমাৰ সাধ্য নাই । মুণ্ডা যদি মুণ্ডাবীত চিন্ন’বে, চৰকাৰে শুনিব ?’

‘নাই, মুণ্ডানিব । চৰকাৰ কলা ।’

‘তবে— ?’

‘মুকুন্দমা কবি চৰকাৰক শুনাৰ বুজাব লাগিব।’

‘হাঃ! মুকুন্দমা কবাব সাধ্য মুণ্ডাৰ নাই, কোনো দিনে না হ’ব।
ভেতিয়া জেকব এইচৰ কথা চৰকাৰক জনাল। একো নাহ’ল। আইন
পাচ হৈ গ’ল। তা বাদে কি হ’ল, কণ্ট—এই! এটা জেঁৱৰ জলাই
দিয়া নোতুন।’

আন এটা জেঁৱৰ জলি উঠিল।

বীৰসাই কৈ থাকিল : ‘কমিছনাৰ ষ্টিটফিন্ড জেকবৰ চৰ আপত্তি
ফাইল কৰাই দিলে। ক’লে, বীৰসা, মই সকলো আপত্তি বেকড
কৰিছোঁ। এই আইন পুনৰ নতুনকৈ বনোৱা হ’ব। কিন্তু কলকাতাবপৰা
জন উডবান, ছোটলাট বাঁচীলৈ আহিল। আহিলেই ক’লে যে
মুণ্ডাবিলাক যে খাপা হৈ আছে—বীৰসা মুণ্ডাই উচটাইছে বুলিছে।
এতিয়া—সিহঁতৰ সুবিধা হ’ব পাৰে—এনেকুৱা কোনো কথা আইনত
লিখা নকৰিবা।’

গয়া মুণ্ডাই ক’লে, ‘দেখা তেস্তে! জমিদাৰে এতিয়া বন্ধা-বেগাব
ধৰিছে, খাজনাও লৈছে। কোনে দিব খাজনা? কাৰ ঘৰতনো ছুটা
ৰূপৰ টকা মগজুত আছে? আজি ছবছৰ দিন তুমি জেহেলত। তুমি
ধব্তী-জ্বাৰা, তুমি জেহেলত। তো ধব্তী ফচল দিব কেনেকৈ? গ’ল
ছ-বছৰ ধৰি এই ধব্তী জলি-পুৰি খা খা হৈ দিনে-নিশাই উশাহ এৰিছে
কি চাৰা! জংঘল জলি গ’ল, নৈত পানী নাহোৱা হ’ল। জমিদাৰে
বোলে, তহঁতৰ বাবে চৰকাৰে আইন কৰিছে, মামুলা কৰ গৈ বা। তাৰ
ফলতে আমি হ’লো চোৰ।’

‘চোৰ?’

জী—।

‘হাঁ, ভগৱান, চোৰ। তুমি জেহেলত। ইপিনে ছবছৰ ফচল নাই,
পাউনি ধন-টন নাই, উধাব-কৰ্জা নাই, খাজনা বাঢ়িল, বন্ধা-বেগাবী
বাঢ়িল, ভেতিয়া খানীয়ে ক’লে, ব’ল, ধান লুট কৰোঁগৈ। জমিদাৰৰ
ধব্তে ধান থকাতো আমি না খাই শুকাই মৰিম?’

‘তেতিয়া আমি ধান চুব কৰলোঁ। আৰু তেতিয়াবপৰা চৰকাৰে পাইকাৰী জৰিমনা জাৰী কৰল। যি গিৰামে ধান চুৰি হ’ব, সেই গিৰামে খাজনা হ’ব। তো মোৰা আগৰেপৰা কৈ থওঁ, আমি ভাৰেৰি ভাঙো, চাউল লৈ যাওঁ, আৰু বাতি বাতি জংঘলত পলাই যাওঁ। মুণ্ডাদেৰ্কে জনাই যাওঁ, কৰ দিবলৈ গাঁৱত কোনো না থাকে। জংঘলত পলাই যায়।’

ধানীয়ে ক’লে, ‘আকো ঘৰত ফিৰি আহোঁ, আকো পলাওঁ এতিয়া মুণ্ডাসৰে জানি গ’ল—তুমি বিনা মুণ্ডাৰ গতি নাই।’

‘গতি নাই হে—!’

কতই কৈ উঠিল।

বীৰসাই ক’লে, ‘বোৰ্তোদিত সালীৰ ঘৰে সকলোকে ডাকি আন। তাত গৈ সকল কথা ঠিক কৰিম।’

এজন এজনকৈ আটাইকেইজনেই গ’লগৈ। তথাপি বীৰসাৰ চকুত টোপনি নাই। খাটোলাত শুই সি আকাশৰ পিনে চাই ব’ল।

ভগৱান সি...।

হয়, ভগৱানেই তো! যদি ভগৱান নহয়, তাৰ মাত শুনি সকলো মুণ্ডা কিয় তাৰ কাষ চাপেহি? এটা মুণ্ডা যেতিয়া অস্ত পৰে, তেতিয়া ভগৱানৰ আগমন হয়। এই যে সময়—এই যে কাল—এই কাল যুগান্তৰ কাল। নহেনো কি? ‘ছেংগেল-দা’ হৈ, অগ্নিবৃষ্টি হৈ, মুণ্ডাসকলৰ দেশ জলি-পুৰি খা খা হৈছে। মাজত জালৰ দৰে বিয়পা দিকুইতৰ জগত।

এতিয়াই ভগৱানৰ আৱশ্যক।

কিন্তু নিজৰ অস্তবৰপৰা বীৰসাই যি নিৰ্দেশ পায়, সেই নিৰ্দেশ, তেনেকুৱা নিৰ্দেশ এতিয়ালৈকো নাই পোৱা কিয়? কাৰাগাৰত থাকি থাকি দেখিডুখৰি অস্তচি হ’ল বুলিয়েইনে?

আলকুলে তাৰ ভৰিৰ ওপৰেদি প্ৰায় ডিঙিলৈকে কোনে যেন নিহালীৰে ঢাকি দিলে।

‘কোন—? ম’ী?’

‘হাঁবে। ঘুমাইছ, নাই?’

‘না, ম’ী। এই বেজাই—নিহালী ক’ত পালা?’

‘তোৰ বাবে বনাইছি, বাপ। তুঁহ ভবি দিছোঁ, কষ্ট—তুলা ক’ত
পাম? কাপড় আনল তোৰ দিদি। মোৰা মা-বেটিয়ে সিলো।’

‘এমন বেজাই তুই মোৰ সককালত দিছ, নাই?’

‘সককালত তো তুঁহৰ ভিতৰ সোমাই ঘুম কৰাছিলি।’

‘কেমন উমাল আছিল যে!’

‘নিহালী—বেজাই দিব পৰা নাই, আদৰ কৰিব পৰা নাই, পৰৱে
মুৰত ল’বি—সেই নতুন কাঁকই দিব পৰা নাই।’

‘দাদা কান্দিছিল খুব—?’

‘কান্দিছিল, ঠেহ ধৰিছিল—বৰ ঠেহাল আছিল সি। তুই মোৰে
কোনো দুখ নাই দিয়া, বাপ। কিজানি তেতিয়া দুখ নাই দিছিলি
—এতিয়া দিবি বুলি।’

‘কিয় তোৰ ইমান দুখ, ম’ী?’

‘হাঁবে বীৰসা, জগতৰ দুখ বুঝিস, আৰ যে মা তোক ধৰ্ত্তী দেখা
কৰাল তাৰ দুখ নাই বুঝিস বে? তু ভগৱান হয়ালিস, ভাল। কিন্তু বাপ,
এতিয়া যি বাট লৈছ, সেই বাটেদি গ’লে চৰকাৰে তোক মাৰিব।’

‘চৰকাৰ নাই থাকিব, ম’ী।’

‘নাই থাকিব?’

‘নাই, ম’ী। পুনৰ আমাৰ দেশ আমাৰ হ’ব।

কৰ্মীয়ে হঠাৎ কান্দি পেলালে, ‘কালিলৈবপৰা তুই পুনৰ সকলৰ
হৈ বাবি। কোনেউ মোক তোৰ কাষত বাব নিদিব। আইজ, তুই
মোৰ কাষত ঘুম কৰ, অল্ল কৰি।’

বুদ্ধা জৰতী কৰ্মীয়ে গৃধীৰ দেৱতাক বুকুত সাৱটি লৈ শুই
থাকিল। বাহিৰত ঠৰঙা লগা জাৰ, উদ্ভব দিশৰপৰা বতাহ মাৰিছে।
বলিয়া বতাহৰ দন্দনিত কৰ্মীৰ কান্দোনৰ দৰে অবণ্য কান্দি উঠিল।

ভগৱান আহিব, তাইব ঘৰলৈ আহিব। মামী পহানী, আৰু অল্প জীয়াবী-বোৱাবীহঁতক লগত লৈ, সালীয়ে চোতালখন সাৰি পুটি হু মাৰি ভাত খাব পৰা কৰিলে। ডোনকা আৰু আন বীৰসাইতহঁতে চোতালৰ এচুকত নতুন ঘৰ সাজিলে। তাত ভগৱান থাকিব। অবশ্যৰ গভীৰত বোৰ্তোমিৰ কোবোকাৰ পানী কাহানিও মুগুকায়। গাঁৱৰ সকলোটিয়েই খাবৰ পানীৰে কাপোৰ ধুৱে, তেল সানি চুলি ফণিয়ালে। সকলোটিয়েই হালধিৰে কপাল-ডিঙি বোলালে।

এই যে ঘৰে ঘৰে চাউল-তাউল নাছিল, এতিয়া যিয়ে যি পাবিলে লৈ আহিল। পৈণত ঘৰিণীৰ দৰে সালীয়ে সেই চাউল নিমখ ডাইল নানান পাত্ৰত, মঠীয়াত ভৰাই থ'লে। এতিয়া আকৌ বীৰসাইতসকল আহিব। কি বা কয় ভগৱানে? যদি কয়: 'ইয়াতো ঘাঁটি হ'ব' তেতিয়া? তাৰ পাছত, মহুৱা তেলেৰে মূৰ তিয়াই বিঠা ভিজোৱা পানী লৈ সালী গ'ল কোৰাকালৈ গা ধুবলৈ। বিঠাৰ পানীয়ে গা চাফা কৰে খুব। বিঠা এঠেলা সালীৰ ঘৰতে আহিল। ভোলৰ সোপোকা শাহেৰে মুখ-হাত ভালকৈ ঘঁহি ঘঁহি গা ধুৱে সালীয়ে। কোবোকাৰপৰা উঠি আহি ধলা কাপোৰ পিন্ধি কাহাল পাখৰ এচটাৰ ওপৰত চুলি মেলি বহিল। চুলি শুকুৱাব, খোপা শুঠিব...কাঠৰ কাঁকই শুঁজিব...।

টুপুৰকৈ কোনোবাই তাইৰ ভৰিৰ ওচৰলৈ সৰুকৈ শিলগুটি এটি দলিয়াই মাৰিলে।

বলোৱা হাতত লৈ পোনছাটে দাংখাই উঠিল সালী। ক'লে, 'কোন—? পৰ্মী? ধুৰাই মুণ্ডাৰ বহিন্?'

'হাঁ।'

'ইখানে আহিলি যে —?'

'তোৰ হাথু কথা পাতিয় বুলি।'

'মোৰ হাথু—?'

'হাঁ, তাই মোৰে কৈ ৰে কি কৰিব।'

'কি—?'

‘দেখ—ভগৱান জেহেলে ঘোঁৰাৰ আগতে মোৰ বাবাবে বাজু-খাক-
শাড়ী দি গ’ল। কৈ গ’ল, তোৰ এই ছোৱালীটাব ছাথ্, মোৰ আৰান্দি
হ’ব।’

‘তোৰ ভাগ্য!’

‘ভাইগুগ!’

পৰমীয়ে মুখখন ঘূৰাই ল’লে। ভাইৰ দুগালেদি তপত লোতকৰ ধাৰ
বৈ আহিল।

‘কান্দিছ কিয়?’

‘এমন আৰান্দি মোক নালাগে বে। উ ক’ত থাকব, দুই ক’ত
থাকিম। স্তি-পুকৰে যেনেকে’ থাকে ভেনেকে’ না থাকিম। খালী
বীৰসাইতসৱৰ কাৰণে ভাত বান্ধিম, হালধি বাটিম, সিহঁতৰ কামত লবা-
ধপৰা কৰিম—এনেকুৱা আৰান্দি মোক নালাগে, কুহুদিনে নালাগে।’

‘কহুৱে কি বোলে?’

‘আৰ কি বোলে। সিও বীৰসাইতটা হুৱাছে। তাৰ বাপো সেই,
দাদাটাও সেই! ভগৱানৰ বাজু-খাক কিবাই দিলে, সি কথা কিবাই
ল’লে, তবেহে কহুৱে মোক আৰান্দি কৰিব।’

‘মোক কইছ্ কিয়?’

‘তোৰ ঘৰত আহে, তুই বুললে, ভগৱানে কিজানি শুনিব। তুই
ক’, মালী।’

‘আ! কথা তেন্তে এই!’

‘হাঁ’

মালীৰ বুকুৰপৰা যেনিবা গধুৰ শিল এচটা নোহোৱা হ’ল।

পৰমী তলবুৰ হৈ ভৰিব নথৰে মাটি খুচৰি থাকিল।

মালীয়ে ক’লে, ‘ক’ম। দেখ্, দেখ্, পৰমী, কৰ্কাটো ইমান দূৰত
থকা বুলি কোনো নাহে। দেখ্, দেখ্—কোৱাভাড়ুবীৰ কল—বিহাৰল
পকিছে কিমান! চৰাইবোৰেও গম পোৱা নাই। ল’, ইতি ল’চোন।
খাইভেলে-জালুকে কোৱাভাড়ুবীৰ জাৰি ধাম।’

হুৱো কোৱা-ভাড়ুবীৰ কল বুটলিখলৈ ধৰিলে।

সালীয়ে বীৰসাব ভৰিত পানী ঢালিলে, আৰ তাৰ পাছত আঁচলেৰে
মটি দিলে। তাৰ পাছত, বীৰসাক বহিবলৈ দিলে এখন নতুন পীৰা।
আৰু আন ছোৱালী গাভৰু বোৱাবীহঁতে হাতযোৰ কৰি বহি থাকিল।

‘ভগৱান! একুটা কথা।’

‘বল।’

‘তুমি পৰম্বীৰপৰা বাজু-খাৰু কিবা নিবা। তাইক ঘৰ লাগে, ছৱাল
লাগে, আন পাঁচজনী বিয়াতীৰ—আয়তীৰ সেওঁতাত তেল-সেন্দূৰ লাগাব
লাগে তাইক।’

‘সেয়ে হ’ব।’

‘তাইক তুমি না শাপিবা।’

‘না।’

‘হৈ গ’ল, আৰ কথা নাই।’

‘তই মোক একো নিদিয়?’

‘কি দিয়? মোৰ মৰদটোৰে নিয়াছ। এই ঘৰ-চৌতাল-ভাখেৰি—
চৰ তো তোমাৰকে দিলোঁ, তোমাৰ কামত দিলোঁ। আৰ তো আছে
শুদা সেই মোৰ ছৱালটা।’

‘তাক নাই দিবি?’

‘চ—ৰ নিবা?’

‘চৰ।’

সালীয়ে তাইৰ ল’ৰাটোক কোলাত দাঙি ল’লে। ক’লে, ‘লোৱা,
দিলোঁ তোমাক। এই কণমান নাদন পিয়াহখোৱাটোক লৈ তুমি কি
কৰিবা?’

‘ভাৰপৰা মোৰ নাম থাকিব।’

সালীৰ দৃষ্টি অৱনমিত হ’ল। বীৰসাই সালীৰ ল’ৰাটিৰ কপালত
হাত থ’লে। ক’লে, ‘তোমাৰ চৰে জান্লে সালী আৰ ডোন্কাৰ
ছৱালটাক মই গোদত—কোলাত ল’লোঁ। তাৰ নাম থ’লোঁ—পৰিবা।
তোমাৰ চৰে তাক মোৰ বুলি জানিবা।’

বীৰসাই 'পৰিবা-ৰ বাহুত হালধিৰে বেলোৱা নৃত্য বান্ধি দিলে।
সালীৰ চকুত তেতিয়া চলকটো।

‘কান্দিবু কেলেই?’

‘মোকো তোমাৰ কাজ কৰিব দিবা।’

‘তই কৰি আছ তো।’

‘কৰাছি।’

চকুলো মচি সালীয়ে হাঁহিলে। ক’লে, ‘মই, মানী, ফুলনা—মোৰা
চবেই তোমাৰ কাজ কৰাছি। আগে পুৰুষপুলানে হাঁসিছিল কত!
তহঁত মাইকীমান্নহ, তহঁতি কিটা ভগৱানৰ কাজ কৰবি? ছুই ছুই
বছৰ দিন পুলিছে কেৱল পুৰুষপুলাব পিছে পিছে ঘূৰাছে, খেদা কৰাছে।
আৰ আমি ছোৱালীহঁতে কাম-কাজ কৰাছি। এতিয়া আৰ কোনেও
নাহাঁসে। চল, বাহিৰ্ চল, বাহিৰ চল, আহি গ’ল—চৰ আহি গ’ল—
সমৰাই, বমাই, বুধু বাজিয়া, চৰ বুঢ়া চৰ্দাৰপুলান—চৰ এসাছে হে। বুধু
যে জীয়াই আছে তাকে না জানিছিলো।’

‘চল।’

নতুন ঘৰটোৰ আগচালিত উঠি থিয় হ’ল বীৰসা। বীৰসাৰ
নিৰ্দেশক্ৰমে নাগেৰাত একোৰ মাৰি ডোনকামুণ্ডাই জনতাৰ হৈ-ছলস্থল
তল পেলালে।

বীৰসাৰ পিছনত ধক্ধক্ কৰে-খলা চুৰিয়া, মূৰত পাগ, গাত চোলা,
আক ভৰিত খৰম।

বীৰসাই ক’বলৈ ধৰিলে : ‘শুনা হে মুণ্ডাসৱ! আজি বৰ ভাল সময়ত
তোমালোক ইয়ালৈ আহিছা। জেহেলত থাকতে, তাত বহি বহি সদায়
মই ভাবিছোঁ চিস্তিছোঁ—তোমাৰলোকক কেনেকে’ আৰ কোন পথেৰে
আগবঢ়াই লৈ যাম। এতিয়া সেই পথ পালোঁ। পাই গ’লোঁ পথ।
তোমাৰলোকক মুই পথ দেখুৱাম।’

‘দেখাও হে খৰ-তী-আৰা।’

‘আগুতেই কৈ খওঁ, সেই পথেদি গ’লে দেহিখানি বাঁচিব নে বৰিব,
সেই কথা ভাব্লে নাই’ব।’

‘না ভাবিম, না ভাবিম।’

‘তবে শুন। আজিৰপৰা যি মোক পূজা কৰিব, সি হ’ব বীৰসাইত।
তোমাৰলোকৰ হাতত সময় নাই। ইমান কাল ধৰি ভাবিছোঁ—মুণ্ডাৰ
শত্ৰু কোন? কোন তাৰ দুশ্মন? এই জমিদাৰ-জোতদাৰ-মহাজন
বিলাকনে? যিবিলাকে আমাৰ খেতি-পথাৰত—জমিনত উৰি আহি
জুৰি বহিছে—? কেৱল ইহঁতেই দুশ্মন নে? নে—আমাৰ খুটকাটি
গাঁওবোৰ আইন কৰি জমিদাৰবিলাকৰ হাতত গটাই দিয়া চৰকাৰ?’

‘তুমি কোৱাছে, কোন দুশ্মন!’

‘দুশ্মন চব। আটাইবিলাকেই দুশ্মন। আমাৰ লাটাই আটাই-
বিলাকৰে বিৰুদ্ধে। এংকুৱা লাটাই মুণ্ডাই কাহানিও লাটা নাই।
আটাইবিলাক দিকুৰ লগত লাটাই, লাটাই চৰকাৰৰ লগত।’

‘তা বাদে—?’

‘আমাৰ জংগল আছে। আমি জংগলে জংগলে, পাহাৰে পাহাৰে
সোমামগৈ, খুটি পুতিমগৈ। সিহঁতৰ বন্দুক আছে, কিন্তু বন্দুক চলাব
কেইটাই? আমাৰ আছে ধনু-কাঁড়, আৰু আমি হাজাৰ-বিজাৰ।’

‘তবে বল।’

‘তবে শুন। এতিয়া দুই পথে কাম কৰিব লাগিব। মোৰ ধৰমৰ
কাম, আৰু মোৰ লাটাইৰ কাম। জলমাইৰ সোমা মুণ্ডাক তোমালোকে
জানা নিশ্চয়, সেই যে সোমা চৰ্দাৰ। মূলকই লাটাইৰ কালৰপৰা সোমায়ে
বহুত অত্যাচাৰ সহিলে, জেহেল খালে। তাক মই ধৰমৰ কামত এখন
হাত হিচাপে বাখিলোঁ। মোৰ ধৰমৰ কাম কোনো সাধু-সন্ন্যাসীৰে না
হ’ব হে! যিয়ে লাটাই জানিছে, লড়াকু, তাকহে লাগিব।’

‘ভাল বলাহ হে ভগৱান!’

‘লাটাইৰ কামত গয়া মুণ্ডা মোৰ আন এখন হাঁথু। গয়াৰ কথা
মুই আৰু কি ক’ম নতুন কৰি। তোমাৰলোকে তাক জানাই।’

‘ভাল বলাহ হে ভগৱান!’

‘আজিৰপৰা সকল বীৰসাইতৰ ঘৰ হ’ব এই লাঢ়াইৰ গড়। ভাত
বিস্পাতি-দেওবাৰত চৰে পঞ্চায়তত মিলা কৰিবাছি, ধৰ্মৰ কথা, লাঢ়াইৰ
কথা ক’বা-শুনিবাছি। মিলা কৰিবাছি বাতি বাতি।’

‘বাতিৰ পৰতে মিলা কৰিম।’

‘আজি ই গাঁৱত, কালিলৈ পাঁচকোশ দূৰৰ আন গাঁৱত, এবছি
দিনা কিব কোঈ ভিন্ গাঁৱত, এইদৰে ঠায়ে ঠায়ে আমাৰ পঞ্চায়ত পতা
হ’ব। ক’ত কেতিয়া কি হ’ব—সেইবোৰ খবৰ-খাবাৰ তোমাৰলোকে
পাৰা ছই কম্বপৰা। মোৰ ভাইটো কম্ব, আৰু শৰুৰা গাঁৱৰ কম্ব।’

‘আমি কি কৰিম হে ভগৱান?’

‘একোদল, সিহঁতৰ ঘৰ জংগলৰ খুব ভিত্ত্বে, ধানাবপৰা বহুত দূৰে,
সিহঁতে পৰ্চাব্ কৰিব, হ’ব সিহঁত পৰ্চাবক। সিহঁত হ’ব প্ৰচাবক, গুৰু,
যি কোৱা। তানলোকৰ ঘৰে ঘৰে পথমৰ ফালে দেওবাৰ-বিহপতিবাবে
—বীৰসাইতহঁত মিলিবগৈ। বাতি। যি বীৰসাইতৰ ঘৰতে মিলিব,
আন বীৰসাইতচৰক সেই গিবন্ত বীৰসাইতে বাতি শুবলৈ ঠাই দিব।
বীৰসাইতচৰে যিয়ে যি খোৱাবন্ত নিবা একেলগে বান্ধি-বাঢ়ি খাব।’

‘এই কথা ভাল হে। নাহ’লে—এজনেই দহোবাইজক খুউৱা টান।’

‘একোদল, তোমাৰলোক! চৰ্দাৰসৱ! যাৰা বুঢ়া হে! তোম্বা
মোক লাঢ়াইৰ কথা শিকাল। মুই যে ভগৱান, তাকে তোমাৰলোকেই
আগতে জানিলা। আৰ্ তোম্বা হ’ল আৰ্-নি-পুৰ্-নি পুৰাণক হে!
তোম্বা মথিয়ন। তোমাৰলোকে শিকাই থাকিবা—লাঢ়াইৰ কথা। ক’লৈ
পলাব, কেনেকে’ যোগাৰ কৰিব, এই কথাবোৰ সকলোৱে শিকাবৰ সাধ্য
নাই। বুঢ়া লড়াকুসৱে কৰিবা আচল কাম।’

‘কৰিম হে, ভগৱান! কৰিম।’

‘সোময়ে দেখ্-ভাল কৰিব, ডোনকাই চোৱা-চিন্তা কৰিব, কামৰ
মাম্বুহ বাছি উলিয়াব, বীৰসাইত বনাৰ। —শেষত থাকিল নতুন
বীৰসাইতহঁত। সিহঁত হ’ল নানক—ন-শিকাক, ন-বুঁজাক। নানক—
ন-শিকাকহঁতে দেওবাৰ-বিস্পাতিবাবে পঞ্চায়তত নাহিব। ন-শিকাক
মানকসৱে পুৰাণকসৱপৰা আমাৰ এই লাঢ়াইৰ কথা জানি ল’ব।

‘খুব ভাল কৰাছ হে ভগৱান !’

‘এতিয়া আৰু ধিমা-ধিমায়—নিমা-গিমায় কাম নাই’ব। লাহে লাহে কাম কৰাৰ দিন আৰু নাই। সবাতকৈ আগতে আমি একেলগে সকলো কাম কৰিম। যুঁজ-বাগ শিকা, নানক যোগাৰ কৰা, পঞ্চায়ত, খুটি পোতা-ঘাটি কৰা, ৰচদ যোগাৰ, সকলো কাম একেলগে চলি থাকিব। কিন্তু আমাক আমাৰ পুৰণি দখল লাগে, পুৰণিদিনীয়া দেৱতান লাগে আমাক। সেইহে, চুটিয়া আৰু জগন্নাথপুৰৰ মন্দিৰ কাটি ল’ম আমি। মন্দিৰ আমাৰ আছিল—আমি এতিয়া সেই মন্দিৰত সোমাব নোৱাৰোঁ। দিকু ৰজা, দিকু জমিদাৰে যেনেকৈ সিহঁতৰ আগত আমাক আঁঠুমূৰীয়া চুৰিয়াও পিন্ধিবলৈ’ না দিয়ে, মূৰত পাগ ল’ব না দিয়ে, স্ৰোতা পিন্ধিব না দিয়ে,—যেনেকে’ আমাক কাঁহ-পিতলৰ কাঁহীত খাব না দিয়ে—যেনেকে’ আমাক বহিব না দিয়ে—তেনেকে’ আমাৰ পিতা-পুৰুষৰ মন্দিৰতো সোমাব না দিয়ে।’

‘মন্দিৰ কাটি ল’ম !’

‘মুণ্ডাসৱৰ আদি ৰাজধানী নগৰতনগড়ৰ কিল্লাৰপৰা পানী আনিম। সেই কোঠৰেপৰা মাটি আনিম। দখল কৰিম !’

‘হাঁ হাঁ, দখল কৰিম, কাটি ল’ম !’

বীৰসাই তাৰ দুয়োখন হাত দাঙি জনতাৰ মাজলৈ নামি আহিল। ক’লে, ‘এইবাৰ আৰু ধিমা-ধিমা লাটাই নাইয়। এইবাৰ একেলগে সকলো মুণ্ডাই গোটেই দেশ জুৰি লাটাই কৰিম। মোৰ ই লাটাইৰ নাম—উল্গুলান ! বুজিছা নোহয়—? উল্গুলান !’

‘উল্গুলান !’

‘উল্গুলান !’

বীৰসাই নিজেই দুই হাতত নাগেৰাৰ মাৰি ছডাল লৈ সেই বিৰাট নাগেৰটোত ভীষণ জোৰেৰে মাৰিলে।

আৰু লগে লগে হাজাৰ হাজাৰ কণ্ঠৰ কল্লোল উঠিল :

‘উল্গুলান !’

বোল

উল্গুলান !

ন-শিকাকহঁতব—ন-যুঁজাকহঁতব—নানকহঁতব দীক্ষাব মন্ত্ৰ হ'ল এই
ছুটা শব্দ !

পাহাৰে জংগলে গাঁৱে চহৰে হাটে বাটে পথাৰে সমাৰে ব'তে তুজন
অচিনাকি মুণ্ডা মানুহৰ দেখাদেখি হ'ব, ইজনে কৈ উঠিব—‘উল’ !

আনজনে ক'ব : ‘গুলান !’

পাছ মুহূৰ্ত্ততে দুয়োজনে একেলগে ক'ব :

‘উল্গুলান !’

তাৰ পাছত দুয়ো নিজ নিজ কামলৈ খোজ ল'ব ।

হাট-বজাৰ সকলোতে বাঁহী বজাই ঘূৰি ফুৰাটো সিহঁতৰ সাতায়-
পুকৰীয়া অভ্যাস । এতিয়া দেখা গ'ল যে নানান গাঁৱৰ যুগুণ্ডা একেলগ
হ'লে এজনে কিবা এটা গানৰ সুৰ অলপমান বজায়, আন এজনে
পিছৰখিনি, তাৰ পিছৰখিনি আন এজনে বজায় । আৰু তাৰ পাছত
কোনোবা এজনে গোটেই গানটো বাঁহীৰে বজাই দিয়ে ।

পলুস প্ৰচাৰকে যোহনবাম গোলদাবক ক'লে, ‘এয়ানো কেনেকুৱা
বাঁহী বাদনহে ? এনেকুৱা বাঁহী বজোৱা কোনো কালে নাই শুনা ।’

‘বেটাহঁত নগৰীয়া হ'ল । জেহেল-ধানা কৰি থাকোঁতে নগৰলৈ
গৈছে, তাত মেলা দেখিছে, নোঁটকি—যাত্ৰা-ভাণ্ডনা চাইছে—গান বোলা
বাজনা বোলা কোনটোনো আৰু বাকী আছে কোৱাচোন বেটাহঁতৰ ?’

ভবত দাবোগাই পলুস প্ৰচাৰকক ক'লে, ‘ভই তো যুগুণ্ডা । কথা কি
—ভই তাৰ খাউনি পাবনে ?’

পলুসে ক'লে, ‘নহয়, নাপাওঁ, নাই বুজা ।’

পলুসে মনতে ভাবি আছিল : বুজি পালেও তোমাক নকৈছোঁ। মই
 এতিয়া এঘৰীয়াটো হৈ আছোঁ। মুণ্ডা-সমাজখনে—টাব-চিলিঙি পোতা
 নাই যদিও—সমাজখনৰপৰা মোক আলগ কৰি থৈছেই। মুণ্ডাইতে
 মোক একেবাৰে বিশ্বাস নকৰে। মোৰ মনত একেবাৰে স্নেহ নাই।
 মোৰ আপোন মানুহ কেইবাজনো অকালতে মৰিল। কিবিস্তান হৈয়েই
 যে সকলোটিয়েই ভাত এমুঠি খাবলৈ পাইছিল—কথা তেনেকুৱা নহয়।
 নতুন আইন হোৱাৰপৰা লুকাছ, মেথু আদি খ্ৰীষ্টান ৰায়তহঁতৰো কষ্ট
 দোপত-দোপে বাঢ়িছেহে। মই কাৰোবাৰ ভাল কৰিব নোৱাৰিলেও—
 বেয়া কৰাত আক নাই। ভৰতক স্মৃশিলে, ‘কাক বিচাৰি ওলাইছা ?’

‘ছুনাবাটোক, সূৰ্য্য সিঙৰ মুণ্ডাটোক। বেটাই সেরক পট্টাত
 টিপচহী মাৰিছিল। ইমান যে পাজী-বদমাছটো! সূৰ্য্যৰ ঘৰত জুই
 লগাই পলাই গ’ল। সেই ঘৰটোত অৱশ্যে থাকু বোলোঁতে একোৱেই
 নাছিল, আছিল কেটামান পাচি-খবাহিহে মাথোন। তথাপি—জুই তো
 লগালে, চুৰি তো কৰিলে বেটাই! কেছ হ’ল তাৰ নামত।’

‘কি চুৰি কৰিলে ?’

‘এক বস্তা চীনা ঘাঁহৰ গুটি, আৰু এডোখৰ কৰ্কচ। বেটা গোট-
 গকটো! ঘাঁহৰ গুটিও আছিল, চাউলো আছিল তাত। ঘাঁহখোৱা
 গকৰে নো চাউলৰ মোল কি বুজিব? ঘাঁহৰ গুটিকে নিলি, চাউল
 ফুছলিও, আৰু তথাপি কেছতো সোমাই পৰিলি।’

‘ক’ত সি ?’

‘জানো—? তাৰ পাক্ষা নাই।’

‘ধৰা পৰিলে কি হ’ব তাৰ ?’

‘এ—ই হুমাছমান জেহেল হ’ব, আকনো কি ?’

‘জেহেল হ’বই, নহয়নে বাক ?’

‘হাঁ, চবকাৰে বীৰসাক কঁকাল-ভগা কৰি পেলালেই। মুণ্ডাবেটাই
 এতিয়া কঁকালপৰা। এটা মুণ্ডাৰ জেহেল হ’লে আন পাঁচটা মুণ্ডাৰো
 পাক্ষাকৈ দিব।’

পলুস প্ৰচাৰকে বিশ্বয়ৰে সৈতে মূৰ জোকাৰি থাকিল। সি ভাবি থাকিল :

মুণ্ডাইঁতৰ বাক কি হ'ল ? সেৱক-বুঢ়ীত টিপচহী দিয়াৰ পাছতো কোনো মুণ্ডাইঁ তাৰ গৰাকীৰ ঘৰত জুই দি পলায় কেনেকৈ !

পলুসে জিজ্ঞাসু দৃষ্টিৰে ভৰত দাবোগালৈ চালে।

ভৰত দাবোগাই ক'লে, 'মুণ্ডাইঁত চোৰ নাছিল, চুৰি-তাৰি কাক বোলে তাকে নাজানিছিল। কিন্তু কালবো কাল বিপৰীত কাল—দিনে দিনে হৈছে কি কোৱাচোন ?'

'বাদ দিয়া বাদ দিয়া। এতিয়া বেবেৰিবাং নৰকিবাহে। তিনি বজাৰপৰা যিশুৰ স্মৃতিচাৰ প্ৰচাৰ কৰিব লাগিব হাটত। যাৱেঁই মই।'

বোগোতাৰ এই হাটখন মস্ত-ডাঙৰ হাট। হাটত খুৰি ফুৰা মুণ্ডাইঁতক দেখি পলুস প্ৰচাৰকৰ চকুৱে আঁক বাধা নমনা হ'ল। এনেহেন আঘোণত শস্ত্ৰ বেচি টকা লৈ মুণ্ডাইঁত হাটলৈ আহে। আমোদ-ফুৰ্তি কৰে, চুৰী খাক নকল জোঁৱাহি মালা কাণৰ কঁৰীয়া ছল নাকৰ নাকফুল কত কি যে কিনে, পুতলা কিনে, বাঁহী কিনে গামোচা বেচে চুৰিয়া বেচে। কিন্তু এইবাৰ মুণ্ডাইঁত নিঃসম্বল ! কাৰো হাততে পা-পইচাও নাই। আনকি ছাহা-বাহাবিলাকেও জানিবা জানি গ'ল যে জেউৰ ধৰিলে বা জুনা গাই থাকিলেও লাভ নাই, মাক-দেউতাকে একো দিব নোৱাৰিব। সেই দেখিহে সিহঁতেও পেঁড়া, বা খুৰীয়াকৈ দ্বিউত ভাজি চেনিৰ বলত ডুবাই উঠোৱা সোৱাদবো সোৱাদ ইটাগুৰীয়া জেলেপিলৈকো খুৰি চোৱা নাই। মুণ্ডা ছোৱালীহঁতৰ ওঁঠত হাঁহিব বেঙণি নাই।

ঘৰলৈ উভতি আহোঁতে বাটত এইবোৰ নানান কথা ভাবি ভাবি পলুস প্ৰচাৰক বিমৰ্ষ হৈ পৰিল। সি এটা চাপৰ সৰু টিলাৰ ওপৰত বহি দিলেই। এচটা শিলৰ পাত্ৰ আউজি দিলে। বাঁহীত বজাই থকা গানটো এতিয়া স্পষ্টকৈ তাৰ কাণত পৰিল।

টিলাৰ ওপৰত, এচটা শিলৰ আঁৰত পলুস বহি আছে আৰু টিলাৰ তলৰ ফালে বিস্তীৰ্ণ পথৰ ওপৰেদি গাঁৱলীয়া মুণ্ডা নৰ-নাৰী দল বান্ধি গৈ আছে। ইখন গাঁৱৰ মুণ্ডাই সিখন গাঁৱৰ মুণ্ডাৰ সৈতে মাতবোল একো কৰা নাই।

একেটা গানৰ এফাকি ইহঁতে গালে, সিহঁতে সমস্বৰে গাই উঠিল সেই একেটা গানৰ পিছৰ ফাকি :

বোলোপে বোলোপে
 হেগা মিছি হোন্ কো'...
 এওঁলোক সৰতলাৰ মানুহ।
 'হোইও ডুডুগাৰ হিজু তানা'...
 এওঁলোক কৰমদিৰ মানুহ।
 'ওতে বে ডুডুগাৰ ছিৰ্মা বে কো'আনছি'
 এওঁলোক মহৰিৰ মানুহ।
 'দিছুম্ তাবু বুজাল তানা'...
 আমজোৰাৰ মানুহে গাইছে।
 'তাইওম্ তে দো হোকা কাপে নামি আ'...
 এওঁলোক আম্‌দাৰ মানুহ।
 'দিছুম্ তাবু হুবা জানা।'...
 ছিক্‌বুয়াৰ ছোৱালীহঁতে গালে।

সিহঁতে শাস্ত কঠেৰে, মূৰ দোৱাই গাই আছিল। সকলোৱে গালে। আকৌ সকলোটি একেলগে বৈ দিলে। সিহঁত গৈ আছে...গৈয়েই আছে...

পলুস প্ৰচাৰকৰ বুকুত অব্যক্ত বেদনা। সিহঁতে প্ৰতিজনেই প্ৰতিজনক মাতিছে, কিয়নো, এয়া হ'ল এক মহাপ্ৰলয়ৰ সংকেত। ঐক্যবদ্ধ ছোৱাৰ গান।

কৃষ্ণভাবতৰ সকলো মুণ্ডা মানুহ আজি—আজি এক অতৃতপূৰ্ব জীপনী শক্তিয়ে একতাবদ্ধ...

পলুস প্ৰচাৰকে চকুলো মচিলে। সি অকলশবীয়া...এঘবীয়া হৈ
পৰিছে।

মুণ্ডা-সমাজখনৰ সি কোনো নহয়।

মুণ্ডাইঁতৰ জেঁটাটনিৰ গানত কেৱল সিহে নাই।

নাই সি।

কোনেও তালৈ ঘূৰিও নাচায়...

মুণ্ডাইঁত যেতিয়া এক হৈ যাব, তেতিয়া পলুস প্ৰচাৰকক সিহঁতে
সিহঁতৰ উমাল বুকুত আঁকোৱালি নল'ব।

কিছুখিনি বুদ্ধি, কিছুখিনি ছবুজাকৈয়েই পলুসৰ বুকুখন গৰবে
ওকলি উঠিল। হওক তেও—ছুনাৰাই, সেই ক'বলৈ গ'লে পিয়াহ-দাঁত
হতভাগ্য নিবল্ল ল'ৰা এটাই সেরকপট্টাৰ ভয়ংকৰ অমুশাসনত টিঙিবি
তুলা জলাই পলাই গ'ল। ভালৈই হ'ল। ভাল কবিলে ছুনাৰাই।
যি ভাষাৰে জমিদাৰ-মহাজন জোতদাৰ বাণিয়া গোলদাৰহঁতে সেরকপট্টা
লিখে, সেই ভাষা তো মুণ্ডা মানুহে বুদ্ধি নাপায়। এই সেরকপট্টা যে
বে-আইনী, সেই কথাটো তো মুণ্ডা মানুহে নাজানে। মুণ্ডাই টিপচহী এটা
দিয়ে আক জন্ম-জন্ম দাস হৈ যায়, বন্ধুৱা হয়। মুণ্ডাই এইবোৰ কথা
জানিলেও একো কৰিব নোৱাৰে। কিয়নো, তেতিয়া, বিমোৰ-বিগতিত
পৰিলে, গৰাকীয়ে সেরকপট্টাৰ কথা সমূলি অস্বীকাৰ কৰে। ভেলেভা
মুণ্ডা ভেবা লাগে।

মুণ্ডাই চিয়'বে, 'তবে কি মুঠ মিছা মাতিছোঁ ?'

আদালতত সকলোৱে হাঁহে।

'সেরকপট্টাত কোনেও টিপ চহী না দিবা হে।'—এই কথা কৈও
লাভ নাই একো। কিয়নো, আকাল হ'লে, খৰাং বতৰ হ'লে, বানপানী
হ'লে,—মুণ্ডা মানুহ গাঁৱে গাঁৱে যাবই। যাব, আক ক'ব, 'আমাকৈ
সেরক-পট্টাত ছাপ্ দি কিনা কৰি লওক দেউতা। বাটো দিয়া জান্
বচাওক। জনমভৰ আপুনাৰ খেতিত গোহালিত ঘৰত খাটিয়ে—।'

মুণ্ডাসৱৰ এয়ে হ'ল জীৱন। সকলোৱেই জানে, 'সেৱকপট্টা' হ'ল
 মুণ্ডাসৱৰ জীৱনৰ বহুবিধ খোৰাচা-জৰীৰ আৰু এডাল জৰী। নাগপাশ।
 দিকুহঁত হ'ল শংখৰাজ—শঁকচুড় সাপৰ দৰে। শঁকচুড়হঁতে মুখ মেলি
 বহি থাকে। স্মৃধাৰ্ত শঁকচুড় সাপে কদাপি আহাৰ বিচাৰি নোলায়,
 অস্ত্ৰাস্ত্ৰ সৰু-সুৰা সাপবোৰে নিজে নিজেই শঁকচুড়ৰ সেই বিকট মুখ-
 গহবৰত সোমায়গৈ।

এটা ল'ৰাই টিঙিৰি পাথৰেৰে জুই জ্বলাই পলাই গ'ল। দিকুৰ—
 শঁকচুড়ৰ মুখ-গহবৰৰপৰা ওলাই গ'ল।

পলুস প্ৰচাৰক টিলাৰপৰা নামি আহিল। ঘৰমুৱা হ'ল।

আৰু ছুলাৰা, সেই শঁকচুড়ৰ মুখৰপৰা ওলাই অহা পলাই যোৱা
 সেই ল'ৰাটোৱে তিমানতে বাঁৰসাৰ সন্মুখত চীনাঘাঁহৰ দানাৰ বস্তা আৰু
 কৰ্কচখিনি নমাই থৈ 'নানক'ৰ মলত নাম লিখালেহি।

কৰ্ম্মীয়ে ছুলাৰাক সুধিলে, 'তোৰও কোনো নাইনে, বাপ ?'

'আছে তো ? ভগৱান আছে নী ?'

'ছেই চা, ইহঁত আটাইবোৰৰ স্মৃখতে একেটাই কথা। বোম্বো—
 বাৰা নাই ? ম' নাই ? ভাই-ভনী নাই ?'

'নাহ। মই সেৱক হুয়াছিল।'

কিন্তু ছুলাৰা চালকাড় এৰি নগ'ল।

কৰ্ম্মীয়ে এদিন ক'লে, 'তু ভগৱানৰ পিছে না ঘূৰি মোৰ পিছে পিছে
 জংগলে কেলৈ আহিলি বে— ?'

খৰি কাটি আঁটি বান্ধি টানি আনিলে ছুলাৰাই। ক'লে কৰ্ম্মীক,
 'ভূমি ঘৰ যাও গ', খৰিকাঠ সুই কঢ়িয়াই লৈ যাম।'

'কৈ দিম তোৰ ভগৱানক ?'

'ভগৱান কৰাছে ?'

'কি কৰাছে ?'

'মোৰ হাঁক দেখা কৰিছ।'

‘তাৰ মা, আৰ—দেখা কৰ্খি তু ?’

‘দেখ-ভাল কৰিব লাগিব তো ! ঘৰ তো তোমাৰ নাহোৱা । ভগৱানৰ
ঘৰ । ভগৱান যি কৰিব ক’ব, কৰিব লাগে ।’

‘ঘৰতে না থাকে, মা-ৰ কথা মনত থাকে তাৰ— ?’

‘থাকে গ’ !’

ছুনাই খৰিকাঠৰ, আঁটিটো কঢ়িয়াই আনিলে, নিজৰাবপৰা পানী
আনি দিলে, খুন্দনাত য-খান খুলি ছাতু তৈয়াৰ কৰি দিলে, বনৰপৰা
আমলখি কন্দ বাঁহৰ গাঁজ মাটিআলু বুটলি আনি দিলে । কৰ্মীক
এদিনা বাত-বেমাৰৰ দৰবো আনি দিলে ।

‘ল’বাইতে না দেখে, সেইহে তই দেখ-ভাল কৰিছ !’

‘তোমাৰ কোমতা ল’বা, কম্বু ল’বা, চৰ ভগৱানৰ কাম কৰে যে— ?
সিহঁতে কেনেকে’ দেখ-ভাল কৰিব ?’

‘তই কিয় কব ?’

‘মুই নানক । ন-মুঁজাক । যেতিয়া সময় হ’ব লড়াইত বনৰজাৰ দৰে
জ’পিয়াই পৰিম ।’

‘লড়াইত ? তু ? শহা এটা মাৰিলেও দেখোন কান্দ বে তু— ?’

‘তাড় কি হ’ল ?’

কৰ্মীয়ে হুমুনিয়াহ ছাবিলে । ক’লে, ‘হেঁ, হাগলীকিলাক আন ।
উঠা নিহঁতক ঘৰত । আজি বীৰমা ঘৰত আহিব, কাম-কাজ আছে ।’

‘কাৰিলে কিন্তু মুই থাকিম নাই ।’

‘ক’লৈ যাবি ?’

‘ভগৱান য’ত যাবলৈ ক’ব ।’

‘আক নাই ?’

‘মই জানোনে কিবা ?’

‘যাবি ক’ত ?’

‘ভগৱানে কৈ দিব ।’

সন্ধ্যাৰ সময়ত বীৰসা, কোমতা আৰু কলু—তিনিও ছৱালক
একেলগে দেখা পাই কৰ্মীয়ে ভুক কোঁচাই চালে। ক'লে, 'দাসুকিৰ
আৰু চম্পা—বাই-ভনী ক'ত ? সিহঁত দুজনীৰ মৰদ দুটাই বা ক'ত ?'

বীৰসাই হাঁহিলে। ক'লে, 'কেলে' ?'

'তু ভগৱান হয়াক্সি, হ। কোমতা, কলু আৰান্দি কৰাছে, হ'লী
দুজনীৰ মৰদ দুটা ঘৰ ঘাইছে, যাই থাকক। পিছে—তু সকলকে টানি
আনিছ কিয় ?'

স্পষ্টকৈয়েই খঙৰ কথা। কৰ্মীৰ বৰ খং উঠিছে।

কিন্তু বাতিৰ পৰতে, যেতিয়া কাঠৰ মাচিয়াত থিয় হৈ বীৰসাই
আসন্ন অভিযানৰ কথা, লড়াইৰ, কথা কৈ থাকিল, সকলো কাম-বন
কাতি কৰি থৈ কৰ্মী বহিলহি বীৰসাৰ পিছফালে একাৰ একাৰ লগা
ঠাইডোখৰত। পুত্ৰৰ কাৰণে তাইৰ গৰ্বও যিমান, ভয়ো তিমানেই।
অজ্ঞান ভয়ৰ কোবত বুকুৰ ভিতৰত সদায় নাগেৰা বাজি উঠে।

কৰ্মীৰ মনত পৰে : সকলোত, সিহঁতৰ ঘৰত তাইৰ দেউতাক
দিবৰ মুণ্ডাৰ এটা বিৰাট নাগেৰা আছিল। সেইটো কোনেও আনকি
চুবও নোৱাৰিছিল। সিহঁতৰ ঘৰটো আছিল টিলা এটাৰ আগুগৰীয়া
পাত। যেতিয়া বনত জুই লাগিছিল, নৈত দোকোলট'কা বান
আহিছিল, বনৰীয়া হাতীৰ জাক ওলাইছিল, তেতিয়া দিবৰ মুণ্ডাই সেই
নাগেৰাত মাৰিবে মাৰিছিল, আৰু গহীন গম্ভীৰ আৱায়েৰে নাগেৰাই কৈ
উঠিছিল—দি দিম্ জিম্ জিম্ জিম্—জিমি—জিম্—জিমি—জিম্...।

আৰু তৎমুহূৰ্ততে সকলোৱে জানি গৈছিল : বিপদ সমাসন্ন।

আজি, আজিয়েই নহয়, বহু দিনৰেপৰাই কৰ্মীৰ বুকুৰ মাজত
বেনিবা সেই নাগেৰাৰ সাৱধানবাণী নিশব্দে জিমি জিমিকৈ বাজিছে।
কিয় ৰে বিপদে আগুৰি ধৰিবহি, সেই কথা আন কোনেও নাজানে।

কেৱল কৰ্মীয়েই জানে।

বীৰসাইওঁত উঠি থিয় হ'ল।

সকলো বীবসাইডৰ পিছত আঁঠুমূৰীয়া বগবগীয়া চুবিয়া। ভৰিত
 ঘৰতে বনোৱা কাঠৰ খৰম। কাঠৰ খৰম পিছাত অভ্যাস নথকাহেতুকে
 বহীৰে ভৰিৰ পতাৰ লগত বন্ধা। এই খৰম কেৱল পকাৱত চলি থকা
 সময়ত পিছিব লাগে। প্ৰতিজনৰ ডিঙিত যজ্ঞসূত্ৰ—লগুণ। আৰু
 কপালত তিলক।

পুৰাণকসকল আগশাৰীত থিয় হ'ল।

তাৰ পিছৰ শাৰীত প্ৰচাৰকসকল।

আৰু তাৰ পিছৰ শাৰীত ন-শিকাক ন-মুঁজাক নানকহঁত।

সকলো সুশংখল।

ইমান মানুহ—তথাপি অলপো হাই-উকমি নাই।

পুৰাণকসকলে কৈ থাকিল :

‘সৱাৰো ওপৰত স্বৰ্গৰ ভগৱানৰ জয় ! আমি মুণ্ডাচৰে ধৰ্ম্ম-ভাৰাক
 খাটিছোঁ, আমাৰ তীৰ-কাঁড়, আমাৰ কুঠাৰ যেন ধৰাল হৈ থাকে, চোকে
 থাকে যেন। আমাৰ দুশ্মনহঁতৰ বন্দুক-গুলী-তৰোৱাল যেন বেয়া হৈ
 যায়, নাশ হৈ যায় !’

সকলোৱে হাত যোৰ কৰি ক'বলৈ ধৰিলে :

‘হে ধৰ্ম্ম-ভাৰা,

বাটৰ যত কাঁইট

দুশ্মনৰ হিংসা-খিয়াল

আমাৰ যত যজ্ঞা

আমাৰ যত দুখৰ দিন

দুঃসপোন—

আমাৰ যত বেমাৰ-আজাৰ

আৰু যত পাপ—

যত মনস্তাপ—

আৰু সেই ইংৰাজ ছাহাব—

সকলো কাঁইট ওচক, ওচক, ওচি য'ক !’

এইবাৰ প্ৰচাৰকসকলে সময়েত কঠেৰে কৈ উঠিল :

‘হে আবা !

হে বীৰসা !

তোমাৰ ধৰ্মত যেনেকে’ কৈছা,

তেনেকে’ আমাৰ হোৰোমা-ৰোয়া-জী-আত্মা-মন

[দেহস্থ বিদেহী সত্তা প্ৰাণ-মন-আত্মা]

আকাশ লংঘি, পৃথিৱী বিয়পি

সকলোতে বৈ য’ক !’

ন-যুঁজাক নানকহঁতে ক’লে :

‘হে ধৰ্ম-তী-আবা !

কেৱল তুমি হে আমাৰ ত্ৰাতা ।

দিয়া হে আমাক শুচিতা ।’

বীৰসাই আকাশলৈ তাৰ ছয়োখন হাত দাঙি দিলে । ওপৰলৈ
চালে । আৰু তাৰ পাছত ক’লে :

‘বৰ শুভদিন হে ! মোৰ যুগৰ আৰম্ভণ হৱাছে !

আজি জন্মদাবহঁতে মুণ্ডাসৱক দেখি হাঁহিছে—

কিন্তু সিহঁতৰ দিন শেষ হৈ আহিছে,

আহিছে আমাৰ দিন ।’

বীৰসাৰ কণ্ঠ বজ্জসম গম্ভীৰ । বীৰসাই কৈ আছে :

‘আমাৰ দিন আহি গ’ল হে ! তোমালোকক আমি তোমালোকৰ
দেশখন ফিৰাই দিম । মোৰ ৰাজত খেতি-পথাৰত আলি না থাকিব ।
সকল মাটি সকলৰ হ’ব, সকল খেতি-ৰাতি একেলগে কৰা হ’ব, আৰু
সকল ফল সকলেই পাব । যদি কাৰবাক দিয়াও, তথাপি, মোৰ ৰাজত
কোনো মুণ্ডা একলাই মাটিৰ গৰাকী না হ’ব । মোৰ ৰাজত যুদ্ধ না
থাকিব । ধৰ্ম ৰাজ হ’ব । আমাৰ পিতা-পুৰুষ যেনেকে’ ধৰ্ম মতে ৰাজ
কৰাছে, মোৰ ৰাজতো ভেনেকুৱা কৰা হ’ব । আমি আমাৰ মুণ্ডা-ৰাজ
লাঠি-হাথিৱাৰে ৰাজ নাই চলায় ।’

কৰ্মীৰ চকুৰূপি জাপ খাই আছিল। তাইৰ বুকুৰ ভিতৰত নিবমল
বায়ুৰ প্ৰবাহ। জুব বা'। খবৰ দহন নাইকিয়া। বুকুৰ ভিতৰত বৃষ্টি।

খেতি-পথাৰত ধানপুলিয়ে মূৰ দাঙিছে...

বীৰসা, তই কৈ থাক।

তই সঁচাকৈয়েই ভগৱান।

ভগৱান তই...

ঠিক...

জমিদাৰৰ জমিন আৰু না থাকিব। জমিনত যিসকলৰ হুকু, সিসকলে
জমিন পাব। যি সকলৰ দেহৰপৰা নৈৰ সোঁতৰ দৰে তেজৰ ধাৰ
ওলাব, সি সকলেহে জমিন পাব।

‘সকল দুশ্মনক খেদিম হে! বৃটিছ, বজা, জমিদাৰ—এই দেশত
যত চৈতান আছে, ভূত-পিশাচ আছে, ছবকে খেদা কৰিম।

‘মুণ্ডাচৰে দুশ্মনৰ লগত যুঁজিব লাগিব, না হ'লে সিহঁতে শ'মুগতো
সিহঁতৰ ৰাজ্য, দেশ ঘূৰাই নু পাব। ভীষণ-ভয়ংকৰ লাটাই হ'ব, তৰেহে
দুশ্মনৰাজ্য খতম হ'ব, নহ'লে না হ'ব। আজি আৰু কেইজন মুণ্ডাই
হাঁহে? কান্দি কান্দি সকল মুণ্ডাৰ দিন যায় বাতি পুৱায়। ৰাজ্য
ঘূৰাই পালে মুণ্ডাই হাঁহিব।

‘সান্নোধান হে তোমাৰ লোগ!'

বীৰসাই অলপ অলপকৈ হুলি থাকিল। এই মাঘমহীয়া জাৰতো
তাৰ কপালত ঘামৰ টোপালবোৰ বিৰিঙিছে। কৰ্মীৰ এনে লাগিল,
যেনিবা তাৰ দেহ অতি লীৰ্ণ আৰু ভুকুয়োৰৰ মাজত থকা বেৰাডাল
চিৰস্থায়ী হৈ পৰিছে, আৰু তীক্ষ্ণ নাকৰ দুফালৰ বেৰা ঠুঠৰ কোণীয়াকৈ
নামি আহিছে। কৰ্মীয়ে ভাবি আছিল : তাৰ জনমৰ পাছত চৌবিছটা
‘হোলি’ও পাব হোৱা নাই, এতিয়াই বীৰসাই তাৰ বোপা-ককা-আজো-
ককাৰ বয়সৰ মুণ্ডাসৱতকৈয়ো যেনিবা বুঢ়া হৈ গ'ল। ভাবিলে
কৰ্মীয়ে : মোৰ যুৱান ছৱাল, নতুন আৰান্দিৰ (বিয়াৰ) ন বৈবীক লৈ
ৰঙে-তাম্ৰচাই সংসাৰ-ধৰ্ম কৰিব, কিন্তু না হ'ল। নিয়তিক কোনে কৰিব ?

‘সারোধান হোৱা হে তোমাৰ লোগ ! এই ধৰ্ত্তী মহাপ্ৰলয়েৰে
নাশ হ’ব। মুঠ ধৰ্ত্তী ফালি পাতালৰ পানী বোৱাই দিম। পাহাৰ
ভাঙি সমাৰ-মাৰ কৰি দিম। দুশ্মনৰ সৈন্ত য’ৰেপৰাই নপলাওক, য’তেই
মুলকাওক, মই টানি উলিয়াই আনিম। ক’ত পলাব ! কেনি যাব !

‘জয় আমাৰ ! আমাৰ জয় হ’বই। সেই দিনা তোমাৰ লোগ বুকু
ফিন্দাই, হাত দাঙি, মোচত তাণ্ড দি আনন্দ কৰিবা। যিহঁতে মোক
নামানিব—সিহঁত ধূলা হৈ যাব। যিসৰে মোক মানিব, মুই সিসৰক
দেখ্‌ভাল কৰিম।’

বীৰসা ব’ল।

এখন্তেক।

আজলি ভৰাই পানী লৈ বীৰসাই সকলোটিৰ ওপৰত ছটিয়াই দিলে।
ক’লে, ‘কালিলৈৰপৰা আমি চাৰিউফালে যাম। উল্গুলানৰ আগতে
আমাক আমাৰ পিতা-পুৰুষৰ আশীৰ্বাদ লাগে। কালিলৈ আমি
পোনতে চুটিয়ালৈ যাম হে। মোৰ উপৰি পুৰুষ, সেই পুৰ্তি মুণ্ডাই
চুটিয়াৰ ষিঠাইত সিংবোঙা পূজাৰ বাবে বেদী বনাইছিল, তাত বঘুনাথ
বজ্জাই তিনিশ বছৰৰ আগতে মন্দিৰ বনাইছিল। সেই মন্দিৰৰপৰা
তুলসী ল’ম। মন্দিৰৰপৰা আমাৰ তুলসী আমি ল’ম।’

‘আৰ—’

কৰ্ম্মী উঠি থিয় হ’ল।

‘কি কওহে তুমি !’

‘কৰ্ম্মৰ বাপ কয়া দিব।’

ছুগানা উঠি থিয় হ’ল বহাৰপৰা।

ক’লে, ‘আৰ তাত আছে তামৰ ফলি। তামৰ ফলিত লিখা আছে,
ষিঠাইক দিকুহঁতে ছোটনাগপুৰ কৰাছে, বেকড কৰাছে, সিঠাইত
মুণ্ডাসৰ সৰল অধিকাৰ। সেই তামৰ ফলিখন মন্দিৰতে আছে,
আমি সেই তামৰ ফলিখন ল’ম তাৰপৰা। তুমি ধৰ্ত্তী-আৰা। মুঠ
তোমাৰ বাপ হৈও সেৱকটো হয়। সেই ফলি আনিব লাগেহে।’

‘আনিম। কালিলৈ আমি বোৰ্তোদি যাম। তাবপৰা, তিনিটা দলত ভাগ হৈ চুটিয়ালৈ যাম। পহিলা দলৰ মাথা হ’ব বনপিবৰ বোকন মুণ্ডা। দোছ’ৰা মাথা হ’ব—মোৰ দাদা কোমুতা। মুদৈ মাথা হ’ম তিহু’ৰা দলৰ। আজি সকলে জানি লোৱা, ধৰ্মৰ গৰুৰ সদায় বন্ধা। ধৰ্মত থাকিলে ধৰ্মই তাক দেখে। পহানৰ ভৰিত ধৰি আমি বলি না দিম। বেমাৰে-আজাৰে ডাইন-ওজাৰ কাষ না চাপিম। কিন্তু পিতা-পুৰুষসকলে যি কৰাছে, সবগত সিংবোঙা, ধৰ্মতীত পঞ্চকো, মাজত বয় চৰকাৰ, এইসকল পিতা-পুৰুষে কোৱা কথা আমি মানি চলিম। সিংবোঙাক নালাগে, মুদৈ ধৰ্মতী-আবা! চৰকাৰ আমি গঢ়ি ল’ম। কিন্তু বাইজ পঞ্চজনৰ পঞ্চকো থাকিব, সমাজখনৰ ভাল-বেয়া চোৱা-চিন্তা কৰিব। মোৰা কাইল সকলে যাম। আমাৰ পিতা-পুৰুষসকলে জানিব, মুণ্ডাসৰ কেৱল টোপনিবহীয়া হৈ না থাকে, কেৱল বন্ধাটো হৈ চাবোপ চাবোপ কৰে সৌকাৰ কোবকে নাখায়, মুণ্ডাসৰে এখনে সাৰ পায়ছে, জাগি উঠাছে।’

বীৰসাইতহঁতে সমস্বৰে গাই উঠিল :

‘ছিৰ্মাবে ফিকন ৰাজা জয় !

ধৰ্মতীৰে পুড়োই ৰাজা জয় !’

[জয় স্বৰ্গৰ ঈশ্বৰ

জয় পৃথিৱীৰ ভগৱানৰ ।]

এইবাৰ মুণ্ডা পুৰুষসকল মনে মনে থাকিল। আক তেতিয়া মুণ্ডা-সমাজৰ ছোৱালী গাভৰু জীয়াৰী বোৱাৰী মাতৃ আইতাকহঁতে সমস্বৰে গুনগুনাই উঠিল :

‘ছিৰ্মাবে ফিকন ৰাজা জয় !

ধৰ্মতীৰে পুড়োই ৰাজা জয় !’

কৰ্মী যোৱা নাছিল, কোনো এজনী বীৰসাইত ছোৱালীয়েই যোৱা নাছিল। কৰ্মীয়ে বীৰসাক কৈছিল, ‘আগে ঘৰতে আহি আমাক তু কৈ যাইছ—ৰাপ্ !’

সিহঁত ইয়ালৈ আহিব বুলি আশা পালি কৰ্মীয়ে ঘৰ-চোতাল লেপি-পুচি চিকুণালে। চালকাড়লৈ আহিলে বীৰসা থাকে নতুন ঘৰত। চোতালৰ সিপিনে আৰু ভালেকেইটা পঁজাঘৰ উঠিছে। আন আন ঠাইতো বহুতো নতুন পঁজাঘৰ বনোৱা হৈছে। আগৰ দিনত মুণ্ডা ডেকা-গাভৰুহঁতে বিয়াৰ আগতে মন গ'লে গিটিঅ'ৰা'ত থাকিছিল। এতিয়া, বীৰসাৰ প্ৰভাৱত, অনেক আঙপুৰণি ৰীতি-নীতিৰ লগতে সেই বিবাহিত হোৱাৰ আগতেই 'গিটিঅ'ৰা'ত থকাৰো অন্ত পৰিল। সেইদেখি, যি গৃহস্থৰ পাঁচটা ল'ৰা আছে, সেই গৃহস্থক ঘৰো জোখে-জোখাৰে লাগে। সেইদেখিহে, কৰ্মীৰ ঘৰটোৰ চাৰিফালে নতুন নতুন ঘৰ সজা হৈছে।

বীৰসাৰ ধৰ্মমতে সকলোৱে পৰিষ্কাৰ-পৰিচ্ছন্ন হৈ থাকিব লাগে। ঘৰে ঘৰে কাঠৰ চাং। চাঙৰ ওপৰ খেৰ উলু বৰতা আদিৰে ঢাৰিৰ দৰে চটা পাৰি দিয়া হৈছে। বীৰসাৰ ঘৰটোৰ মজিয়া আৰু বেৰ কৰ্মীয়ে এবাৰ বঙচুৱা বৰণৰ মাটি গুলি লৈ লেপি দিলে। আকৌ—বঙচুৱা মাটিৰ লেও শুকোৱাৰ পাছত—ছাঁই বৰগীয়া মাটিৰ লগত মিহিকৈ কটা খেৰ মিহলাই ভালকৈ লেপিলে। যেতিয়া শুকাই খবখৰীয়া হ'ল, তেতিয়া ঘৰটো জলমলাব ধৰিলে।

বৃহস্পতিবাৰ হ'ল বীৰসাৰ জন্মদিন। এই দিনা কোনো জীৱহত্যা নহ'ব। কৰ্মীয়ে ফাল পাতি ধৰা শহাপছ দুটাক এৰি দিলে, আৰু তাৰ পাছত এজোপা পলাশৰ তলত চটাই পাতি বহি থাকিল। বীৰসা এই বাটেদিয়েই আহিব।

কিন্তু বীৰসা নাছিল।

আছিল ছুনাৰা।

‘হাঁ বে, সি আছিল নাই—?’

‘না গ’—না। ইয়ালৈ আহিব? বোৰ্তোদিবপৰা যাতাৰা কৰাছে, তাতে কিবি যাব!’

‘তাতে কিবি যাব লাগিব—?’

‘হাঁ গ’! মুই খবৰ দিব আছিল, ভগৱান পঠাল মোক।’

গাঁৱৰ আন ছোৱালীহঁত, বুঢ়ীহঁত, ল'ৰা-ছোৱালীহঁত উভতি আছিল।
আছি ছুনাবাক বেচি ধৰি থিয় দিলে।

ছুনাবাৰ কিমান যে গৰ্ব!

গৰবে বুকখন ওফন্দি উঠিছে তাৰ। সকলোটিয়েই তাক দেখি
আছে, তাৰ মুখৰ কথা শুনিব বুলি বৈ আছে।

ভগৱান অহাহেঁতেন তাৰ পিনে কোনেনো বাক চালেহেঁতেন?

আনকি—কৰ্মীৰ পেটমেচোটো, সেই যে সেই কলুটো অহাহেঁতেনো
কোনেও ছুনাবালৈ কেৰেপকে নকৰিলেহেঁতেন। কলুৱে বেতিয়া কিবা
কয়, সকলো কাম-বন কাতি কৰি থৈ শুনিবলগা হয়।

‘বোল্ বে নানক।’

‘বোল্ না বে!’

সমজুৱাহঁতৰ মাজত এজনে কৈ উঠিল।

‘ৰ’বা হে, অলপ জিৰাই লওঁ। ক’ম যে—কথা এটানে কিবা?’

‘জিৰাইছ্ পাছত, আগে বোল্।’

‘শুন তবে। মোৰা তো বোৰ্তোদিবপৰা গৈ থাকলোঁ, গৈ থাকলোঁ।
আনে—ক পথ! এদিনতে যাব নোৱাৰি। ক’ত বোৰ্তোদি, ক’ত
চুটিয়া। ভগৱানে কৈ দিছিল, সেই মতে কোন্তা, বোকন,
ছয়োজনেই—যি মানুহে সোধে তাক কয়, আমি জমুলবপৰা আহিছোঁ।
চুটিয়ালৈ যাম, তাত ছুৱা-ছুৱি বচাই বাহিবপৰা পূজা দিম। এই কথা
শুনি আমাক কোনেও একো না ক’লে। আমাৰ সাঁৰ্ লাগিল হাটিয়া
পাওঁতে। তাত কঁঠাল গছৰ তলত মাটি খান্দি জুহাল বনাই জুই
জলাই বন্ধা হ’ল, খোৱা হ’ল। তাত ভগৱানে আমাৰকে কত কথা
শুনালে। কেনে কথা জানানে?’

‘বোল্।’

‘পাখৰ-মাটিৰ কথা। নীচে তিনিটা পাখৰ, পাখৰৰ উপৰ লদালদে
মাটি, জুহাল হয়ছে। ভগৱান মাটিত কাতি হৈ শুই আছিল।
ক’লে—দেখ হে! দেখ’ দেখ’—পাখৰ উপৰত, মাটি তলত।’

‘জয় ভগৱান !’

‘সকলে বাৰে বাৰে দেখল পাথৰ তলত, মাটি উপৰত । আৰ—
ভগৱানক সেই কথা সকলে জনালেগৈ । কিন্তু ভগৱানে পুনৰ ক’লে, চাই
আহাগৈ, পাথৰ উপৰত মাটি তলত । সকলে দেখি আহিলগৈ, আথা
যেনে জ্বলাছে, তেনে তাত শুকাই মাটিৰ স্দাবোৰ বাগৰি বাগৰি পাথৰৰ
তলত পৰিছেগৈ । হাঁ গ’— !’

‘হাই গ’ !’

‘তেতিয়া ভগৱানে সকলক বুধাই দিলে : দেখ ! দিকুহঁত আজি
তোমালোকৰ উপৰত উঠাছে, তোমালোকক তলত পেলাছে । কিন্তু
এই উল্গুমানত চৰ জ্বলি যাব । তেতিয়া তাৰ তাপত তোমালোক
উপৰত উঠিবা, দিকুহঁত তলত বাগৰি পৰিব ।’

বীৰসা মুণ্ডাতকৈ বয়সত ডাঙৰ গিৰি মুণ্ডানী কান্দি উঠিল । কৰ্মীক
ক’লে, ‘হা ৰে ! তহঁত মতা-মাইকীক এহি ঠাইত আনি বসত কৰালে
মোৰ মৰদটা । তু ভগৱানক কোলাৰ কেঁচুৱাটা লৈ আহিছিলি । মোৰ
গুচৰত তাক লৈ বনলৈ গৈছিলি খৰিকাঠ বুটলিবলৈ’ । মাছ মাৰিবলৈ
যায়া কৰাছিলি নিজ্ৰালৈ । তোক মুই না কইছিলোঁ—ই আচৰিত
ছৱালটা ? ইয়াৰ মুখত চান্দ-সূকষে খেলা কৰে ? নাই কৈছিলোঁ
তোক মুঈ ?’

বীৰসিং মুণ্ডাই কৈ উঠিল, ‘হো : । তু চিনাছিলি ! মথিয়নীজনী !
মুই যদি না চিনি পাম, তো—সিহঁতক ইয়ালৈ আনা কৰিম কেলৈ ?’

কৰ্মী বিবস্ত্ৰ হ’ল । কিন্তু ভগৱানৰ মাক হ’লে খেমিব জানিব
লাগিব । বেজাৰ-বিবস্ত্ৰিৰে ভুক কোঁচালে তো নহ’ব । আক—যিমান
কৈছে সিমান নহ’লেও একেবাৰে বেঙেটি চোবোৱা বিধৰো নহয় ।
আক তায়ে পোনে-গুছিয়ে ডুব মাৰিবলৈ নিবিচাবে ।

কৰ্মীয়ে ক’লে, ‘ভুমিহঁতে যে আমাক সহায় কৰাছিলি, জীয়াই
ৰেখাছিলি, যত দিন ঘৰ বান্ধি নাই তত দিন থকাৰ বাবে ঘৰ দিছিলি,
সেই কথা মুই সকলকে স্দাই স্দাই পাঞ্চ মুখে কওঁ গ’ !’

বীৰসিং মুখাই ক'লে, 'এতিয়া শুন, নানকে কি বোলে। আঃ !
মই যাব পাৰিলে, মই মথিয়নে—পুৰাণকে নিজ চকুৰে সকল দেখিব
পাৰলোঁ হয়। কিন্তু দেহাত আছিল জ্বৰ, বেমাৰে দেহাক আঙচ্ কৰে,
সেই কাৰণে ঘৰতে থাকিলোঁ। হেই, তু কৈ থাক্, ক' না বে কথাবোৰ,
হেই বাপু—ক'।'

ছুনাৰাই পুনৰ কৈ থাকিল, 'হাটিয়াৰপৰা আমি গৈলং চুটিয়া।
বাঁচীটা ইমান ওচৰতে যে সকলে মনত ডব খালে যে ছাছেৰ জানিলে
কি হ'ব। কিন্তু ভগৱানৰ মুখলৈ চাই সকলৰ ডব গুচা হ'ল। চুটিয়াত,
গছৰ তলত আমি আমাৰ পিতা-পুৰুষ, আদি-দেৱতা, ধৰ্ম্মতী-আৰা
সকলৰ গান গাই গাই কত যে নাচ কৰিলোঁ ! বুঢ়া ধানী খুব নাচ
কৰাছে, লাফ মেৰাছে বুঢ়া পাণ্ডৱে, আমি তেনেকুৱা না পাৰিম। তা
বাদে—মন্দিৰত সোমাই আমি সকল ঠাকুৰ নাশ কৰি দিছোঁ, তুলসী
লৈছোঁ, কিন্তু তামৰ ফলি নাই পালং।'

'পোৱা নাই ?'

'নাই।'

'নাই !'

'তা বাদে—?'

'তা বাদে বহুত মানুচ আছিল। হৈ-হাল্লা উঠিল খুব। ভগৱানে
ক'লে, আমাৰ পিতা-পুৰুষৰ মন্দিৰ, আমি দখল ল'লোঁ। দিকুবিলাকৰ
ঠাকুৰ-দেওতা যত, চ—ব অশুচ কৰাছি। মন্দিৰৰ মূল তুলসীজোপা
উংপাৰি লৈ গ'লোঁ।'

'তা বাদে—?'

'আমি গুচি আহিলং ছিকমটোলি। বাটত ভগৱানে সকলকে
কৈ দিলে : আক খোজ নাকাঢ়িবা হে। কাম হৈ গ'ল। ছিকমটোলিত
আমি ভুন্ন কৰিম। হ'ল কি—পলুস পৰ্চাবক্ কিজানি মিছ'নৰ
কামত গৈছিল। সি গৈ থাকোঁতে ভগৱানক জগাই কিবা যেন ক'লে।
ভগৱানে আমাক জগাই বাতিৰ আন্ধাৰতে লৈ আহিল—বোৰ্তোদি।

‘আমাৰ্কে ক’লে, ছুটিয়াৰপৰা পূজাবীয়ে ঘোঁৰা-চিপাহী পাঠাই
বাঁচীত খবৰ পাঠাইছে। বাঁচীত ছাহাবে কৈছে, বাতি পুৱাৰপৰা ঢোল
পৰিব—সকল্কে জনাই দিয়া হ’ব—ভগৱান পুনৰ মুণ্ডাইঁতক উত্ৰায়,
মৰা-পিটা কৰে, ভগৱানক যি ধৰা কৰাব, সি ইনাম পাব—পুৰস্কাৰ পাব।
সকল আহিল—কিন্তু চহঁতা, কাশী, বমাই মুণ্ডা নাহিল। সিহঁত
আমাৰ লগতে না ছিল।’

‘সিহঁত ধৰা পৰাছে?’

‘হাঁ গ’—! চব্ কথা জানি আহিলং বুলি উভতি অহাত একদিন
পলম হ’ল। কহু পৰ্চাৰকে ক’লে যে—চহঁতা, কাশী, বমানে কৈছে,
আমি নিজে নিজে একো নাই কৰা। যি কৰিছোঁ, ভগৱানৰ হুকুমতে
কৰিছোঁ। আমি কোনো মৰা-পিটা নাই কৰা। দাবোগাই না কি
খুব ডাঙাৰ ডাবি মাৰি কৈছে, মন্দিৰ গৈছিলি কিয়? চহঁতা, কাশী,
বমাই কৈছে, গৈছোঁ বুলি তো চবে জানল যে এই মন্দিৰ মুণ্ডাইঁতৰ
পিতা-পুৰুষৰ দেওতাৰ থান!’

‘এতিয়া সিহঁত—?’

‘বোৰ্তোদি।’

‘তাত পুলিছ নাই যাব—?’

‘নাই। জানিব নাই।’ আকালৰ সময়ৰপৰা সেই ফালে কোনো
দাবোগা না যায়। চ—ব দচ্ মাইল দূৰত থানাত বহি বহি বিপট
লিখা কৰে। যাই দেখি আহিলোঁ চব ঠাণ্ডা। দাবোগাৰ কেটামান
ঘোঁৰা ধানীহঁতে মাৰি দিছিল নাই? তাতে দাবোগাৰ ডব হ’ল।’

হঠাৎ কৰ্ম্মীয়ে কৈ উঠিল, ‘পলুস পৰ্চাৰক! সিনো কেতিয়াৰপৰা
বীৰসাৰ ভাল হোৱাটো বিচাৰে? সি পুলিছ লৈ আহি এইখন
চোতালতে বীৰসাৰ সৈতে সকল্কে গিৰেক্তাৰ কবোৱা নাছিলনে?’

বীৰসিং মুণ্ডা আৰু আনকেইবাজনেও যুহু কৰ্ণনাৰ স্ৰবতে ক’লে,
‘তুমি বৰ বিশ্বৰণ হে! মনতে যিহঁকে না কোৱা, মুখেৰে ‘বীৰসা’ বুলি
কোৱা কিয়? ‘বীৰসা’ বুলি না ক’বা, বেঠিক কাম, বেতুল কথা।’

‘ভুল হৈ যায় গ’! মোৰ মাথাৰ ঠিক না থাকে তাৰ চিন্তাত ।
কিন্তু মোৰ কথাৰ তুমি জবাব নাই দিলা ।’

বীৰসিং মুণ্ডাই শুকান মাতেৰে ক’লে, ‘তাৰ জাতৰ কত জনা
বীৰসাইত যোৱা চনত আকালত মৰিল । এতিয়া ছাহেবহঁতে ভাবে
পলুসে মুখেৰে সাত হাল বায়, কিন্তু আচলতে সি মুখত পিঠা ভৰাই
খোৱা মানুচ এটা । সি আচলতে—আচলতে সিও বীৰসাইতটো হ’ল
তাৰ মনত । মুণ্ডাহঁতে তাক এঘৰীয়া যেন কৰি থৈছে । —আৰু তা বাদে
পাইকাৰী জৰিমনাৰপৰা মিছনৰ মুণ্ডাবিলাকেও বেহাই নাই পাইছিল ।
পলুস পৰ্চাৰকে এতিয়া আৰু একো হানি না কৰিব ।’

‘পাছত কৰিব ।’

‘এতিয়া না কৰিব । সি হাৱা বুজে । হাৱা—বতৰ সলনি হ’লে
সি কি কৰিব না জানো । হাৱা যদি ওলোটা কৈ বলিলে হয়, পলুসে
কি কৰিলে হয়, ক’ব নোৱাৰোঁ । এতিয়া একো না কৰে ।’

কৰ্ম্মীয়ে মূৰ ছুপিয়ালে ।

ক’লে, ‘তইনো কি কৰিব, ছুনাৰা ?’

‘কালিলৈ পূবে ধলকাট না দিওঁতেই ফিৰি যাম ।’

‘কিয় ?’

‘জগন্নাথপুৰৰপৰা চন্দন লৈ আহিম, নগৰতনগড়ৰপৰা মাটি ।’

‘সিহঁত এতিয়া নাই আহিব ?’

‘না জানো । নানকহঁতে এইবোৰ জানিব নালাগে । নাপায় ৷
নানকহঁতে মাত্ৰ ছকুমতে কাম কৰে । তোমাক কত যে বুঝালো ।’

‘বুঝাইলি তো ! মুইহে পাহৰি যাওঁ ।’

বীৰসিং মুণ্ডাই ক’লে, ‘ঠিক কাজ কৰাছে ভগৱান । আমাৰ পিতা-
পুৰুষৰ যত ঠাই, সকল ঠাইৰপৰা আশীৰ্বাদ ল’ব । কৰ্ম্মী, তোমাক
বৰ ভাগ্য হৈ ।’

‘বৰ ভাইগ’ !’

শুন-শুনকৈ কৈয়েই কৰ্ম্মী ঘৰৰ ভিতৰলৈ সোমাই গ’ল ।

কোমতাৰ ঘৈণীয়েকে ক'লে, 'ভগৱানৰ নিমিষ্টে বাতি বাতি মাঁই
লুকাই-ছুপাই কান্দে গ'। তাৰ সকলোৰ কথা কয়, আৰু কান্দে কত।
কয়—কেৱল তাৰ নিমিষ্টে মাঁৰ বুকুত পোৰ্ণি।'

‘আবুখাটা !’

সকলো ঘৰাঘৰি গ'লগৈ।

ছুনাবাহঁত, নানকহঁত জগন্নাথপুৰলৈ গুচি গ'ল।

আৰু তাৰ পাছৰপৰা—

আৰু খবৰ নাই। কোনো খা-খবৰ নাই। বীৰসিং মুণ্ডা আৰু
অশ্বাশ্ব মতামানুহবিলাকো গুচি গ'ল। থাকিল কেৱল কৰ্ম্মী। কৰ্ম্মীয়ে
ঘৰ এৰি ক'লৈকো যাব নোৱাৰে। বীৰসাই কৈছে কৰ্ম্মীক, মা, তুমি
ঘৰতে থাকিবা। তথাপি—তথাপি কেতিয়া যে কি বিপদে তাক
আগুৰি ধৰিব—ভাবি ভাবি কৰ্ম্মী বিয়াকুল।

হাজাৰ হওক—মাতৃৰ মন।

কন্দা-কটা কৰিব নোৱাৰে তাই, যদিহে কিবা অমংগল হয়! আগৰ
দিনত ছুগানাক গালি পাৰি এবিধ শাস্তি পাইছিল মনত, এতিয়া আৰু
নহয়। এতিয়া আনকি নাতিনীয়েকহঁতৰ চুলি ফণিয়াই দিবলৈ, খোপা
গুঠি দিবলৈ, বা সিহঁতক নানান নোহোৱা-নোপজা গল্প-সাধু ক'বলৈকো
মন নোষোৱা হৈছে। বোৱাৰীয়ে ক'লে, 'মা, তু কি লঘন দি দি
স্তাৰি ? খাইছ্ না কেলেই ?'

‘শৰীল ভাল নাই বে—।’

‘বনত যাওঁ— ? আনোঁগৈ দৰব ? কি হয়ছে ক' মোক।’

‘কুছ্ না বে।’

‘ঘুম কৰিছ্ না কেলে ?’

‘চকুত ঘুম নাই।’

‘সিহঁত কি আহিব ? ধৰ্ত্তী-আবাৰ লগত গিছে, তাৰ নিমিষ্টে তো
মোৰ মৰদটা গিছে। তথাপি মনত ডৰ লাগে বৰ।’

বাতিপুৰা, টোপনিৰপৰা সাৰ পাই, কৰ্মীয়ে খঙা আৰু বাঁহৰ খৰাহি এটা হাতত লৈ নাতিনীয়েককেজনীক ক'লে, 'চল, বনৰপৰা কন্দ বুটলি আনোঁগৈ। খাই চাৰি, বান্ধিলে কেনে সোৱাদ লাগে। চল, পাচি ল। বগৰী আনিম, আমলখি পকি শুখাই তলত পৰি আছে বুটলি আনিম। তা বাদে নিজ্ৰাত গা ধুই আহিম, চল।'

সিহঁত বনলৈ গ'ল।

এই বনত পলাশ শিমলু কেন্দ শাল পিয়াসাল মহুৱা কেহেৰু কেঁচেৰু কৰৈ বেৰাব মেজ্জা ধোবালতা শিয়াল-কটাৰি আদি গছ-গছনিৰ মেলা আৰু নাচনী পাটমাদৈ হাইঠা শিলকপো শালিকা শৰালি হেঁটুলুকা টুণ্টুনী চিলনী পাকৈটোৰা ধনেশ ছহু ঝেঁচা কাণ্ডচৰাই বৰচৰাই ড'ৰিক মনিয়ৰি কানকুৰিকা আদি কত যে জ্ঞান-অজ্ঞান চৰাইৰ খেলা ! সৰু সৰু টিলাৰ গাত বা নামনিত আমলখি শিলিখা গছ। মুকলি ঠাইবিলাকত নানান বনৰীয়া ফুলৰ প্ৰাকৃতিক ফুলনি।

খঙাৰে খুঁচি খুঁচি কন্দ উলিয়াই আনি কৰ্মীয়ে ক'লে, 'সকলে তো সা-সন্ধান জানে না, সেইহে আছে। না হ'লে বন-বৰাই খান্দি খান্দি খাই পেলালে হয়।'

নিজৰাৰ পানীৰে সিহঁতে গা ধুৱে। কৰ্মীয়ে ক'লে, 'তহঁত ঘৰ্ বা। মুই অলপ ব'দত বহোঁ। বুঢ়া হাড়ত জাৰ ধৰে খুব। হাড় কঁপে।'

নাতিনীয়েককেজনী গুচি গ'ল। তৌ তৌৱা ব'দৰ তাপত কৰ্মীয়ে তাইৰ বগা চুলিকোচা শুকুৱালে। তাই বহি বহি ব'দৰ উম লৈ ভাবি থাকিল : আগতে মুণ্ডাইতে যিবোৰ কাম-কাজ পৰব-উছৰ কৰিছিল, এতিয়া দেখোন তাৰ মাজত প্ৰায়বোৰেই নকৰা হ'ল। হোলিত—ফাকুৱাত—'জাপি' নাচ আৰু গান নোগোৱা হ'ল, মুণ্ডাইত চিকাৰলৈ নোলোৱা হ'ল। পুহমহীয়া পূৰ্ণিমাৰ 'মাগে' বা 'মাঘী' উছৰ বন্ধ হৈ গ'ল। ঘৰৰ বাস্তৱদেৱতাক, উপৰি-পুৰুষ আদিক পূজা কৰা বা নানান উপচাৰ দিয়া বন্ধ কৰোঁতে কৰ্মীয়ে বৰ ভয় খাইছিল ; কিন্তু বীৰসাৰ ধৰ্মত 'মাগে' পৰৱ নাই।

শালগছত ফুল ফুলাৰ সময়ত যুৱানীকালত কৰ্মীহঁতে ‘বা’-পৰৱ’
পালিছিল। খোপাত মূৰত ফুল গুঁজি ডেকা-গাভৰুৱে কিমান যে নাচ
নাচিছিল! বীৰসাই তাকো বন্ধ কৰি দিলে। যিমান যি পৰৱত
বোঙা-বুড়িৰ পূজা, বলিদান, হাঁড়িয়া অৰ্থাৎ লাওপানী পান কৰা, নাচ
কত কি যে আছিল। বীৰসাই সকলো আমোদ-ফুৰ্তি পুলিয়ে-পোখাই
উভালি পেলালে। ‘কৰম’ পূজাৰ নাচ, ‘পাইকা’ নাচ, সকলো বন্ধ
কৰি দিলে বীৰসাই। ছোৱালীহঁতে মুৰে-খোঁপাই ফুল লোৱা, ল’ৰাহঁতে
চুলিত কাকই গুঁজি লোৱা, কাণত আ-অলংকাৰ পিন্ধা—চব বন্ধ। চব।

‘হাঁ বে, তই সকল বন্ধ কৰি দিলিবে?’

‘কি—?’

‘বিলকুলকে বন্ধ কৰিলি?’

বীৰসাই তাৰ মাকক ক’লে, ‘মা, মুণ্ডাৰ জীৱনত কেৱল জীৱনজোৰা
হুংখ। ইমানবোৰ বোঙা-বুড়ি পূজা কৰি, নাচ কৰি, গান গাই—সেই
হুংখৰ বোজা ধনমানো পাতলে নে? ‘কৰম’ মুণ্ডাৰ পূজা নহয়, হাঁড়িয়া
—লাওপানী মুণ্ডাই পুৰণি দিনতে খোৱা নাছিল। মোৰ নতুন ধৰম
যে আন বকমৰ, মা। মুই মুণ্ডালোকক ঢুলাওঁ না, ভুলাওঁ না।
মুণ্ডালোকক ভেলেকী দেখুৱাই ভাঁৰিবলৈ মুই অপাৰগ। মুই মুণ্ডাক
জীয়াই থাকিবলৈ শিকাম, মৰিবলৈ শিকাম। তবে—মোৰ ধৰ্মত নতুন
নতুন ৰীত-কৰণ না হ’ব?’

‘তয়ে বোল।’

‘মোৰ ধৰ্ম আন এটা ধৰ্ম মাথোন নহয় তো! বীৰসাইত হ’বলৈ
হ’লে নোতন জনম ল’ব লাগে। পুৰণি ৰীত-কৰণ এবিধ লাগে।
হুংখ-কষ্ট সহিব লাগে।’

জাৰৰ দিন উমাল ব’দত বহি, জুব জুব বা’ত বহি, পাত সৰাৰ
সব্-স্ব শুনি শুনি, কৰ্মীৰ ভাব হ’ল যেনিবা কত কা—ল যে আগৰ
এইবোৰ কথা! মাকে সিহঁতক কোলাৰ কাষত লৈ চোতালত বহিছিল।
বুটমাহৰ শাক বাছি থাকোঁতে কৈছিল সেই যে ‘পাখৰ মা’ৰ কাহিনী।

কৰ্মীৰ মাকে সাধুকথা ক'ব পাৰিছিল খুব। গছ লতা ঘৰ পিৰালি খুঁটি ধান ঢেঁকী কুলা স—কলো বস্তুকে লৈ একোটাকৈ সাধুকথাৰ বকলা মেলিব পাৰিছিল। 'পাথৰ মা'ৰ সাধুকথা কৈছিল, সেই কোন এলাজুকলীয়া দিনত কোনোবাজননী মাতৃৰ কোনোবা এটি ল'ৰাই কৈছিল : 'মা, তই ভাত বান্ধ, মই তোৰ ভাতৰ নিসনি চোঁচা নো পৰোঁতেই চিকাৰ খেলি উভতি আহিম।' তেতিয়াৰ দিনত মুণ্ডা মানুহে ভাত খাইছিল।

সকলো মুণ্ডায়েই।

কিন্তু আৰকাটীয়াহঁতো তেতিয়াই ওলাইছিলহি। আৰকাটীয়াই সেই ল'ৰাটোকো কথা পিজ্জাই ঢুলাই-ভুলাই লৈ গৈছিল। সেই ল'ৰা ওলাল যে ওলালেই। আৰু ফিৰি নাছিল। পুত্ৰৰ বাট চাই চাই বৈ থাকি থাকি মাক পাথৰ হৈ পৰিছিল।

কৰ্মী লৰি-চৰি বহিল। কিয় তাই এনেবোৰ কুলক্ষীয়া কথাবোৰ ভাবি আছে ?

সেয়া বাক আজিৰ কথা নে ?

কত যে কা—ল আগৰ কথা ! আৰণি-পুৰণি দিনৰ।

তেতিয়া কৰ্মীৰ পিঠিখন আছিল পোন, চুলিটাৰি আছিল কিচ কিচ কৰে ক'লা। মূৰত বোজা এটা কঢ়িয়াই লৈ গিৰিয়েকে কাৰ দেওৰৰ লগত লগ লাগি খেতি-বহুৱাৰ কাম কৰিবলৈ আহিছিলনো কুকম্দালৈ ? আছিলেই বা কেই বছৰ। ডাঙৰ পুতেক কোমতা, ডাঙৰ ছোৱালী দাস্কিৰ উপজিলে। তেতিয়া কৰ্মীয়ে ভাবিছিল, এয়ে ধুনীয়াৰো ধুনীয়া জীৱন। দিন আনো, ঘাটো খাওঁ, ভালেই আছে।

কুকম্দাৰপৰা বাম্বা। তাত চম্পা উপজিল, আৰু তাৰ পাছত এই বাঁৰসা। বাঁহৰ ঘৰ, মাটিৰ বেৰ, চাল জহি-খহি পৰোঁ পৰোঁ। কৰ্মীয়ে ভাবিছিল : এয়ে সুখৰ মুখৰ জীৱন। দিন আনো, ঘাটো খাওঁ, ভালেই আছে। ল'হালী, সিহঁতৰ পিতেক—চৰ হাতৰ কাষতে। আকনো কি লাগিছে ?

বাম্বা। বাম্বাবপৰা এই চালকাড়। চালকাড়লে। কোনেও
ঘূৰিও নাচায়। ঘৰত ভগৱান উপজিছে বুলি। মেলাত বাণিয়াৰ
পুতেকৰ গাত বঙা বৰণৰ চোলা দেখি ভেনেকুৱা বঙা বঙা চোলা
ছৱালহঁতক পিন্ধাব বুলি কৰ্মীয়ে ভাবিছিল।

ভাবিছিল তাই।

তেতিয়া ছাছা-বাহাবিলাকৰ সদা-সৰ্বক্ষণেই যেন ভোক লাগিছিল।
কৰ্মীয়ে কোলাবটো কলুক পিঠিত বান্ধি লৈ বলোৱা এপাট হাতত লৈ
জংগলত সোমাই গৈ কাৰী বেল আমলখি কচু কন্দ আৰু শহা কেটেলা
আদি যিহকে পাইছিল—বনবপৰা ঘৰলৈ আনি পোনাইতক পেট পূৰাই
খুৱাইছিল।

তাই কেতিয়াও কোৱা নাছিল ঘৰত একো নাই বুলি।

তেতিয়া সুখ আছিল, নে এতিয়া ?

এতিয়া তাইক সকলোৱে চিনি পায়, সকলোৱে মান খবে। গছৰ
ফল, শাক-পাচলি, গাখীৰ—চৰেই দিয়ে। ছাগলী বা গাই প্ৰথম বাৰ
খীৰাই কৰ্মীক দিয়ে। তাৰ পাছতহে খায়। কোল মৰ্গীৰ শালুৱেকে
বোৱাৰীক কৰ্মীৰ ওচৰলৈ লৈ আহি কৰ্মীক কৈছিল, ‘মোৰ
বোহাৰীটাক অলপ ছুই দে গ’। তোৰ একটাও নাই মৰা, জে’ওখী
পোৱাতী, তাতে ভগৱানৰ মাক।’

কৰ্মীয়ে কৈছিল, ‘কোনে জানিছিল মা—এনে আচৰিত ছৱালটো
হ’ব। আখাবাত নাচিছিল বাঁহী বজাইছিল। দেখ্ তাৰ নাক উঁচা, কোনো
অংগটো তাৰ মুণ্ডাৰ মতন না হয়, এই কথা লৈ তাক কত কি যে কৰ্ম্মাছি!
ভাবিছিলোঁ, সি বোধকৰো চুটিয়া-নাগুৱাৰ বংশধৰ। কিন্তু না হয়।
এতিয়া বুদ্ধি পাওঁ, ভগৱান হ’ব বুলি অত ৰূপ হৈছিল তাৰ দেহাত।’

এতিয়াহে সুখ। সুখৰো উপৰি সুখ! কৰ্ম্মীয়ে মূৰ ছুপিয়ালে,
আগতে—পাঁচ পাঁচটা এমা-ডিম্বাৰ মাজত অকল বীৰসাই ইমানকৈ
বুকু জুৰি বহা নাছিল। এতিয়া বহিল। চকুৰ কোণ মচিলে তাই।

ভগৱানৰ মাকে কান্দিব নাপায়।

হঠাৎ ভাই কাণ খিয় কবিলে ।

নাগেবা ! নাগেবাব শব্দ উঠিছে । লগতে জয়-জয় ধ্বনি ।...

কৰ্ম্মী উৰ্দ্ধ্বাসে দৌৰি দৌৰি গৈ থাকিল ।

বীৰসা আহি পালেছিয়েই ।

নতুন ঘৰটোৰ পিৰালিত থিয় হৈছেহি । ধূলি-ধূসৰ ভৰি ।

কৰ্ম্মীক দেখা পাই বীৰসা পিৰালিবপৰা নামি আহিল । বীৰসাই তাৰ মাকক সুধিলে, ‘ক’লৈ গৈছিলি ? ভোক দিয়া নাই, সেই দেখি চালকাড়ৰ আন কাকো জগন্নাথপুৰৰ চন্দন দিয়া নাই । চন্দনৰ কোঁট বেঘা ল’বি বুলি গা ধুই আহিলিনে কি ?’

‘হাঁ বে, হাঁ । দে !’

হাত যোৰ কৰি কৰ্ম্মীয়ে কপালত চন্দনৰ কোঁট ল’লে ।

বীৰসাই ক’লে, ‘নৌতন চাউল, পইচা লৈ জগন্নাথপুৰলৈ গ’লো । তিনিশ বছৰৰ আগতে ঠাকুৰ আইনী শাহীয়ে মন্দিৰ কৰিছিল আমাৰ দেৱতাৰ নামত । সেই মন্দিৰত যুগা কোনো দিন ঢুকে নাই । ঘৰি ঢুকে, সেই ডৰতে ইটাৰ ওখ গড় মাৰি থেৰিছিল । মন্দিৰত সোমালো, মোৰ হাতত যি আছিল, চাৰিউফালে ছটিয়াই দিলো । তা বাদে মন্দিৰৰপৰা চন্দন লৈ চব্কে লগাই দিলো ।’

‘ইমান দেবি কৰ্ম্মি যে ?’

‘তাৰপৰা বোৰ্তোদি আহিলো । তাবদে কেজনমানক লগত লৈ কোৱেল নদী পাৰ হৈ গ’লো নাগফেলীলৈ । নাগফেলীৰপৰা পালকোট হৈ—তবে আহিলো । এতিয়া আক বাকী থাকিল নওবতনগড়ৰ মাটি । নওবতনগড়ৰ মাটি অনাৰ বাদে উলপ্তলানৰ বম্বমিতে—উলপ্তলান আবন্ত কৰি দিয়াত আক দেবি কৰ্ম্মে না হ’ব । সেয়ে ! যুগা সকল ! এতিয়াৰেপৰাই কাম আবন্ত হ’ব । সেই কাম আবন্ত হ’ব বোৰ্তোদিৰপৰা । চালকাড়ৰপৰা বন্দগাঁও ওচৰতে, কম দুবৰ বাট । ইয়ালৈ সহজতে আহিব পাৰি । বোৰ্তোদি হ’ল জংগলৰ বুকুত, পাহাৰেৰে ঘিৰা । তাতে আমি ঘাঁটি পাতিম ।’

শুনি কৰ্ম্মীৰ বুকুত গমহকৈ ঢেকীয়ে বনাদি বানিবলৈ ধৰিলে ।

বীৰসাই কৈ উঠিল, 'উল্গুলান আহি গ'ল ! উল্গুলান আবদ্ধ হ'ল ! উল্গুলান !'

কৰ্ম্মীয়ে কাণত হাত দিলে । তাই অল্পভয় কৰিলে : বীৰসাব চালকাড়ৰ জীৱনৰ ইয়াতে সমাপ্তি । ইমান তাগজ বুকুত বান্ধি লৈ উল্গুলানত জঁপিয়াই পৰাৰ অন্তত বীৰসা আৰু কেতিয়াও তাইৰ পুত্ৰ হৈ তাইৰ কোলালৈ নোভতে । যদি উভতি আহেও, আহিব ভগৱান হৈ, আহিব বণবজী বগুৱা হৈ ।

তেনেহ'লে—?

কৰ্ম্মীয়ে তেস্তে সেই সাধুকথাৰ 'পাথৰ-মা' হৈ যাবনে ?

অপকণ অলৌকিক আশ্চৰ্য্যময় আন একোৱেই তো নঘটিব । মুণ্ডাৰ জীৱনধাৰাপৰা বীৰসাই অলৌকিকত্বক নিৰ্বাসন দিলে ।

নহয়, নহ'ব নহ'ব । কৰ্ম্মী নিষ্পান-নিশ্চল পাথৰ নহ'ব । ফাট মেলা ক'লা পাথৰ এচটাৰ দৰে শোটোৰা-শোটোৰ মুখেৰে নিষ্পলক-নিধৰ হৈ বৈ থাকিব । সকলোৱে তাইলৈ আঙুলিয়াই ক'ব : সেইজনীৰ ছৱাল মানুহ হৈ উপজিছিল, মানুহ আছিল, কিন্তু ভগৱান হৈ গ'ল, উল্গুলান-খাপা ভগৱান । আৰু তাতে তাৰ মা পাথৰহেন হৈ গ'ল !

হঠাৎ দিঠকলৈ ঘূৰি আহিল কৰ্ম্মী । সকলোৱে হাত যোৰ কৰি গীত গাই আছে । কৰ্ম্মীয়েও হাত যুৰিলে । বাষ্পকল্প কঠেৰে তায়ো গাবলৈ ধৰিলে :

‘ছিৰ্ম্মাবে ফিকন বাজা জয় !

ধৰ্ত্তীৰ পুড়োই বাজা জয় !’

মোভৰ

চালকাড়ৰপৰা বোৰ্তোদিলৈ ।

কৰ্মীয়ে ভয়ে ভয়ে ছুগানাক স্মিলিলে, ‘আমাব্দেব কুহু কি দোষ
হয়া গ’ল ?’

‘কেলে’ ? দোষ কিহব ?’

‘না—যদি কুহু দোষ জগব—’

‘ঐ !’

ছুগানাই অলপ অবাক মানিলে ।

আজি-কালি ছুগানা এক অজ্ঞান আনন্দত মহগল হৈ থাকে ।
এই অজ্ঞান আনন্দৰ বাগিয়ে তাক দিনে-নিশাই সুখৰ সোঁতত উটুৱায় ।
ইমান যে সুখ জীৱনলৈ আহিব, আক—আহিব তাৰেই জীৱনত,
সেই কথা সি কেতিয়াবা সপোনতো ঢুকি পোৱা নাছিল । সি আছিল
এটা ডাল-দৰিদ্ৰ ছৰ্ভগীয়া মুণ্ডা মাথোন । আক এতিয়া ? এতিয়া
সি ভগৱানৰ বাপু ! তাৰ ঘৰত এতিয়া চাউল থাকে, নিমখ থাকে !
আক যে সি একদম চাফা একদম ধলা চুবিয়া পিন্ধে, গাঁৱৰ দহোবাইজে
তাক মাগুমান কৰে । ইমান যে সুখ ! ইমান যে নিচা ! ভেৰাহি
মদঙ্গীকো ইমান বাগিয়ে নথৰে কিজানি । আক মদঙ্গীৰ নিচা
বাতিলৈকেহে, বাতি পুউৱাৰ লগে লগে নিচাও নোহোৱা হয় । কিন্তু
এই নিচাৰ শেষ নাই ।

সুখৰ নিচা বৰ নিচা । বাগি বহে বৰ । কোনো মহুৱা-তাড়ি-হাঁড়িয়া-
লাঙপানী-কটিকাই ইমান বাগীয়াল কৰি তুলিব নিশ্চয় নোৱাৰে ।

কৰ্মীৰ মনত সুখ নাই দেখি ছুগানাই অবাৰেই মানিলে ।

ছুগানাই অবাক মানিলে ।

ছুগানাইঁতৰ সমাজখন—মুণ্ডা-সমাজ—পুৰুষ-শাসিত সমাজ নহয় ।
সিহঁত নাৰী-পুৰুষ সমানে খাটে, সমানেই আৰ্জে, আৰু সমান সন্মানো
পায় । মুণ্ডাসকল সমাজখনত মাতৃৰ সন্মান অতি উচ্চ । কৰ্ম্মীয়ে
চিৰদিনেই সেই সন্মান পাই আহিছে । কৰ্ম্মীৰ মন্তক শুউচ্চ ।
উচ্চশিৰ হৈয়েই তাই সমাজখনৰ বুকুত পৰম নিশ্চিন্তে ঘূৰি ফুৰে ।

কিন্তু তথাপি কৰ্ম্মী কিয় ইমান বিষন্ন ? কিয় আমন-জিমন ?
আৰু—ইমান ভয়ে ভয়ে তাই বীৰসাক কথা কয়—কিয় ?

ছুগানাই পুনৰ ক'লে, 'দোষৰ কথা কি কৈছ ?'

'সি চালকাড়ৰপৰা ডেৰা উঠাই বোৰ্ডোদি যায় কিয় ? তাতে
সুখাওঁ, কি দোষ কৰাছি কিবা ?'

'নাই, নাঃ ।'

'তো— ? তাত ডোন্কা মুণ্ডাৰ ঘৰটো তাৰ ঘাঁটি হয় গ'ল কিয় ?
কিয় তাতে সি খুঁটি পুতিলগৈ ?'

'তু না বুঝিস্ বে ।'

'বুঝি । ডোন্কাৰ মাইকীটা সালীক দেখাছ ?'

'দেখাছি । দলদলীয়া ।'

'খুব । খুবেই দলদলীয়াজনী । নদীৰ দৰে । আহাকুৱা নদী ।'

'অ'— ।'

'বীৰসাক দেখিলে নদীত বান আহে ।'

'ছি, ছিঃ ।'

'ছিঃ কি ? তাইৰ মুখত তেতিয়া চাকি জ্বলে ।'

'ছিঃ ।'

'মোৰ ছৱালক মুই জানো । কিন্তুক—তাক ঠাই দিলে বিপদ ।
জেহেল-ফাটেক হ'ব পাৰে ! আমি বাপ্-মা, আমি বিপদ-বিঘিনি
মুখত ল'ব পাৰোঁ । তাই লয় কিয় ?'

'সিহঁত বীৰসাইত হয়ছে ।'

‘তোমাৰ ঐ ছয়ালে আগুনি জ্বলাই দিব। তাৰ মুখৰ হাঁহি
এৰিলিক দেখাৰ বাবে মুণ্ডা ছয়ালীহঁত আগুনিহঁত হাঁথ পুৰায়। মুই
জানো সকল কথা।’

‘ঐচৰ কথা না কইছ।’

‘সি এচটা নিম্পান শিল। না হ’লে একজনী দলদলীয়া বুদ্ধানীক
আবান্দি কবল হয়। বিভা কবি ঘৰ কবল হয় কোমতা-কহুৰ দৰে।’

ডাঙৰ কোমতাই হাঁহি মাৰি ক’লে, ‘মা, তুই আবুখা হ’লি কেলেই ?
যত চান্দ পাৰ কবলে মানুহ আবুখা হয়, তুই তো তত চান্দ পাৰ
কৰিছ নাই।’

‘দেখ কোমতা, মোৰ খং উঠাই না ল’বি কৈছো। তোৰ কাম তু কব,
মোৰ মুখত না ধৰিবি কৈছো।’

‘বাগ কৰলি তুই ?’

‘কবলাম।’

কোমতাই শব্দ নকৰাকৈ হাঁহিলে।

‘এটা কথা সূধালো, জৱাব না পালো। বীৰসাইতৰ ধৰমত আক’—
সকলকে সকল কথা বুঝাব লাগব। ই তো দেওবা-পহানৰ ধৰম
নাই। সিহঁতে কুহু কথা না বুঝায়, হুকুম কৰে, মুণ্ডাই হুকুম মানে।
তহঁতে কিয় না বুঝাবি বে ? ক’চোন কোমতা ?’

‘এ, মই ইমান কথা না জানো।’

‘কি কামত যাইছ ?’

‘ঘৰত জপনা বান্ধিম।’

‘এতিয়ানো তাৰ কি ?’

‘কেতিয়া বোৰ্তোদি যাব লাগে—তেতিয়া সময় পামনে কিবা ?
ভগৱানে সময় দিব জানো ?’

কৰ্মীয়ে নাক কোঁচাই ক’লে, ‘তহঁতে বান্ধিবি জপনা ? তই বান্ধ,
কহুৱে বান্ধে, জপনা খুলি যায়। আক সি বে জপনা বান্ধিছিল, কহু
দিনে খুলা নাই।’

কোম্ভা অলপ ক্ষুধ হ'ল। ক'লে, 'মা, তাৰ হৃদয়ত তোৰ বৃদ্ধি
হবিল। সিনো জপনা বান্ধিলে কেতিয়া ? সংসাৰৰ কোনটা কাম
সি কৰাছে ? কাম—কৰাছি মুই, আৰু কমুটা।'।

হৃথ-শোকে কৰ্ম্মীক যে বিবুদ্ধি কৰি পেলাইছে, নানান নোহোৱা-
নোপজা কথা কৈছে, ছুগানায়ো উপলব্ধি নকৰাকৈ নাথাকিল।

ছুগানাই কৰ্ম্মীক ক'লে, 'আহ, মোৰ ওচ'তে আহ। বহু।'

'হেই ! হাতত না ধৰা। বীৰসাইতটা হয়।'

'নাই নাই:—না ধৰিম। নিষেধ পাছৰা নাই। মনত আছে।
বহু এথা। দেখ, চালকাড়ৰ নাম এতিয়া চৰকাৰৰ বহীত উঠিল।'।

'কিয় ?'

'তাৰ ডেৰা তাত আছে বুলি।'

কোম্ভাৰ ডাঙৰজনী ছোৱালীয়ে ক'লে, 'গান শুনা নাই তই ?
চালকাড়ক লৈ কিমান যে গান !'

'কি বকম— ?'

'কোন দেশতে নতুন বজাই জনমিলে হে ?

হা তই আকাশলৈ চাচোন সোৱা নেজালতৰা ৰে !

চালকাড়তে নতুন বজাৰ জনম হ'ল হে !

পশ্চিম দিশত জিলিকে সৌ ধুমকেতু।

মুণ্ডাৰাজ ফিৰাব যে নতুন বজাই হে !

ধৰ্ম্মীটাক শুচু কৰিব ধুমকেতুৱে।'

'কি কৈছ অ' ! চালকাড়ক লৈ গান ?'

'ক—ত !'

'বনৰ মাজত চালকাড়তে ধৰ্ম্মী-আবাব জনম হে !'

'দুকমহেন গুলাল আহি চালকাড়তে বীৰসা হে !'

আকৌ— 'দিনে-বাতি ধৰ্ম্মী আবাই গান কৰে।

পাহাৰ-বনৰ কোলোলৈ বাওঁলৈ চালকাড়লৈ

তাত দিনে-বাতি ধৰ্ম্মী-আবাই গান কৰে !'

কৰ্ম্মীয়ে ক'লে, 'তাৰ জনম তো এথা নোহয় ।'

'সেই কথা কোনে জানে ? বাম্বাত জনম বুলিও বা কোনে জানে ? সকলে জানে—ইয়াতে জনম তাৰ ।'

'কি কথা, আই ? তাৰ জনমৰ কথা লৈ যে ইমান গান বাজা হৈছে, ক'ত—নাজানোৱেই দেখোন !'

ছুগানাই টপবাই কৈ উঠিল, 'তবে দেখ । চালকাড়ৰ নাম পিছিনীত কেনেকে' জনাজনি হয়। বাঁচীৰপৰা বোল-বল-গাঁৱৰপৰা বোল বা খুন্টিৰপৰা নিমিষতে চালকাড়লৈ আহিব পাৰি । চকুৰ পচাবতে পুলিছে তাক ধৰি লৈ যাব পাৰে ।'

'পাৰে । ঠিক ।'

'কিন্তু বোৰ্তোদিলে সহজে পুলিছ যাব নোৱাৰে । বোৰ্তোদি বহোত্‌ দূৰ । জংঘলৰ পথো একদম বেয়া । বোৰ্তোদিৰ ওচ'তে ডোম্বাৰি পাহাৰ । সেই ডোম্বাৰি পাহাৰটো থকাৰ বাবে হে বোৰ্তোদিত খলি লৈছে । তু তো ডোম্বাৰি দেখা নাই ।'

'শুনাছি—পাহাৰে পাহাৰে ঘিৰা ।'

'আ—নেক পাহাৰ ! ছৈল বাকাব্ ! কেবাওৰা, বিচাবুক, তিৰিলকুটি বুক । একটা দিক—একটু খুলা, সেই দিকেৰে ডোম্বাৰি ইলাকাত ঢুকা যায় । সেই ঢুকাৰ মুখটো পাখৰ বগবাই বন্ধ কৰি দিলে আক পুলিছ যাব নোৱাৰিব ।'

'তোমাৰ্‌লোগ তাত যাবা ?'

'উল্‌গুলান হ'ব যেতিয়া, পলাই থকাৰ ঠাই লাগে তো । ডেবা তো লাগে । তাত পাহাৰ-জংঘলত পলাই যাবৰ সুবিধা থুব । বোৰ্তোদিৰপৰা সিৰোৰ ঠাই হ'ব ওচ'ত, তাতে সি বোৰ্তোদি গ'ল । তোৰ-মোৰ দোষত চালকাড় এৰি যোৱা নাই সি ।'

'অ'—সেই কাৰণে তাত গ'ল ?'

'হাঁ ।'

'ডো—ম্—বা—বি ।'

ডোম্বাৰি ।

দুৰ্গম, দুৰ্ভাগ্য পাহাৰেৰে আকৌ ডোম্বাৰি উপত্যকা । এই অঞ্চলত অৰণ্য অটব্য তথা দুৰ্ভেদ্য । এই ভয়ানক অৰণ্যত কোনো দিনে কোনো ডাঠ বুকুৱা ঠিকাদাৰে মৰসাহ কৰি গছ কটা নাই, কোনো এজোপা গছৰ গাতো আজিপধ্যে কুঠাবৰ ঘাপ পৰা নাই ।

সুপ্রাচীন শাল পিয়াল শিলিখা আমলখি তেতেলী বগীজামু পলাশ সিধ শিশুম্ শিমলু বন-কেচেক বন-কেহেক বাউবোলা খেকেৰা সোণ-বৰিয়াল মাহী ডিমক কুম্ভুৰ শিমলু মদাৰ মেজাঠি কৰৈ কৰ্দৈ ছাল-মুগৰা আদি আদিম গছৰ অৰণ্য । এই অৰণ্যতে আছে বিধেবিধ বাঁহনি কণ্টকাৰীৰ জোপোহা, ক'ৰবাত ফণী-কাঠ, ফুল-কাঠ, সাগুনী-লতাৰ, ক'ৰবাত গোৱালকেঁড়ে মাটোকটোকা লতাৰ জালেৰে বনপথ ঢাক খাই পৰা । শবতকালত এই বনত বন-শ্ৰেণীলি ফুলি আন্ধাৰ বন পোহৰ হয় । বাৰিষা কোবোকাৰ বুকুত, ফুলিত ওপজে অলনজি লতা । সেই লতাৰ সৰু সৰু ফুলত আশ্চৰ্য্য সুবাস ।

এই অৰণ্য নিমাওমাও । ক'তো-কেনিও কোনো জন-বসতি নাই । গছতলৰ মাটি পঁচা পাতেৰে সবস আক সাকৰা । এই মাটিৰ বুকুত বুকুত সঘতনে পুহি বখা মিঠা মিঠা সোৱাদ সোৱাদ কন্দ আৰু মূল কোনজনী মুগু ছোৱালীয়েনো নিনিয়ৈ ? পকা পকা আমলখি আৰু পকি হালধীয়া বঙচুৱা হোৱা বগবীৰেৰ খায় চবাইবোৰে ।

এই অৰণ্যত কেৱল মাজে-মধ্যে ক'ৰবাত-কেনিবা দেখা যায় চপৰা-চপৰ শিল আৰু শিল । শিলৰ অৰণ্য যেন । লানি লগাকৈ সজোৱা । পূৰ্বা-আৰ্ৱাৰ দিনত এইখিনিতে যে মুগুসৱে গাঁও পাতিছিল, সেই কথা বুজাত টান নহয় । তাৰ পাছত, এদিন হয়তো কোনো বিপৰ্য্যয়ত পৰি এইবোৰ ঠাই এৰি সিহঁত গুচি গৈছিল আন ক'ৰবালৈ...

এই অৰণ্যত বাঘ ভালুক নাহবকুটুকী লতা-ফুটুকী কুকুৰনেটীয়া বনবীয়া গাহৰি পহু হৰিণাৰ অবাধ বিচৰণ । চিকাৰ-উছৰৰ দিনত কোনো মুগু যুৱকে এইবোৰ জন্তুক খাটি বা কাঁড়ৰে বিদ্ধ নকৰে ।

গম্ভীৰ গৰ্জনৰে পাহাৰৰ খোৰেঙেদি বৈ যায় বৈ। সেই বৈৰ
পানীত ওমলে-জামলে কপোৱালী মাহ।

এই অবণ্যত বাট বোৰোতে কেৱল লুলুঙা বাট। জন্তু-জানোৱাৰ
গৈ থকা বাটেদি মুগা মাহুহ চলা-ফুৰা কৰিব পাবে, দিকুইতে নোৱাৰে।
দিকুক লাগে তেনেবোৰ ঠাই, য'ত ওচৰে-পাঁজৰে হাট-বজাৰ, খান-
ডাকঘৰ আছে, ভাল বাট-পথ মুকলিতে আছে।

আজিও এই অবণ্য মুগাৰ।

পাহাৰৰ কোলাত, অবণ্যৰ বুকুত, নিজৰা জান জুৰিব ওচৰে-পাঁজৰে
বোৰ্তোদিব যতমানে সক্ৰিয় গাঁও গঢ় লৈ উঠিছে। সেইবোৰ গাঁও
চটাচটে পাথৰ আৰু নানান কাঁইটীয়া জোপোহাৰে লতাবে আগুৰা।
গাঁওবোৰ গড়ৰ দৰে সুৰক্ষিত।

ডোমবাৰি পাহাৰৰ নামনিত জাগ্ৰী মুগাৰ ঘৰত বীৰসাইতহঁতে
প্ৰথমখন পঞ্চায়ত তথা সভা পাতিছে।

ফেব্ৰুৱাৰি মাহ। হাড় কপোৱা জাব।

জাগ্ৰী মুগাৰ ঘৰটো লেপি-পুচি চাক-চিকুণ কৰা হ'ল। চোতালত
জলোৱা হ'ল 'ধৰম-আখা'। সকলো বীৰসাইতেই চাউল দাইল চীনা
ঘাঁহৰ দানা মচুৰদালি বন-উৰহীৰ দানা—যাৰ যেনে সাথ্যে-কুলায়—
লৈ আহিছিল। এটা মস্ত ডাঙৰ কেবাহীত আটাইখিনি চাউল দাইল
দানা পগোৱা হ'ল, আৰু তাৰ পাছত সকলোৱে একেলগে লানি পাতি
বহি ৰংমনে খালে। আৰু তাৰ পাছত সকলোটি সভাখলীত বহিলহি।

বীৰসাই ক'লে, 'দেখ, খুলাখুলি কৰ্ত্ত। কি কৰিব ওলাইহৌ,
সেই কথা সকলে জানি লোৱা। তোমাৰলোকে চকু মুদি, অন্ধতাৰ দৰে
উলমুলানত ভাগ লোৱাটো মোৰ ইচ্ছা না হয়।'

'বোলা হে ভগৱান।'

'পথ হুইটো আছে।'

'কি বকয় ?'

'একটো পথ—শান্তিৰ পথ।'

তিবাই মুণ্ডা হ'ল পূৰ্বি দিনীয়া চৰ্দাৰ। সি বহুবাৰ মুণ্ডাইডৰ
নানান আন্দোলনত ভাগ লৈ আহিছে। তিবাই—মামুহজান একাচেকা
আৰু অলপ খেচখেচীয়া বিধৰো হয়। সি ক'লে, 'শাস্তিৰ বাটেৰে তুমি
মুণ্ডাৰ হাতত মুণ্ডাবীৰাজৰ মোৱালাডুটো আনি দিবানে কি ?'

আটাইবিলাকেই ঘূৰি চালে।

তিবাইলৈ।

এসময়ত তিবাই আছিল যুজ্জাক চৰ্দাৰ। কিন্তু এতিয়া তো 'সি
আৰু একো নকৰা হ'ল।

ভেনেহ'লেনো এইবোৰ বেবেবিবাং কিয় গাইছে সি ?

ভগৱানৰ মুখত ধৰিছে কিয় ?

'পথ আছেই যেতিয়া, ক'ব তো লাগিব।'

'কোৱা তেন্তে, শুনোৱেই।'

'শাস্তিৰ পথেদি আগ বাঢ়ি গ'লে কিমান দিনত কিমান কালত যে
কল পাম, না জানো সিকথা। সেই পথেদি গ'লে ইষ্ট পোৱাত কষ্ট
বেছি, সময়ো লাগে বেছি।

'সেই পথনো কি পথ ?'

'তিবাই, তুমি হ'লা বুঢ়া চৰ্দাৰ, কত যে মুণ্ডা যুঁজৰ ভগিয়াৰ।
মুণ্ডাৰ জীৱন-নাৱৰ কেৰুৱালি তুমি। তোমাকনো মই কি কৈ দিম ?
তোমাৰলোকে, চৰ্দাৰসৱে, ইমান দিন ধৰি, ইমান কাল জুৰি সেই
পথেদিয়েই আগুৱাই গৈছিল। সেই পথৰ নাম—আৰ্জীৰ পথ।
আৰ্জী দাখিল, লাটাই হাছিল। আৰ্জী তাৰি, আইনৰ পথেৰে লড়ি।'

'বহুত যুঁজিলোঁ। যত কাগজে চৰ্দাৰশুলায় আৰ্জী লিখাছে, সেই
কাগজ পাবি দিলে ছোটনাগপুৰ ঢাকি যাব। যত চিয়াহী লাগিছে,
তত চিয়াহী একলগ কৰ্লে নৈৰ বানতকৈয়ো পল্লৱ বান হ'ব।'

জাগ্ৰী মুণ্ডাই কৈ উঠিল, 'শুনিব দিয়া না। তিবাই, তুমি বৰ
বান বাই থাকাহে !'

ডোনকাই ক'লে, 'বোলা হে ভগৱান।'

বীৰসাই পুনৰ ক'বলৈ ধৰিলে :

‘বন কাটি জমিন আবাদ না কৰ, তৰে ঘৰৰ চোতালত শাক-পাচলি—চৰ্জী আবাদ কৰ। আম-কাঁঠাল গছত বেবা দিয়া, ফল-মূল বেচ। মহাজনে ডাকি পঠালে বন্ধা-বেগাবীত টিপচহী দিয়া। জীৰ-কাঁড়-বলোৱা-মাঠি-দা-কুঠাৰ-চাঙত তুলি থৈ দিয়া। আইনৰ যোগে হক-ৰ কাৰণে লড়। ইবোৰ হ’ল শাস্তিৰ পথ। দিকুৰ মাজত, মিছ’নৰ ছাহেবৰ মাজত, বাঁচী-চাইবাসাৰ বাবুবিলাকৰ মাজত বহোত্ আছে, বিবিলাকে মুণ্ডাৰ কথা ভাবে, আৰ মুণ্ডাৰ ছখ কিদৰে গুচিব সেই কথা ভাবি ভাবি চকীত বহি মেজত চাহৰ পিয়লা থৈ তপত চাহত শোহা মাৰি মাৰি ছুখ কৰে। তোমাৰ লোগ শাস্তিৰ পথেৰে গ’লে, সেইবিলাকে ভাল পাব। ভাবি চাবা কথাটা।’

জাগুৰী মুণ্ডাই ক’লে, ‘শাস্তিৰ পথত কাঁইটনি খুব হে ভগৱান। আইনৰ পথে যাই যাই আমি বহুত ঠগ খালোঁ।’

পুনৰ তিবায়ে তিহতিহায়েই কৈ উঠিল, ‘আন পথটোনো কি?’

বীৰসাই নীৰৱে হাঁহিলে।

হাঁহিলেই বীৰসাৰ অস্তৰ পোহৰ হয়, মুখৰপৰা হাঁহি মিলাই যোৱাৰ অস্ততো চকুযুৰিয়ে বহুতোপৰলৈকে জলমলায়। মধুৰভাৱে হাঁহি হাঁহি, শাস্ত-নম্ৰ মাতেৰে বীৰসাই ক’লে, ‘কিয়? না জানা? লড়াইৰ পথ।’

‘সেই পথত কাঁইটনি নাই?’

‘নিশ্চয় আছে।’

‘তৰে—?’

বীৰসাই ক’লে, ‘লড়াইৰ পথত কাঁইট খুব, ছখ-কষ্ট আৰু বেছি। কিজানি ঘৰ-ছৱাৰ এবিধ লাগিব, না খাই মৰিব লাগিব, জেহেলত পৰিচৰ লাগিব। আন পথ নাই।’

‘পঁচাকৈয়েই নাই।’

তিবায়ে ক’লে, ‘ভেনেহ’লে—ছুমি যে সেই পথেদি আমাৰকে লৈ যাব খুজিছা?’

‘কিয় লৈ নাযাম ?’

‘কিয় লৈ যাবা, ভগৱান ?’

‘মুই যে তোমাৰলোকৰ ভগৱান। মুই কাকো কোলাত তুলি নোদোলাওঁ, কথাৰ চেৱত মুভূলাওঁ। মোৰ বাট চাই বৈ আহিলা, মোক পালা। মই তোমাৰলোকক কন্দুৱাম, হুংখ দিম, হুঁহুৱাম, আৰু সুখও দিম।’

‘কেনে সুখ কিজানি ?’

‘স্বাধীন মুণ্ডাবীৰাজত স্বাধীন হৈ থকাৰ সুখ—’

‘অ’।’

তিবায়ৈ বৈ বৈ ক’লে, ‘ছোৱাধীন-মুণ্ডাবী-ৰাজ। ছোৱাধীন-হৈ-থকা ?’

‘হঁা হে—তিবাই।’

বীৰসাই জুহালত খৰিকাঠ দিলে। দপ্‌কৰে আলি উঠিল জুই। জুইৰ তাপত দেহা উমাল লাগে। জুয়েই হ’ল মুণ্ডাৰ শীতবস্ত্ৰ। মুণ্ডাই আন শীতবস্ত্ৰৰ খবৰ নলয়।

তিবাই অভিভূত।

ক’লে, ‘মোৰ বয়স অ্যানেক হ’ল, বয়সৰ বোন্দাটা হ’লোঁ। মুই অ্যানেক চান্দ পাৰ কৰিলোঁ, এনে কুহু দিনৰ কথা মনতে না পৰে, যিদিনা মুণ্ডাৰ অধিকাৰৰ কাৰণে যুঁজ নাই দিয়া। কিন্তু একবাৰৰ বাবেও কুহু বস্তুটা পায়োছোঁ বুলিও মনতে না পৰে। মোকো লোৱা ভগৱান, তুমাৰ পথেৰে লৈ যোৱা।’

সকলোটিলৈ চালে তিবায়ৈ। ক’লে, ‘তুমাৰলোকে কি বুলিবা না জানো। মই বুলিম—পথ একটাই—লড়াইৰ পথ। দেখ! যেতিয়া কোলাবটা, একদম পানী-কেচুঁৱাটা তেতিয়াবৰা সৱাৰ মুখে শুনাছি, একদিন মুণ্ডাৰ ভগৱান মুণ্ডাৰ ঘৰে পইদা হ’ব। সি বিস্ত নোহয়, কিফ নোহয়, সি মুণ্ডা। বীৰসা—আমাৰ সেই ভগৱান। চল ভগৱান। তুৰ পথে যাওঁ। ই সেহুটা অ্যানেক কষ্ট কৰাছে, অ্যানেক ভোগ কৰাছে সুখ, এইবাৰ তুৰ কামতে লাগক।’

বীৰসাই শ্ৰুতিলে, 'তোমাৰ লোগৰ কথা কি ?'

'লা—ঢাটাইৰ পথে যাব ।'

'হাঁ ভগৱান, লাঢাটাইৰ পথে গ'লে আমাৰকে আৰ সেৱকপট্টা নাই
লিখাব, জনম-দাস—বন্ধুৱা নাই বানাব, বন্ধা-বেগাৰ খাটিব নাই—নাই
ধৰি লৈ যাব ।'

গোহনা মুণ্ডা নিচেই চেমনীয়াটো। ভিৰাইৰ নাতিয়েক। সি
ক'লে, 'অ, ভগৱানৰ ৰাজ হ'লে হৰিনাম বাণিয়াটোক তাও কৰিম।
বেটা মোৰে তাৰ দোকানত খাবা কৰায়ে ৰাখে আৰ সকলক মাল-বস্ত
দিয়ে, আৰ বোলে, তু ত মুণ্ডা ! তিনি পইচাৰ মাল নিবি, খাবা হ,
খাবা হৈ থাক ।'

বীৰসাই ক'লে, 'দিকে দিকে সভা পাতিব লাগিব। দিকে দিকে
সৱাৰ মত নিব। এইবাৰৰ সভা পতা হ'ব ছিম্বুৱা পাহাৰত, হোলিৰ
দিনত ।'

ছিম্বুৱা পাহাৰ হ'ল ছাৰোৱাড়া মিশ্ত্ৰনৰ মুখামুখি।

হোলিৰ ৰাতি সেই পাহাৰত লো লোকৰে জুই জলি উঠিল।
কিন্তু মিশ্ত্ৰনাৰি সকল মুঠেই আচৰিত নহ'ল এই জুই দেখি। হোলিৰ
নিশা মুণ্ডাইতে মেজিত জুই দিয়ে, জুই একুৰাৰ চাৰিওফালে ঘূৰি ঘূৰি
নাচে, গান গায়।

এইবাবো জুই জলিল।

গান গোৱা হ'ল।

কিন্তু—কিন্তু এইবাৰ আক উছৱৰ গান গোৱা নহ'ল।

এইবাৰ তিনিশ মুণ্ডা তীব-ধমু লৈ উপস্থিত হ'ল।

এইবাৰ হোলিৰ গান আৰম্ভ হ'ল মুণ্ডা জাতিৰ দুই বীৰ—জুখন সাই
আৰ বোতন সাইৰ গানেৰে :

'হুন্দীগাৰাৰ জুখন কাৰেও না ডৰে হে—

ৰামগাৰাৰ বোতন সায়ো কাৰেও না ডৰে ॥'

ভাকুপাহত মুণ্ডাসৱে গাই থাকিল কোল-বিজোহৰ গান :

‘মজ্জাবলি মানি লাগি যায় যেনেকৈ’,

কান্ধে লয়্যা হাঁথিয়াৰ কোন পোনে যায়—

ক’তনো আৰু কাকনো টোঁৱাই কাঁড় দলিয়ায়

টোকা পিপুৰাৰ দৰে হাঁথিয়াৰ কান্ধে কঢ়িয়াই।

আ গ’ ! সিহঁত যুঁজে বুনুহুত

আ গ’ ! কাঁড় এৰি এৰি সিহঁত তামাৰলে’ যায়।’

বীৰসাই ক’লে, ‘সো কলজোপা হ’ল ইংৰাজৰ বাণী। হোলিত
‘আমি সেই মন্দদৰীৰ মাথা কাটিম, বান্ধণৰ ৰাজ খতম্ কৰিম।’

জগাই মুণ্ডাই একেঘাপে কলগছজোপা কাটি পেলালে।

বীৰসাই ক’লে, ‘তেনেকৰি ৰাজা আৰু হাকিম বিলাকক কাটিব
লাগিব। এতিয়া—চল। নাগেৰা বজাই নাচোঁগৈ।’

হোলিৰ মেজিৰ জুই—বৰ বেছি সময় ধৰি জ্বলিছিল। পাহত
পুলিছে অম্লসন্ধান কৰিছিলহি।

কিন্তু উৱাদিহ নোপোৱা হ’ল একো।

পাহৰখন সভা পতা হ’ব ডোমুৰাৰি পাহাৰত। বীৰসাই আকৌ
ক’লে, ‘তুইটা পথৰ কথা আকৌ সোধোঁ। কোনটা পথেৰে যাবা ?
কোৱা।’

জিজ্ঞাসু দৃষ্টিৰে চালে আটায়ে।

ভগৱানলৈ।

নানকহঁতে ক’লে, ‘লড়াইৰ পথলৈ। সিহঁতে ৰাজ নিলে, সিহঁতে
ৰাজ নেৰে। আমি সিহঁতৰপৰা কাটি ল’ম।’

‘এই কথাও শেষ কথা নোহয়। ডোমুৰাৰি পাহাৰত সভা পতা
হ’ব। দিকে দিকে সভাৰ প্ৰচাৰ দিব। তৰে তাৰ আগতে নগুৰতন-
গড়ালে’ যাই মাটি আনিম। ডোমুৰাৰিত সভা পতাৰ আগতে
মৰিহাতুত সভা পাত। তাত বীৰসাইত সৰৱ সৈতে মোৰ যুখচিনা
নাই হোৱা।’

মণিহাভুৰ সভাত মানী পহানীয়ে ক'লে, 'আমাবো কথা আছে,
ভগৱান !'

'বোল ।'

'আমিও তুমিৰ ভক্ত হে । লড়াই হ'লে আমিও লড়াই কৰিম ।
তুমি আমাক কোনো কামতে নল'লা, ক'তো যাব নিদিলা, এই কথাটো
মনত থুব ছুংখ ।'

'নগবতনলৈ তোমাৰ লোগও যাবা ।'

'যাম ?'

'সকলে যাবা । সকল বুঢ়া ল'ৰা ছলী, চৰে যাবা । যুই কৈ দিম ।
মোৰ পিতা-পুৰুষে নগবতনত প্ৰথম গড় সাজিছিল ।'

'জানো ।'

'বাদে চ—ব দিকুবিলাকে দখল কৰিলে ।'

চৰকাৰেও হাত সাৱটি বহি থকা নাছিল ।

কিন্তু এইবাৰ চৰকাৰৰ চকাবিলাক বৰ লাহে লাহে চলি আছিল যে
কিয়, অমূল্যই তাৰ গম-গতি পোৱা নাছিল । সাতে সোতৰই ভাৰি
ভাৰি অমূল্য ডেপুটি মুখাৰ্জিৰ ঘৰলৈ গ'ল ।

মুখাৰ্জিয়ে ক'লে :

'কি, বদলি হৈ গুচি যামগৈ বুলি আহিলানে ?'

'ওঁ । আপুনি তেন্তে চক্ৰধৰপুৰলৈ যায়েই ?'

'হয় ।'

'তাৰ আগতে কলিকতালৈ যাবনে ?'

'ইচ্ছা তো তেনেকুৱাই ।'

'মোৰ এটা উপকাৰ কৰিব ?'

'কোৱাঁ । তুমি মোৰ ল'ৰাটোৰ প্ৰাণ বচা কৰিছিল, লগত হাতত
লৈ কৈছিলো যে সাধো কুলায়মানে কৰিম ।'

'এখন খাম—কলিকতাৰ ডাক-বাকচত পেলাব লাগিব । আৰু— ।'

‘আক ?’

‘কথাটো কাকো নক’ব ।’

‘ঠিক । আছে, হ’ব । পিছে চাবা—মোৰ যেন কিবা বিপদ নহয় ।’

‘বিপদৰ কি আছে ? অৱশ্যে—চৰকাৰী কাম কৰিলে কোনো কোনো বিষয়ত গোপনীয়তা ৰক্ষা কৰিব লাগে ।’

অমূল্যই ডেপুটি মুখাৰ্জিৰ চকুলৈ চালে । মুখাৰ্জিয়ে দৃষ্টি ঘূৰাই ল’লে । এবাৰ মুণ্ডাইঁতৰ জৰিমনাৰ টকাখিনি তেওঁ নিজৰ জেপৰপৰা দি দুজন মুণ্ডাক খালাছ কৰিছিল । চৰকাৰী কামত গোপনীয়তা ৰক্ষা কৰিব তো লাগেই ।

ক’লে, ‘ঠিক আছে । —চিঠিখন লৈ আহিছানে ?’

‘কালিলৈ আনি দিম । কথা পালোঁ, এতিয়া লিখিম ।’

‘জেকবলৈ ?’

‘আপুনি কেনেকৈনো বুজি পালে ?’

মুচুকৈ অলপ হাঁহিলে মুখাৰ্জিয়ে ।

‘বুজি পাওঁ ভাই, পাওঁ । বয়সত তো তোমাতকৈ বিছ বছৰৰ ডাঙৰ । লুব্জোঁনে কিবা ? ময়ো এসময়ত মুণ্ডাইঁতৰ বিষয়ে’ চেৰ ভবা-গুণা কৰিছিলোঁ । সিহঁতে কি কৰিব ? বেটাইঁতে—আদালতত কি হয় নহয় তাৰ এটা বৰ্ণও বুজি পায়নে ? আইন কৰিব লাগিব, যে মুণ্ডাবী জনা উকীলে কেছ ল’ব লাগে আৰু কেৱল মুণ্ডাবী জনা হাকিমহে মুণ্ডাব বিচাৰ কৰিব লাগে ।’

‘তেনেকুৱা আইন কশ্মিনকালেও হ’ব বুলি ভাবেনে ?’

‘হোৱা উচিত । আচলতে—মুণ্ডাইঁতৰ হৈ কণ্ঠতা কোনো নাই । সিহঁতৰ কপালেই মন্দ । বীৰসা মুণ্ডাই পঢ়া-লিখা শিকিছিল, আৰু অলপ শিকায়েঁতেন মুণ্ডাইঁতৰ হৈ ক’ব পৰাটো হ’লহেঁতেন । যি যেন বুদ্ধিমান, তেন ঠাণ্ডা মাথাৰ মানুহ । আৰু তাৰ আচাৰ-আচৰণো ভাল । ভাব্য-গব্য । কিন্তু সি হ’লগৈ ভগৱান !’

অমূল্যই মিচিককৈ হাঁহি ওলাই গ’ল ।

জেলত, নিজৰ বহালৈ উভতি অহাৰ পাছত অমূল্যই লিখিলে :
 “বিশ্বস্তমূত্ৰে জনা গ’ল যে বীৰসাক কোনো সা-সন্ধান নাই। চুটিয়া
 আৰু জগন্নাথপুৰ—এই দুই ঠাইলৈ যোৱাৰ অন্তত সি উদ্ধাও। বাঁচী
 আৰু সিংভূমৰ পুলিছে একেলগে বীৰসাক বিচাৰি উলিয়াবলৈ অহো-
 পূৰ্বাৰ্থ কৰিছে। বন্দগাঁৱত পুলিছে চকী পাতিছে। সিংভূমৰ ডি এছ
 পি-য়ে বন্দগাঁৱলৈ গৈ জমিদাৰ জগমোহন সিঙৰ সৈতে কথা পাতি
 আহিছেগৈ। মানকিহঁতক কোৱা হৈছে যে বীৰসাক ধৰাই দিলে লকত
 পৰিমাণৰ বখছিছ দিয়া হ’ব। এই কথাটো মানকিহঁতে সকলোতে
 সদৰি কৰিলে। মিয়াৰ্স বন্দগাঁৱলৈ বাৰ বুলি শুনা গ’ল। আগৰ বাৰ
 তেৱেঁই বীৰসাক গ্ৰেপ্তাৰ কৰিছিল।

মিয়াৰ্স বন্দগাঁৱলৈ গ’ল।

চাৰিওফালে পুলিছো পঠালে। গিডিয়ন, মাৰকুছ, পৰ্ভুজয়াল—এই
 তিনিজনক ধৰি লৈ আছিল পুলিছে।

সিংভূমৰ পুলিছ ছুপাৰক মিয়াৰ্সে সুধিলে, ‘কেৱল এই তিনিটা বুঢ়া
 চৰ্দাৰক ধৰিলেই হ’বনে?’

ছুপাৰে ক’লে, ‘অবাবতে লৰি-ধাপৰি লাভ কি?’

‘স্কাট্ বীৰসা ইজ্ আ প’টেনশিয়াল ডে’ন্জাব।’

ছুপাৰে ক’লে, ‘তাক ধৰাই দিলে যে বখছিছ পোৱা যাব, সেই কথা
 হাতে হাতে কৈ দিয়া হৈছেই।’

‘কেৱল সেইখিনিৰেই কাম হ’বনে?’

‘এতিয়াই তাক ধৰাটোও টান। এই অঞ্চলত বিশ্বৰ জংগল, আৰু
 জনবসতিও বিৰল। এই সময়ছোৱাত জংগলত খাঙবো অসম্ভৱ নাই।
 পা সাবিন্ধ বুলিলে এসে সময়।’

‘হম্—’

ভুক কোঁচাই মিয়াৰ্স মনে মনে থাকিল।

ছুপাবে ক'লে, 'খুন্টি খানাব দাবোগা মৃত্যুঞ্জয়নাথ লালে চৰকাৰী
কামত গাফিলি কৰিছে। তাকেই সোধকচোন !'

মৃত্যুঞ্জয় দাবোগাই ঘূৰাই ধৰিলে, 'কি গাফিলি কৰিলো, ছাহাব ?'

'বীৰসাই যে পাহাৰত মুণ্ডাইঁতক গোটাই লৈ নাচ-গান কৰিব—সেই
খবৰ পোৱা নাছিল জানো ? আমাৰ ইনফৰমাৰক এই বুলি কোৱা
নাছিলানে যে পাহাৰৰ ওপৰত নাচি আছে, নাচি থাকক—যেতিয়া
আইন ভাঙিব—তেতিয়া তাক ধৰিম। একদম আঁসে নামাতিবা—
কোৱা,—কোৱা নাছিল ?'

মৃত্যুঞ্জয় দাবোগাই সভয়ে হাত ঘূৰি ক'লে, 'শুস্তাকি মাফ হওক,
হুজুৰ। আমাৰ ইনফৰমাৰে ক'লেহি—তাত বীৰসাক দেখা গৈছে।
মাৰিলো লব বুনতুলৈ। একেবাৰে অননি-বননি হুজুৰ, দিনে-পোহৰে
বাঘে গোজৰে। তাত এক বেটা বুঢ়াই গাই চৰাই আছিল, তাৰ নামও
বীৰসা। বিম্পতিবাৰে পইদা হ'লেই বেটাইঁতক 'বীৰসা' বুলি মাতে।
তাবপৰা ঘূৰি আহোঁতে—বনৰজাৰ বন-কঁপোৱা গোজৰণি শুনি মোৰ
ঘোঁৰাটো বেঙে মূতা গকটো যেন হৈ পৰিল। অটব্য হাবিত মোক
লাথ মাৰি বগৰাই থৈ আহিবলৈ ধৰিছিলেই আক। আকো সেই
ইনফৰমাৰে ক'লে বোলে—বীৰসা সেই বোগোতাৰ হাটত ঘূৰি ফুৰিছে।
লগালো দৌৰ। এই দৌৰ-জাঁপনো কিমান কৰি থাকিব পাৰি হুজুৰ ?
তাতেই মোৰ আমনি লাগি গৈছিল। —গাফিলি নহয়।'

'জগ্‌মোহন সিংহৰ ব্যাপাৰটোনো কি ?'

ছুপাবে ছান্দি-বান্ধি ধৰিলে।

মৃত্যুঞ্জয় দাবোগা মৰা-মুছা যেন হ'ল। মজিয়াত জোতাৰ গোবোহা
হ'ছিলে। তলমূৰ হৈ ক'লে, 'তাক মই ডবাওঁ, হুজুৰ।'

'কিহবনো ডব তোমাৰ ? তুমি দেখোন চৰকাৰী নৌকৰ।' ছাগলীৰ
কাণ মলা দি ছুপাবে দাবোগাৰ কাণ মলি দিলে।

'মই একো ক'ব নোৱাৰিম। ভৰত সিঙে কওকগৈ। ভৰত তাৰ
গিৱাতি। মোৰ চামনি তুলিব ; কিন্তু তাক একো নক'ব জগ্‌মোহনে।'

ভবত সিঙে ক'লে, 'তাৰ বিৰুদ্ধে সাক্ষী দিয়াৰ কাৰণে বীৰসাই
 প্ৰতিশোধ ল'ব বুলি জগমোহনে ভয় খাইছে। সেইদেখি, বীৰসাক ধৰা
 কৰাবৰ বাবে বন্দগাঁৱৰ পি ডাবলু বঙলাত হাতেৰে টনা বিচনী ছিঙি,
 দুটামান পিয়লা ভাঙি সি চিহিড়ি খলক লগাইছিল বীৰসাই তাত লুটপাট
 কৰা বুলি। কিন্তু—হেৰি হ'ল—কেহ নিটিকিল, হজুব।'

'হাও ছিলি!'

ছুপাৰে ছেলুখ তুলিলে।

মিয়াৰ্চ মৰা-মুৱা যেন হ'ল। পাছ মুহূৰ্ততে হঠাৎ দাং খাই উঠি
 ক'লে, 'বীৰসাক ধৰাৰ বিষয়টোতে সিংভুম-পুলিছে যথেষ্ট গুৰু দিয়া
 নাই। খবৰ হ'ল—প্ৰমাণৰ অভাৱত প্ৰভুদয়াল মুণ্ডাইঁতৰ তিনিওটাই
 খালাছ পাই গ'ল।'

ছুপাৰে ক'লে, 'বাঁচী-পুলিছেই বা কি সহযোগ আগ বঢ়াইছে?'

মিয়াৰ্চে উত্তৰ দিলে, 'অনুসন্ধান কৰা হওক।'

ছুপাৰ চক্ৰধৰপুৰলৈ উভতি গ'ল। মিয়াৰ্চ উলটি আহিল বাঁচীলৈ।
 কেইদিনমানৰ পাছত আটাইকেইজন কনষ্টেবলো গুচি আহিল।

মিয়াৰ্চে আমনি পোৱা যেন হৈ ক'লে, 'ক'বলগীয়া একো নাই আক।
 —কিয় গুচি আহিল?'

'তাত কনষ্টেবলহঁত কেৱল বেমাৰত পৰিছে। সিহঁতৰ ভয়, সিহঁতৰ
 বিশ্বাস—সিহঁতৰ স্থিৰ বিশ্বাস—সিহঁত শাপশ্ৰুত হৈছে, হজুব। সেই
 কাৰণেহে হেনো ইমান বেমাৰ-আজাৰ।'

'হোৱাট ডু য়ু মিন?'

'বীৰসাই অভিধাপ দিছে, হজুব।'

মিয়াৰ্চৰ তীব্ৰ ঝুঁকি উঠিল। ক'লে, 'বীৰসা হ'ল পাঁচ ফিট চাৰি ইঞ্চি
 এটা সাধাৰণ মুণ্ডা। ছেগা-চোৰোকাকৈ কেটামান ইংৰাজী শব্দ শিকি
 পানী-ফুটনি মাৰিছে। তাকে ভয়।'

কনষ্টেবলহঁত নিমাতৈ থাকিল।

ৰোমান কথলিক মিশ্যনৰ বেভাৰেণ্ড হফমানে মুণ্ডাবী দোৱান জানে, মুণ্ডাবী দোৱানৰ অভিধানো লিখিছে তেওঁ ৰোমান হৰফেৰে। চৰকাৰে তেওঁক মুণ্ডাবীৰ তথা মুণ্ডাইঁতৰ বিষয়তো অভিজ্ঞ বুলি গণ্য কৰে।

হফমানে ৰিপ'ৰ্ট লিখিলে।

আচৰিত কথা, তেওঁৰ ৰিপ'ৰ্টৰ কথা ঘূণাক্ষৰেও নাজানি-মুণ্ডিয়েই ভৰত সিঙে সেই ৰিপ'ৰ্টৰ মৰ্মাৰ্থৰ প্ৰতিধ্বনি কৰিলে প্ৰায় ছবছ। প্ৰবল প্ৰতাপশালী জমিদাৰ জগমোহন সিঙৰ কাছাৰিত ওলালগৈ এদিন টাটু ঘোঁৰাত উঠি। দাৰোগাগু হয়, কুটুমো হয়। ঠিক ভৰ ছপৰীয়া ওলালগৈ। জগমোহন সিঙে জিৰণি ল'বলৈ ক'লে।

জগমোহন সিঙৰ ঘৰটো গড়ৰ দৰে ওখ পকী প্ৰাচীৰেৰে আগুৰা। ঘৰটো দোতাল। মাটিৰ। ডাঠ দেৱাল, গজাল-মৰা প্ৰকাণ্ড দুৱাৰ। খাপৰিৰ চাল। ঘৰৰ দেৱালবিলাকত—যত অসম্ভৱ আকাৰ-আকৃতিৰ হাতী, ঘোঁৰা, ৰাম আৰু হনুমন্ত মহাবীৰৰ চিত্ৰ। চোতালত ধান ঘেঁহু বাজ্ৰা য-খান বহুৰ ডাইলৰ ভাখৰি।

এটা কোঠাত মাকই দ'মাই ধোৱা হৈছে। জলকীয়াৰ সৰুখুৰা পাহাৰ এটা ভৰাই ধোৱা হৈছে আন এটা কোঠাত। মস্ত মস্ত পিতলৰ চৌত ভৰ্তি তেল আৰু ঘিউ। বিৰাট বিৰাট মঠীয়াবোৰত ভৰাই ধোৱা হৈছে মোণে মোণে গুৰ। ছাতুৰ বস্ত্ৰা বহুত। বাগানত বন্ধা ভালেমান ম'হ। বাহিৰত কেটামান টাটু ঘোঁৰা।

আটাৰ কটি বাথুৱা শাক বহুৰ দালি টেঙা দৈ আৰু গুৰ আদি জুতিলাগা খাদ্য খাই তাৰ পাছত ভৰত সিং জগমোহনৰ কাষত বহিলাহি।

ক'লে, 'বহুত দিন হ'ল—কোনো হুকুম পোৱা নাই।'

'আৰু হুকুম! হেঁ, ভোমালোকৰ খানখন যে কেনে—চিনি পালোৱেই। বীৰসাক খৰি নিনিলা। এতিয়া মোৰ জানুটো যাব আৰু। মই তো ভয়ৰ কোবত ঘৰবপৰা প্ৰায় নোলাৱেই।'

‘ভয় ? কাক ? বীৰসা ক’ত ?’

‘মই জনোনে কিবা ? সদায় এনেহে লাগে—সি যেনিবা চৰ দেখি আছে, এইবাৰ দিলে তীব্ৰ চলাই ।’

‘তুই তুই বছৰ আকাল হ’ল । তোমালোকে—কেতিয়াবা গুটিদিয়েক বাঁহ-গাজৰ কাৰণে, কেতিয়াবা এমুঠিমান গোমধানৰ কাৰণে—মুণ্ডাইঁতক মৰ্দমাত সাঙুৰিবা । ধান—গুদামত পঁচিলেও মুণ্ডাইঁতক নিদিবা, চৰকাৰে খুজিলেও নিদিবা । চৰকাৰক তোমালোকে সহায় কৰিছানে যে চৰকাৰে তোমালোকক সহায় কৰিব ?’

‘এইবোৰ কাম চৰকাৰৰ । মোৰ কামনে কি !’

‘তুমি নিজৰ নামতে বোটি তুলিছা নিজেই । তোমাৰ গোলা-টোলাত বোলে মুণ্ডাইঁতে জুই লগাইছে শুনিগৈ ।’

‘জানো । ভয়তে ছুৱাৰ নোখোলা হৈছে মই ।’

‘ভয় আমাৰো আছে । আৰে বাবা, চৰকাৰৰো ভয়-ডৰ নথকা নহয় । কিন্তু—ভয় থাকিলে কি হ’ল, চৰকাৰৰে ই ধানাই সি ধানাক ভুঁই মাৰি কোবাইছে ! নহ’লে বাঁচী-সিংভূমৰ পুলিছে একমুঠ হৈ কাম কৰিলে হয় । কৰিছেনে ? যাৰ চকু আছে কাণ আছে—সিয়েই বুজিব যে চালকাড় হ’ল তোমাৰ থানাত । চালকাড়ৰ পৰা চক্ৰধৰপুৰ থানা, বাঁচী আৰ চাইবাসা, বীৰসাই দুয়োখন ঠাইতে ঘূৰি ফুৰিছে যে—এই কথা বুজিবলৈ লাওখোলাত মগজু নথকা হ’লেউ হয় । আক—মইনো কোন আলাকৰ পালকটো ? আমি দেখিলো—ছাহাবে ছাহাবে মিল নহ’ল । কোনেও কাৰোপৰা বিপ’ট নল’লে, কোনও কাকো বিপ’ট নিদিলে, কোনও কাকো পৰোৱাই নকৰিলে । আমি ধৰি ল’লো—হয় চৰকাৰে ডৰাইছে, নহ’লে চৰকাৰে তাক ধৰিবলৈ নিবিচৰা হৈছে । আক নহ’লে—চৰকাৰে কাম-বনকে পাহৰি পেলাইছে, পাহৰা ধানৰ ভাত খাইছে, ভয়ৰ জৰত চৰকাৰ চাঙিত উঠা হৈছে, আক লাংগাং চোবাইছে । ভাবিলো, আমিনো মাজতে থিয়জাঁপ মাৰো কিয় ?’

‘তোমালোক চৰকাৰী মানুহ।’

‘সেই বুলি মই গৈ জংগল জাবোঁ আৰু তাৰ কাঁড় খাই মৰোঁ—।’

‘তোমালোকৰ বন্দুক আছে।’

‘তো—বন্দুক তো তোমাবো নথকা নহয়। সিদিনা বন্দুগাঁৱত পি ডাব্লু বঙলাত যি লণ্ডভণ্ডকাণ্ড কৰিলা—ছাহাবৰ বগচণ্ডী উঠি আছে। বুইছা। খং উঠিছে খুব।’

‘উঠিলেও উঠিব। চৰকাৰে জানেই, এই বাঁচী-চাইবাসাত চৰকাৰৰ লাই-খুটা হ’লোঁ। আমিকেটা—আমা ছাপ, বা দ্বাৰভাঙ্গা ভাগলপুৰ মুজিবৰ জমিদাৰকেটা।’

‘আৰে বাবা—যি গাইজনীয়ে গাখীৰ দিয়ে, এমুঠা ঘাঁহ, এটোপা পানী, দিব লাগে। তোমালোকে মুণ্ডাবিলাকৰ মাটি দখল কৰিবা, সিহঁতক বন্ধা-বেগাব খটুৱাবা, সূতৰ টকা খাবা, কিন্তু আকাল-অনাটনত এচিকুট চাউল-ঘেঁহু একো নিদিবা। —এই কথা ভালনে? এই কথা মোক বহুতেই কয়।’

জগমোহন সিং অলপো ক্ৰুদ্ধ নহ’ল। ক’লে, ‘কি কৰোঁ কোৱাচোন? কলিজাত ভয় সোমাল খুব। গমহু গমহুকৈ বানে।’

‘আৰে—হুদিনতে চৰ ঠাণ্ডা হৈ যাব। এটা কাম কৰা। এবাৰ—হেৰি কি বোলেনে—তীখ-টীখ হৈ আহাঁগৈ। আহাঁগৈচোন ঘূৰি-ফুৰি।’

‘নোৱাৰিম। ঘৰত—’

‘কিয়? খান নাই বুলি বেকৰ্ড কৰালানে কি?’

‘বেকড তো মাত্ৰ দহটকীয়া কথাহে।’

‘তেনেহ’লে পহৰাৰ বন্দৱস্ত কৰা।’

‘কৰিলেও এই মাকক মুণ্ডাইতে আৰু একো নকৰা হ’বনে?’

‘কেনেকে’ কওঁ! আগৰ দিনত সিহঁতৰ বুজ-বাজ ল’ব পাবিছিলো, এতিয়া আৰু বুজা হ’লোঁ। আগতে সিহঁতে আমাৰ সৈতে মাত-বোল কৰিছিল, এতিয়া নকৰা হ’ল। পিছে এই কথাটি অলপান্তৰে বুজি পাইছোঁ যে চৰকাৰে ভুল কৰিলে বৰ, হেৰি—বেণ্ডুকী কৰি পেলালে।

‘হ’ৰ এখন নাই ভই নাই মই । বাঁচীৰপৰা ছাহাব-তাহাব আছিল, আছিল ছাহাব চক্ৰধৰপুৰৰপৰা, হালে-বাঙে আছিল, হা হা কা কা কৰি গুচি গ’ল । এয়া মই কৈছোঁহে, শুনি ধোৱা, মুখেৰে একো নকওঁ, কিন্তু চৰকাৰে চিপাই ননমায় যদি আমি জংগল কোবাই বীৰসাক জবাই কৰিবলৈ নাযাওঁ । জংগলৰ মাজতো সিহঁতৰ লগত ফেৰ পাতিব পাৰি, যদি আগে-পিছে চিপাই থাকে । তেছে ।’

‘তো বুঝ । তোমালোকেও ভয় খাইছা ।’

‘তোমাৰ নিচিনা কুটুম আছে যাব, ভয় নাখাই উপায় নাই তাৰ । থানাৰ আটাইবিলাকেই তোমাৰ ওপৰত খাপা ।’

‘কিয় ?’

‘কিয় নাজানানে কি ? বীৰসাক যাতে পুলিছে ধৰি লৈ যায়, তাৰ বাবে পি ডাবলু বঙলাখন তচোনাচো কৰিলা । কৰিলা, কিন্তু ফল হ’ল ঘোঁৰাৰ ডিমা । এইবাৰ পুলিছৰ চকি হ’ল, সদৰৰপৰা ত্ৰিছটা কনিস্টবল আছিল, দিলা পানীত খৰবিহ মিহলাই । ভাবিলা, এইবাৰ মুণ্ডাইঁত বেমাৰত পৰি মৰিব । চৰকাৰে ভাবিলে—এয়া বীৰসাইতহঁতৰ কাম, আক—আক বেছিকৈ পুলিছ পঠোৱা যাওক । লাভ হ’ল—মুণ্ডাইঁত মাউখে পলাল । নিজৰ বুদ্ধিত তোমাৰ ভাবসা বৰ । কাকো নোসোধা-নেপোছা । এতিয়া কি কৰিবা কৰাঁ । থানাৰ কোনেও তোমাৰ নিয়ন্ত্ৰণ আক নলয় বুলি কৈছে ।’

‘যি ভাবিলোঁ—ভবা মতে নহ’ল কাম, হ’লগৈ বদলাম ।’

‘মুণ্ডাইঁতে যেতিয়া জানিব যে সিহঁতৰ নামত চেকা দিবলৈ এই কাম কৰিছা, সিহঁতে বৰ ভাল পাব !’

জগমোহন সিঙৰ বুকুৰ ভিতৰত ঢেকীয়ে বনাদি বানি, ভয়ৰ কোবত কাবু কৰি, কমনেৰে ভৰত সিং ওলাই আছিল । ওলাই অহাৰ আগতে কৈ আছিল, ‘মুণ্ডা আক আগৰ দৰে মুকখটো হৈ থকা নাই । সিহঁতে শুনিব যে কনিস্টবলহঁতে তোমাৰ কথাখিনিকে ভাটৌ কোৱাদি কৈছে, কৈছে যে—এয়া বীৰসাৰ খাপ-খাপজব ফল ।’

জগমোহন সিঙে ক'লে, 'কি আৰু কৰিম কোৱা! সমৰসপৰা আৰু ছুটা বন্দুক অনাম।'

'হেই বাপ্! চৰকাৰ হ'ল সন্নাহ ওপৰত। চৰকাৰৰ ওপৰত আন একো নাই। সেই চৰকাৰকে ভাবিবা? কি গছৰ গুটি খালে মাতুহ মৰে—তাক নাজানা, নহয়? এনে এটাৰ গোঁফক ফালি ছুটাৰ কৰি দেখুওৱা কাম ছোটনাগপুৰৰ বজায়ে নকৰিব।'

বীৰসাকো চৰকাৰে ধৰিব পৰা নাছিল।

বাঁচী আৰু চাইবাসাৰ জংগলৰ আশে-কাষে ওচৰে-পাঁজৰে থকা খানাসমূহে, সেইবোৰ ঠাইৰ পুলিছবিলাকেও বীৰসাক—ধৰিবলৈকো গা কৰা নাছিল। ভয় কৰিছিল। ওচ-মোচ চাই কাম নকৰিলে লেঠাৰো লেঠাত সাঙোৰ খাই পৰাৰ ভয়।

বীৰসাই তাৰ ভক্তহঁতক ক'লে, 'সেইবুলি না ভাবিবা, চৰকাৰ চুপচাপ হাত সাৱটি বহি আছে।'

'তেন্তে ধৰা নাই কিয়?'

'সময় হ'লে ধৰিবহি।'

'কেতিয়া?'

'সময় যেতিয়া।'

'তো—?'

'সিহঁতক সময় না দিম।'

'না দিবা?'

'নাই। না দিম। তাৰ আগতেই জুই জলিব।'

ছোৱালীহঁতো ইয়াত বৈ আছেহি দলে-বলে নগুনতনগড়লৈ যাবলৈ। সিহঁতি চোতালত বহি খেল মাৰিছে, সালীৰ ল'ৰাটোৱে—যাৰ নাম পৰিবা—আন আন ল'ৰাৰ লগত খেলি আছে। সিহঁত খেলি থকালৈ চাই চাই বীৰনাই ক'লে, 'জুই জলিব!'

পাছদিনা, মাজ লাগি ভগাব ভালেখিনি সময়ৰ অন্তত ওলাল
 সিহঁত। নানকহঁত, গাভৰু-ছোৱালীহঁত, প্ৰচাৰকসকল, বয়সিয়াল
 জিৰোভাসকল, আৰু সকলোটিৰ পিছত পুৰাণকসকল—মথিয়নসকল।
 ছোৱালীহঁতৰ মূৰৰ ওপৰত সৰু সৰু কলহীয়া মাটিৰ ভাণ্ড, এই
 কলহীয়াবোৰ ভৰাই সিহঁতি কঢ়িয়াই আনিব নগৰতনগড়ৰ নিজৰাংপৰা
 পৱিত্ৰ জল 'বীৰ-দা'।

মুদীৰ্ঘ সময়লৈ ; কিন্তু নিসাৰি-নিশৰু সতৰ্ক দ্ৰুত পদক্ষেপ। এছাৰৰ
 গাত ভেজা দি যাব লাগিব, নহ'লে দহে বং নলগোৱাকৈ নেৰে। ডিম্বক
 তাল কৰিব। দাঁতত ভাত লাগিলেও দহে নেৰে।

সিহঁত গৈ আছে, গৈয়েই আছে।

কেৱল খোজৰ শব্দ...

এই নগৰতনগড়—এদিন গঢ়ি তুলিছিল মুণ্ডাসকলৰ আদিপুৰুষ
 আৰু তেওঁৰ পুত্ৰসৱে...

কথাটো এতিয়াৰ মুণ্ডাসৱে জানে, আৰু মানে। বীৰসাই ব্যাখ্যা কৰি
 বুজাই দিছে মুণ্ডাসৱক।

ৰাতিৰ নিঃসীম অন্ধকাৰ ভেদি গৈ আছে...গৈ আছে কৃষ্ণভাৰতৰ
 অগণন নাৰী-পুৰুষ।

কোনো আক্ৰেপ নাই...

বিৰামহীন...শব্দহীন সময়লৈ।

কেৱল খোজ...

সন্মিলিত খোজৰ শব্দ উঠিছে...

আৰু এসময়ত এই উৱাই ৰাতিও পুৱাই গ'ল...কিন্তু সময়লৈ-খোজৰ
 বিৰতি নহ'ল। সময়লৈ আগুৱাই গৈ থাকিল...গৈয়েই থাকিল...

তাৰ পাছত যেতিয়া পূবে ধলকাট দিলে, বেলি ওলাল, তেতিয়া
 বীৰসাই হাত দাঙিলে।

সমুখতে ‘ছব্না’। জৰিয়া গাঁৱৰ ‘ছব্না’ হ’ল অতি বিখ্যাত। ‘ছব্না’ হ’ল পৱিত্ৰ অৰণ্য। বিশেষ বিশেষ দিনত এই অৰণ্যলৈ আহি যুগাইতে কুপিত দেৱতালৈ বলি আগ কৰে। আন সময়ত কেতিয়াও এই অৰণ্যত কোনো নাহে, কেও নোসোমায়।

এতিয়া আঘোণ। এই আঘোণতে এই নিৰল-নিৰ্জন ভয়ংকৰ ঘন অৰণ্যত বীৰসাইতহঁতে আশ্ৰয় ল’লেহি। কোনেও মাত্ৰ-বোল কৰা নাই, সকলো নিৰল-নিশ্চুপ। অৰণ্যৰ ভিতৰত দ’ গোৰোং। তাতে সকলোৱে বহিলে, জিৰণি ল’লে, কাপোৰৰ লুচত বান্ধি লৈ অহা নিমখ সানি ছাডু গুড়ি খালে।

ছুনাৰা আছিল গছৰ মুখত। হঠাৎ সি নিমিষতে গছৰপৰা নামি আহিল। ক’লে, ‘কেটোমান মানুচ আহি আছে।’

এজন বুঢ়া মানুহ, আৰু তেওঁৰ লগত আন কেইজনমান পুৰুষ।

বুঢ়া মানুহজনে আগুৱাই আহি সুধিলে, ‘কুখা—? বীৰসা ভগৱান কুখা?’

‘এই যে!’

বীৰসা আগুৱাই আহিল।

বুঢ়াই ক’লে, ‘মোৰ কাষ চাপি আহা, মোহোৰ চকু নাই।’

বীৰসা বুঢ়া মানুহজনৰ মুখামুখি হৈ থিয় দিলেহি।

বুঢ়াই ক’লে, ‘তুমি আহিছা, আমি জৰিয়া গাঁৱৰপৰা আহিছোঁ॥ মুঠ তোমাৰে কথা শুনি আহিছোঁ। মোহোৰ সেই গাঁৱৰ মানুহ। তুম্বা এথা থাক, কুহু ডৰ নাই। যেতিয়া চুটিয়া যাইছিল, জগন্নাথপুৰ যাইছিল, তেতিয়া জানিছোঁ নওৰতনতে আহিব। আঁউহীৰ বাতি, এতিয়া সুবিধা বহুত। সেইহে মোহোৰা বাট চাই থাকোঁ পতিটা মাহত—আঁউহীৰ দিনত। আজি তুমি আহিলা।’

‘তোমাৰলোকে বীৰসাইত নাই হোৱা?’

‘নাই। কিন্তুক—যি হয়গছে, যি না হয়গছে, তুমি সকলোৰ-সৰ্বজনৰ ভগৱান হে। চৰ্ব মুণ্ডাৰ—সকল মুণ্ডাৰ ভগৱানহে তুমি।’

বীৰসাই বুদ্ধৰ হাত তখনত ধৰিলে ।

বুদ্ধই বীৰসাৰ গাত হাত ফুৰাই থাকি ক'লে 'যুৰি যাবৰ কালত জাবিয়াত জিবণি লৈ যাবা । তুমি এনে সময়ত যে আহিলা ভগৱান ! উলপ্তলানৰ কথা ক'লা—এতিয়া মোৰ চক্ষু নাই । মুণ্ডাৰ ৰাজ হ'ব, দিকুইত গুচি যাব, চৰ জাংখাল আমাৰ হ'ব । হা—হা ! চৰ হ'ব, কিন্তুক মুঠ একো দেখা নাই পামহে ভগৱান ।'

বুদ্ধই তুখৰ হুমুনিয়াহ কাঢ়িলে ।

বুদ্ধই হাত তখন যুৰি তুখোজমান পিছুৱাই গ'ল, আৰু বীৰসাক সাষ্টাংগে প্ৰণাম কৰিলে । বুদ্ধৰ লগৰীয়াৰকেইজনেও বীৰসাক ভক্তিতাবেৰে প্ৰণাম কৰিলে ।

তাৰ পাছত, চুবিয়াত বান্ধি অনা গুড় আৰু যৱৰ ছাতুগুড়ৰ লুথুৰী উলিয়াই শিল এচটাৰ ওপৰত থৈ দিলে আৰু ক'লে, 'আমি যাওঁ এতি । জাবিয়া গাঁৱত কুমু ডৰ নাই । আমি মুঠেই ত্ৰিছ ঘৰ মানুহ আছে ।'

বীৰসাই হাত দাঙি বিদায় জনালে । তাৰ দৃষ্টি বিষন্ন, তুৰ্বোধ্য । যিহঁতে তাৰ এই নতুন ধৰ্মত দীক্ষা লৈছে, আৰু যিহঁতে লোৱা নাই, সকলোৱেই—সকলো মুণ্ডায়েই তাক ভগৱান বুলি মানে । যোৱা বহুদিন ধৰি এই বিশ্বাসেই তাৰ বন্ধাকৰচ হেন হৈ আছে । যি পহান, যি দেওবাহঁতক—পুৰোহিতহঁতক বীৰসাই অস্বীকাৰ কৰিছে, সিহঁতেও সিমুৱা পাহাৰৰ সভাৰ অন্তত তাক মনে মনে কৈ গৈছে যে—পাছত যদি সিংবোঙা আৰু বীৰসাৰ মাজত বিবোধা-বিবোধি হয়, সেই কথা দুই দেৱতাইহে বুজিব, দুই দেৱতাই যি কৰে কৰিব । উলপ্তলানৰ কামত পহান আৰু দেওবাহঁতে—পুৰোহিতহঁতে লগ লাগিবলৈ বিচাবে, হাত-উজান দিবলৈ বিচাবে এই মহান কামত । কিয়নো—সিহঁতে মুণ্ডা । আৰু বিশ্বলত মুণ্ডাৰাজ হ'ব, সেই ৰাজৰ কামত সিহঁতে পিছপৰা হৈ নাথাকিব ।

বীৰসাই বাৰে বাৰে কৈছেই, সকল মুণ্ডাৰ সহায় লাগে হে !

এতিয়া বীৰসাই অকলৈ এচটা শিলব ওপৰত বহি, পানীত ভৰি জুবুৰিয়াই, ভৰিৰে পানী ঘোদালি থাকোঁতে ভাবিছে : মই এতিয়ালৈকো মুণ্ডাসৱক আজাদী দিব পৰা নাই, কিন্তু মুণ্ডাৰ জীৱনৰপৰা কেতবোৰ থোৰোচা জৰী—নাগপাশ—ছিঙি পেলাব তো পাৰিছোঁ। সেই অশ্বৰ-পূজা, দেওপূজা, দেও-পহানৰ অলৌকিক ক্ষমতাত বিশ্বাস—এনেবোৰ বহুতো সংস্কাৰ-বন্ধন দলিয়াই পেলাব পাৰিছোঁ দেখোন ! এতিয়াও বহুত কাম বাকী, তথাপি—কিছুখিনি নাই হোৱানে ?

কেৱল বীৰসাইহে জানে, সি কেনে কঠিন সংকল্প—ব্ৰত লৈছে। প্ৰাচীন জড়তা, অন্ধ কুসংস্কাৰ আদিৰ ভীতিকৰ বন্ধনৰপৰা মুক্ত কৰি, যুক্তিৰে বুজাই সি মুণ্ডাসৱক আজিৰ পৃথিৱীখনৰ পোহৰেৰে পোহৰাব খুজিছে। সি এনেহেন এক ‘বৰ্তমান’ৰ সৃষ্টি কৰিব খুজিছে, য’ত, যি-বৰ্তমানত ইংৰাজৰ সৃষ্ট সমাজ বা শাসন নাথাকিব। মুণ্ডাসৱক আলাহুকলীয়া অন্ধকাৰৰপৰা আধুনিক সময়ৰ পোহৰলৈ লৈ যাব পৰা হ’ব। কিন্তু—এই আধুনিক সময় পায়ো মুণ্ডাসৱে তেওঁলোকৰ আদিম সৰলতা, স্মাৰ্যবোধ, সাম্য নীতিক অটুট ৰাখিব পৰা হয় যেন, এক নৱ-মানৱধৰ্মৰ ছাঁত আশ্ৰয় পোৱা হয় যেন।

মুণ্ডা-বক্তা—মুণ্ডাৰ তেজ বৰ প্ৰাচীন। মুণ্ডা জাতি হ’ল ভাৰতলৈ শ্বেতজাতিৰ অনুপ্ৰবেশ নোহোৱা কালৰ জাতি। সেই সিদিনাৰ সেই কৃষ্ণভাৰতৰ সন্তান এই মুণ্ডাসকল।

বীৰসাই এক কঠোৰ-কঠিন বৰত ধৰিছে। নদীৰ উৎস বিচাৰি ফুৰিছে যেনিবা সি। উৎসমুখলৈ যাব নদীৰ। বহিৰাগত লোকসকলৰপৰা লোৱা ‘কৰম পূজা’ আৰু অন্যান্য ৰীতি-নীতি, প্ৰাচীন অশ্বৰধৰ্মৰ জাহ্নু প্ৰক্ৰিয়া আৰু বক্তোংসৱ আদি—সমস্ত বাদ দিব খুজিছে। ধৰ্মৰ নানান আচাৰ-বিচাৰ জাহ্নু-প্ৰক্ৰিয়া মেৰ-পাক ৰীতি-নীতিৰ গধুৰ বোজা বুকুৰ ওপৰত থকালৈকে মুণ্ডাইঁতে কোনোদিনে মূৰ দাঙিব নোৱাৰিব।

সেই কাৰণে, এক সহজ স্তম্ভৰ নিৰ্ভাৰ ধৰ্মৰ আৱশ্যক। আৰু সেই দেখিছে বীৰসাই ভগৱান হৈ পোন প্ৰথমেই ধৰ্ম-বিপ্লৱৰ সৃষ্টি কৰিছে।

মুণ্ডাইঁতক অবণ্যৰ অধিকাৰ লাগে—সেই আদিম যুগত অধিকাৰ থকাৰ দৰে। খুটকাটি গ্ৰাম-ব্যৱস্থা লাগে, জীৱন্ত হৈ নহয়, পূৰ্ণ জীৱনী-শক্তিয়ে জীয়াই থকাৰ উপায় লাগে। অথচ নিৰন্তৰ মুণ্ডাৰ এই প্ৰাৰ্থিত লক্ষ্যৰ মাজত কত যে বাধাৰ প্ৰাচীৰ—জমিদাৰ-মহাজন-বাণিয়া-আবকাটী-ছাহাব-দিকু। ইংৰাজৰ প্ৰভাৱ পালেই এই বাধাৰ প্ৰাচীৰবোৰ ক্ৰমাত ওখ হৈ উঠিছে। আৰু সেইহে, ছুগানা মুণ্ডাৰ পুত্ৰ বীৰসা মুণ্ডাই ভগৱান হৈয়েই মুণ্ডাইঁতক বিপ্লৱমুখী কৰি তুলিছে।

নহ'লে উপায় কি ?

নাই—আন একো উপায় নাই।

দিনৰ পাছত দিন ধৰি ভাবি চাইছে, অস্ত্ৰ উপায় দেখা নাই।

পৰিৱৰ্তন লাগে...মুণ্ডাৰ মানসিক আৰু সামাজিক কাঠামোৰ।

বিপ্লৱ লাগে...

বীৰসাই মুণ্ডাসকল কৈছে : সকল তোমাৰলোগ হ'বাই। এইবোৰ ধনু-কাঁড় বাঠি-জোঙৰ সমল লৈ হিলৈ বৰটোপৰ বিৰুদ্ধে যে বৰ বেছি যুঁজ দিব নোৱাৰি, জানে বীৰসাই; কিন্তু লগতে এইবাৰ কথাও জানে যে মুণ্ডাবী একতাই যিকোনো অস্ত্ৰ-শস্ত্ৰৰ অভাৱ গুচাব পাৰে।

মুণ্ডাসকলে নিজক 'মুণ্ডা' বুলি চিনাকি দিয়াটোক গৌৰৱৰ খল বুলি ভাবিবলৈ পাহৰিলেই। সিহঁতৰ আত্মবিশ্বাসক ঘূৰাই আনিব লাগিব। তেতিয়া আকৌ নিজক 'মুণ্ডা' বুলি চিনাকি দিয়াত গৌৰৱ বোধ হ'ব। এয়া বীৰসাৰ মতে এক বিৰাট বিশাল লাভ।

এই কাৰণেই বীৰসা ভগৱান হ'ল।

পানীৰ পৰা ভৰি তুখন উঠাই আনিলে বীৰসাই। সেই শিলচটাৰ ওপৰত কাটি হৈ শুলে। ছোৱালীহঁত ঘূৰণীয়া হৈ বহিছে। তলশুৰীয়াকৈ মাত-বোল কৰিছে। মাজে মাজে মন-নমনকৈ বীৰসালৈ চাইছে। ইজনীয়ে সিজনীৰ চুলি ফণিয়াই দিছে, খোপা বান্ধি দিছে। কোনোবাজনীয়ে আন এজনীৰ কোলাত মূৰ পেলাই শুই আছে।

চাওঁতে চাওঁতে বীৰসাহ দৃষ্টিক কুঁৱলীয়ে ঢাকি ধৰিলে । ভগৱান
হ'বলৈ হ'লে অনেক মূল্য দিব লাগে ।

সমাজ-পৰিৱৰ্তন সামান্য বিষয় নহয় ।

অনেক কষ্ট, অনেক যত্নগা ।

শুক—মকভূমি-সদৃশ জীৱনক বৰণ কৰি ল'ব লাগে ।

সেই জীৱনত কোন দৰাধৰা নাই, বাঢ়-ভাণ্ড বজাই আয়তীহঁতে
আমৰ পাতত পানী ছটিয়াই দৰাক নমাই লৈ 'চুমান'—অৰ্থাৎ স্ত্ৰী-আচাৰ
নকৰে । বীৰসাহ তেল-হালধি সানি স্নান কৰাই কোনো কইনাৰ
দেউতাকে কোলাত বহুৱাই নলয় । পাঁচ 'পঞ্চেশে' বিয়া নিদিয়ে ।
কোনোবাজনী বধূৰ সৈতে তিলক আৰু 'জনেও' বিনিময় নকৰে বীৰসাহ
—জল, অগনি, ধান, দুগ্ধ, তৰোৱাল, তীৰ আৰু ধনু, এই সাতোটা বস্তুৰ
সমুখত থিয় হৈ একে একে অংগীকাৰবদ্ধ হ'বলগা নহয়...

এতিয়াৰ এই জীৱনত কেৱল বাতিৰ নিমজ্ঞ এন্ধাৰত মাইলৰ পিছত
মাইল খোজ কাঢ়িব লাগে । ইখন সভাৰ পিছত সিখন সভা পাতি
মুণ্ডাসকলক উলঙালানৰ মন্ত্ৰ শুনাৰ লাগে । মাহুহ বীৰসাহ যিবোৰ বস্তু
ভাল পাইছিল—সেইবোৰ পাহৰি থাকিব লাগে ।

—সি যে ভগৱান...

বীৰসাহ চকুযুৰি মুদি দিলে ।

পাছদিনা পুৱা নগৰতনগড়লৈ গৈ হাবিৰে ঢাক-খোৱা পৰিত্যক্ত
গড়ৰপৰা বীৰসাহ তাৰ বহু আকাক্ষিত মাটি ল'লে ।

নগৰতনগড়ৰ মাটি !

আৰু—

ছোৱালীহঁতে নতুন কলহীয়াবোৰ ভৰাই পৱিত্ৰ নিজৰাৰ পানী লৈ
উভতি আহিল । ওভতা বাটত সেই বৃদ্ধই কোৱামতে জাবিয়াত জিৰণি
লৈ, তাৰ পাছতহে সিহঁত পুনৰ বোৰ্তোদি পালেহি ।

বীৰসাই ক'লে, 'কালিলৈ সকল মুণ্ডা মানুহ ডোম্বাৰি পাহাৰলৈ আহিবা। যিমান পাৰা সিমান আহিবা। এতিয়া আঘোণ মাহ। পুহলৈ এতিয়াও বিছ দিন। পুহৰ আগতেই আক ষোল্ল-ওঠখন সভা পাতিব লাগে।'

সোমে ক'লে, 'কালিলৈয়েইনে—?'

'সময় ক'ত? সময় নাই।'

কোম্তাই তাৰ ভৰি এখন মাটিত ঘঁহাই ক'লে, 'ঘব্তে ম' চিন্তাত চাটিফুটি হৈছে। একবাৰ যাই দেখি আহিম।'

'বাক, যোৱা! কিন্তু আৰ ফিৰি নাহিবা। পিছৰ টান থাক্জে এই কামত নাহিবা। আগতেও কৈছিলো মূই।'

বীৰসাইৰ কথাত কোম্তা ক্ষুব্ধ হ'ল খুব। ক'লে, 'ভগৱান! আমাৰ দোষ-জগৰ কৈ দিছা।'

কোম্তাৰ কাকুবাদ শুনি ইজনে সিজনৰ মুখলৈ চালে। বীৰসাই ক'লে, 'মোৰ ম' বুলি মই বেছিকৈ ভাবিম? নে তুমি ভাবিবা? যদি ভাবাঁ, তেন্তে জানিবা, সেই যে আছুতীয়াকৈ ভাবিলা, সেই ভবাৰ পাক-ভোঁহৰেদি তোমাৰ মনত 'ডেমাক'—ডেমাকৰ উই পকৱা লোমাই গ'ল। আৰ সেই 'ডেমাকে'—আহাংকাৰে—তোমাক খাই শেষ কৰি দিব। আৰ তেতিয়া আৰ তোমাক দিয়া উলন্তানৰ কাম না হ'ব।'

ডোম্বাৰি পাহাৰত টিং বোলা একো নাই। ডোম্বাৰি পাহাৰৰ ওপৰভাগ বেছ আহল-বহল। ওখই প্ৰায় তিনিশ ফুট। পাহাৰৰ ওপৰলৈ যাবলৈ হ'লে শিলৰ চাপে চাপে খোজ দি দি, শুকান শুকান ঘাঁহৰ চপৰাবোৰত খামুচি ধৰি ধৰি উঠিব লাগে।

ডোম্বাৰি পাহাৰৰ ওপৰত, এশতকৈয়ো অধিক মুণ্ডাৰ সমাবেশত বীৰসাই বগা নিচান এখন উকৱালে। নিচানখন পূবমুৱাকৈ শিলৰ চাপ এটাত পুতি দিলে।

আৰ এখন বঙা নিচান উকৱালে পশ্চিম দিশত।

বীৰসাই ক'লে, 'খলা নিচানখন হ'ল মুণ্ডা। আব—লাল নিচানখন হ'ল দিকুইঁতৰ জুলুম। মুই লাল নিচানখন কাটি পেলাই দিলো। এতিয়া তোমালোক যুঁজলৈ ওলাইছা, ডোম্বাবিৰ পাখৰ এনেকৈ লাল হৈ যাব হে তেজ্জৰে। এতিয়া—তোমালোক কোন পথে যাবা ?'

'উলগুলান উলগুলান !!'

বীৰসা ভগৱানে নিষ্পান শিলৰ দৰে স্থিৰ হৈ শুনিলে :

'উলগুলান ! উলগুলান !'

'এতিয়া জানা, সকল বীৰসাইতৰ ঘৰ যে গড় হ'ব, সেই কথা কৈ দিছো। আক জানা—ডোম্বাবিৰ পিছফালে হৈলৰাকাব্ পাহাৰ তোমালোকে দেখাছ। হৈলৰাকাব্ ওখ খুব, আক থিয়দঙা। বন-বজাই খেদিলে হৰিণাৰ ঠে পিছলে। কিন্তু সেই ওখ আক পাহাৰৰ গা বগাই মুণ্ডা চড়লে তাৰ পাও নাই পিছলে। সেই পাহাৰ কেনেকৈ হৈছিল ?'

'ছেংগেল-দা ! ছেংগেল-দা !'

'ছেংগেল-দা ! ধাৰাসাৰ পানীৰ দৰে হৰ-হৰাই নামিছিল জুই—আকাখৰপৰা। যাতনাৰে ধৰ্ত্তী কম্পি কম্পি উঠিছিল। সেই কঁপনিৰপৰা ইমানবোৰ পাহাৰ হ'ল। এতিয়া, সেইবোৰ পাহাৰৰ গুহালৈ তোমালোক যাবা। য'ত যিমান বীৰসাইতৰ ঘৰ, চৰ হ'ব আমাৰ গড়। সেইবোৰ গড়ত দমাই বখা হ'ব বৰছা-বলোয়া-টাজি-তীব-ধমুক। আমাৰ যাৰ যি যত যত আছে শত্ৰুকৰ খতম কৰিব পৰা যুঁজৰ আহিলা। এই কামটো কৰিব নানকহঁতে। —কিয় কৰিব এই কাম ?'

'উলগুলান ! উলগুলান !'

'পৰ্চাৰকসকলে আমাৰ ছোৱালী-তিৰোতাসকলৰপৰা সহায় ল'ব। তোমালোক যাবা বোগোতা বোৰ্ডোদি আদি গাঁৱে গাঁৱে। যাবা জংললৈ। জংলৰ একবাবে ভিত্ত্বে সোমাই যাবা, জংলৰ পেটত সোমাই ঘৰ সাজিবা। ঘৰ হ'ব—চাঙৰ ওপৰত, ঘৰ। চাৰি মাল্লহ ওখ চাং, জাখলা থাকিব, জাখলাৰে উঠিবা, আকো নমাই ধ'বা। সেই যিমান ওখ চাঙৰ ওপৰত—কিয়নো বাক এনে ঘৰ সাজিবা ?'

‘উলগুলান ! উলগুলান !’

‘মথিয়নচবে—পুৰাণকসকলে গুটুহাতু, ছাইকো, দউদি আৰ আৰও চাৰিকালবপৰা হাথিয়াব, কাপোৰ-কানি, শুবলৈ খেব, পানী বখা কলহ, মঠীয়া, চাউল ছাতুগুড়ি যৱ চীনাখাঁহৰ দানা নিমখ তেল যিমান পাবিব, যি পাবিব—এই পাহাৰ ছৈল-বাকাবৰ গুহাত গোটাৰ, জোঁৰ বনাৰ ।’

‘তোমাৰলোগৰ এই এই কাম । মোক তোমালোকে সদায় দেখা নাপাবা । এতিয়া মই বাছিয়া, ছিছাই, কোলেৰিয়া বানো, লোহাৰডাণা, তোৰ্পা, কৰা, খুন্টি, মুৰ্ছ, তাম্বাৰ, কুন্ড, সোনাহাতু, জোৰহাট, জিলিংছেবেং, ক্ৰোনতেরা, চাবাবি, মনিছাই, বিৰ্ভা-কোটাম, সোণপুৰগড়, তাউ, তিলাই-মাৰচা, নাগফেণী, পালকোট, ভিৰ্ভা, মণিহাতু, চাত্ৰবাদি, কুসুমটোলি, দিম্বুকেল, কাম্বা, পিপি, দোৰমা, গোৰাইদি, বিচাকুটি, কাৰিক্, কোটগৰা,—যত ঠাইত যত মুণ্ডা আছে, স—কল ঠাইত মুই যাম, একেই কথা ক’ম । —কিয় যাম...? কোনে হাত দাঙিছা—?’

‘মুই ! একুতেদিব গয়া মুণ্ডা !’

‘কি ক’ৰা—?’

‘ভগৱান ! সকল মুণ্ডা তোমাৰ ধৰম নাই লোৱা । সিহঁতো উলগুলানত চামিল হ’বনে ?’

‘তুমি নওৰতনলৈ যোৱা নাই । গ’লে—জামিয়া গাঁৱৰ মানকি—এক আন্ধা মুণ্ডাই তোমাৰ চকু মুকলি কৰি দিলে হয় । মুণ্ডাবাজ কি কেৱল বীৰসাইতৰ বাবে হ’ব ? আমাৰসৱৰ পিতা-পুৰুষ যেতিয়া মুণ্ডাবাজত আছিল, তেতিয়া আনকি লোণো সমানকৈ ভগাই লৈছিল, সোণো সমানকৈ ভগাই লৈছিল । মুণ্ডাবাজ আনিবলৈ হ’লে সকল মুণ্ডা লোককে চামিল কৰি ল’ব লাগিব, বুৰাহ !’

‘চামিল হ’ব ?’

‘হ’ব । হ’ব লাগিব । দিকুৰ হাতত সকল মুণ্ডা সমানে মৰে, সমানেই কষ্ট পায় । মুই তোখেৰ সকলকে ডাকিম হে, ই মোৰ কাজ ।’

‘বুৰাহি !’

‘তোমাৰলোকক যেনেকৈ’ ভাগ ভাগকৈ কাজ-কাম দিহো, তাহাৰ-
লোকেও তাকে কৰিবহে ! বুঝা তেখে । বাঁচী জিলাত উলগুমান
চলি থাকিব, উলগুমান চলি থাকিব চাইবাসাত ।

‘আজি আঘোণৰ দচ তাৰিখে কওঁ । পুহৰ দচ তাৰিখে ছাহাবইভৰ
বৰদিন । সিদিনাবেপৰাই আবন্ত হ’ব—উলগুমান । সাত তাৰিখৰপৰা
দিকে দিকে পাহাৰ-বনত জুই জলি উঠিব । সেই জুই হ’ব উলগুমানৰ
চিন—নিচানা ! আক—’

‘বোলা হে !’

‘সকল মুণ্ডা-ঠাই ঘূৰি আহি—উলগুমানৰ আগতে মূই আকো
ডোম্বাৰিত তোমালোকৰ লগত পুনৰ লগ লাগিমহি । —কিয় ?

‘উলগুমান ! উলগুমান ! উলগুমান !’

‘গোৱা হে ! গোৱা হে মুণ্ডাসকল ! সেই বোলোপে বোলোপে গান
গোৱা হে ! বাতিৰ আকাশ তোমাৰ-মোৰ গা-বদৰে কালা হে ! বাতিৰ
আকাশৰ তৰাবিলাক—সেই চোৱা—আকাশখনৰপৰা দল বান্ধি আমাৰ
মাটিলৈ নামি আহিছে—এই গান শুনিব বুলি—এই গান শুনিব
বুলি জংলত বতাহ বলি যাইছে, জংল জাগি উঠাছে, জিম্জিমা পাতৰ
শব্দ শুনহে—চৰে বোলোপে শুনিবলৈ বৈ আছে...ঝাণ্টে আহাঁ হে...
ঝাণ্টে আহাঁ...ঝাণ্টে গোৱাঁ...’

‘বোলোপে বোলোপে—

হেগা মিছি হোন্ কো...’

ক’লা বাতি, ক’লায়া দেহ, ক’লা হাতে হাত ধৰাধৰিকৈ তিনিটা
দলে বীৰসাক বেঢ়ি বেঢ়ি বীৰসাৰ চাৰিওফালে ঘূৰি ঘূৰি গান গাই
গাই ধীৰ গতিৰে ঘূৰিবলৈ ধৰিলে । তপ্ত তেজৰ তলৰপৰা জীৱন-সংগীতৰ
ধাৰা ওলাই আহিবলৈ ধৰিলে...।

বাতি গভীৰ হ’ল । বাতিৰ আকাশৰ সীমাহীন মজিয়ালৈ ওলাই অহা
তৰাবোৰে একে একে বিন্দৱ ল’বলৈ ধৰিলে । বতাহ হিমচৈচা হৈ উঠিল ।

অবশ্যৰ সৰ্বদেহ কুঁহলীয়ে আবৰি ধৰিলে... ।

ওঠা

চুটিয়া আৰু জগন্নাথপুৰৰ মন্দিৰ দখল কৰিছিল, যদিও দখল বজাৰ নবখাকৈয়েই বীৰসা তাৰপৰা গুচি গ'ল। না পাৰিলে ধৰিব, না পালে সাৰ-সুৰ। হাওৱা হৈ গ'ল বীৰসা। কাঁকাইৰে চুলি ফণিউৱাব দৰে, পুলিছে জংগল আৰু পাহাৰকো তন্ন তন্নকৈ ফণিয়াই চালে।

নাই।

বীৰসা নাই।

কিন্তু—এই যে মানুহ এটা নাপাস্তা হৈ গ'ল 'হাওৱা' হৈ গ'ল, তাৰ বাবে মুখত কোবোৱা দমৰাহেন মিয়াৰ্স উজ্জ্বল হৈ উঠিল।

যতমানে উদ্বেগ-উৎকণ্ঠা—কেৱল তেওঁৰহে। ওপৰৱৰ্ত্তীক একোপধ্যে পছ মাৰিবলৈ গৈ উৰ্দ্ধমুখৰ পোৱালি পোৱাৰ কথাটো হাজাৰ চেষ্টাতো বুজাব নোৱাৰে। উপাক-পাকত পৰে, কথা-কাণ্ডৰ উৱা-ভুৱা লুৰুজাকৈয়েই উতল কাটি থাকে।

মিয়াৰ্সৰ দৃঢ় বিশ্বাস : মুণ্ডা-অঞ্চল এতিয়া অগ্নিগৰ্ভ। যিকোনো দিন যিকোনো সময়ত প্ৰলয়ংকৰ জুই জ্বলি উঠিব।

—কিন্তু মুণ্ডাই ক'ত ? সিহঁতো দেখোন প্ৰায় 'হাওৱা' হৈ গ'ল।

মুণ্ডাই পাহাৰ-জংগলত লুকাই আছিল, পুলিছৰ ঘূৰা-ফুৰা দেখা পাই সিহঁতে হাঁহিছিল, আৰু নাইকিয়াৰ মাকৰ পো-ৰ দৰে মুণ্ডাইতৰ একো উম-বাম নাপাই পুলিছ বপুৱাইত বীৰদৰ্পে হোঁহকা দিয়াৰ পাছত জীৱনৰ গান গাই উঠিছিল। সিহঁতৰ ভেজতে তেতিয়া নিচা। এই নিচা—এই বাগি মদেৰে নহয়। উলঙলান—সাগ্ৰাম দিন সাগ্ৰামৰ সামগ্ৰিক বিজ্জোহৰ বাগিৰে মুণ্ডাইত হৈ উঠিছিল মন্তলীয়া...।

বীৰসা...।

বীৰসা... ।

হে ভগৱান বীৰসা... ।

তেতিয়া—সকলো মুণ্ডাৰ মনত, সকলো মুণ্ডাৰ প্ৰাণত, জীৱনভ-
মৰণতো বীৰসা ভগৱান... ।

সকলোতে বীৰসা সোঁ-শৰীৰে নাই : কিন্তু সকলো গান বীৰসাক
লৈয়েই ।

মুণ্ডাইতে গাই আছিল—

এ ডাকিলাহা বীৰসা ভগৱান—

অ' ভাই যাওঁ ব'লা

ঝাণ্টে ব'লা যাওঁ... ।

চুটিয়াৰ মন্দিৰতে

এ মন্দিৰবেপৰা চুটিয়াৰ

ওলাই আহি ক'লে আমাক

ব'লা যাওঁ—যাওঁ ব'লা

জগন্নাথপুৰৰ মন্দিৰলৈ' যাওঁ... ।

বীৰসা ভগৱানৰ ডাকে

জগন্নাথপুৰলৈ'

গৈলোঁ আমি মুণ্ডাসৱে

সেই মন্দিৰলৈ'

খপিলোঁহো তাতে আমি

খপিলোঁহো তিনি বাতি

দেৱতালৈ' এ পৰ্ণাম জনাওঁ... ।

চুটিয়া উঠিল যে কঁপি

কম্পি উঠিল ডুবাণ্ডা আৰু বাখী হে... ॥

মুণ্ডাসৱে সিহঁতৰ মনত ক'বাবপৰা যেন অসম্ভৱ-অকল্পনীয় শক্তি
পাইছিল... ।

মুণ্ডাৰ ভেজত উঠিছিল বিশ্বাসৰ জোৱাৰ... ।

সিহঁতে গাই আছিল—

জমিদাৰৰ অত্যাচাৰৰ ষাভনাৰে
মানুহৰ হৃথতে দেশ উথল-পাখল
অ' ধানুকী, দাঙা ধনুক, দাঙি লোৱা
আছে বিমান তীব-বলোৱা,
আজি জীয়েনতকৈ মৰণ যে ভাল
মানুহৰ হৃথতে আজি দেশ হ'ল যে উথল-পাখল ।
আমাৰ নেতা বীৰসা হে বীৰসা ভগৱান—
আমাৰ বাবে আছিল ইথা
আমাৰ ভগৱান ।
আজি জীয়েনতকৈ ভাল যে মৰণ
আহাঁ! হওঁহে সাজু দিমে এ বণ
ঝাণ্টে চল হাততে লৈ তীব আৰ্ ভবোৱাল... ।
ডোম্বাৰিৰ ঐ পাহাৰতে গোটি খাব লাগিব
ধৰ্তী-আবাই তাতে আমাক অনেক কথা ক'ব ।
শুনি মলুৱাৰ ঐ মকমকনি
আমি নাই কৰোঁহে ডব—
জমিদাৰ ঐ মহাজনক
বাগিয়া আৰ্ দিকুইতক
নেৰোঁ আমাৰ ঘৰ ।
দেশখন আমাৰ কাঢ়ি ল'লে এই মলুৱাইতে—
আমাৰ খুটকাট্টিৰ দখলদাৰি
আক কাঢ়ি নিব ন'বিব ইহঁতে ।
ঢেকীয়াপতীয়াৰ গবাহৰণৰা
বিৰাল গোমৰ খোটৰণৰা
মুণ্ডাদেশক মুণ্ডাসৱে কবিলো আবাদ—
আমাৰ চিকুশী দেশখনক
সিহঁতবোৰে কবিলে বৰাদ—এ...এহে হে... ॥

এই গানে বীৰসাহ বুকুত কঁপনি তুলিছিল বাবে বাবে... ।

মুণ্ডাসৱে কি কৈছেনো ?

জীৱনতকৈ মৰণ ভাল ?

কোনে বচিলে এই গান ?

স্মৰ দিলে কোনে ?

বীৰসাই তাৰ এইবোৰ প্ৰশ্নৰ উত্তৰ পোৱা নাছিল ।

কোনে দিব উত্তৰ ?

কোনেও দিব পৰা নাছিল ।

কোনেও ক'ব পৰা নাছিল ।

কিন্তু বীৰসাই বুজি পাইছিল : এই গান সময়ে বচিছে, স্মৰো সময়েই দিছে ।

এই গান সময়ৰ গান ।

কিয়নো—সময় বৰ বিশ্লেষক, অধিব, উতল । সময়ৰ হস্তত তীব্ৰ, হৃদয়ত দহন, আৰু দৃষ্টিত সূচ্যগ্ৰ লক্ষ্য ।

বীৰসাই এই কথাও এই সময়তেই উপলব্ধি কৰিব পাৰিছিল যে—
ছুগানা বা কৰ্ম্মী উপলক্ষ্যহে মাখোন, তাক সৃষ্টি কৰিছে—সময়ে ।
সময়েই হ'ল তাৰ প্ৰকৃত স্ৰজোঁতা । মুণ্ডাসৱৰ জীৱনত হোলিৰ জুই বছৰি
বছৰি জ্বলে । কিন্তু উলপুলানৰ জুই—বীৰসাহ অবিহনে কোনেও জ্বলাব
নোৱাৰিলেহেঁতেন । এতিয়া আৱশ্যক হ'ল বহুত্ৱসৱ । সেই বহুত্ৱসৱৰ
বাবে সময়ে বীৰসাহ স্ৰজিলে ।

বীৰসাই ভাবি আছিল : পাঁচ বছৰ হ'লেই প্ৰায়, ১৮৯৫ চনলৈকে
চৰ্দাৰহঁতে কোৱা মতে, ভবা মতে, মুণ্ডা জনসাধাৰণে কৈছে, ভাবিছে ।

তেতিয়াৰ মুণ্ডাই ভাবিছিল : লড়াই কৰিম তো হয়েই, কিন্তু—
লড়াইৰ অৰ্থনো কি ? কিহৰ লড়াই ? কিহলৈ ? তাৰ অৰ্থ ?

—নাই, জমিদাৰক খাজনা নাই দিম ।

—নিকটলুৱা বাপটি লাপে ।

—অৱশ্যত আকৌ আগবকলীয়া অধিকাৰ কিবাই পাব লাপে ।

ওঁ, চৰ্দাবসকলৰ ওপৰত বীৰসা কৃতজ্ঞ । খুব । চৰ্দাবহঁতে আন্দোলনক
জীপাল কৰি ৰাখিছিল বুলিয়েইহে মুণ্ডাইঁডৰ হৃদয়ত এইবোৰ কথা
তেজৰ আখৰেৰে লিখা হৈ আছিল, চিনাকি হৈ পৰিছিল, আৰু তাৰ
ফলত বীৰসাৰ কাম হৈ উঠিছিল অনেক সহজ ।

আৰু—সম্ভৱ ।

বীৰসাই নিজক নিজেই প্ৰেম কৰিছিল : মই ভগৱান হ'লোঁ,
মুণ্ডাসৱে মোক মানি লৈছে ।

কিন্তু—

চৰ্দাবসকলক কিয় লাগিছিল মোক ? চৰ্দাবসকলৰ লড়াই কৰাৰ মন,
অথচ নেতা নাই বুলিয়েই নে ?

চৰ্দাবসকলৰ পথ আইনৰ পথ, মোৰ পথ যুদ্ধৰ—লড়াইৰ পথ । এই
দুই পথ এক হৈ গ'ল কেনেকৈনো ?

কেনেকৈ মিলিল ?

আজি সমগ্ৰ মুণ্ডা জাতিক লগত লৈ বীৰসা সমস্ত সংগ্ৰামৰ পথলৈ
খোজ লৈছে ।

তথাপিহে চৰ্দাবহঁত তাৰ লগতে চামিল হৈ আছে কিয় ?

বীৰসাক কি লাগিছিল ? মন্দিৰলৈ কিয় গৈছিল সি ? কিয় গৈছিল
সেই সুপ্ৰাচীন মন্দিৰলৈ ?

জানে বীৰসাই—কিয় গৈছিল—কিয় যাব লগা হৈছিল তালৈ ।
আদিম মুণ্ডা-ধৰ্মই তাৰ আদিম সবলতাক ছেকৱালে । মুণ্ডাসৱৰ মনত
আত্ম-নিৰ্ভৰতা—নিজৰ ওপৰত নিজৰ আস্থাৰ সুবাই অনাৰ আৱশ্যকতা
—আছিল ।

মুণ্ডাৰ জীৱনৰপৰা যতকমানে বাহিৰা বস্তুমলা উৎপাদি পেলোৱাৰ
আৱশ্যকতা আছিল । জাতিৰ শত্ৰুকহঁতক—ধৰ্মতে থাকক বা অৰ্বনীতিতে
থাকক—পুলিয়ে-পোখাই উভলা আৱশ্যক ।

আন কোনো পথ নাই ।

কোনো উপায় নাই ।

কিয়নো বীৰসাহ আদিয় আবণ্যক জননী ধৰ্মিতা, অশুধ, অশুচি !
'মোৰে শুচি কৰ্ বাপ্—!' বুলি কৈ কৈ অবণ্য-জননীয়ে কান্দি
আছিল।

মুণ্ডাইঁতক সংগঠিত কৰি, সিহঁতৰ হাতত অস্ত্ৰ গটাই দি—
সকলোতে বা-মাৰলীৰ দৰে ঘূৰি ঘূৰি প্ৰতি মুহূৰ্ততে বীৰসাহ বুলি
পাইছিল যে—তাৰ দেহ হ'ল ছোটনাগপুৰৰ মাটি, তাৰ তেজৰ তলতে বৈ
গৈছে ভাজনে আৰু কাঞ্চী নদীৰ স্ৰোত, আৰু সেই নদীৰ তীৰতে তাৰ
আবণ্যক জননীয়ে কান্দি আছিল।

তাৰ ফলত যোৱা চাৰি-পাঁচ বছৰৰ ভিতৰতে বীৰসাহ নিজে হৃদয়ংগম
কৰিছে, মুণ্ডাসকলক পতিয়াব পাৰিছে, যে সিহঁতক যি লাগে সেয়া
হ'ল—

—সিহঁত আদিবাসী নহয়, সিহঁত হ'ল দখলদাৰ, আৰু সিহঁত শুচি
যাব লাগে।

—মুণ্ডাসকলেই হ'ল মাটিৰ প্ৰকৃত মালিক।

—আৰু মুণ্ডা-বাইজৰ এই বিশ্বাসৰ সঠিক ৰূপায়ণৰ বাবে লাগিব
মুণ্ডা-অধিকৃত এক মুণ্ডা ৰাজ্য। এই মুণ্ডা ৰাজ্যত ছাহাব কৰ্মচাৰী আৰু
মিশ্ত্ৰনাৰি নাথাকিব।

মুণ্ডাৰ সবাতোকৈ প্ৰাৰ্থিত-ৰাজ্যিত বস্তু হ'ল বীৰসাহ ৰাজ। বীৰসাহ
ৰাজেই হ'ল বীৰসাহ ধৰ্ম। বীৰসাহ ধৰ্ম মানে—বীৰসাহ-ৰাজ।

এই স্বৰ্গৰূপী স্বৰাজ্য পাবলৈ হ'ল তেজ ল'বও লাগিব, আৰু চলুৱে
চলুৱে তেজ দিবও লাগিব।

প্ৰতিখন সভা-সমাবেশতে বীৰসাহ এই কথাৰে কৈছে।

* ডোম্বাবিত যিখন সন্মিলন পতা হৈছিল—? —তাত? কি হৈছিল?
বীৰসাহ ভাবি থাকিল: জেনে ওলাইছিল। ডোম্বাবি পাহাৰৰ
ওপৰত বহুল খিল এচটাৰ ওপৰত বহি আছিলোঁ মই। ইজনৰ পিছত
সিজনকৈ সন্তৰ-আশীজনমান গোটি খাইছিলহি। কুড়া গাঁৱৰ বতন
মুণ্ডাইঁত আছিল সন্মিতোকৈ শেষত।

মই সুধিছিলো, ‘কোৱী, তোমাৰ কি ক’বলগীয়া আছে।’

কুত্ৰাৰ জগাইহঁতে একেলগে তিনি-চাৰিজনৈ কৈ উঠিল, ‘জমিদাৰ
জাগিৰদাৰ ঠিকাদাৰৰ অত্যাচাৰ।’

মই কৈছিলো, ‘ভেনেহ’লে ধনু-কাঁড় যাঠি-জোং সাজু কৰা।’

সিহঁতে কৈছিল, ‘কৰিম।’

মই সুধিছিলো, ‘হাঁথিয়াৰ কি কামত লাগিব?’

সিহঁতে কৈছিল, ‘তুমি কৈ দিয়া।’

মই কৈ উঠিছিলো, ‘হাথিয়াৰেবে জমিদাৰ-জাগিৰদাৰ-ঠিকাদাৰ-
বজা-হাকিম-মুখুপ-ছাহাব-খিৰিস্তান-মিছনাৰি মাৰিবা হে।’

সিহঁতে কৈছিল, ‘বাজা-হাকিম-কিৰিস্তান ছাহাবহঁতে আমাক
বন্দুকৰে মাৰে যদি—?’

মই কৈছিলো, ‘সিহঁতৰ বন্দুক-গুলী-জমা হৈ যাব। দেখ, চৌধ দিনৰ
বাদে মই আকৌ তোমালোগৰ ছাখ্ মিলিমহি। সেই দিনা
খিৰিস্তানহঁতৰ ববদিন। তোমালোকে হাঁথিয়াৰ মণ্ডুদ বাখিবা, সকলে
সকল হাঁথিয়াৰ হোছিয়াৰিছে সাজু কৰি বাখিবা।’

এইবোৰ কৈ থাকোঁতেই বাতি পুৱাল।

সভা সভা সভা।

সভাৰ পাছত সভা।

সমাবেশৰ পাছত সমাবেশ।

বীৰসাই কিমান পথ বাট ফুৰি বাই গৈছিল?

কিমান?

১৮৯৯ চনৰ অক্ট’বৰপৰা ডিছেম্বৰৰ ভিতৰত বাঁটা আৰু
চাইবাসাৰ কিমান ঠাইলৈ গৈছিলনো বীৰসাই?

চালকাড়ত বহি কব্ৰীয়ে কান্দিছিল : বীৰসা ! বীৰসা ! বীৰসা !

কব্ৰীয়ে নাজানিছিল—বীৰসা হ’ল ছোটনাগপুৰ, বীৰসাৰ ভেজ
হ’ল ছোটনাগপুৰৰ নৈ। কব্ৰীয়ে—নাজানিছিল, বীৰসাৰ তেজত
কান্দিছিল এক নৱা আবশ্যক জননী।...

এই ক্ৰন্দনৱতী আৱণ্যক জননী কৰ্মীৰ দৰে নহয়, সালীৰ দৰে নহয়, এই জননী সকলোকে চেৰাই গৈ পৰিপূৰ্ণা মাতৃ। এই জননীৰ ক্ৰন্দনেই বীৰসাক ইমান দূৰ-দূৰান্তৰ বাট কুৰি বাই যাবলৈ অনুপ্রাণিত কৰিছিল। এই অৱণ্য-জননীৰ ক্ৰন্দনেই বিৰামবিহীন গতিৰ শক্তি যোগাইছিল বীৰসাক অদম্য মনত।

সেই জননীৰ কান্দোন শুনা বাবেইহে—বীৰসাই মুণ্ডাসৱক এই কথাত পতিয়ন নিয়াব পাৰিছিল যে—বীৰসাইত মুণ্ডাসকল হ'ল এক স্বতন্ত্ৰ জাতি।

এই বীৰসাইত মুণ্ডাসকলে সকলো মুণ্ডাৰ কাৰণে আত্মাহুতি দিব পাৰে! সিহঁতৰ এতিয়া 'জীৱনতকৈ মৰণ ভাল'।

সিহঁতৰ পথ বক্তান্ত।

বক্তেৰে অভিযুক্ত ..।

কিন্তু বীৰসাইত মুণ্ডাই—বীৰসাইত নহ'লে মাতৃ-পিতৃ ভাই-ভনী কাৰো বন্ধা-বঢ়া নাথাক, কাৰো ঘৰতে নাথাকিব।

বীৰসায়েই সিহঁতৰ মনত এই গৰ্ববোধৰ সৃষ্টি কৰি দিছে। এতিয়া বীৰসাইত হ'লেহে বুকু ফিন্দাই মূৰ পোনাই চলিব-ফিৰিব পাৰি।

ধানী মুণ্ডা বুঢ়াটো, বলিয়াটো, আটাইতকৈ বেসুৰা কৰ্ত্তেৰে গান গাইছিল আৰু হাত দাঙি দাঙি নাচি নাচি কৈছিল : 'মুণ্ডাটো হৈ জনম লৈ যে ইমান গৰৱে তেজত গৰ্জিব সিকথা আগে জনা নাই। এই যে জনালি ভগৱান, এই মুই হাতত পালোঁ চান্দটা। আন একো নাপালেও হ'ব, তোক কোনেও একো নক'ব।'

ৰাতিৰ পৰতে পাথৰ আৰু অৱণ্যৰ মাজেসি মাইলৰ গিছত মাইল খোজ কাঢ়ি কাঢ়ি গৈ থাকোঁতে বীৰসাই কৈছিল : আৰু নাকান্দিৰি আই মোৰ! তু মোৰ তেজত আছিল বাবেহে টুইলা বাঁহী বজাই আখাবাত কোনো দিনে মন বজা নাই। সদায় মনত এনে ভাব হৈছিল যেনিবা মোৰ আৰু বহুত কিয়াকিবি কৰিবলগা আছে। ই কাজ কৰিম বুলি—কেৱল টুইলা বাঁহী বজাম বুলি মই ভোৱন্তে অহা নাই।

আই মোৰ ! মোৰ মন নবহিল মিছনত, বন্দগাঁৱতো । মনেই
নহ'ল—নহ'লে সালীৰ দৰে, পৰ্মীৰ দৰে গাভুক ছোৱালীক আবান্দি
কৰি গাওঁ-পহানৰ শাসন মানি—কৰ্মী-ছুগানৰ বংশত চাকি জলাৰ
নিশ্চয় পাবিলোহেঁতেন ।

কিহে মোক দংশাইছিল ?

তেতিয়া জনা নাই ।

কেৱল মনত ভাব হৈছিল, মুই আন কিবা কাম কৰিবলৈ' ভোৱনতে
আহিছোঁ, জনম লৈছোঁ... ।

এতিয়া জানো, বুজি পাওঁ এতিয়া, ভোৰ হুন্সেহে মোৰ তেজত জুই
জলাইছিল ।

খুটকাটি গাঁওবিলাকৰপৰা উছন হৈ হৈ, সকলো অধিকাৰৰপৰা
বঞ্চিত হৈ হৈ, মুণ্ডাসৱৰ বাজহাড় বেঁকা হৈ পৰিছিল, মুণ্ডাৰ বাজহাড়ত
জোৰ নাছিল মুঠেও ।

সেইহে মই ইমান কাঠ-কঠিন হৈছোঁ, আই ! মুণ্ডাইতে যিবোৰ
উক্মুকৰ পোৱালি লৈ খেল-খেমালি কৰি ভাল পাইছিল, মই সকল
খাৰিজ কৰিলোঁ, মুণ্ডাৰ জীৱনৰপৰা বাদ দিলোঁ ।

হাঁ, মুই তোমাবলোগৰ ভগৱান !

আব নাচ-গান-কৰম-হোলি-ছোহৰাই উছৰ-পৰৱত মডলীয়া হৈ
থাকিব নালাগে । নাপায় ।

মূৰত ফুল—খোপাত ফুল—ছাড়িয়া-লাওপানী-তাড়িব নাচোন-
মাতন আক নালাগে । না কৰা ।

এইবোৰ সমূলি পাহৰি এক লক্ষ্যত খিৰ হোৱা ।

এনেকৈয়েই—মুণ্ডাসৱক এক বিশ্বাসৰ এনাজবীৰে বান্ধিলোঁ ।
সিহঁতক মৰিবলৈ শিকালোঁ ।

যি শিকালোঁ, যিখিনি শিকালোঁ, সিহঁতে তাৰ কিমানখিনি শিকিব
পাবিলে—তাৰ পৰীক্ষা ল'ম—১৮৯৯ চনৰ—

২৪ ডিছেম্বাৰ !

চৌবিছ ডিছেম্বাৰ—২৪ ডিছেম্বাৰ—চৌবিছ ডিছেম্বাৰ—

মুণ্ডাসৰে থিয়াই আছিল।

মস্তক দৰে জপি আছিল...।

বগা ছাহাবহঁতে একো জানিব পৰা নাছিল।

বগা ছাহাবহঁতে কি কৰি আছিলনো ?

বাঁচীৰ ইঅ'বোপীয়ান ক্লাবৰ বিলিয়াৰ্ডজ্জ'খেলৰ টেব'লখন অসামান্য। যেন নিমজ তেন নিখুঁত। কাঠকে চাবানে কাৰিকৰিকে চাবা! আৰু বিলিয়াৰ্ডজ্জ'খেল খেলিবলৈ ডেপুটি কমিশ্যনাৰ ছাহাবে ইমান যে ভাল পায়! বিলিয়াৰ্ডজ্জ'খেল—ক্ৰিকেট অৰ্থাৎ বিলিয়াৰ্ডজ্জ'খেলৰ বিশেষ মাৰিডাল হাতত লৈ, সঠিক নিচানা কৰি, বগা বগা বলবোৰ মাৰিডালেৰে মাৰি টেব'লৰ গাঁতলৈ বগবাই পঠাব পাবিলেহে তেওঁৰ উত্তেজিত নাৰ্ভ জুৰ পৰে। বাঁচীৰ ষ্বেতাংগ-সমাজে ডি. ছি-ৰ এই বিলিয়াৰ্ডজ্জ'খেলৰ এটা ব্যাখ্যা উলিয়াইছে।

অৱশ্যে—আৰম্ভেহে চৰ্চে।

বাঁচীহেন এডোখৰ জংলী ঠাইত মিছিজ ডি. ছি.-ক নোপোচায়। তেওঁ সদা-সৰ্বক্ষণ নাক কোঁচায়। মৰামুগ্গজনী হৈয়েই আছে তেওঁ। কি নো আছে ইয়াত ? পাহাৰ ? জংগল ? মনোৰম বা-বতৰ ? তাৰ বাবে কিয় এই চাবচিলিডিহেন হৈ পৰি থাকিব লাগিব ইয়াত ?

ডি. ছি. মতা মাজুহ। তেওঁ চিকাৰলৈ ওলাই, বা আৰু আন কত কি কৰি-ধৰি তুটু হৈ থাকিব পাৰে। মিছিজলৈ আছেনো কিটো ?

কি আছে তেওঁৰ ইয়াত ?

ডি. ছি. য়ে তেওঁৰ মিছিজ মেমনিক একোপাখ্যে বুজাব নোৱাৰে যে কিবা এটা প্ৰমোছন-ট্ৰমোছন নোহোৱালৈকে বাঁচী এৰি যোৱাটো অসম্ভৱ তেওঁৰ পক্ষে। কৰ্তৃপক্ষই বদলী নকৰিলে তো তেওঁ নিজে নিজে বদলী হ'ব নোৱাৰে।

ভাবত—মোটামুটি ভব্য-গব্যভায়ে বসবাস কৰিব পৰা চহৰ হ'ল—
এইখন পূৰ্ব-ভাবত—কলিকতা। কলিকতালৈ যাবলৈ কোনেনো বাক
নিবিচাৰে ?

ঠেং দাঙিয়েই আছে সকলোৱে। কিন্তু—বঙাকিতাব লগুণ-গাঁঠি
বৰ মাৰাত্মক। সেই গাঁঠিক খোবোচা গাঁঠি বুলিলেও বাহুল্য নহয়।
টানি এবাবলৈ ল'লে আৰু আঁট খাই পৰে, আৰু যে লাগি ধৰে।

মেম ছাহাবৰ লগত সদায় থকা-খুন্দা কৰি কৰি ডি. ছি. ৰ জীৱনলৈ
বিতৃষ্ণা উপজিল। একেবাৰে তিতা-কেঁহা লাগি গৈছে। বিয়া কৰাই
মেখেলাতলীয়া হৈ আঁঠুৱাৰ ভিতৰৰ মহটি হৈ থকাতকৈ যে বৰলা-ভাত
খোৱা কিমান ভাল—এতিয়াহে বুজিছে তেওঁ। কিয় যে মৰিবলৈ পুৰাণি
গজিছিল তেওঁৰ ! তেওঁ সদা-সৰ্বক্ষণ মৰা-মুৱাটো হৈ থাকে। আৰু—
তেতিয়া তেওঁ বিলিয়াৰ্জ্জ খেল খেলে, আৰু খেলিয়েই থাকে।

আজিও তেওঁ খেলি আছিল, যেনেকৈ অশ্রু দিন খেলে। পুলিছ
ছুপাৰে চাই আছিল, যেনেকৈ আন দিনাও চাই থাকে। জাবো পৰিছে
বৰ, বাঁচীত যেনেকৈ পৰে। একেবাৰে যাক বোলে জাবত জাব-কেঁকোৰা
দিছে। বেয়াবাই ঠিকমতে পানীয়াৰ বোগান ধৰিছে যদিও, গৰম নহয়
যে নহয়েই...।

ডি. ছি.-য়ে ছুপাৰক ক'লে, 'ছাট বোগি ম্যান—সেই দেওটো—ছাট
বীৰসা—মৰিলনে কি ?'

'প্ৰায়—।'

'প্ৰায় কিয় ?'

'ৰাজহাড় ভাঙি দিলোঁ তাৰ। একেবাৰে বাওশৰ নকড়া হ'ল।
এতিয়া সি বুজিছেই যে—হোঁকৰণিৰ কথা বাদেই—আৰু হো-হাঁ কোঁ-কা
কৰিও লাভ নাই।'

‘মিয়াৰ্চে কি কয় ?’

‘মিয়াৰ্চ ? মেও মেও মাও মাও কৰাই তাৰ কাম । বীৰসাৰ সম্পৰ্কে যিমান ডাল-পাত যোৰা দিয়া জাবৰ ওলায়, মিয়াৰ্চে তাকে পাগুৰে ।’

‘সেই সিবাৰ—১৮৯৮ চনৰ মে মাহত সিংভূম-পুলিছ ক্লক-উস্তেজিত হৈ উঠিল, বীৰসা বাঁচীত লুকাই আছে, গিড়িয়ুন আৰু প্ৰভুদয়ালক ধৰা পেলোৱাৰ বাবে বাঁচীৰ চৰকাৰে পুৰস্কাৰ-টুৰস্কাৰ একো নিদিলে বুলি । বাঁচীৰ পুলিছৰ পাগ তুলিলে বেভাৰেও হফমানে । ক’লে, বীৰসাই তামাৰ থানাৰ চালকাড় এৰি চক্ৰধৰপুৰ থানাৰ উত্তৰ দিশৰ পাহাৰত খলি লৈছেগৈ, অৰ্থাৎ—সিংভূমৰ পুলিছ হাত সাৱটি বহি আছে !’

‘আচ্ছা—কথাটো এনেকুৱাও তো হ’ব পাৰে যে—বীৰসাই বাঁচী আৰু সিংভূম—হুয়োখন ঠাইতে যুগপৎ কাম চলাইছে ? যদি কথা তেনেকুৱা হয়হেইগৈ— ?’

‘ছুপাৰম্যান তো নহয় ।’

হাঁহিলে ডি. ছি.-য়ে ।

‘মুণ্ডাইতে তাক ছুপাৰম্যান বুলিয়েই ভাবে ।

‘হফমানৰ বক্তব্য কি ?’

‘বক্তব্য বেৰত কৰিলে তো আমি বন্ধা পৰিলোহেঁতেন । লিখি আছে, বিৰামবিহীন নিৰলসভাৱে চিঠি লিখি আছে—লিখিয়েই আছে । তেওঁৰ মগজুৰ ভিতৰত বীৰসাৰ ভূতে লগিছেগৈ । চাৰিওফালে তেওঁ বীৰসাৰ প্ৰভাৱ দেখা পাইছে । মিশ্বনৰ মুণ্ডাইতো হেনো বীৰসাইত হৈ মিশ্বন এৰি গুচি গৈছে ।’

‘সুচি—সঁচাসঁচিকৈ গৈছেনে নাই তাৰ খবৰ-বাতৰি লৈছানে বাক ?’

‘ক’ব নোৱাৰোঁ একো । মুণ্ডামখাই তো ওঁঠকে নলবোৱা হৈছে । এইবাৰ সিহঁত একেবাৰে চুপ্‌চাপ । হোলিৰ পাছত চিকাৰ খেলিবলৈকো ওলোৱা নাই ।’

‘লা-লক্ষণ কিন্তু ভাল নহয় ।’

‘এতিয়া জাবৰ দিন। জাবকালি সিহঁতৰ কষ্টৰ আৰু শেষ নাই।
এই কালছোৱাত সিহঁত দলে দলে মিশ্ৰনযুৱা হয়।’

‘এইবাৰৰ বৰদিনত বেছিকৈ কম্বল আৰু চোলা দিবলৈ মিশ্ৰন-
বিলাকক কৈ থৈছোঁ।’

‘ভাল কৰিছা। কিন্তু মিশ্ৰনে কি কৰে-নকৰে তালৈ চাই চাই
ঠম্ঠম্ মদনগোপালটো হৈ বহি থাকিলে পুলিছৰ হ’বনে? আৰু—
ধৰ্মৰ কথাত কোনে নাক সুমুৱাবগৈ? তুমিও নিশ্চয় এই বিষয়ত নাক
সুসুমুৱাবা। ইপিনে—ছোটনাগপুৰৰ বেণ্ট্ ল-ৰ কথাত মাথা ধাৰাপ
হোৱাৰ যোগাৰ। আৰু এই ভূতৰ ওপৰত দানহ পৰাদি পৰিছেহি হফমান
বোলাটোৰ চিঠিৰ পাছত চিঠি। অস্ত্ৰহীন বিৰামবিহীন জাপ জাপ চিঠি।’

‘হফমানে কিন্তু ফাণ্টু নহয়।’

‘তোমালোকৰ মানত হয়তো ফাণ্টু নহয়। সি ‘এনছাইক্ল’পিডিয়া
মুণ্ডাৰিকা’খন লিখি উলিয়ালে বুলি—একেবাৰে জানস্তু মামাটো হৈ
পৰিল নে কি?’

‘হফমানে মুণ্ডাইঁতৰ সমাজ, অৱস্থা, সকলো বৰ ভালকৈ জানে, বুজে।
বুজিছা নহয়? তেওঁ যদি ভয় খাইছেহে, তেনেহ’লে অৱস্থা ছিৰিয়াছ।
একে একে ছ-বছৰ জোৰা আকাল-অনাটনে কোবাই গ’ল, দেশৰ
আ-অৱস্থা এনেও তেনেই বেয়া হৈ আছে।’

‘মুণ্ডামথা নেখাই নমৰে। সিহঁতে খাবলৈ পায়নো কেতিয়া—যে
নেখাই মৰিব? ওপজেও যেন জাক জাক সাইলাখ গাহৰি-পোৱালি।
নাই দেখা—?’

‘পিছে—বীৰসাই এটা কাম কিন্তু—বৰ ভালকৈ কৰিলে। মুণ্ডাইঁতক
সি কি ক’লে কি বুজালে নাজানো, যদিও সিহঁতৰ পৰিয়ালত এতিয়া
আৰু আগৰ দৰে ল’ৰা-ছোৱালী নোপজা হ’ল।’

‘আৰে বাবা! বৰদিন আহিলেই। ডিনাৰ-নাচ-কেট-চিকাৰ—
এইবোৰ কথা অলপ ভাবিব নোৱাৰানে কি? তুমিও দেখোন জুনিয়ৰ
হফমানটোৰ দৰে হুমুমস্ত জাপ মাৰিছা, কখাবে কোবাই উকুৱাইছা...!’

হফমান। কেথলিক মিশ্যনৰ বেভাবেও হফমান। মিশ্যন-হাউছত
বহি বহি তেওঁ হাত মোহাবিলে, কপালত হাতেৰে আলফুলকৈ ঘঁহিলে।
তেওঁ এটা—যেনিবা এটা বিপর্যয়ৰ আগ-বতৰা পাইছে। এটা ছৰ্যোগৰ
আভাস...। কিন্তু ডি. ছি.-ক তেওঁ একোপধ্যে বুজাব পৰা নাই কথাবোৰ।

হফমানে ডি. ছি.-ক লিখিলে : মুণ্ডাইতৰ প্ৰতি মোৰ মনত কোনো
বিদ্বেষ-ভাব নাই। কিন্তু—ইংৰাজ বা অগ্ৰ হিন্দু বহিবাগতসকলৰ
ওপৰত মুণ্ডাইত যে ক্লিপ্ত, সেই কথা অতি প্ৰকট। মই ছুবছৰ ধৰি
সিহঁতক নানাভাৱে বুজাবলৈ যত্ন কৰিছোঁ। বুজাবলৈ যত্ন কৰিছোঁ যে—
এই চৰকাৰক তোমালোকে মানি ল'ব লাগিব, কিয়নো, এই চৰকাৰক
বদল কৰাৰ ক্ষমতা তোমালোকৰ নাই, নহ'ব। ছামু মুণ্ডা আৰু আন
বীৰসাইতহঁতকো নগদ টকাৰেও সহায় কৰিছোঁ। কিন্তু এতিয়া শুনিছোঁ
যে—বগা ছাহাব হোৱা হেতুকে সিহঁতে মোক, আৰু ফাদাৰ কাৰবেৰিকো
হেনো খুন কৰিব। যিহঁতে বগাঘৰৰ চাউল খাই আহিছিল, সিহঁতৰ
মাজত কিছুমানৰ পৰিয়াল-পৰিজনক সহায় কৰি দেখিলোঁ, কোনো
লাভেই নহ'ল...।

বাঁচীৰ বাইজে তেওঁক যে পাগল বুলি ভাবে, জানে হফমানে।
তথাপি তেওঁ ডি. ছি.লৈ চিঠিখন লিখিলে।

আৰু আচৰিত কথা, ডি. ছি.-য়েও হফমানৰ কথাখিনিক হুগু-বাৰ্তা
বুলি ভাবি ফুতে উবাই নিদিলে। এইবাৰ তেওঁ মুণ্ডাবীত মাত-বোল
কৰিব পৰা এজন দাৰোগা আৰু কনষ্টেবলক তদন্ত কৰিবলৈ পঠালে,
আৰু—নিজেও 'ট্যাব'লৈ ওলাল।

কিন্তু সকলো খোলাকাটিৰ তালহে হ'লগৈ।

কেদিনমান ধৰি চকৰি-সুৰণে ঘূৰি ঘূৰি কণায়ুৰি লাগিল। তাৰ
পাছত, বাঁচীলৈ উভতি আহি ডি. ছি. য়ে ছুপাৰক ক'লে, 'শুৱৈ—
বুজিছনে? শুৱৈ—। শুৱৈৰ পম খেদি লাভ নাই।'

'কি শুনি আহিলানো—?'

‘শুনিলো—বীৰসাই ইমান দিন ধৰি ছেনো নিবলে উপস্তা কৰি
আছিল। এইবাৰ ছেনো আত্মপ্ৰকাশ কৰিব।’

‘কাহানি—?’

‘কাহানি—ক’নো কেনেকৈ? পিছে—বীৰসাক ছেনো ৭ ৭ মাইল
জুৰি দেখা পোৱা যাব বুলি শুনিলো।’

‘তাৰ অৰ্থ—?’

‘ক’ব নোৱাৰোঁ।’

‘অ’—।’

ডি. ছি. আৰু ছুপাৰে যেতিয়া এনেবোৰ বাক্য-বিনিময় কৰি আছিল,
তেতিয়া আছিল ১৮৯৯ চনৰ ডিছেম্বাৰৰ ২৩ তাৰিখ।

আৰু ঠিক তেতিয়াই বীৰসা মুণ্ডাই জনাই দিলে উলপুতানৰ ছুট।
অধ্যায়। প্ৰথমে, জুই জ্বলাই কাঁড় এৰি ব্ৰিষ্টানটক ভয় খুৱাব লাগিব।
আৰু দ্বিতীয় অধ্যায়ত আবন্ত হ’ব সশস্ত্ৰ সংগ্ৰাম।

২৪ ডিছেম্বাৰত ক্ৰিছমাছ ঈদ। ইঅ’বোপীয়ান ক্লাব পোহৰেৰে
জলমলাইছে। পোহৰেৰে সমদল তাত। ছাহাব আৰু মেমইতে হাতত
ধৰা-ধৰিকৈ, বাহুত বাহু লগাই বুকু বুকুত স্মুগাই নাচিছে। বেণ্ডবাস্ত
বাজি আছে। কাঁচৰ গ্লাছ আৰু বটলবোৰ ট্ৰে-ৰ ওপৰত সজাই লৈ
বেয়াবাহঁতে ঘূৰি ফুৰিছে। বঙিন কাগজৰ শিকলি ওলমিছে, মালা হুলিছে।
সুসজ্জিত ক্ৰিছমাছ-ট্ৰে-ৰ চাৰিওফালে থিয় হৈ বয়সিয়াল পুৰুষ আৰু
মহিলাসকলে নানান কথাৰ মহলা মাৰিছে।

হঠাৎ বাহিৰত হৈ-চৈৰ শব্দ উঠিল।

নাচন বন্ধ হ’ল। বাদনো। সকলোৱে পৰস্পৰলৈ চালে। হেঁপাই-
কোঁপাই খানছামা ক্লাবৰ ভিতৰলৈ সোমাই আহিল। আহি ডি. ছি-ক
ক’লে খানছামাই, ‘আমি পলাওঁ হজুব। বীৰসাইতহঁতে চহৰৰ সকলোতে
কাঁড় এৰিছে। সিহঁতে ছাহাবটক বিচাৰি ফুৰিছে।’

ছুপাবে এইবাৰ খামছামাটোক ধমক মাৰি ক'লে, একদম মিছা কথা। চহৰত কোনো বীৰসাইত-ফিৰলাইত নাই।'

'হুজুৰ, যিহঁতে খোৱাবস্তু ল'বলৈ আহিছিল, অ'ত-ত'ত বহি আছিল, সিহঁতেই তো বীৰসাইত হুজুৰ! জাৰ্মান মিছনলৈ জাউবিয়ে জাউবিয়ে কাঁড় এৰিলে। কাঁড় বিক্ৰি ছেদী মিস্তিৰীটো মৰিল হুজুৰ।'

'মিছা কথা!'

'ন' নহয় হুজুৰ!'

খানছামাটোৱে কঁপি-জঁপি ক'লে :

'আপোনাৰ বঙলাতো কাঁড় এৰিছে। আপোনাৰ গাৰ্ড জখম হ'ল। আমি পলাওঁ হুজুৰ। এতিয়া যদি সিহঁতে আমাক ইয়াত পায়— তেনেহ'লে আক বন্ধা নাই। নিশ্চয় আমাকো মাৰি পেলাব।'

আক ঠিক তেতিয়াই জেলখানাতো পগলাঘণ্টি বাজি উঠিল।

'কি হ'লনো তাত!'

ডি. ডি. য়ে ক'লে, 'ছুপাৰ, আপুনি জেলখানালৈ যাওক। মই পুলিছ-বেৰাকলৈ যাওঁ। তাৰপৰা অফিছলৈ যাম।'

খঙত ডি. ছি.-ৰ নিজৰ মঙহ নিজে খাবৰ মন গ'ল। আজি বৰদিন। অফিছত মানুহৰ কথা বাদেই—পইতাচোৰা এটাকো পাবলৈ নাই। চৰকাৰী দপ্তৰ বন্ধ। ক'বপৰা কেনেকৈ খবৰ-বাতৰি পাব, ব্যৱস্থা-বন্দোবস্ত কৰিব?

কেনেকৈ?

'ঘোঁৰা আনিবলৈ কোৱা।'

তেওঁৰ ডেপুটিয়ে তেওঁৰ ক'লে, 'কাক কোৱা হ'ব? নেটিভহঁত আটাইবোৰেই পলাল।'

'বিয়েল্লি? ফুল্ছ!—কোনো অৰ্থ আছেনে?'

ডি. ছি. ওলাল। পুলিছ-বেৰাকলৈ গ'ল। ক'লে, 'চহৰত বাউণ্ড দিয়া। অৱস্থাৰ বুজ লোৱা। গণ্ডগোল হোৱা দেখিলে, বাধ্যত নপৰালৈকে গুলী নকৰিবা। মই দপ্তৰলৈ গৈছো।'

ডি. ছি. ব দপ্তৰ—অফিছ ডেউৰ বঙলাৰ লগ লগা। ডি. ছি. ব পৰিবাৰ কলিকতাত আছে। ডি ছি-য়ে দেখিলে যে বঙলাৰ লাইটবোৰ জ্বুলাই চাকৰ খানছামা বেয়াবা পানী-যোগনিয়াৰ জমাদাৰ মালী চহিচ বাবুৰ্চি—আটাইবোৰ চ’ৰা ঘৰটোত খেপাখেপিকৈ গাভে গা লগাই বহি আছে। ক’লে, ‘কাছাৰি ঘৰত বিছনা পাৰি দিয়া। ছুৱাৰ খোলা থাকক। মই বন্ধ কৰিম।’

‘হজুৰ!’

‘কি?’

‘আমি...’

‘ভয় নকৰিবা।’

‘কিন্তু.....’

‘চোৰিছ ঘণ্টাৰ ভিতৰত সকলো ঠিক হৈ যাব।’

ৰাতি পাব হ’ল। পুৱাবেপৰাই খবৰ আহি থাকিল। নাই, চহৰত গুলীউৱাৰ আৱশ্যকেই হোৱা নাই। কিয়নো—কোনো এটাও ধানুকী মুণ্ডাক চহৰত বিচাৰি পোৱা নগ’ল। বীৰসাৰ নাম—যেনেকৈ গুলৈব দৰে হঠাৎ জলি উঠি বিভ্রান্ত কৰি মুহূৰ্ততে মিলাই যায়, মুণ্ডাইঁতৰ বীৰসাইঁতহঁতৰ কেটোৰ ক’লা মুখবোৰো কিজানি ভেনেকৈ পলকৰ বাবে জলি উঠি—নিকন্তৰ অন্ধকাৰত মিলাই গ’ল। বাঁচী নামৰ এই নিশ্চিজ-নিৰাপন্ন চহৰখনৰ ক’তো-কেনিও সিহঁতৰ কোনো উন্ন-ঘামেই নাই।

ডেপুটি জেল-ছুপাৰ অমূল্য অন্ধকাৰত থিয়-হৈ থাকিল, অন্ধকাৰত দেখিলে, ছাটীয়াবৰ বাট লৈ, ভলম্ব হৈ নিশ্বৰদে মুণ্ডাইঁত গুচি গ’ল। এই দৃশ্য দেখাৰ অন্তত অমূল্য জেললৈ উত্তৰি গ’ল।

আজি ৰাতিৰ পৰতে জেল-কৰ্তৃপক্ষয়ো সাজু হৈ থকাৰ হুকুম আছিল। জেলখানাত ঢেৰ বন্দী আহিব পাৰে।

ছুপাবে ক’লে, ‘নহয়, আজি আক কোৱাৰ্টাৰলৈ নোজুটো।’

পুৱাৰেপৰাই খবৰৰ জোৱাৰ । গোটেই দিনটো জুৰি বাঁচীত ঘোঁৰা-চোৱাৰহঁত আহিল আৰু গ'ল । ডি. ছি. আৰু 'পুলিছ-ছুপাৰে খবৰ-বাতৰি ল'বলৈ ধৰিলে । সিংভূম জিলাৰ চক্ৰধৰপুৰৰ অধীনস্থ প্ৰতি থানাৰপৰা খবৰে ডেউকা মেলি মেলি আহিল : বীৰসাইতহঁতে সকলোতে জাউবিয়ে জাউবিয়ে কাঁড় এৰিছে, জুই জ্বলিছে... ।

মিয়াৰ্চে ক'লে, 'মই আগতেই জানিছিলোঁ ।'

'কি ? কি জানিছিলো ? ক্ৰিছমাছ ঈভৰ দিনা মুণ্ডাইতে বিদ্ৰোহ কৰিব বুলি জানিছিলো ?'

'নহয় । কিন্তু আমি যি অৱস্থাক শাস্ত্ৰ অৱস্থা বুলি ভাবি আছিলোঁ, সেয়া যে আচলতে আছিল প্ৰলয় ধুমুহাৰ আগৰ নিস্তদ্ধতা—সেই কথা ।'

ডি. ছি. য়ে নজনা নহয় কথাটো, তেওঁ জানে যে—স্বৈতাংগ অক্ষিহাৰসকলে, মিথুনাৰিসকলে, জমিদাৰহঁতে—মুণ্ডাইতৰ বিৰুদ্ধে অতিচাৰ—হয়, অনাৱণ্টক কঠোৰ ব্যৱস্থা লোৱাৰ দোষত তেওঁকে দোষী বুলি ভাবে ।

তেওঁ ক'লে, 'মই কি কৰিব পাবিলোহেঁতেন ?'

'সেই কথা কোৱাৰ অধিকাৰ মোৰ নাই ।'

'পাইকাৰী জৰিমনা আদায় কৰা নাছিলোনে, গাঁৱে গাঁৱে ?'

'প্ৰত্যাহাৰো কৰিছিল ।'

'চৰকাৰী কাম-বনত কেতবোৰ নিয়ম-কানুন মানি চলিব লাগে : এই পাইকাৰী জৰিমনা অনাদি-অনন্তকাললৈ তো জাবী ৰাখিব নোৱাৰি ।'

'কিন্তু তেতিয়াৰেপৰাই অৱস্থা বিস্ফোৰক হৈ আছে ।'

ডি. ছি.-য়ে আঙুলিৰে চুলিত ধৰি পকাই থাকিল । তেওঁ অলপ কক্ক কঠোৰে ক'লে, 'হয়, দুবছৰ জোৰা খব আকাল শত্ৰুহানি জমিদাৰ মহাজনৰ অতি লোভ—ছোটনাগপুৰৰ বেণ্ট ল আদি—আটাইবোৰেই মুণ্ডাক মবুঁজলৈ ইন্ধন যোগাইছে ।'

'কিন্তু এতিয়া— ?'

'বীৰসাই কথা দিছিল ।'

ডি. ছি.-য়ে একো ক'ব নোৱাৰিলে। এতিয়া তেওঁ লাগিলে মিলিটাৰি মেলি দি হ'লেও ছোৱ দমাৰ। তথাপি ..তথাপি বীৰসাৰ ওপৰত শ্রদ্ধা হৈছে তেওঁৰ। এটা নিচেই সাধাৰণ ছুখীয়া মুণ্ডা হৈও এক বিশাল প্ৰতিপত্তিশালী পৰাক্ৰান্ত প্ৰশাসনিক ব্যৱস্থাক সি পালি পালি কৰি শিকাৰ পাৰিছে। দিনে এসাজকৈ এমুঠিমান চীনাৰ্ঘ্যাহৰ দানাবে পগোৱা খাও যিবিলাকৰ আহাৰ, পিন্ধনত যিহঁতৰ লোটি, হাতিয়াৰ বোলোতে তীব-ধনু-মাঠি-জোং, যিহঁতৰ কান্ধৰ ওপৰত চক্ৰবৰ্জি-সুতৰ গধুৰ বোজা, সেই মুণ্ডাজাতিক বীৰসাই বৃটিছসিংহৰ উত্তত হাঁহোৰাৰ বিৰুদ্ধে বুকু কিন্দাই থিয় কৰালে। অথচ তাক যে কেনে শাস্ত নজ্ৰ নিৰীহ নিজু' বুলি বোধ হৈছিল ..! মনত পৰিল তেওঁৰ—চালকাড়ৰপৰা গুচি অহাৰ আগতে তেওঁ কৈছিল তাক : কোনো গওগোল নকৰিবা বুলি চৰকাৰক কথা দিছা। কথা নাৰাখা যদি কঠোৰ দণ্ড।

ডিছেম্বাৰ মাহ।

জমিদাৰৰ ভাখৰিত তেতিয়া নানান শস্যৰ ওগাইবহ। মুণ্ডাইভৰ চোতালত পোকে-কুটা ধান, যৱ, গোমধান। তিবোতাইতে ছোৱালীহঁতে গোলাই হৈ বহি লৈ সেই পোকবোৰ বাছি বাছি উলিয়াই পেলাইছে। জাবকলীয়া বতাহ মাৰিছে, বৰ গা বিন্ধি যোৱা বতাহ। কন্ধ, ভীৰ। বীৰসাই তাৰ গাত উৰিছে এখন চাদৰ, শুদা ভৰি। বীৰসাই থিয়ৈ থিয়ৈ ডি. ছি. ছাহাবৰ ঘোঁৰাটোৰ গাত হাত ফুৰাইছে।

তেওঁ ক'লে, 'কথাটো মনত ৰাখিবা।'

বীৰসাই চকু দাঙি চালে। তাৰ চকুযুৰিত হাঁহিয়ে নাচিছে।

তাৰ পাছত, তেওঁৰ ঘোঁৰাটোৰ লগে লগে খোজ দি দি সি গাঁৱৰ সীমালৈকে আহিল। ল'ৰা ছোৱালী বুঢ়ী সকলোটিয়েই ডিঙি মেলি মেলি তাক দেখি আছে। বীৰসা থিয় হৈ থাকিল, তেওঁ গুচি গ'ল। পিছ কালে ঘূৰি চালে তেওঁ অলপ পাছত, তেভেলী এজোপাৰ ওলন্ত হাত এখন দাঙি থিয় হৈ আছে বীৰসা। তাৰ পাছত আক তাক লগ পোৱা নাছিল তেওঁ।

মিয়াৰ্চে কৈছিল, ‘জেলতে বীৰসাৰ থিয় হৈ থকাৰ মাজত, মাত-বোল কৰাৰ মাজত, এটা ড্যাম্‌ড্ আত্ম-বিশ্বাসৰ ভাব, বজা বজা ভাব।’

কিন্তু এই ‘বজা বজা’ বা ‘বজাঘৰীয়া’ ভাব-সংকল্প, সহজ স্বাভাৱিক আভিজাত্য, চলনে-ফুৰণে, কথাই-বাৰ্তাই—কেৱল বীৰসাৰ মাজতে নহয়, ভৰ্মি, সোনা, ডোনকা আদি বহুতৰে মাজত স্টিটফিল্ডে প্ৰত্যক্ষ কৰিছে। প্ৰতিবাৰেই তেওঁ নতুনকৈ অৱাক মানিছে। দুখীয়া-নিছলা হতভগীয়া মুণ্ডাৰ মাজত এনে সহজ স্বাভাৱিক আভিজাত্য ফুটি ওলায়নো কেনেকৈ? সিহঁত বাক কোনোবা প্ৰাচীন সভ্যতাৰ ধাৰাবাহী হয়নে? কিন্তু সিহঁতৰনো আক’ সভ্যতা কিহৰ? সিহঁত দেখোন বৰবৰ অসভ্য...।

ডি. ছি. য়ে আকৌ মূৰ হুপিয়ালে। যেনিবা—এতিয়াই সকলো কথাৰ ভেদ তেওঁ ভাঙিব পাৰিব, বীৰসাৰ গোপন কথাৰ সকলো বহুস্ত-সমাধান কৰিব পাৰিব তেওঁ তেওঁ বুজি পাব—বীৰসাক কিয় মুণ্ডাবিলাকে মানে—কিয় সি ৰাজদ্রোহ কৰিছে—সকলো সমস্তাৰ সমাধান যেনিবা হৈ যাব। কিন্তু এতিয়ালৈ একো শুং-সূত্ৰ পোৱা নাই তেওঁ। পাবা যেনেকৈ পিছলি পিছলি ওলাই যায়, তেনেকৈয়েই তেওঁৰ হাতৰ মুঠিৰপৰা প্ৰকৃত সত্য সদায় পিছলি ওলাই গৈছে...।

কিন্তু তেওঁ হ’ল ডি. ছি। আৰু বীৰসা হ’ল বিদ্ৰোহী। পদে-প্ৰমাণে পায় যদি, চৰম দণ্ডৰ ব্যৱস্থা নিশ্চয়েই কৰিহে এৰিব।

ছোটনাগপুৰ বেণ্ট ল’ বা খাজনা-আইনত মুণ্ডাইঁতৰ কোনোধৰণৰ স্বাৰ্থ সংৰক্ষিত হোৱা নাই। সেই আইন সংশোধনৰ বাবে তেওঁ চেষ্টা নকৰাকৈ থকা নাই। আইন এটা সংশোধন কৰাত বছৰদিয়েক সময়ৰ আৱশ্যক হয়। কেইটামান বছৰ বাট চোৱাহেঁতেন কি হানি হ’লহেঁতেননো? চৰকাৰে জমিদাৰহঁতক সহায় কৰিছে? জমিদাৰ আৰু চৰকাৰ—দুয়ো পক্ষয়েই মুণ্ডাইঁতক শোষণ কৰিছে? এই কথাত অধৈৰ্য্য হ’বলগীয়া আছেনো কি? মুণ্ডাক কেতিয়ানো শোষণ কৰা হোৱা নাছিল? মুণ্ডা অ-শোষিত হৈ আছিল কেতিয়া? কেতিয়া সিহঁতে পেট পূৰাই খাবলৈ পাইছিল? সুবিচাৰ পাইছিলনো কেতিয়া?

ডি. ছি.ৱে কৰুৱা মাতেকে ক'লে, 'বিপ'ট পঢ়ি জনোৱা !'

'তামাৰ থানাৰ দুঠাইত আক্ৰমণ হৈছিল—খ্ৰিষ্টানইডৰ ওপৰত ।
বীৰসাৰ আদি বসতি উলিহাতত গাঁৱৰ চাৰ্টলৈকো কঁড়িউৱা হৈছে ।
ভোবপাত খ্ৰিষ্টানইডৰ ওপৰত কঁড়িউৱা হৈছে । —মাব'চা গাঁৱৰ
গুৰোহিত—অৰ্থাৎ পহান জন কাশে কাশ মাৰি মাৰিছে । বাসিন্দাৰ জাৰ্মান
মিশ্যন চাৰ্ট আক্ৰান্ত হৈছিল, কাজাৰাতো আক্ৰমণ কৰা হৈছিল ।
বামটোলিয়াত এটি খ্ৰিষ্টান ল'ৰা জখম ।

'খুনটি থানাৰ ভালেমান গাঁৱত জুই লগোৱা হৈছে ।'

'মুণ্ডাবী গাঁৱত ?'

'নহয় । মূৰহুত এংলিকান স্কুলত বেভাবেণ্ড লাগিলে কঁড়িউৱা
হৈছিল । তেওঁ অৱশ্যে জখম হোৱা নাছিল ।'

'বীৰসাক প্ৰথমবাৰ গ্ৰেণ্ডাৰ কৰোঁতে লাগি চালকাড়লৈ গৈছিল...
জখম হোৱা নাছিল ।'

'ন' ! দিছ্ আই ড'ষ্ট কোৱায়েট আগবঢ়াও !'

'আই ডু ।'

'কি ?'

'মাৰি পেলোৱা, বা গুৰুতৰভাৱে জখম কৰাটো এতিয়া সিহঁতৰ
প্ৰ'গ্ৰাম নহয় । পিছে—সেইবোৰ ঘটনা যেতিয়াই-তেতিয়াই ঘটিব পাৰে ।
কিন্তু প্ৰ'গ্ৰাম এতিয়া এই অৱস্থাত আছে, এতিয়ালৈকো অল্পবকম ।'

'ভেনেহ'লে— ?'

'দেৱাৰ ইজ্ ম'ব টু কলো । বিপ'ট পঢ়' ।'

'ছবোৱাড়া মিশ্যনৰ গুদামত জুই লগোৱা হৈছিল । বেভাবেণ্ড
হকমান আৰু বেভাবেণ্ড কাৰবেবিলৈ টোঁৱাই কঁড়িউৱা হৈছিল ।
বেভাবেণ্ড কাৰবেবিয়ে বুকুত আঘাত প্ৰাপ্ত হৈছে । চন্দাণ্ডুইৰ প্ৰচাৰকো
কাঁড়ৰ আঘাতেৰে জখম । হকমান, কাৰবেবি আৰু অন্যান্য লোকসকলে
মিশ্যন হাউছত ইটাৰ টুকুৰা আৰু শিলগুটি গোটা হৈ থৈছে বিজোহীইডক
ভেটিবলৈ ।'

‘সকলোতে পুলিছ পঠাই দিয়া ।.....তাৰ পাছত—’

‘সিংভূমৰ ঘটনাসমূহ অধিক গুৰুত্বপূৰ্ণ । কন্‌ফ্ৰণ্টৰ জাৰ্মান মিশ্বনচাৰ্চ পুৰি ছাই হ’ল । লাগুৰাত এজন কন্‌ষ্টেবল নিহত হ’ল । চক্ৰধৰপুৰৰ । জাৰ্মান চাৰ্চত এজন কৰ্তব্যবত চকিদাৰ নিহত । সোমপুৰ অঞ্চলত এজন জাৰ্মান ব্যৱসায়ী অতি নিষ্ঠুৰভাৱে নিহত হ’ল । বীৰসাইতহঁতে স্ন’গান মাৰিছে :

হেন্দে বান্‌ত্ৰা কেচে কেচে

পুন্ডি বান্‌ত্ৰা কেচে কেচে—ইয়াৰ অৰ্থ কি ?’

‘ক’লা ষ্ট্ৰিষ্টানহঁতক কাটি পেলোৱা, বগা ষ্ট্ৰিষ্টানহঁতক কাটি পেলোৱা । —তাৰ পাছত ?’

‘এতিয়ালৈ খবৰ ইমানেই ।’

‘ডুবান্ডালৈ খবৰ পঠোৱা ।’

‘ডুবান্ডাৰ—ক’লৈ ?’

‘আৰ্মি অফিছলৈ । কম্যাণ্ডিং অফিছাৰক কোৱা, ছোটনাগপুৰৰ ডি ছি.ৰ স্পেশ্যাল বিকুইজিষ্টান ভাৰ্য্যালি—মৌখিকভাৱে ওঁ, মই মৌখিকভাৱেই বিকুইজিষ্টান কৰিছোঁ, লিখিতভাৱে নাই ক’বা...ক্যাপ্টিন বোধক তেওঁৰ ছুটি বাতিল কৰি মাতি পঠোৱা হওক...মই...মই ক্যাপ্টিন বোধক আক লগতে ছিঙ্গথ্ জাঠ বাইফেলছক লৈ সেই উপদ্ৰুত অঞ্চললৈ যাম ।’

‘ইয়েছ স্তাৰ, কিন্তু..... ।’

‘মৌখিকভাৱে আৰ্মিৰ সাহায্য বিচৰাটো ইবৰ্গেউল্যাৰ—এয়ে তো ? কিন্তু আৰ্মি ছোটনাগপুৰত আছেহি কিয় ? বিদ্ৰোহ দমন কৰিবলৈ । নহয়নে ? মোৰ মত এয়া মুণ্ডা বিদ্ৰোহ, বীৰসা হ’ল এই বিদ্ৰোহৰ নেতা । কম্যাণ্ডিং অফিছাৰে আৰ্মি ডিপাৰ্টমেণ্টৰ সৈতে কয়ছলা কৰি ল’ব, বুজা-পৰা কৰিব । এতিয়া তেওঁলৈ বাতৰি পঠোৱা যে— ছিঙ্গথ্ জাঠ বাইফেলছক মোক লাগেই ।’

‘ইয়েছ স্তাৰ ।’

ডি. ছি. আৰু মিয়াৰ্চৰ মাজত এইবোৰ কথা-বতৰা পতা হৈছিল
১৮৯৯ চনৰ ২৫ ডিছেম্বাৰ তাৰিখে।

২৯ ডিছেম্বাৰ তাৰিখে ডুবান্ডাৰ কম্যাণ্ডি অফিছাৰৰপৰা
এড্‌জুটেন্ট জেনাৰেল ইন্‌ ইণ্ডিয়া, হোম্‌ ডিপাৰ্টমেন্টলৈ এখন ডেছপ্যাচ
পঠোৱা হ’ল :

ছোটনাগপুৰৰ কমিশ্যনাৰৰ মৌখিক আদেশৰ বলত ডুবান্ডাৰ
কম্যাণ্ডি অফিছাৰে আজি আগবেলা (২৯. ১২. ১৮৯৯) ক্যাপ্টিন
বোম্বৰ নেতৃত্বত ছিষ্ট্ৰ’থ্‌ জাৰ্ঠ বাইকেলছৰ আশীৰ্জন সৈন্ত্যক ডুবান্ডাৰপৰা
আনুমানিক বিছ মাইল দক্ষিণৰ চাইবাসা ব’ডত অৱস্থিত খুনটিলৈ
পঠাইছে, কিয়নো, উক্ত অঞ্চলৰ আদিবাসীহঁতৰ মাজত প্ৰচণ্ড বিদ্বেষ
ধুমায়িত হৈ উঠাৰ আশংকা কৰা হৈছে। পাৰ্টিয়ে বেণ্ডলেণ্ডন মতে
গোলা-বাকদ লৈছে...।’

২৯ ডিছেম্বাৰ তাৰিখে ষ্টিটফিল্ড আৰু ক্যাপ্টিন বোম্ব সৈন্ত্যবাহিনী
লগত লৈ ওলাল। তেওঁলোকৰ একমাত্ৰ উদ্দেশ্য : উপদ্ৰুত অঞ্চলসমূহ
পৰিদৰ্শন, আৰু বিদ্বেষৰ বিস্তাৰ দমন।

এই মৰ্মে ষ্টিটফিল্ডে সেক্‌ৰেটাৰী গৱৰ্ণৰলৈ এখন স্মাৰকপত্ৰ পঠিয়াই
দিছে। স্মাৰকপত্ৰখনৰ খহবাত লিখিলে :

“বন্দুগীও আৰু সিংভূম জিলাৰ অন্তৰ্গত তদন্ত কৰি জানিব পৰা
হৈছে যে, এতদঞ্চলত বীৰসাইত সংগঠন অতি শক্তিশালী। সিংভূম
জিলাৰ ১৫০ বৰ্গ-মাইল এলেকালৈ, খুনটি আৰু তামাৰ থানাৰ ৩০০
বৰ্গ মাইল এলেকালৈও আৰু বাঁটা জিলাৰ বাছিয়া থানাৰ ১০৯ বৰ্গ-
মাইল এলেকালৈ অনতিপলমে পুলিছ প্ৰেৰণ আৰু মোতায়েন কৰা
হ’ব। ওপৰত উল্লিখিত এলেকাসমূহৰ সকলো গাঁৱত পুলিছ টহলি
ধাকিব আৰু যিবোৰ ঠাইত পুলিছ টহলি থাকিব, সেই ঠাইসমূহৰ

* টেদিগ্ৰাৰ নং ৫৫০, তাৰিখ—২৯.১২.১৮৯৯, প্ৰ’গ্ৰেছ নং ৫৫০। ব্ৰটব্য : হোম্‌
ডিপাৰ্টমেন্ট, বেবো নং ৪৫৫—৬৫৫। তাৰিখ—২০.১২.১৮৯৯।

অধিবাসীহঁতে পুলিছবাহিনীৰ অৱস্থানৰ বাবে ব্যৱস্তাৰ বহন কৰিবলৈ বাধ্য থাকিব। দুই জিলাৰ মাজত থকা সীমান্তত অৱস্থিত বন্দুগাও হ'ব এই নিয়ন্ত্ৰণ-ব্যৱস্থাৰ কেন্দ্ৰস্থল। আৰু এই সূত্ৰে খবৰ পোৱা গ'ল যে—তুমুকা আৰু চুঁচুড়াৰপৰা মিলাটাৰি-পুলিছবাহিনী বাঁচালৈ বুলি বাওণা কৰিছে।”

এনেতে, বাঁচীৰ জনেক বাসিন্দা, উকিল লছ্মনপ্ৰসাদলৈ এছ. আই. হাজাৰীপ্ৰসাদে এখন চিঠি পঠালে। চিঠিখনত লিখা আছিল :

‘যথাবিহিত সন্মান আৰু সহস্ৰ প্ৰণামৰ অশ্ৰু নিবেদন, কাকাজী—
খুড়াদেউ, মোক ইয়াৰপৰা বদলি কৰাৰ বাবে আপুনি দৃঢ়বৃত্ত যথাসাধ্য চেষ্টা কৰিব। মোৰ জ্ঞান-মাল বিপদাপন্ন হৈ পৰিছে। আৰু যদি জানেই নাথাকে, চাকৰিৰে কি হ'ব? আপোনাৰপৰা ধাৰ হিচাপে যিখিনি টকা লৈছোঁ, শহুৰদেউতাৰ মাটি বেচি সেই টকা পৰিশোধ কৰিম—মোৰ এইটি কথা মনে-চিতে বিশ্বাস কৰিব পাৰে। মই যি বিপদত পৰিছোঁ, সেই বিপদৰপৰা আমাৰ পৰম ভৰসাৰ থলী মহাবীৰজীয়েও মোক উদ্ধাৰ কৰিব পৰাৰ আশা নেদেখোঁ।

“কাকাজী! কমিছনাৰ ছাহাব একেবাৰে বলিয়াহেন হৈ উঠিছে, বীৰসকল তেওঁ ধৰিবই। মোৰ যিকণ মাটি বাৰী বা খেতি-মাটি আছে, সেইকণ মোক মোৰ শহুৰদেউতায়ৈ দিলে, আৰু তেওঁ সেইখিনি মাটি পাইছিল খুটকাটি গাঁও উজ্জ্বল কৰি, আপোনাৰ কৃপাতহে। বীৰসাইতহঁতে মোৰ ভ'ৰাল-ভাখৰি আগতেই জ্বলাই ছাই কৰিলে। এতিয়া মোৰ নামত সিহঁতে ক'বলৈ গ'লে প্ৰায় ছলিয়াকৈ জাবী কৰিলে। সিহঁতে মোক হেনো ভালকৈ পোতনি খেকেচা নিদিয়াকৈ নেৰে। আৰু সিহঁতে যদি কেনেবাকৈ মোক ধৰিব পাৰে, তেনেহ'লে যে পোনখুন্দাই যমৰ আলহী কৰি পঠাব, সেই কথা ধুকপেই। এমতান্বিত, কাকাজী, আপোনাক লিখি চাকাকৈ জনাওঁ যে—এনেবোৰ এলেকাত টহলি থকাৰ অৰ্থ হ'ব আত্মজাহ। দয়া কৰি মন কৰিব, মই মহা বিপদত পৰিছোঁ এইবোৰ কথা আপোনালৈ লিখিছোঁ।

“চঠা ভাবিখবপৰা ছয় জাহ্নুৱাবিলৈকে—বন্ধকোপাই, বোগোতা আৰু
অজ্ঞাত সকলো গাঁৱত বিত বিতকৈ বীৰসাক বিচাৰি ফুৰিলো।
যমকোপাইবপৰা বিজাৰ্ড ফৰেষ্টৰ বব নলাব দাঁতিয়ে দাঁতিয়ে বাতিব
এন্ধাবৰ মাজেদি কিছু দূৰলৈ আগুৱাই যোৱাৰ পাছত আমাৰ গাইডইতে
পলাই ফাট মাৰিলে। সিহঁতে বীৰসাৰ ভয়তে জানি-বুজিয়েই আমাক
আওবাটে আগবঢ়াই লৈ গৈছিল। শংকৰা গাঁও পাই দেখা পালো যে
গাঁৱৰ জুপুৰিবিলাকত কোনো নাই, আটাইবোৰ জুপুৰি জনশূন্য, একেবাৰে
খালী। এই কথাটি বুজিবলৈ আমাৰ পলম নহ’ল যে—এই গাঁৱত
খানাতালাটী হ’ব বুলি আমাৰ গাইডইতেই আগ-বতৰা পঠাইছিল
নিশ্চয়। ল’ৰা-বুঢ়া মতা-তিবোতা সকলো গাঁও এৰি পলাল। গাঁও
তেতিয়া নিমাওমাও। গছৰ ওপৰত বহি বহি সৰু সৰু বীৰসাইত ল’ৰাইতে
আমাৰ গতি-বিধিলৈ লক্ষ্য কৰিছিল, সকলোকে সচিত কৰিছিল।
তেতিয়া—বিৰাট বাহিনী অনাই হৈ-চৈ কৰি সহস্ৰাবাৰ অহুসন্ধান
কৰিলেও যে বীৰসাক ধৰা পেলাব নোৱাৰিম, সেই কথাটি নিবহ-
নিপানীকৈ বুজিলো। কিন্তু সমস্যা হ’ল—মই কি কৰোঁ।

“বোগোতো গাঁৱো জনশূন্য। মালগো মুণ্ডাৰ ঘৰবপৰা বীৰসাৰ
তিনিখন খাটোলা আৰু ঘোঁৰা এটাকে বাজেয়াপ্ত কৰি লৈ আহিলো।

“এতিয়া—মুণ্ডাই মাৰি পেলাব—এই ভয়তে মোৰ মাথা খাবাপ
হ’বলৈ আৰু বেছি বাকী নাই যেন পাওঁ। মই মৰাৰ ভয়তে সদায় ত্ৰস্তমান।
জীৱিত জোৰ নাপাওঁ, সদায় ঠেং ছখন ধাবৰ নল কঁপাদি কঁপে।

“আজি আৰু অধিক নিলিখোঁ। জমালাব জৈবৰ সিং বাঁচীলৈ ডাক
কঢ়িয়াই লৈ যাবলৈ ওলাইছে, তাৰ হাততে এই চিঠিখন দিলো।”

ক্যাপটিন বোম্বৰ ডায়েৰিৰ এখিলা পাত :

“যিবোৰ ঠাইবপৰা মুণ্ডাইতক ধৰি অনা হৈছে, সেইবোৰ ঠাইৰ
মুণ্ডাইতবপৰা জেৰা কৰি যিবোৰ কথা জানিব পৰা গৈছে, সেই কথাবোৰ
বিশ্বাস কৰা টান।

“জৈবাব হুবহু বৰ্ণনা দাঙি ধৰা হ’ল :

ডি. ছি. : ‘তুমি মিশ্যনত জুই লগাইছিল। কিয় ?’

মুণ্ডা : ‘বীৰসা ভগৱানে কৈছিল।’

‘বীৰসাই ভয় দেখুৱাই তোমাক মিশ্যনত জুই লগাবলৈ কৈছিলনে ?’

‘নহয়, ভয় দেখুৱা নাছিল। ভয় দেখুৱাব কৈলে ?’

‘বীৰসাই জুই লগাবলৈ কোৱা কথাবোৰ তুমি নিজ কাণেৰে শুনিছিলানে ?’

‘নাই। মই বীৰসা ভগৱানক চকুৰেও দেখা নাই। মোৰ ঘৰ বহু—ত দূৰ।’

‘তুমি এই খোঁৰা ভৰিৰে জংগলৰ লুংলুঙীয়া বাটেদি খোঁৰাই খোঁৰাই খোজ কাঢ়ি আহিছিল। কিয় ?’

‘মিছনত জুই লগাই দিম বুলি। সকল যুঁজ-বাগ যে শেষ হয়গছে, মই নাই জানছিলো।’

এই সময়তে ষ্টিটফিল্ডে মাননীয় লেকটেন্যান্ট গৱৰ্ণৰলৈ এখন পত্ৰ লিখি পাঠাইছিল।

ষ্টিটফিল্ডে লিখা সেই পত্ৰত অসংখ্য নানান কথাৰ লগত এইখিনিও লিখা আছিল :

“কেৱল সত্ৰাসমূলক কাৰ্য্য-কলাপৰ ভয় দেখুৱাই যদি বীৰসাই মুণ্ডাবাইজৰ সবহভাগক তাৰ পক্ষাৱলম্বী কবিৰ পাবিলেহেঁতেন, তেতিয়া-হ’লে আক্ৰমণমূলক কাৰ্য্য-কলাপ যে নিশ্চয় বাঢ়ি গ’লহেঁতেন, আৰু এই আন্দোলন এক ব্যাপক বিদ্ৰোহলৈ পৰ্য্যৱসিত হোৱালৈকে বাঢ়িয়েই গৈ থাকিলহেঁতেন, সেই কথাত মোৰ নিজৰ কোনো সন্দেহ নাই।”

পোৰাহাটৰ দুৰ্ভেদ্য অৱগ্যৰ বুকু ফালি ফালি ষ্টিটফিল্ডে বীৰসাক বিচাৰিয়েই থাকিল। বীৰসা এতিয়া এক বিৰাট চেলেক। বীৰসাক ধৰা-নধৰাৰ ওপৰত এতিয়া তেওঁৰ মান-সন্মান নিৰ্ভৰশীল। যিমনেই বিচাৰি ফুৰে, সিমনেই ভাবে তেওঁ : বীৰসাই সকলো কথা-কাণ্ডলৈ চাই আছে, চাই চাই আঁৰত থাকি হাঁহিছে।

বোধ অলপ গৰম হৈ উঠিল। ভুক কোঁচাই সুধিলে, 'বাৰি গুলীয়াবলৈ,
হাকেই দিব—হোৱাই কল দ্য আৰ্মি ? হোৱাই— ?'

স্টিটফিল্ড ক'লে, 'নহয়, নহ'ব।'

'কিয় ?'

স্টিটফিল্ড একমুহূৰক ব'ল।

তাৰ পাছত মূৰ দাঙি মিচিকীয়াই হাঁহি লাহেকৈ ক'লে, 'গুলীয়াব,
কাক ? বুঢ়া-বুঢ়ী আৰু পেন্দুকণাইতক ?'

'বাট দিছ, ইজ্, বেবেলিয়ন্।'

'ইজ্, ইট ?—আপুনি ডিম্বনাৰিৰ পাত লুটিয়াবনে কেতিয়াবা ?'

'নোপ্—নহয়। —বাট হোৱাই ?'

'ডিম্বনাৰিত কোৱা হৈছে যে প্ৰতিষ্ঠিত চৰকাৰৰ বিৰুদ্ধে সংঘৰ্ষ
আৰু সশস্ত্ৰ বিৰোধিতা হ'ল—বেবেলিয়ন্। এতিয়ালৈ তেনেকুৱা ঘটনা
ঘটা নাই। ব্যাপকভাৱে আক্ৰমণমূলক, অগ্নি-সংযোগমূলক ঘটনা
ঘটিছে ; কিন্তু সেইবোৰ কৰা হৈছে—কেৱল খ্ৰিষ্টান আৰু ইংৰাজ
তথা ছাহাবইতৰ বিৰুদ্ধেহে। ইয়াক প্ৰতিষ্ঠিত চৰকাৰৰ বিৰুদ্ধে সশস্ত্ৰ
আৰু সংঘৰ্ষ বিৰোধিতা বুলি—ইন্, মাই অ'পিনিয়ন্—একোপধ্যেই
আখ্যা দিব নোৱাৰি।'

'তাৰ আৰু কিবা দেবি আছেনে ?'

'নহয়, দেবি নাই। মই যিমানখিনি লৈকে অনুমান কৰিব পাৰিছোঁ
বৰ বেছি দেবি নাই আৰু।'

'কিবা খবৰ পালেনে কি ?'

'নহয়। কেৱল ছুয়ে ছুয়ে যোগ কৰি চালোঁ যে—কল হৈছে মাত্ৰ
মুঠতে চাৰি।'

ক্যাপ্টিন বোধে মূৰ জোকাবিলে। ছিভিল এডমিনিষ্ট্ৰেশ্যন
ডেপুটী একেৰাৰে বুদ্ধি নাপায়। কিন্তু এইবাৰ কথা বুজাত ডেপুটী অলপো
কষ্ট হোৱা নাই যে—ছোটনাগপুৰ পক্ষে বৰ্তমান ডি. ছি. বোধ হয়
বৰ বোণ্য নহয়।

কিন্তু ডি. ছি.-য়ে বুজ লোৱাত ভুল কৰা নাছিল। জাহ্নুয়াবিব
৫ তাৰিখলৈকে ডি. ছি. মহোদয় চকৰি ঘূৰি থাছিল, ডি. ছি.-ৰ
অসংখ্য পুলিছ আৰু চোৰাংচোৱাৰ এক বৃদ্ধন অংশই দিনে-নিশাই
খুনটিত বীৰসাক বিচাৰি থাকিল।

আৰু সেই খুনটিৰেপৰাই আহ্বান বিয়পি পৰিল ডিছেম্বাৰৰ ২৭
তাৰিখে :

‘বৰদিনৰ পাছত দুটা দিন উকলি গ’ল। চৰকাৰে এতিয়াই
মুণ্ডাসকলক, দ্ৰোহীয়া মুণ্ডাক দমাবলৈ উঠি-পৰি লাগি গৈছে। এইবাৰ
আমি কিবিস্তান মুণ্ডাসকলৰ ওপৰতে কাঁড় এৰিছিনো হয়, কিন্তু
এতিয়াৰপৰা বীৰসাইতসকলে আৰু কোনো মুণ্ডাৰ কোনো বিধৰ
অনিষ্ট নকৰিব। এতিয়াৰপৰা মুণ্ডাৰ শতুক হ’ল দিকু আৰু চৰকাৰ,
বিশেষকৈ চৰকাৰ। বগা ছাহাব আৰু চৰকাৰ হ’ল আমাৰ শতুক।
মুণ্ডা—খিবিস্তান হওক, সদান্ হওক—মুণ্ডামানুহৰ কুহু ডৰ নাই—কুহু
বীৰসাইতৰপৰা।’

বুৰ্জু মিশ্যনৰ বেভাবেণ্ড পাটসিঙে ডি. ছি.-ক ক’লে যে, ডি. ছি.-য়ে
যে কিয় গুণ্ডাইঁতৰ টিকনিডালকো দেখা পোৱা নাই—তেওঁ বুজা নাই।
কথা অতি আচৰিত। তেওঁ এই খবৰ পাইছে যে জংগলত মুণ্ডাইঁত
গোট ৰাইছেহি। সিহঁতৰ উদ্দেশ্য হ’ল পুলিছ আৰু মিলিটাৰি
লগত কেৰপতা। যুদ্ধ কৰা। যোৱা ৬ জাহ্নুয়াবিব দিনা বুৰ্জু মিশ্যনৰ
কাৰবীয়া জংগলত কাঠৰ কণ্ট্ৰাকটাৰ জিয়েছ ছাহাব আৰু তেওঁৰ
ভৃত্যৰ কাঁড়ে-বিকা মৃতদেহ পোৱা হৈছে।

জিউৰাৰ চুৰ্ভেদ্য অবণ্যত মুণ্ডাইঁত দিনে-পোহৰে নোসোমাইছিল।
জিউৰাৰ অবণ্যত, কথা আচৰিতেই—মাইলৰ পিছত মাইল জুৰি
প্ৰতিজোপা গছেই প্ৰায় একেই সমান ওখ। সমোচ্চ। আৰু—আটাইবোৰ
গছেই দেখাতো প্ৰায় এক। এই অবণ্যত কোনো খাল-বিল-বুলি
জান-জুৰি ডোবা-ডোং একো নাই। মুঠতে কেনো জলাশয়েই নাই।
আৰু তাৰ কাৰণে, পানী নথকা হেতুকে, এই অবণ্যত জন্তু-জানোৱাবো

বব বেছি পৰিলক্ষিত নহয়। তত্পৰি, জনশ্রুতি : এই অৰণ্য হ'ল অৰণ্যৰ বন্ধাকাৰিণী অপেশ্বৰীহঁতৰ লীলাভূমি। জীয়া মানুহ যদি সোমায় কেনেকৈ, তেনেহ'লে অপেশ্বৰীহঁতে নানান ছলেৰে তাক অৰণ্যৰ সোমাজলৈ নি চুলিটাৰিবে গাঁঠি লগাই মাৰি পেলাব।

বাতিৰ পৰতে বীৰসাইতহঁত জিউৰাৰ জংগলত গোট খালেহি। জ্ঞানৰ পোহৰে এই ঘন অৰণ্যক পোহৰাব পৰা নাই, নিমজ অন্ধকাৰ যৎসামান্য জলজলীয়া হ'ল মাথোন।

বীৰসাই তাত গোটখোৱা বীৰসাইতহঁতক ক'লে, 'এতিয়াৰপৰা কেৱল ছাহেব, বগা ছালৰ ছাহেব আৰু চৰকাৰৰ বিৰুদ্ধেহে আমাৰ লাঢ়াই। যত কথা আগে কয়ছি, চব মনত ৰাখিছাহে তোমালোকে। চৰকাৰে কাকো ধৰিব পৰা নাই। আমাৰ হাঁথিয়াৰতকৈ সিহঁতৰ হাঁথিয়াৰ ঢেৰ ভাল। সিহঁতে তাঁৰৰ যোগেদি বাতৰি পঠায়, বেলত উঠাই চিপাই অনায়, অনেক বন্দুক, অনেক টকা, অনেক চিপাই সিহঁতৰ। কিন্তু আমাৰ জাহান জ্ঞান যোৱা-খোৱা হয়। সিহঁতৰ জাহানৰ কথা নাই। সিহঁতৰ চিপাইবোৰ হ'ল ভেৰগীয়া, দৰমাহা খোৱা চিপাই। দৰমাহা খায় আৰু লুকুমে তামিল কৰে। হাঁ! চৰকাৰে আমাক স্তদা-মুদা নেৰে, নেৰিব। ছোটনাগপুৰ আমাৰ হাতত। কিন্তু মূই কেতিয়াও ভবা নাই, তোমালোকক মূই কেতিয়াও কোৱা নাই যে এই লাঢ়াই—ই লাঢ়াই বব সহজ হ'ব। উলপুলান সহজ কাম নোহয়।'

মুণ্ডাসকল নিমাত-নিশ্চুপ।

'এত্কেদিত গয়া মুণ্ডাৰ ঘৰতে বাঠিজনী বীৰসাইত বাব। তাতে সভা পাতি লড়াইৰ কথা পৰ্চাব দিব—বাঠিজনী পৰ্চাবক ঝাটে ঝাটে বাঠি ঠাইলৈ গৈ।'

'ভগৱান।'

'বোলা, গয়া।'

'মই পুৰাণ চৰ্দাৰ, নতুনকৈ বীৰসাইত হয়ছি। আমি সভা পাতি খকাৰ সময়ত চিপাই আছে যদি—?'

‘শুনা, কথাতে বোলে—সাজ চাই চাপ্ৰি। অৱস্থা চাই ব্যৱস্থা ল’ৰা। নিজৰ গিয়ান-বুধিৰ মতে কাম কৰিবা হে গয়া। মুই সদায় সকলোতে সকল বীৰসাইতৰ লগত না থাকিম, কিন্তু মনত সদায় থাকিম। বহু—সভা ইয়াতে আজি থতম্। যেনে নিসাৰে আহিছিল, তেনে নিসাৰে-নিচুপে ওলাই যোৱা।’

গয়াই কৈ উঠিল, ‘যিহঁতে সভালৈ নাহে, আমাৰ লগতে কথা নপতাকে’ কাম কৰে, সিহঁতে, সেই সকল মুণ্ডায়ো—আমি আমাৰ ভগৱানৰ পথেৰে উলপ্তলান কৰোঁ’ বুলি চেৰেককৰে চেতি উঠে বুলি পুলিছৰ নজৰটো এত্কেদিব পিনে। আমাৰ কাঁড় এৰা, জুই লগোৱাৰ কাম হ’ল এক দিনত। আমি বৈ দিলোঁ। কিন্তু এথা-ইথা নানান ঠাইত, ছাইকোত কেতবোৰ মুণ্ডা অধিক চেতি উঠি বিপদ কৰিলে, যেতিয়াই-তেতিয়াই কাঁড়-তীব এৰি, জুই জ্বলাই।’

খন্তেকমান মনে মনে থাকিল বীৰসা।

ভাবিলে : পৰিৱৰ্তনৰ কালত এনেকুৱা কিছুমান নিব্বকীয়ে গাঁও ভঙা ওলাব। ক’লে, ‘উপায় নাই, এনেকুৱা কাণ্ড কিছুমান হ’বহে।’

খুনটিৰ ছেড কনষ্টেবল ৪ জামুৱাৰি তাৰিখে এত্কেদি পালগৈ।

এত্কেদি গাঁৱৰপৰা অলপ আঁতৰত তস্থু তৰিলে। সমুখত তাজ্জনা নৈ। নৈৰ পানী ডাঙৰ ডাঙৰ চটাচটে পাথৰৰ গাত আটক হৈ এটা ধুনীয়া হৃদৰ নিচিনা হৈ পৰিছে। ছাইকো আৰু এত্কেদি গাঁৱৰ বাইজৰ এইখন নৈয়েই বছৰটোৰ ভাৰসা।

গোধূলিৰ আগে আগে ছোৱালীহঁত আছিল নৈৰপৰা পানী নিবলৈ। ক’লে, ‘ঘোঁৰা অন্তৰাই লোৱা হে, ঘোঁৰাই লাখি মাৰি আমাৰ কলচী ভাঙি দিব।’

‘আৰে। ঘোঁৰা ক’ত, আৰু তহঁত ক’ত।’

‘মোৰা ডৰ খাই বৰ। ই কানাত তৰিহ কেলে—তায়ু।’

‘খেলা দেখাব, কালি দেখ্‌বি।’

দানতু' যুগাৰ বুঢ়ী-আই চিৰদিনৰ যুখ-কাটন, বেপবোৱা, বৰবাগী ।
ভাই ক'লে, 'হুই বচ্ছবে তইতৰ খেল চাই চাই আৰু চাবৰ কুহু মন-হন
নাই বে । খেল দেখালে খেল দেখবি ।'

‘কি কৰিবি ?’

‘তইতৰ কানাতত—ঐ তাম্বুতে মোমাখিব বাহ ডালি দিম । গছৰ
ঠালত মোবাহ আছে, ঠাল কাটি আনিম ।’

‘আৰে ! হাম্বা চৰকাৰী কামত আহিছোঁ ।’

সাজ লাগি নোভাগোঁতেই গয়া যুগাই সকলো কথা বিজ্ঞকৈ জানি
গ'ল ।

বীৰসাইতইত ভিমানতে গোট খালেহিয়েই ।

গয়াই ক'লে, ‘ভগৱান কয়াকে, অৱজ্ঞা চাই ধেৱজ্ঞা, সাজ চাই
চাপ'বি । দেখি, বাতিপুৱা কি অৱজ্ঞা হোৱ । ভেঙিয়া বুধা বাব ।’

গোপীয়ে ক'লে :

‘আমি আছোঁ । দেখা বাব ।’

বাতিপুৱা খবৰ আছিল, ছেড কনষ্টেবল তম্বুৰ ভিতৰতে বহি আছে ।
ছুটা কনষ্টেবল আৰু তিনিটা চকিদাৰ নৈৰ চৰত নামিছে, গাঁৱলৈ
সোমাবহিয়েই ।

চৰৰ বালি আৰু শিলবোৰৰ ওপবেদি খোজ দি দি কনষ্টেবল ছুটাই
যুৰ দাঙি চালে ।

সিইত তলত, আৰু ওপৰত, নৈৰ ওখ পাৰত ভালেমান যুগা, সিইতৰ
হাতত টাঙি বলোৱা ধনু কাঁড় বাঠি জোৱ ।

গয়াই হাত দাঙি ওপৰবপৰা ক'লে, :

‘হামাবে হিজুলেনাকো মাৰ্ গোৱে কোপে ! শূগৰী পছ ওলাল, মাৰা
সিইতক—মাৰা !’

কনষ্টেবল আৰু চকিদাৰকেটাই দুফালপৰা উখা-যুধাকৈ দৌৰি
পলাবলৈ চেষ্টা কৰিলে ।

কনষ্টেবল ছুটাৰ হাতত বন্ধুক ।

আক ওপৰপৰা ঢলনি পানীৰ দৰে নামি আহিল মুণ্ডাইঁত ।

গম্বাই কৈ উঠিল, ‘জয়বামক মুই মাৰিমহে ! সি বেটাই যোৰ
ধানৰ টাল—ভাখৰি ভাঙি দিছিল, ভাঙি, জমিহাবৰ হাঁথীক খাওয়াই
দিছিল ।—বেটুটা !’

‘মোক মাৰিবি নাই ঐ গম্বা !’

জয়বামে কৈ উঠিল ।

কিন্তু জয়বামৰ কথা শেষ নহ’ল । গম্বাৰ হাতৰ বলোৱাত ব’দ
পৰি বলোৱাৰ ফাল বিজুলীৰ দৰে জিলিকি উঠিছে...তীখা তীখৰ হৈ
উজলি উঠিছে...জলি থকা তীখা নামি আহিল...উঠিল...আকো নামি
আহিল...আকো চাঁতকৰে উঠি গ’ল .. ।

তাৰ পাছত মুণ্ডাইঁত উভতি গ’ল ।

কনষ্টেবল জুজনৰ মৃতদেহ তাতে পৰি থাকিল ।

দুপৰীয়াৰ পৰতে হেড কনষ্টেবলে তদুপৰা ওলাই আহি চাৰিও
কালে চালে ।

সকলো নিৰল-নিৰ্জন ।

‘কিছু বাখে নাই হে !’ এই বুলি বিমৰ্ষভাৱে কৈ, কনষ্টেবল জয়বাম
আক বুখুৰ মৃতদেহ বস্তা ছুটাত ভৰাই, ঘোঁৰাৰ পিঠিত উঠাই গাঁৱৰ
মাজেদি নগৈ বাঘে পোৱালি পোৱা হাবিৰ লুংলুঙীয়া বাটেৰে বাঁচীলৈ গৈ
থাকিল ।

জংগলত বাঘ ; কিন্তু গাঁৱত বাঘতকৈয়ো বীভৎস বীৰসাইত !

মুণ্ডাসৰ গাঁৱলৈ উভতি আহিল । সিহঁতৰ তেজৰ তলত নাগেৰাৰ
বোল । মনত বাজিছে মাদলৰ বোল । ঘেনিবা হোলিৰ পাছত চিকাৰৰ
শব্দ ।

প্ৰাচীন ধৰ্মৰ বস্ত্ৰোৎসৱৰ মহোৎসৱ ।

ভিব্যক্তাসকলে পুৰুষসকলৰ শুৱি পানীৰে ধুই দিলে । গান গাই
থাকিল পুৰুষ-নাবীয়ে মিলি ।

সমস্বৰ সংগীতৰ তালে তালে নাচি উঠিল প্ৰাণ ।...

কৰ্মদাঁতৰ ভয়ত বহি বাউতমুখা ক্যাপটিন বোৰে ষ্টিটবিশ্ৰুত ক'লে,
“এতিয়া ?”

ডি-ছি-য়ে ক'লে, ‘কেবেলিয়ন ।’

‘কৰ্তব্য কি ?’

‘হ্যাজ টু বি ক্ৰাশ্‌ড্‌ ।’

‘যাব কোন ?’

‘মই ।’

‘কমিশ্যনাৰ কৰ্মছ— ?’

‘মই যাম ।’

যেই কি নহওক, চৰকাৰী প্ৰশাসন এই নিয়মতে চলে । বিপদৰ
গৰাহলৈ আগতে আগবাঢ়ি যাব কনষ্টেবল, তাৰ পাছত ছেড কনষ্টেবল,
তাৰ পাছত ছোট্টা দাবোণা, তাৰ পাছত বড়ো দাবোণা, আৰু তাৰ পাছত
ক্ৰমে ক্ৰমে ওপৰ খাপৰ আফিছাৰসকল । এই অংকৰ ইকাল-সিকাল
কদাপি নহয় ।

গতিকে—আগে ডি. ছি. পাছে কমিশ্যনাৰ ।

ইণ্ডিয়ে এত্ৰেকেনিত গয়া যুগ্মৰ বৈশীকৈক মাকিয়ে তাইৰ কঁকালত
একুঁটীয়াৰ লুচখন টানকৈ মেৰিয়াইলৈ গয়াক লাওপাত-কচুপাত কৰিবলৈ
ধৰিলে । মুখ ফালি তীখা দি দি গয়াক মাকিয়ে মুখত কোবোৱা
দমৰাহেন কৰি তুলিলে ।

মাকিয়ে, গালি খাই গো-ফানা বেন লগা গয়াক ক'লে, ‘হাবে ।
তুব কোনো দিনা বুধি নাই, না হ'ব, আছে কেৱল পোঁৱাবাঘি ।
পুলিছ মাৰা কৰলি । হাছেবে ভোক এৰিব— ? অৱত বহি বসোৱা
খবাই উলপুলাম কৰি কাম নাইবে তোৰ । পলা, পলা—জলদি জলদি
জলে পলা ।’

‘হা ! তোৰ পলাবৰ মূৰত মাৰোঁ জাক ! ভগৱানে মোক এত্ৰেকেনি
ধৰি থাকিব কয়ছে ।’

‘আবে ভেঙাটা ! গিধ্ৰু—খ-খোৱা খণ্ডগটা ! আবে ঐ কে
গঁওৱাৰটা ! অৱস্তা চাই বেৱস্তা ল’বলৈ ভগৱানে কোৱা নাই ? এতিয়া
সিহঁত কেতিয়া যে আহি পাবহি কুনে ক’ব ? তেও এত্কেদি ধৰি
থাকিব ? মৰদবিলাকক মাৰা কৰ’বি বে—তু ?’

‘ভহঁত্কে এৰি থৈ যাম ?’

মাকিয়ে কৈ উঠিল, ‘পাথৰ দলি মাৰি পাও ভাগি দিয় । আমাক
এৰি থৈ নাই যাবি— ? না বে ? কত দিন ঘৰত থাকিছ তু ? মূলকি
লবাই হোৱাবপৰা আজিৰ দিন ধৰি ঘৰ থাকছিল কাৰ উপৰত বে ?
এ—ই মোৰ উপৰত ! আব্ এতিয়া —এতিয়া ইদিনতে মোৰ উপৰত
ভাবসা নাই, নোহয় ?’

কিন্তু গয়া মুণ্ডাও তেবেবে ।

সি ঘৰৰ বাহিৰলৈ গৈ তাৰ পুতেক ছাম্বেক ক’লে, ‘ঐ, তুৰ’ মা
খেপাটা হৈছে খুব ।’

‘তুমিও খেপা কৰাও । মাঁৰ কথাৰ জৱাব না কৰিব পায় ।
জংলে যাম বোলাত কালি মোক মাৰিব বুলি দাং খাই উঠাছিল, মাঁ !’

‘তেজ খুব বে । না হ’লে—বাঘে মোৰ ভৰিত কামুৰি ধৰাছিল, তু
তাঁইৰ পিঠিত বন্ধা সৰুটা । বলোৱা চলাই বাঘৰ মুখত কোবাই মোক
টান মাৰি আনাছিল ।’

ডি. ছি. বঙ্গ’গাঁও কেম্পৰপৰা গুচি আহিল ।

ডি. ছি. ৱে মুণ্ডাহঁতক ক’লে, ‘তোমালোকে আত্মসমৰ্পণ কৰা, মই
ডেপুটি কমিছনাৰে কৈছো ।’

জুমটোৰ মাজৰপৰা গয়াই কৈ উঠিল, ‘ডি. ছি.টা হৈ আহ, ডি. ছি.
হৈ থাকগৈ ঐ গৰুগাংলাটা । মোৰ ঘৰত সোমাবৰ কুহু আধিকাৰটা
নাইহে তুমিৰ । কোনো আধিকাৰ নাই ।’

‘আত্মসমৰ্পণ কৰা ।’

‘এতিয়া বাতি পুৱাল । আমাৰ কত কাম । তুমি বোৱা এতিয়া ।’

ডি. ছি.-য়ে কমিশ্যনাৰ মহোদয়লৈ এই ঘটনাৰ বিপৰীত এনেকৈ দিছিল :

“মই সাধাৰুলসবি নিহঁতক বুজালোঁ-ববালোঁ, ক’লোঁ যে মই কোন, কিন্তু তাৰে কোনো ফল নহ’ল। অৱশেষত ছাব্, ইনস্পেক্টৰ ইলতাক হুছেইনে ঘৰৰ ভিতৰত থকাহঁতক কথাটো বুজাই ক’বলৈ ঘৰ আৰু বাৰণ্ডাৰ মাজত থকা মাটিৰ বেৰৰ ওচৰত থিয় হ’লগৈ। আৰু লগে লগে এখন চকচকীয়া কুঠাৰ ইলতাকৰ পিনে উলুৰি আহিল। অলপ ইফাল-সিকাল হোৱাত কুঠাৰখন সামান্য লক্ষ্যভ্ৰষ্ট হোৱা বাবেহে ইলতাকৰ মূৰটো যথাস্থানত থাকি গ’ল। নহ’লে—এইবাৰ ইলতাক নিশ্চয় পোনেই বিহিস্তলৈ গ’লহেঁতেন। ইলতাকৰ পাণ্ডবিত কুঠাৰখন লাগিল আৰু সি বাৰাণ্ডাত চিংভোলোঙা খাই পৰিল।

ইলতাকে চিয়’বি দিলে, ‘ছাবাব—ছা—আব—গুলী—গুলীয়াওক !’

‘গড্! ঘৰভৰ্তি মাইকী মানুহ যে !’

ডি. ছি.-য়ে ওপৰৰ ফালে এজ’ই গুলি এবিলে।

মাকিয়ে গগনফলা চিয়’ৰ মাৰি কৈ উঠিল, ‘আমি বাহাব না হ’ম, তু ঘৰত সোমালে মাৰি দিম তোকে !’

গৱাৰ হাতত তৰোৱাল। গৱাই ক’লে, ‘আহচুন, আহ, আহি যা—তই কেংকুৱা ছাহাব চাই লও। মাৰ্, গুলী !’

ডি. ছি.-য়ে গৱাৰ হাতলৈ টোৱাই গুলীৱালে। যদিহে গুলী খাই সি তৰোৱালখন হাতৰপৰা পেলাই দিয়ে—এই আশাৰে। কিন্তু ডি.ছি.-ৰ গুলী লক্ষ্যভ্ৰষ্ট হ’ল।

‘ঘৰ জলাই দিম বে গৱা !’

ডি. ছি.-য়ে জুইবাহ উলিয়াই দেখুৱালে।

* কমিশ্যনাৰলৈ ডি. ছি. স্ট্ৰীটকিন্ড/ভাৰিথ, বৰ্ম’গাঁও ৭. ১. ১৯০০ চন। পত্ৰ নং L. T. B. ডাং ফেন্স হাইকো ১০. ১. ১৯০০/৪. কৰ্মহৰণৰা হি. এছ. গৱৰ্হকেইট অৰ বেংগললৈ। এণ্ড্ৰেছ নং ০০৫ / অৱাৰ্ড ১৯০০ / হোৱা ডিপাৰ্টমেণ্ট—N. A. 1.

‘দে! দে জ্বলাই। চক্ৰ পচাব পেলাব ন’বিবি। ছশ বীকসাইত
আহি যাব ইয়ালে।’

ডি. ছি.-য়ে জুইকাঠি জ্বলাই ঘৰৰ চাললৈ মাৰি পঠালে। আক
লগে লগে খেৰী চাল লো লো কৰে জ্বলি উঠিল। লগতে বলি আছিল
পচিমীয়া পছোৱা।

ঘৰৰ ভিতৰৰপৰা স্তনা গ’ল, ‘হাঁ, তোৰ ছাহেব মৰদ বে! কোন
মালুৱাইঁতক ডবাছিলি দেখ্!।’

সিহঁত জ্বলাই আহিল।

গয়াৰ হাতত ভৰোৱাল, মাকিব হাতত এডাল দীঘল লাঠি, সিহঁত-
হালৰ পেটমচাটোৰ হাতত বলোৱা, চৈধ্য বছৰীয়া চেমনীয়া বাম্বু হাতত
ধনু-কাঁড়, বোৱাবী ছজনীৰ হাতত দাউলি আৰু টাণ্ডি, আৰু ছোৱালী
তিনিজনী—ধিগি, নাগি আৰু লেম্বুৰ হাতত বাঠি লাঠি কুঠাৰ।

গয়াই ডি. ছি.-ক ক’লে, :

‘আহি যা!’

ডি. ছি.-য়ে লগে লগে বিভলভাবে গুলীয়ালে।

গয়াৰ কানৰ সোঁফালে গুলীয়ে বিক্লিগৈ। ডি ছি.-য়ে জানে,
এইবাৰ গয়া বাগবি পৰিব।

কিন্তু নহ’ল।

গয়াই তাৰ হাতত থকা ভৰোৱাল দলিয়াই বাঘৰ দৰে জঁপ মাৰি
ডি. ছি.-ক গৰা মাৰি ধৰিলেগৈ। মাকিয়ে ডি. ছি.-ৰ পিছকাললৈ গৈ
ডি. ছি.-ৰ মূৰত লাঠিৰে মাৰিবলৈ ধৰিলে। আৰু তেতিয়া—পুলিছবিলাকে
উন্নত আক্ৰোহৰে ল’ৰা-বুঢ়া-ভিৰোতাইঁতৰ ওপৰত বাঘৰ দৰে জঁপিয়াই
পৰিল। গয়াৰ বোৱাবী ছজনীৰ পিঠিত বন্ধা আছিল ছটি কেঁচুৱা।
বোৱাবী ছজনীৰ হাততো অস্ত্ৰ আছিল—দাউলি আৰু টাণ্ডি। পুলিছৰ
হাতত আছিল চণ্ডিন। গগগপাই জ্বলি আছিল গয়াৰ ঘৰটো। আৰু
আম্বুৰ লগত বায়ু সহায় হোৱাৰ দৰে গগগপীয়া জুইৰ লগত বলি আছিল
পচিমবৰপৰা বলি ‘অহা’ বলিয়া পছোৱা।

এতিয়া গাঁৱৰপৰা বিবোধ নিবন্ধ মুণ্ডা লগাবি আছিল, সিহঁতৰ মাজত কোনো বীৰসাইত নাছিল। লগে লগে আক পুলিছ চপলিয়াই আছিল। চাউনেৰে মুণ্ডাইতক ধোঁচা-বিছা কৰি থাকিল পুলিছবিলাকে। দোবী-নিৰ্দোবী নিৰ্বিচাবে। এইদৰে দুই ঘণ্টা জোৰা নাই তই নাই মই কৰি থকাৰ অন্ততহে চাউনৰ ধোঁচেৰে দ্ৰুত-বিদ্রুত গয়া, মাকি, ছোৱালী তিনিজনী, বোৱাবী দুজনীক আক সৰু সৰু ল'ৰাইতকোকথমসিহে বন্দী কৰিব পৰা হ'ল।

বন্দী কৰা হ'ল আন মুণ্ডাইতকো।

চাৰি মাহৰ অন্তত, মে' মাহত, বাঁচীৰ আদালতত বাৰিস্টাৰ জেকবে প্ৰশ্ন কৰিছিল : 'নাবী আক শিশুহঁত থকা বুলি জানিও গুলীউৱাৰ সপক্ষে ডি. ছি.-য়ে কি ক'বলগা আছে কওক। তেওঁ কি যুক্তিৰে নিজক সমৰ্থন কৰিব, কৰক।'

ডি. ছি.-য়ে ক'লে, 'গয়াৰ হত্যা কৰাটোৱেই আছিল মোৰ উদ্দেশ্য। যথাসম্ভৱ কম বক্তৃপাত কৰি অৱস্থাৰ আৱশ্যকীয় কৰাৰ মনেৰে মই গুলীয়াইছিলোঁ।'

বংগ প্ৰদেশৰ শাসক লেফটেনাণ্ট গৱৰ্ণৰ সৰু লাটহাৰাৰে ডি. ছি.লৈ তেওঁৰ সমৰ্থন জ্ঞাপন কৰি জেকবৰ সত্য উলটিবলৈ প্ৰচেষ্টাক ব্যৰ্থ কৰি দিছিল।

বাঁচীলৈ উভতি অহাৰ পাছত ডি. ছি.-য়ে মন্তব্য কৰিছিল যে—গয়াৰ সাহস আক যুদ্ধ-কৌশল, তিবোতাইতৰ প্ৰতিবোধ ইত্যাদিয়ে তেওঁৰ মনত বিশ্বাসৰ সৃষ্টি কৰিছে। এইবাব বীৰসাইতহঁতে নিশ্চয় মিশ্যনসমূহৰ ওপৰত আক্ৰমণ চলাব।

কিন্তু বীৰসাৰ সৈন্তবিলাকে জানুৱাৰি ৭ তাৰিখেই খুন্টি থানালৈ আগবাঢ়ি গৈছিল। এই থকাৰ ডি. ছি.-য়ে তেতিয়ালৈকো জনা নাছিল। গয়াই মজিয়াত ধুৱাই কৈছিল, 'ডি. ছি. ৰ আইকা বাখা কৰাহি, ক।' ভগৱানে তাকে কৈছিল। নাহ'লে খুন্টিত যুঁজখন লাগি পকিল হোৱা।'

বীৰসাইভাসকলৰ পিছনত আছিল ধব্বধক্ কৰে বাগীচখন বগা চুবিয়া,
 আঠিমুৰীয়া চুবিয়া, মূবত পাগ। ধনু আৰু কাঁড়, বাকআৰু ভৰোৱাল,
 মাঠি আৰু বলোৱা আদি অস্ত্ৰ-শস্ত্ৰ সূৰ্য্যৰ পিনে দাঙি দাঙি নাচি নাচি
 বাকৰতিহঁত বীৰ বিজয়ৰে আগুৱাই আহিব ধৰিছিল, আৰু মাজে-মাজে
 জঁপ মাৰি মাৰি উঠিছিল।

ডোনকা মুণ্ডা আৰু মাঝিয়া মুণ্ডা আছিল যথাক্ৰমে একেবাৰে সমুখত
 আৰু একদম পিছত।

সিহঁতে গাই আছিল :

‘জিলিবা জিলিব।

জোলোবা জোলোবা

পান্‌তিয়াকানালে বীৰসা হো।

তিবোদা ছেন্দেৰা

লেংগা তিবিয়া

জোম্‌ তিবেছাৰ

পান্‌তিয়াকানালে বীৰসা হো।’

[আয়াৰ হাডড হাডিয়াৰ এ

অলে অলে হাডডে এ

অ’ বীৰসা ! বীৰসা অ’ !

আগবাঢ়ি গৈছো আমি

লালী লামি হে...এ... !

অ’ বীৰসা ! বীৰসা অ’ !

বীও হাডডে ধনু আয়াৰ

সোঁ হাডডে কাঁড়,

অলে অলে অলে আয়াৰ

হাডড হাডিয়াৰ।

অ’ বীৰসা ! বীৰসা অ’ !

আগবাঢ়ি গৈছো আমি

লালী লামি হে...এ... ।]

গানৰ মাজতে ডোনকাই মাজে-মধ্যে কৈ উঠিছিল, ‘মুণ্ডা ইলকাত এই খুন্টি থানাটা চৰকাৰটা হৈ বহি আছে হে !’

কৈ আছিল, ‘চোঁচাই চল হে মুণ্ডাচৰ ! হাঁৰিয়ার হাতত লৈ চল । খুন্টিত বহুৰ ডাইল পকিল, কাটি আনিবা চল হে ! আমি তোমার থানা হাগাদা থানাবপৰা আহিছোঁ, চল হে—এ !’

ছট্‌বদাগ, পাত্ৰা, গোবমাৰা—সকলো ঠাইবোৰবাই মুণ্ডাইত আহি লগ লাগিছিলহি ।

মুণ্ডাইতৰ মিছিল হৈ উঠিছিল সুদীৰ্ঘ, আকাশত জলি আছিল সূৰ্য্য, সিহঁতৰ হাতত আছিল হাতিয়াৰ ।

খুন্টিত মাত্ৰ পাঁচজন কন্সটেবল আছিল, আৰু আছিল দুজন চহিচ আৰু দুটা বন্দুক । খুন্টিৰ বাইৰে কৈছিল, ‘কোনো নাই হে ! চৰকেটা বীৰসাইতক ধৰা কৰাব বুলি দিকে দিকে ঘাইছে ।’

এই কথা শুনি মুণ্ডাইতে ‘কুলকুলি’ মিছিল, ‘কুলকুলি’ হ’ল মুন্ডলৈ প্ৰত্যাহ্বান । সিহঁতে সূৰ্য্যৰ পিনে হাতিয়াৰ দাঙি জঁপ মাৰি আছিল । সিহঁতৰ খাউগেৰি শুনিয়েই থানাৰ কন্সটেবল আৰু চহিচহঁত থানা এৰি খব-কাছুটি এবাটো হৈ কৰ্ফাল খাই কেটীৰ মূৰ ছিঙা লব দি পলাল ।

কিন্তু কন্সটেবল বঘুনিবাম পলাব পৰা নাছিল । সি আঁঠু লৈছিল মুণ্ডাইতৰ আগত, প্ৰাণভিক্ষা কৰিছিল ।

ডোনকাই বঘুনিবাম কন্সটেবলক কৈছিল, ‘তু কেতিয়া মুণ্ডাৰ উপৰত দয়া দেখাছিস্ বে ? দয়া কি গছৰ ফল না কি বে টুঙি আনি দিম ?’

ডোনকা আৰু মাৰিয়ার হাত উঠে, নামে, উঠে—নামে । তাৰ পাছত—এসময়ত সেই বঘুনিবামৰ তেজ-মঙহ বাটৰ ওপৰত লাগ লাগ খাং খাং হৈ পৰিলত বীৰসাইহঁতে উল্লাহৰ মাৰলি হৈ নাচি-বাগি কৈ থাকিল, ‘এয়ে সেই থানা ! ইঠাইবপৰা মুণ্ডা মাৰিবলে’ পুলিছ জ্বলায় ।’ এই বুলি কৈ, খেৰৰ জ্বৰাবে জোঁৰ বনাই জুই জ্বলাই দলিলাই দিছিল থানাৰ চাললৈ ।

জুইৰ শিখা থানাৰ চালত লো লো কৰে জলি উঠিল ।

খানাত ঢেব টকা আছিল। দৰমহা দিয়াৰ টকা। সেই টকা
বীৰসাইতহঁতে স্পৰ্শও কৰা নাছিল।

সিহঁতে উত্ততি খোজ ল'লে মহুৱাটোলিলৈ।

পাঁহৰ কোনো দৰতো সিহঁত সোমোৱা নাছিল, লুট-পাত কৰা
নাছিল।

সিহঁতে গান গাই আছিল, আৰু মাজে মাজে সূৰ্য্যৰ পিনে হাতিয়াৰ
দাঙি দাঙি জাঁপ মাৰি মাৰি উঠিছিল।

জাহ্নৱাবিৰ ১২ তাৰিখে বৰলাট ছাহাবে ছেক্ৰিট্যাৰি অব্ স্টেট ফৰ্
ইণ্ডিয়ালৈ টেলিগ্ৰামৰ যোগে বাতৰি পঠালে:

‘গণ-বিদ্ৰোহ সকলোতে বিয়পি পৰিব ধৰিছে...’।

ডৌলছ

এইবোৰ কথা কাণ্ড ঘটাব বহুদিনৰ পাছত—বহু বহু দিনৰ পাছত—
বেভাবেও হকমানৰ কথাটো যথেষ্ট শুকনো প্ৰদান নকৰাৰ বাবে ছুপাৰে
আকছোছ কৰিছিল।

হয়, ছুপাৰে তেওঁৰ বিৰাট ভুল বুজি পাইছিল।

কিন্তু তেতিয়া আৰু ভুল সংশোধনৰ উপায় নাছিল।

৪ ডিছেম্বাৰৰ ঘটনাৰ পাছত হকমানে লিখি পঠাইছিল :

ছিমবুৱা গাঁৱৰ এজন নতুন বীৰসাইতক তাৰ ককায়েকে বুজাই-
ববাই চৈচনি দিলে। সি ক'লে যে—২৪ ডিছেম্বাৰৰ আগতে
উপযু্যপৰি তিনিটা দেওবাৰত গতাত তিনিখন পঞ্চায়তত অৰ্থাৎ তিনিখন
সভাত খ্ৰিষ্টানত্বত আক্ৰমণ কৰাৰ আঁচনি লোৱা হৈছিল। প্ৰথমখন
পঞ্চায়তত কেৱল মথিয়নত—অৰ্থাৎ মুণ্ডা বাইজৰ পুৰাণকইভায়ে
উপস্থিত আছিল।

তাতেই আক্ৰমণৰ বাবে দিনক্ষণ স্থিৰ কৰা হৈছিল। তিনি বা
চাৰিজনীয়াকৈ বীৰসাইতৰ বিভিন্ন দল বিভিন্ন ঠাইলৈ গৈছিল। সিহঁতেই
২৪ ডিছেম্বাৰ তাৰিখে খ্ৰিষ্টানসকলৰ ঘৰত জুই লগাবলৈ আৰু কাঁড়
এৰিবলৈ কৈছিল মুণ্ডাই বাইজক। এইবোৰ নিৰ্দেশৰ কথা নানকইভে
অৰ্থাৎ—২-খিকাকহঁতে শেষখন পঞ্চায়তৰ দিনাহে জানিবলৈ পাইছিল।
বহু যিজনৰ কথা কৈছে, সেইজন মুণ্ডাই সিদিনাই তাৰ ভায়েকক
কৈছিলগৈ যে আজিবপৰা সিহঁতৰ মাজত ভ্ৰাতৃত্বৰ বন্ধন টুটল।

কিন্তু বাঁটাৰ চৰকাৰী কৰ্তৃপক্ষই হকমানৰ বক্তব্যলৈ কেতিয়াও যথেষ্ট
শুকনো আৰোপ কৰা নাছিল।

ছোটনাগপুৰৰ ইভানজেলিক্যাল মিশ্যনৰ কালবপৰা প্ৰকাশিত পৰষেকীয়া বাৰ্তালোচনীখনৰ নাম আছিল ‘স্বৰবন্ধু’। এই বাৰ্তালোচনীৰ ১৯০০ চনৰ ১৫ জাছুৱাৰি সংখ্যাতে এটি বিশেষ সন্বাদ ওলাল, আৰু এই সন্বাদৰ মতে—১৮ জাছুৱাৰি তাৰিখে বীৰসাইতহঁতে বাঁচী চহৰত আক্ৰমণ চলাব বুলি ভাবি চহৰত অত্যন্ত আতংককৰ পৰিস্থিতিৰ সৃষ্টি হৈছিল। ভলাষ্টিয়াৰ, পুলিছ কনষ্টেবল আৰু উচ্চ পদস্থ অফিছাৰবৰ্গয়ো কান্ধত বন্দুক দাঙি লৈ চহৰলৈ সোমোৱা বাট-পথবোৰ বুটজোতাৰ গৰপ-গৰপ গৰম-গৰম শব্দ তুলি চৌবিছ ঘণ্টা জুৰি পহৰা দিছিল।

খুনুটি থানা আক্ৰমণ কৰাৰ বাতৰি পোৱা মাত্ৰেই বাঁচী চহৰখনৰ নিৰাপত্তাৰ বাবে চাৰিখ সৈন্য মোতায়েন কৰা হ’ল। সাঁজ লাগি ভগাব আগতেই বাট-পথ প্ৰায় নিৰাওমাও হৈ পৰিল।

‘ছু ইংলিছম্যান’ বাতৰি কাকতে লিখিলে : বাঁচীৰ নাগৰিক-সকলৰ বিৰাট ভয়, গছ-গছনি জোপা-জুপলিৰ আঁৰবপৰা বীৰসাইতহঁতে তেওঁলোকলৈ কঁড়িয়াব।

১৭ জাছুৱাৰি তাৰিখে প্ৰতিগৰাকী বুটিছ অফিছাৰৰ বঙলাৰ আগত সশস্ত্ৰ প্ৰহৰী মোতায়েন কৰা হ’ল। বাঁচী চহৰত পুলিছ আৰু মিলিটাৰি টহলি থাকিল। ছিঅ’থ্, জাঠ ডুবান্‌ডাই সৈন্যবাহিনীৰ ছাউনি পৰ দি থাকিল।

কিন্তু তেতিয়া বীৰসাই ভাবি আছিল অন্য কথা।

ডুবান্‌ডাৰ কম্বাণ্ডিং অফিছাৰ ছিঅ’থ্, জাঠ-অৰ ডেবশ ৰাইফেলধাৰী সৈন্যৰে সৈতে খুনুটি পালেছি। বাঁচীৰপৰা স্বয়ং কমিশ্যনাৰ কৰ্মছো আছিল। বাটত তেওঁৰ লগত লগ লাগিলহি সেনাবিভাগৰ কৰ্নেল ওক্লেটমোবল্যাণ্ড। খুনুটিত ক্ৰন্তগতি ‘তড়িৎ তদন্ত’ কৰা হ’ল। এছ. আই. ৰামবুৰ্চ্ সিঙে দহজন চিপাহী লগত লৈ বিদ্ৰোহী বিচাৰি ওলাল। আৰু বুজুলৈ গৈ কৰ্বছ আৰু কৰ্নেল ওক্লেটমোবল্যাণ্ডে ষ্টিটকিন্ডৰ সৈতে লগ লাগিলেনৈ।

কৰ্মহে ক'লে, 'ডক্টৰ নট্টে বহু আগতেই কৈছিল—ওঁ, মিশ্যনৰ নট্টেৰ কথা কৈছোঁ, তেওঁ বহুদিনৰ আগতেই কৈ থৈছিল যে যুগ্ম জনসাধাৰণে বিদ্ৰোহ কৰিবই। ...বুজুৰপৰা হয় মাইল দূৰত ছাইকোড সিহঁত মুঠ বাকিবগৈ বুলি তেওঁৰ ধাৰণা।'

'কিন্তু—'

'গুহোঁ, ডি. ছি. সদায় খালী কিন্তু কিন্তু কবি কিন্তু লাভ নহ'ব। প্ৰত্যেকৰ প্ৰতিটো ধাৰণাকে ফুটে উৰাই ফুটা কলহত পানী ভৰোৱাৰ দৰে কেৱল নিজৰ ধাৰণাকে সাৱটি ধৰি থকাটো মুঠেই ভাল কথা নহয়। মনত ৰাখিব—কিবিঙতিবপৰাও খাণ্ডৰ দাহ নোহোৱা নহয়।'

'হুম—!'

'এতিয়া মই চাৰ্জত আছোঁ। দিন-কাল ভাল নহয়। চোৱা, যেতিয়া—তুবহুৰ আগতে যেতিয়া প্লেগৰ মাউৰে ধৰিছিল আমাক, কিখন কাণ্ড হৈ গ'ল কোৱাচোন? যদিও বহু দূৰত, তথাপি, মহাবাত্ৰিত টেবিলজমে মূৰ দাঙিছিল। চাপেকাৰ ব্ৰাদাৰ্সক আনকি ঙাঁটীও দিয়া হ'ল। গৱৰ্ণৰ জেনাৰেল কাৰ্জনে প্ৰদেশবিলাকক টুকুৰা কৰি সৰু কৰাব. কথা হিৰিয়াছিল ভাবি আছে। আৰু কলিকতীয়া নেটিভ প্ৰেছবিলাকতো. বিক্ষোভৰ প্ৰকাশ অতি প্ৰকট।'

'সেই বিক্ষোভ তো শিক্ষিত মানুহৰ বিক্ষোভ।'

'ডিয়াৰ ডি. ছি., শিক্ষিত মানুহে হাজাৰ-বিজাৰ প্ৰতিবাদ জনাওকেই কিন্তু তাতকৈ ঢেৰ ডেহপাৰেট অৱস্থা হয়—যেতিয়া মুঠমান বৰ্ষৰ অসভ্য আদিবাসীয়ে স্থায়ী চৰকাৰ এখনলৈ চেলোৱা জনায়।'

'তেন্তে—?'

'আমাৰ পাঞ্চ-অব কাৰ্টুনখন মনত আছেনে? বাকদৰ পিণাৰ ওপৰ বহি ছুটা ব্ৰটিছ আফিছাবে পাইপ ছপিছে, বাকদৰ পিণাৰ ওপৰতে বহি পাইপৰপৰা পোৰা ধূপাতৰ জুই জোকাৰি পেলাইছে, আৰু পিণাৰপৰা ধোঁৱা ওলাইছে যে—!'

'ওঁ, আছে মনত। কিন্তু—'

‘তুমি আক মইহে সেই ফুটা বুটিছ অফিছাৰ। ছোটনাগপুৰ হ’ল বাকদৰ পিপা। এতিয়া—লিভ্ এণ্ড্‌বিথিং টু মি। যেই কি নহওক, লেকচেণ্টাণ্ট গৱৰ্ণৰৰ ওচৰত জৱাবদিহি কৰিব লাগিব মইহে, তুমি নহয়।’

‘কে—হ। ভাল কথা।’

বাঁচীৰ বিজাৰ্ড পুলিছ ছাইকোলৈ যাওকগৈ। মই বন্দুগাৱলৈ গৈছোঁ। তাত সিংভূমৰ ডি. ছি. টমছন আহিব। সিংভূমৰ বন্দুগাও, ৰেকি, কুন্দ্ৰগুট, লাগুৰা, ছাংবা, গিব্‌গা আৰু ডোব্‌কা গাঁৱৰপৰা বীৰসাইতক খেদিব লাগিব। গাঁৱে-গাঁৱে আৰ্মিৰ আঠোটা ডিটাচমেণ্ট মোতায়ন হৈ থাকিব। বাদবাকী চিপাহীক লগত লৈ এছ. পি. য়ে ঘূৰি ঘূৰি ডিটাচমেণ্টৰপৰা খা-খবৰ ল’ব, সদৰলৈ খবৰ-বাতৰি পঠাব, হাতিয়াৰ বাজেয়াপ্ত কৰি থাকিব। —ভাব পাছত দেখা যাব।’

‘মই বাঁচীলৈ উভতি যাওঁনে?’

‘তুমি—, তুমি ক্যাপটিন ৰোখৰ সৈতে বিজাৰ্ড পুলিছ আৰু জাঠ বাইফেলছৰ চল্লিছজনক লৈ ছাইকোলৈ যোৱাগৈ।’

‘ঠিক আছে। তেনেহ’লে এতিয়াৰপৰা ..।’

‘জাল্ট ওবে মি।’

সন্ধিয়া সাত বজাত ট্ৰিটকিন্ডে ছাইকো পালেগৈ।

আক—

পাছদিনা, ১ জাহুৱাৰিৰ আগবেলা আঠবজাত এছ. আই. ৰামবুৰ্কে সি কেম্পলৈ আহিল। ৰামবুৰ্কে শুকান মাতেৰে ক’লে, ‘হজুৰ। হৈল-বাকাব পাহাৰত বীৰসাইতহঁত জুম বান্ধিছেগৈ।’

‘নিজ চকুৰে দেখিছানে?’

‘বাতিৰ পৰতে গছ এজোপাত উঠি বহি আছিলোঁ, হজুৰ। সিহঁতে ওবে বাতি হৈল-বাকাবলৈ গৈ আছিল, শুকান পাতৰ খচ্‌খচনি ওবে নিশা শুনিগৈ। লগত বোধকৰোঁ মাইকৌবিলাকে আছে, হজুৰ। বহু জুৰপৰা কেঁচুৱাবিলাকৰ কান্দোনৰ শব্দ কাণত পৰিছিল।’

‘কমিশ্যনাৰলৈ জনাব লাগিব।’

‘জানে। আহি আছে ভেঁও।’

ষ্ট্ৰিটলিন্ড বোম্বক ক’লে, ‘ছাইকোৰ সিহঁত দাউদি, সোঁকালে
ডোম্বাবি বুক।’

‘হো—হাট।’

‘বুক, বুক মানে—চুটি পাহাৰ, টিলা। ডোম্বাবি বুকৰ উত্তৰ-পূবে
হ’ল বোৰ্তোদি, বোৰ্তোদি হ’ল এখন গাঁৱৰ নাম। হৈল বাকাবৰ
দক্ষিণ-পূবে বিচা-বুক, উত্তৰে কুকম্বা বুক, গুটুহাটু গাঁও, পশ্চিমৰ কালে
হ’ল—তিবিলকুটি বুক, কেবাওবা বুক।’

‘হোৱাই টেল মি ওল দিজ্?’

‘হৈল বাকাবৰ চাৰিওফালে পাহাৰ, বিদ্রোহীহঁতৰ গাঁও, আৰু
অটব্য অবগ্য।’

‘হো—?’

‘এইবাৰ মাককমানে গুলীউৱাৰ সন্যোগ পাৰা।’

‘তোমাৰদৰে ঘৰৰ ভিতৰত আটক হৈ থকা মাইকীহঁতৰ ওপৰত
গুলীউৱাত মই নাই।’

বোম্বে অলপ ব্যংগমিশ্ৰিত বোম্ব প্ৰকাশ কৰি ক’লে।

‘দেখা যাব।’

পশ্চিমৰ ধুনটিৰপৰা সৈন্য আছিল, দক্ষিণৰ ছাইকোৰপৰা আছিল
পুলিছ বাহিনী। মূৰত তীখাৰ জালৰ টুপি, কাঙ্কত বেৰনেট-বল্লুক।
কমিশ্যনাৰ, ডি. ছি., পুলিছ-ছুপাৰ, আৰ্মি কৰ্নেল, ক্যাপটিন—সকলোৱে
মাৰ্চ কৰি গবপ্ গবপ্ কৈ গৈ থাকিল।

আধা মাইলমান আগুৱাই যোৱাৰ পাছতেই দুখন পাহাৰ হৈল
বাকাবৰ গাত মানুহৰ গতি-বিধিৰ উন্ন-ৰাম পোৱা গ’ল।

আৰু অৱশেষত চৰকাৰৰ বাহিনী অকণ্ডত সোৱালগৈ। নলাৰ পাবে
পাবে আগুৱাই গৈ থাকিল।

জোজোহাটৰ মাগন মুণ্ডাই বিৰাট ওখ শালগছৰ মূখত বহি এই চৰকাৰী বাহিনীক দেখা পালে আৰু চেপা কিছু তীব্ৰ সূহৰি মাৰিলে। অলপ আঁতৰত থকা আন এজোপা শালগছত পৰি বৈ থকা নানক অৰ্থাৎ ন-শিকাক এজনেও মাগন মুণ্ডাৰ সূহৰি শুনি, শুন-হুশুনকৈ সূহৰিয়ালে। এইদৰে গছৰপৰা গছলৈ পুলিছ বাহিনীৰ কাণত নপৰাকৈ তলসুৰীয়া সূহৰিবোৰে বতাহৰ বোকোচাত উঠি চোঁৱাই চোঁৱাই গৈ থাকিল...গৈয়েই থাকিল।

আৰু এসময়ত সেই বিখ্যাত পাহাৰ হৈল-বাকাবৰপৰা সূহৰিৰ তীব্ৰ শব্দ উঠিল।

আৰু তাৰ পাছত সকলো নিজম-নিটল-নিবল...

হৈল-বাকাবৰ দক্ষিণফালে পাহাৰৰ গাত বিৰাট ফাট। সেই ফাটত থিয় হৈ বীৰসাই সমুখলৈ চাই পঠালে, সিহঁত আগবাঢ়ি আহিছে... আহিছে...আহিছে...আহিব ধৰিছে...আহি আছে...

এইবাৰ পুলিছ-বাহিনীয়ে হৈল-বাকাবক চাৰিওফালৰপৰা আগুৰি ধৰিলে। পলাই যোৱাৰ বাট মৰিল।

‘কি বুঝ ?’

ধানীয়ে সুধিলে।

‘আচল দলটা পাহাৰৰ স—উ থিয় গৰাৰ ফালে গৈছে। পুলিছক খিৰা কৰাৰ সময় কৰি দিছে।’

‘আগুৱালে ক’বা।’

‘এতিয়া আগায়। কোনোফালে উঠাৰ পথ নাই। ঐ কমিছনাৰে পচিমৰ ভিৰলকুটি বুকত উঠি গুলীয়াৰ।’

‘মাজত ডাঙৰ নলা আছে ?’

‘সিহঁতৰ আছে বন্দুক।’

‘ইয়াৰ আগতে গুলীয়ালে ক—ত ! তোমাৰ নামে সেই গুলী পানী ছৰা গিছে। আমাৰ কোনোটা মৰে নাই।’

‘এতিয়া তো মুই নিজেই হাজিৰ আছে।—ডোনকা ক’ত ?’

‘ডোনকা, গুটুহাটৰ হাথিৰাম, হবি, আগতে আছে।’

‘বৰটোলিৰ বীৰসাইতচব্ ?’

‘চবে পূব দিকতে আছে।’

‘জিউবিৰ মুণানীচব্ ক’ত আছে ?’

‘ইথা।’

‘অ—।’

জিউবিৰ বন্ধান মুণা, মান্‌কিয়া মুণা, ছুডাং মুণাৰ বৈশীয়েকহঁতে
প্ৰায় একেলগেই কৈ উঠিল, ‘ইথা !’

এজনী মুণানীয়ে এখোজমান আগুৱাই আহি ক’লে, ‘সিহঁতৰ কাম
হ’ল পাথৰ বগ্‌বাই পেলোৱা। সিহঁতক কোনেও বথাৰ পৰা নাই।
‘হা ! তোমাৰ্দ্দেৰ কোলাত ছৱাল আছে’ —ই কথা কৈও সিহঁতক
কোনেও বথাৰ পৰা নাই।’

‘আমি চব্ বীৰসাইত হয়ছি গুলা ছৱাল দেখিম বুলি, হাঁ না ?
ভগৱান থাকিব আমাৰ ছাথ্, মৰিলে খাম চৰ্গব ভাত। আমাক
আকনো কি লাগিছে ?’

বীৰসাই কপাল আক চকু মচিলে। দেহৰ তেজৰ তলত অস্থিৰতা।
২৫ ডিছেম্বাৰৰপৰা বীৰসাইতহঁত ছৈল্-বাকাবলৈ আহি আছে...আহিয়েই
আছে। পা-পৰিয়ালে গুহাৰ ভিতৰলৈ সোমাই গৈছে। মাজে মাজে
সক সক হাঁফলু সাজিবলগীয়া হৈছে চটাচটে পাথৰ কঢ়িয়াই আনি।
হাঁফলুবিলাকৰ পিছকালে গধুৰ পাথৰৰ চটাবোৰ গোটাই-পিটাই দ’মাই
ধোৱা হৈছে। সকলো কাষেই চিজিল কৰা হৈছে।

বীৰসাই জানে, বন্দুকৰ ক্ষমতা কিমান। কিন্তু সি তো ভগৱান !
তাৰ কথাত মুণাহঁত মৰিবলৈ, বা জিকিবলৈ ওলাইছে। বীৰসাই যে
সিহঁতৰ কুচিলা-কাঁড়ক জিকাৰ, শত্ৰুকৰ হিলৈ-বন্দুকক ব্যৰ্থ কৰিব, জানে
সিহঁতে। কিন্তু সিহঁতে যিয়েই জানক-জানক বীৰসাই জানে—
কুচিলাৰ কাঁড়তকৈ বন্দুক-হিলৈৰ ক্ষমতা ঢেৰ বেছি।

কিন্তু লগতে এই কথাটোও বীৰসাই জানে যে—কেৱল উন্নত
হাতিয়াৰেই যুদ্ধ এখন জিকিব নোৱাৰি। বীৰসাই ইয়াকো জানে
যে কেৱল হৰা-জিকা সফলতা-ব্যৰ্থতাৰেই সদা-সৰ্বকালতে যুদ্ধৰ বিচাৰ
কৰিব নোৱাৰি।

চাঁওতালহঁত ‘হুল’ত জিকা নাছিল।

সেই সাতাৱন বছৰৰ আগতে কোলহঁতে বিজয়ী হোৱা নাছিল।
চৰ্দাৰহঁতে জিকা নাছিল।

আক—খেবোৱাৰহঁতে নহয়।

সদায় ছাহাবহঁতেই জিকি আহিছে। সদায়, সকলোতে সকলো
যুদ্ধতে।

ছাহাবহঁত বিজয়ী হোৱা নাছিল, সদায়, সকলো যুদ্ধত।

চাঁওতাল, কোল, খেবোৱাৰ চৰ্দাৰহঁত বিজয়ী হৈছিল। কিয়নো,
প্ৰতিখন পৰাজয়েই প্ৰমাণ কৰিছিল যে—বিজয়ীৰ নাম বেকৰ্ডবুকত
থাকে, কিন্তু পৰাজিতৰ নাম মানুহৰ তেজত বৰ্ণনাত ক্ষুধাত দাবিদ্ব্যত
শোষণত কষ্টীয়াৰ দৰে বোৱা হৈ থাকে, সেই নাম জীয়াই থাকে কৃষ্ণ
মানৱৰ গানে গানে, স্মৃতিত, ঘাটোৰ বিন্ধাদত, উলংগ মুণ্ডা শিশুৰ বিবৰ্ণ
গাত্ৰচৰ্মত, মুণ্ডা-জননীৰ উখছি উঠা উদৰত আৰু মহাজনৰ ধানৰ বস্তা
একেলগে কঢ়িউৱাৰ গ্ৰামৰ মাজত ...।

বীৰসাই চকু মচিলে।

চকুত আলোকৰ বিন্দুৱে নাচিছে—

বেয়নেটৰ কালত সূৰ্য্যৰ চমকনি।

কোনোবাই ক’লে তাক, ‘হুটা ছাহাব আগুৱায় ক’লে’?

বীৰসাই প্ৰশ্নকাৰীলৈ ঘূৰি চালে।

ছুনাৰা।

সেই কিশোৰ।

তাৰ ঠুঠুবি শেঁতাপৰা।

আৰু চকুত তাৰ অপাৰ বিন্দুৱ।

ল'ৰাটোৱে কুকুৰা কটা দেখা পালেও ভয় খাইছিল। এটা দিকুৱে কোমল কবি সেৱকপট্টাত তাৰ টিপচহী লৈছিল। সেই দিকু হ'ল তাৰ মহাজন। তাৰ ইকালৰ আৰু সিকালবো মালিক। সি তাৰ ইহজীৱন আৰু পৰজীৱনো দিকুক সমৰ্পিবলৈ বাধ্য হৈছিল। সেৱকপট্টাত মুণ্ডাৰ নাম লগাই লোৱাটো তেনেই উজু। বুঢ়া আঙুলিত চিয়াহী লগাই এখিলা পেড়া-কাকতত কেনেবাকৈ টিপাটো মাৰি ল'ব পাৰিলেই—বহু সেই মুণ্ডা, —কোনোবা মহাজন, বা জমিদাৰ, বা কোনবা এটা জোতদাৰৰ ক্ৰীতদাস হৈ পৰিব।

দাস ব্যৱসায়ক বে-আইনী বুলি কৈও একো লাভ নাই। কিয়নো, মুণ্ডাৰনো কেইটা মূৰ যে—আদালতলৈ যাব গোচৰ ভৰিবলৈ? আৰু গ'লেও দেখোন পট্টাৰ মালিকে আঁসৈ মাতিব। মুণ্ডাই জানে, দিকুৰ খাপ, বাঘৰ খাপতকৈয়ো ভয়ংকৰ।

আৰু সেই খাপ মুণ্ডাৰ ইহকাল-পৰকালৰ ওপৰতো উত্তত।

এই ল'ৰাটোৱে সেইবোৰ তুচ্ছ কৰি ওলাই আহিছে দিকুৰ টান মুঠিৰপৰা।

আৰু এতিয়া—ছেল-বাকাবৰ পাহাৰৰ ওপৰত বন্দুক দাঙি লৈ নিটলে থিয় হৈ আছে, বীৰসাক কৈছে, 'হুই ছাহেব আগুৱায় কেলৈ?'

বীৰসাই ক'লে, সি অসম্ভৱক সম্ভৱ কৰিলে। সি হ'ল ঈশ্বৰ। এতিয়া, এক অণুমূহূৰ্ত্তত তাৰ অভুতৰ হ'ল—মুই ভগৱান হে! মিছনত জানিছোঁ—যিভাৱে এখন কটিৰে অগণন মানুহক খুৱাছিল, আনন্দ পাঁড়েই শিকিছিল—প্ৰহ্লাদৰ ভক্তিবো স্তম্ভ ফালি নবসি হৈ বিষ্ণু বাহিৰ হয়ছিল। হা! দেখ, মুই তাহেৰ তুল্য হে, মুই ভগৱান। আধানাউঠ, দাসবো দাস, ডালদৰিদ্ৰ মুণ্ডাইঁতৰ হাতত বাঁহৰ ধলু, কুচিলাৰ বাণ গটাই দি মই আধা-জগতৰ মালিকৰ সৈন্তৰ মুখামুখিকৈ মুঠিমান মুণ্ডাক থিয় কৰালোঁ। মুণ্ডাৰ মনৰপৰা ভয়-ডৰ মুছা দিলোঁ।

হা!

মুই ভগৱানহে... মুই ভগৱান...

‘...মুণ্ডাটোহে মুঞি ! মিছনত শিকালে—ইংৰাজিৰ বকম ভাৰা আৰ নাই, সেই ভাৰাত হাজাৰ-লক্ষ শব্দ । দিকুইঁতৰ ভাৰাত হাজাৰ-লক্ষ শব্দ । আমাৰ মুণ্ডাবীত অত শব্দ নাই হে । লিখা কৰাৰ আখৰো নাই ! যত শব্দ দেখ মুণ্ডাবীৰ, সকল আমাৰ নাড়ী ছিঁড়া, তেজ্জৰে তিয়াই সিজোৱা ! আমি গান না লিখি, গান মুখে মুখে জীয়াই ৰাখি । লিখাৰ আখৰ নাই যাৰ, অসভ্যটো নাম তাৰ । তেনে অসভ্য মুণ্ডাক মুই ছাহেবৰ মুখামুখি থিয় কৰালোঁ ছিটিকা-শিলগুটি হাতত দি । মুঞি ভগৱান...ভগৱানটোহে মুঞি ।

‘.. ভগৱান হে মুই ! যিহঁতে সো বগুৱা বাই আগুৱায়, সিহঁতৰ দেশত, তথা মুণ্ডা-দেশতো সিহঁতৰ কত যে দলিচা বিজুলী-বিচনী পালে তুলি-নিহালি ছ’ফা-চকী-কাঁচৰ চাকি ৰূপৰ কাঁহী—মদৰ বটল গাড়ী-ঘোঁৰা-চাকৰ-নাকৰ শই শই আছে । আমাৰ মুণ্ডা ঘৰতে একো নাই, একো নাথাকে । আকালে দেখা দিয়ে, যিওবা থাকে—থৰে জলাই দিয়ে । মোৰ বোপায়ে কৈছিল—বেকডত মুণ্ডাইঁতক ‘চোৰ-বদমাছ’ৰ বাদে আন নামত লিখা কৰা নোহয় । মুণ্ডাৰ হেনো পৰাণ নাই মন নাই, মুণ্ডাৰ ঘৰত জুই লাগিলে হেনো মুণ্ডাই জুই মুমুমায়, ঘৰ এৰি গুচি যায় । যেতিয়া মুণ্ডাৰ ঘৰ পুৰে, তেতিয়া কি পুৰেহে ? এথা মুণ্ডা-দেশত মুণ্ডাৰ ঘৰ তৈয়াৰ হয় বনৰ কাঠ-বাঁহ-লতা-পাতেৰে, ভূঁইৰ পাথৰ-মাটিৰে । সেই ঘৰত থাকে ঘাঁহেৰে বোৱা চাৰি মাটিৰ চক । আৰ কি থাকেহে ? সিহঁতৰ নখৰ দৰে, মুণ্ডাৰ তেজত ই কথা স্তমুৱাই দিলোঁ, মুঞি ভগৱান হে ! ভগৱান !’

বীৰসাই ঘূৰি চালে । ছুনাৰাৰ মূৰত হাতখন থ’লে । ক’লে, ‘সেই দুজন হ’ল কমিছনাৰ আৰ্ ডি. ছি. । কথা ক’ব ।’

‘কিয় ?

বীৰসাই হাঁহিলে । ক’লে, ‘সিহঁত ছাহেবৰে ! গয়াক ধৰা দিব কৈছে, মোকো ক’ব । ই সিহঁতৰ আচৰিত নিয়ম । আগতে দুবাৰ কথা ক’ব, পাছত দোষ থগাব ।’

‘তা বাদে—?’

‘গুলীয়াব। গুলীয়াই—আমাক মাৰিব। কিন্তু বেকডত লিখাব—গুলীউৱাৰ আগতে লিখিব—আমি ধৰ্মমতে মুণ্ডাইঁতক ধৰা দিব কৈছিলোঁ। ধৰা দিয়া নাই, সেই দেখি গুলী কৰাছি।’

‘ধৰা দিলে গুলী না কৰিব?’

‘কৰিব। তেতিয়া ক’ব—আমি ধৰা দিবলৈ কোৱাত মুণ্ডামখাই আমাক খেদি আহিছিল, সেইদেখি গুলী কৰাছি। তেতিয়া সেই কথা বেকডত লিখাব!’

‘এটা কোন্টা?’

‘হুভাটী! দোৱনৌয়া! ছাহাবহঁতে মুণ্ডাবী নাজানে-নাযুজে।’

‘না জানে—? দিকুৱে যে কয়—ছাহেবে চব জানে?’

‘না বে, মুণ্ডাবী নাজানে। মুণ্ডাৰ বিচাৰ কৰে—হুভাটীটা যি বুখায়, তাকে বুঝে।’

ট্ৰিটফিল্ড ব’ল। হাত দাঙিলে।

এতিয়া তেওঁ সিহঁতক স্পষ্টকৈ মনিব পাৰিছে। তেওঁৰ চকুত যেনিবা জোনাকীৰ জ্বলিঙনি। মুণ্ডাইঁতৰ বলোৱাত সূৰ্য্যৰ ঝিলিক। সিহঁতে উত্তত বলোৱা হাতত লৈ বৈ আছে। বেজিৰ পোহৰ পৰি বলোৱা এতিয়া তীখাইন তীখৰ...।

ট্ৰিটফিল্ডে দোভাটীক কিবা ইংগিত কৰিলে। সক সকলৈ, শুন-মুণ্ডনকৈ কিবাকিবি ক’লে যেন।

ট্ৰিটফিল্ডৰ হৈ দোভাটীয়ে উত্তত অস্ত্ৰ হাতত লৈ চিত্ৰাণিতৰ দৰে নিটলে থিয় হৈ থকা ক’লা ক’লা গ্ৰ্যানিট পাথৰৰ দৰে মুণ্ডাবিলাকক উচ্চ কণ্ঠেৰে ক’লে, ‘তোমালোকে ধৰা দিয়া, হাতিয়াবোৰ গতাই দিয়া।’

চকুৰ পচাৰ নো পৰোঁতেই একেলগে একুৰিতকৈয়ো অধিক বলোৱা বেজিৰ পোহৰেৰে ঝিলিককৈ জ্বলিকি উঠিল। চিত্ৰাণিতৰ দৰে স্থিৰ মুণ্ডাইঁতে চিৰিবি কৈ উঠিল, ‘হাঁথিয়াৰ এবি ধৈ তোমাৰুলোগ ইয়াৰপৰা ছুৰিতে গুচি যোৱা হে!’

‘এই লবাইব চৰ্দাবহঁত ! আপুৱাই আই, কথা হোৱাঁহি ।’

‘আমি সকল মুণ্ডা এই লঢ়াইব চৰ্দাব ।’

‘বীৰসাক আমাৰ হাতত গতাই দিয়া ।’

এইবাৰ নবসিংহ মুণ্ডা আপুৱাই আছিল, ‘ৰাজটা কাৰ ? ছাহেবেৰ ?
ৰাজ—আমাৰ । আমি কি সিহঁতৰ দেশত ৰাজ কৰিব গৈছোঁ, নে সিহঁত
আমাৰ ইথা আহিছে ? তেন্তে হাঁথিয়াৰ কোনে কাক গতাই দিব ?
আমি ? আমাৰ ৰাজত আমি হাঁথিয়াৰ গতাই দিম ছাহেববিলাকৰ
হাতত ? কেলে’ ? ছাহেবহঁতে শুন ! তোমালোকে হাঁথিয়াৰ হাতৰ-
পৰা ভূঁয়ে নমাই থৈ গুচি যোৱা । আমি হাঁথিয়ায় দিম বুলি ইথা আহা
নাই, ৰাজ ল’ম বুলি এছাছি ।’

এই কথাৰ জৱাব নাই । কি জৱাব দিব ?

ক্ষৰছে ক’লে, ‘টীলা ঘেৰি পেলাইছোঁ । এতিয়া—উত্তৰৰ ফালৰপৰা
আক্ৰমণ কৰিলেহে কিজানি বিদ্রোহীহঁতৰ ভয়তে ভগৱন্ত কঁপিব ।
তেতিয়াহ’লে আক গুলীউৱাৰ আৱশ্যক নহ’ব ।’

কিন্তু ক্যাপটিন বোধে ক’লে, ‘ইমান কাষ চাপি গ’লে চিপাহী-
বিলাকৰ জীৱন বিপদাপন্ন হ’ব পাৰে । পশ্চিম ফালৰ তিবিলকুটি
বুকৰপৰা গুলীউৱা হওক ।’

তেতিয়াই তিনি জাঁই গুলীএৰা হ’ল । কিন্তু কাৰো গাত নালাগিল ।

মুণ্ডাইতে ধাউগেৰি মাৰিলে । ক’লে, ‘ভগৱান ! তুছমনৰ বন্দুক
কাঠৰ টুকুৰা কৰি দিলা তুমি । গুলী-বাকজ পানী হৈ গ’ল । হা !
দেখ, সকল গুলী মিছা হ’ল, কেও পৰা নাই, মৰা নাই !’

মিলিটাৰি বেজিমেণ্টৰ হাতত বাইফেল থাকিলে—অলপ সময়লৈ
হাতে বাইফেলক চলায়, তাৰ পাছত বাইফেলে হাতক চলায় । বাইফেলে
তাৰ চেদ্ৰাবত গুলী ভৰাবলৈ হাতক বাধ্য কৰে ! আঙুলিক বাধ্য কৰে
ট্ৰিগাৰত টিপা মাৰিবলৈ ।

ক্যাপটিন বোধৰ দৃষ্টিত খলাগনি, মাতত চিয়ঁৰনি, ‘বাক্ আপ্
—বুৰোইজ !’

চিয়ঁৰপিয়ে নিম্ৰাণ বাইকেলতে প্ৰাণ সজাব কৰিব পাৰে। ভেতিয়া
হৃদয়ে যদি কয়ো যে মুণ্ডাইঁত প্ৰায় নিবস্ত, নিদয় বুদ্ধিয়ে ক'ব বাইকেলৰ
কথা মানি চলিলে প্ৰ'মোশন অনিবাৰ্য্য।

সেইদেখিহে পুনৰ গুলী গুলাল। বতাহত এতিয়া বাকদৰ গোন্ধ !
একেবাৰে কাঠ-কঠিন খট্ খট্ শব্দ। গুটুহাটুৰ হাথিৰাম, বৰটোপিব
সিংবাই—পাথৰৰ ওপৰত লুটি খাই পবিল। বীৰসাক বীৰসাইতহঁতে
পিছফাললৈ টানি নিলে। ক'লীয়া দেহৰ বঙা বঙা তেজ—ক'লা শিলৰ
বুকুত সিঁচৰতি হৈ পৰিছে।

‘স্নাগল মুণ্ডাৰ হাথিৰামৰ বাদেও ছয়াল আছে হে।’ লোটি পিন্ধা
হাথিৰামৰ ভায়েক ধানুকী হৰি আগবাঢ়ি আহিল।

আন এক চেমনীয়া আগুৱাই আহিল তৎমুহূৰ্ত্ততে।

‘হা ! তু কোন হয় বে ?’

‘নানক হে মুই ?’

‘বয়স কিমান ?’

‘বাৰ হয়ছে।’

‘আহ্ তেন্তে, আহ্। মুণ্ডা সকল বয়সতে মৰিব পাৰে।’

‘...হা ! উৱাৰা মৰিল কেলৈ ?’

‘ছিটিকাৰ শিলগুটি দূৰত না যায় যেন—। ‘সিহঁত মৰিল কিয় ?’

‘...জান্হি নাই বে...।’

‘...মোৰ ওচ'তে থাকা হে, একলা মৰবাৰ ডব লাগে বৰ...।’

‘...আহোঁ আহোঁ, ওচ'তে আহোঁ হে ..।’

গুলীৰ শব্দ। বাকদৰ গোন্ধ।

গুলীৰ শব্দ...।

...আকোঁ...আকোঁ...।

ল'বাটোৱে ধেমুভিৱাৱা দিলে...উকৰি পৰিলনৈ তললৈ...। হৰি
লুটি খাই পবিল পাথৰৰ ওপৰত...। তৰাপি শব্দ উঠিছে...গুৰু...
গুৰু...গুৰু...।

পুলিছ আৰু সৈন্তবাহিনী আগুৱাই গৈছে...আগুৱাই গৈছে...
আগুৱাইছে... ।

ফৰ্বছ চিয়'বি উঠিল :

‘স্টপ্, ফাৱাবি !’

একেলগে বন্দুকৰ নলীবোৰ তলমুৱা হ’ল। ফৰ্বছে পুনৰ ক’লে,
‘এতিয়া চাৰিওফালৰপৰা পাহাৰত উঠিব লাগিব। গুলি নেবিবা, নহয়,
পুনৰ অৰ্ডাৰ নিদিয়ালৈকে কোনেও গুলী নেবিবা। ন’ ম’ব্, কিলিং !’

চঙিন বঢ়াই বন্দুক টোঁৱাই সৈন্তহঁতে পাহাৰ বগাই উঠিছে, উঠি
আছে পুলিছ বাহিনী। ..

গোবী মুণ্ডানীৰ পিঠিত ছৱাল, হাতত শিল।

মন্খিয়াৰ মুণ্ডানীয়ে তাইৰ বাইছ বছৰীয়া দলদলীয়া যোৱনৰ
আটাইখিনি শক্তিকে থিউগেৰি মাৰিলে, ‘জিউৰি গাঁৱৰ কুন আহা হে...
এ! আগাও !’ তাৰ পাছত কাষলৈ ঘূৰি চাই ক’লে, ‘ভুগ্নিনো কুন
হে বুঢ়াটা ?’

‘নাম দিয়া কি কৰিবি বে, মুঈ মথিয়ন—পুৰাণক। ধব্, ল, পাখৰ
আৰ তুলা দিওঁ, লঃ।’

বুঢ়া মানুহজনে টিঙিৰি-পাখৰ আৰু তুলা গোবী মুণ্ডানীৰ হাতত
গতাই দিলে।

নিজৰাৰ পানীৰ দৰে পাখৰৰ সোঁত বাগৰি পৰিছে ..। চঙিন-বন্দুক
আগুৱাই আহিব ধৰিছে। বেজিমেণ্টৰ চিয়'ৰ শুনা গৈছে, ‘কাণ্ডান
ছাহাব, অ’ডাৰ কি ?’

ক্যাপটিন বোৰেই সৰ্বশক্তিকে চিয়'ৰি কৈ উঠিল, ‘বাক্-আপ
বোইজ ! চা—স্বাইচ !’

‘কেপ্টান ছাব ! অ’ডাৰ কি— ?’

ফৰ্বছে ধাউগেৰি মাৰিলে, ‘ড’ক্ট্, শ্বুট

ক্যাপটিন বোৰেই বাউতুমুৱাটো হৈ গগনফলা চিয়'বেৰে কৈ উঠিল,
‘ফাৱাব !’

চিপাহী এজনে চিঞৰি ক'লে, 'মাইকী মাহুছ, পিঠিত কেঁচুৱা !'

কিন্তু বাইক্লে ক'লে, 'ধুট !'

কোনোবা এজনে কৈ উঠিল, 'সকল'বাই কান্দিছে !'

কিন্তু বাইক্লে ক'লে, 'ধুট !'

ধুট !

ধুট !

ধুট !

এতিয়া গুলীৰ পাছত গুলী... ।

এতিয়া চিপাহী-পুলিছ, বীৰসাইত, নাৰী-পুৰুষ সকলো সকলোতে
একেবাবে সমুখা-সমুখি . ।

ডোন্কা মুণ্ডাৰ চিংকাৰ, 'এ—হে !' মাইকী মাহুছ, পিঠিত ছৱাল
বন্ধা আছে হে...এ ..হে !'

কিন্তু বন্দুকে বমকি উঠি ক'লে, 'ধুট !'

গুলী-বেয়নেট !

বেয়নেট-গুলী !

ধুট !

ধুট !

আ—আঃ !

গোবী মুণ্ডানীয়ে বুজি পালে যে চাউনৰ খঙাল-তীখাল ফালে তাইৰ
ল'ৰাটোক বিন্ধি তাইৰ নিজৰ পিঠিৰ ভিতৰলৈ সোমাইছেগৈ...বুকুত
গুলীয়ে বিদ্ধাৰ পাছতহে গোবী নিঃচিন্ত হ'ল ।

তাৰ পাছত, বেয়নেট-গুলী-চিংকাৰ-আৰ্তনাদ-উল্লাস-বুটজোতাৰ শব্দ
—বাকবৰ গোছ—কক্ৰে গুৱালগালি—'ম' বে !' কোনোবা ল'ৰা
এটাই আৰ্তনাদ কৰি উঠিল.. তাৰ পাছত আকৌ গুলীউৱাৰ শব্দ... ।

অপাবেশান হৈল-বাকব—অ'ভাব !

ইয়েছ...অ'ভাব !

অ'ভাব অ'ভাব অ'ভাব...অ'ভাব... । ইয়েছ...অ'ভাব

পাছত, বহু দিনৰ অন্তত, মুণ্ডাবী তিবোতা ছোৱালী-শিশুহঁতক হত্যাৰ বাবে ফৰ্বছ, বোম্ব আৰু ষ্টিটফিল্ডক মৃত্যুকৈ ভাৰসনা কৰা হৈছিল। কিন্তু তিনিওজনেই কৈছিল : গুলী নকৰাৰ হুকুম ঠিকমতে বুজা নগৈছিল। মুণ্ডা নাৰী-পুৰুষৰ পাৰ্থক্য বুজিব পৰা নহৈছিল, কিয়নো—সিহঁত আটাইবোৰেই কেটোৰ ক'লা, মুণ্ডা নাৰী-পুৰুষ উভয়েই দীঘল চুলীয়া। আৰু আনকি বগবিবুটলা শিশুহঁতৰ কান্দোনো কাণতে নপৰা হৈছিল সেই হৈ-ছলস্থল লগু-ভগু তাণ্ডৱীয়া কাণ্ডৰ মাজত... ইত্যাদি।

অসামৰিক, আৰু সামৰিক বিভাগেও তিনিওজনকে নিৰ্দোষ বুলি সাব্যস্ত কৰিছিল, আৰু লগতে তেওঁলোকৰ উপস্থিতিবুদ্ধিৰ আৰু তাগজৰ তাৰিফ কৰিছিল স্বয়ং গৱৰ্নৰ জেনাৰেল মহোদয়ে।

হতাহতৰ সংখ্যাৰ ক্ষেত্ৰতো মতান্তৰৰ সৃষ্টি হৈছিল।

২০ জানুৱাৰিত ওলোৱা 'ডু ইংলিছম্যান' কাকতৰ মন্তব্য :

“চৰকাৰী মুখপাত্ৰসকল হতাহতৰ সংখ্যা সম্পৰ্কে নিবৰ। গুজব, পোন্ধৰবপৰা বিছজনমান নিহত। এই সংখ্যা আনকি অধিকো হ'ব পাৰে। অধিক হোৱাটোৱেই স্বাভাৱিক, কিয়নো মুণ্ডাহঁত জংগললৈ পলাই গৈছিল, আৰু তাতো আহত মুণ্ডাহঁতৰ কিছুমান মৰিছিল, আৰু ৰাতিৰ অন্ধকাৰত সেই পাহাৰবপৰা লগৰীয়াহঁতৰ মৃতদেহবোৰ কোনেও গম নোপোৱাকৈ কবৰস্থ কৰিছিল অজ্ঞ মুণ্ডাহঁতে।’

২৫ মাৰ্চ তাৰিখে 'ডু ষ্টেটছম্যান' কাকতে মন্তব্য কৰিছিল :

‘অন্ততঃপক্ষে চাৰিশ মুণ্ডা নিহত হৈছিল। এই বিষয়ে যথোপযুক্ত তদন্ত কৰা হওক।’

বাৰ্কিষ্টাৰ জেকবে এই সংখ্যাকে সঠিক বুলি ভাবে।

১৬ ফেব্ৰুৱাৰি তাৰিখে 'বেংগল পুলিছ ইন্টেলিজেনছ'-এ লিখিলে :

‘মুণ্ডা চৰ্ভাৰহঁতৰ বক্তব্য : কমেও সাতশ মুণ্ডা নিহত হৈছে।’

‘ডু ষ্টেটছমানে’ আকৌ ছপালে : চল্লিছজন নিহত।

বেভাবেণ্ড হৰ্মানৰ বিবৃতি :

কেৱল একুবি নিহত।

তেতিয়া চৰকাৰী বিবৃতিৰ যোগে কোৱা হ'ল যে—ছেল্-বাকাবত দহজন নিহত আৰু সাতজন আহত হৈছিল।

চৰকাৰী বিবৃতিৰ প্ৰতিবাদ কৰি এজন পাঠকে ইংলিষ্মান কাকতৰ সম্পাদকলৈ লিখি পঠিয়ালে :

‘মোৰ লগত দীৰ্ঘকাল পৰিচিত বিশিষ্ট লোকসকলে মোক কৈছে যে—অৰণ্যৰ কোন কোন ঠাইত গোপনভাৱে গুলীয়াই বা বেয়নেটেৰে খুঁচি মাৰি পেলোৱা মুণ্ডাইঁতক সমাধিস্থ কৰা হৈছে, তেওঁলোকে দেখুৱাব পাৰিব। বিষয়টো অতি জৰুৰী। এই বিষয়টোৰ এতিয়াই অনুসন্ধান হোৱা আৱশ্যক।’

‘জনেক পাঠকে’ সম্পাদকলৈ লিখা এই চিঠিখন ১৯০০ চনৰ ১৭ এপ্ৰিল তাৰিখে ইংলিষ্মান কাকতত ওলাইছিল।

তাৰ পাছত কোৱা হৈছিল যে—চৰকাৰী বিবৃতিয়েই চূড়ান্ত। এই প্ৰসংগত আন কোনো চিঠি-পত্ৰ প্ৰকাশ কৰা নহ'ব ইংলিষ্মানত।

সাঁজ লাগি ভগাব আগতেই চিপাহীহঁত ছেল্-বাকাব এৰি গুচি গৈছিল। তেতিয়া পুলিছবাহিনীয়ে ছেল্-বাকাব পৰ দি আছিল। গধূলিৰ অলপ আগলৈকে সিহঁতে ছেল্-বাকাবৰ গুহাবিলাকৰপৰা নাৰী শিশু অস্ত্ৰ ধান চীনাঘাঁহৰ দানা ঘাঁহৰ ঢাৰি মাটিৰ চক আৰু নানান বস্তু উলিয়াই আনিছিল। গধূলিৰ আগলৈকে বন্দী বীৰসাইতহঁতে কাঠ কাটি কাটি আহত বন্দীহঁতক কঢ়িয়াই নিব পৰা ডুলি বনাইছিল আৰু সন্ধ্যাৰ আগে আগে আহতহঁতক কঢ়িয়াই নিয়াৰ কামো অতি তৎপৰভাৱে সামৰিছিল।

তাৰ পাছত নামি আছিল অন্ধকাৰৰ আঁৰ-পট। জাবকলীয়া নিশা। কোবাল হিমচেঁচা বতাহ বলি থাকিল। আকাশত টুকুৰা-টুকুৰ মেঘ, কিন কিন বৰষুণ, অৰণ্যৰ গছ-গছনিৰ টুকুৰা-টুকুৰ পাতত টোপাটোপ। টোপাল, বৃষ্টি ধান, অৰণ্যই ছয়ুনিয়াহ কাঢ়িলে...।

অবশ্যৰ অটব্য অঙ্ককাবপৰা মূৰ দাঙি নবসি মুণ্ডাই কৈ উঠিল,
‘কোনে মাটি খান্দে বে গোমি—?’

‘আমাৰ লোৰাৰা খান্দে বে দাদা।’

‘কিয়?’

‘যিহঁত ইথা আছে, গোৰ গাড়িব।’

‘জানুম্পিৰিলৈ নাই নিম?’

‘নাহ্। যিথা বীৰসাইভৰ গোৰ সিথা গোৰ দিৰি। মোক কি ছু
টানি এনাছিলি বে—না আব্ কুন?’

‘মুই টানি এনাছি। এতিয়াও সিহঁতে আনা কৰাছে। ছৈল্‌বাকাব-
পৰা জংঘললৈকে কত যে পৰি আছে। গিণা না যায়।’

‘কুন—সি যেন না জানে ক’ত গোৰ গাড়িস্ বে গোমি। গোঁবা
চাহাবেৰ বাগ খুব। যাৰ মৰা শ দেখিব তাৰ গাঁও জ্বালাই দিব।’

‘কেও নাই জানিব।’

‘তহঁত?’

‘পলাম।’

‘পলাইছ্। মোৰ মুখ হাতেৰে চেপি ধব্।’

‘কিয়! দাদা—?’

‘ভিতৰবপৰা কেঙ্কনি উঠে বে গোমি, বাতিৰ পৰতে আনে—ক লুৰ
কেঙ্কনি শুনা যায়। গোৰা চাহাবেৰ কাণত পৰিব।’

‘দিওঁ।’

গোমিয়ে নবসি মুণ্ডাৰ মুখখন তাৰ সোঁহাতৰ তলুৱাৰে লাহেকৈ
হেঁচি ধৰিলে আৰু নিজৰ ভেজ্বেৰে লুতুৰি-পুতুৰি বাঁও হাতখনেৰে
নিজৰ মুখখনকো চেপি ধৰিলে। তাৰ বুকুতো হাহাকাব...।

মাটি খন্দাৰ, মৃতদেহ চুঁচৰি অনাৰ শব্দ...। গছৰ পাতত পৰা বৃষ্টিৰ
টুপ্-টুপক টোপালৰ শব্দ...। ...গোমিৰ হাতখন শুচাই নবসিঙে কৈ
খাকিল: ‘এথা জংঘল গজিব, কুম্ চিন্ থাকিব নাই। আৰু কাল
কালৰ পাছত গছ চাই মুণ্ডাই জানিব—ইথা কুনহঁতৰ শ আছে...।’

১১ জাহুয়াৰি তাৰিখে কৰ্মছে মুণ্ডাইতক, মান্‌কিসকলক খুন্টিলৈ
মতাই অনালে। কথা পাতিলে।

ষ্ট্ৰিটকিন্ডে ক'লে, 'বেভাবেণ্ড হফমানে যি ক'ব, মোৰো মত সেই।
বেভাবেণ্ড হফমানে মুণ্ডাইতকো জানে। তেওঁ মিশ্যনৰ মাহুহ, মিশ্যনাৰি।
তেওঁৰ দৃষ্টিভংগী উদাৰ, মন কৰুণাৰ আধাৰ।'

হফমানে ক'লে, 'এই মাহখোৱা টেকেনীয়াইতৰ প্ৰতি কৰুণা
প্ৰদৰ্শনৰ অৰ্থ হ'ব বালিত বীজ সিঁচা। বীৰসাৰ ভক্তমথাৰ কথা
কি কৈছেনো? আনকি সিহঁতৰ সেই মাইকীহঁতো যে কেনে এক গল
এক নল জানেনে? ওহোঁ, কোবত জোনাকী উকুৱাহে কথা, তেহে
কিঞ্চিত তৎ আহিব।'

'কিন্তু—।'

'জা—?'

'হাঁ।'

হফমানে দ্বিধাৰিত ষ্ট্ৰিটকিন্ডৰ মুখলৈ কিঞ্চিত ডুক কোঁচাই চালে।
স্বধিলে, 'কি—কিন্তু—?'

'কেনেকুৱা দণ্ড বিহিম?'

হফমানে গম্ভীৰ কঠেৰে ক'লে, 'বীৰসাইতহঁতৰ সাম্পত্তি বাজেয়াপ্ত
কৰক। মুণ্ডা তিবোতাইত গাঁওবন্দী হৈ থাকক। বিবিলাকক ধৰা
পেলাব পাৰিব—তৎক্ৰপাং মাৰি পেলাওক। ধৰা পেলোৱা প্ৰথম
দলটোক যদি মাৰি পেলায়, নাইহু দৃষ্টান্ত হ'ব।'

'নাইহু!'

'প্ৰতিটো সশস্ত্ৰ বীৰসাইতক ধৰা নেপেলোৱালৈকে অস্ত্ৰ-বীৰসাইত-
হঁতক কলী কৰি ৰাখক। আক—বীৰসাক, বা তাৰ দলৰ আন
কাৰোবাক এতিয়া, বা ভৱিষ্যতত কদাপি আশ্ৰয় নিদিব বুলি মান্‌কি-
হঁতৰপৰা মুচলুকা লিখাই লওক।'

'ভি. ছি ৰো মত এয়েনে?'

'ওঁ.. ওঁ...।'

‘আঃ ! বঢ়িয়া ! বোলে—ভেলীয়াই কান্দে তেল পেলাই, কপজ্জৰাই কান্দে লেটপেটাই। এজন ডি ছি ডিগ্নিটাৰি আন এজন ডিগ্নিফাইড্ মিছনাৰি। হাতীয়ে বোলে মোৰ ছুটা দাঁত, নিগনিয়ৈ বোলে মোৰো ছুটা দাঁত। উপযুক্ত প্ৰস্তাৱ। — শুনক, নিৰ্বিচাৰ অত্যাচাৰ চলাই থকা নহ’ব, কিয়নো তেতিয়াহ’লে বীৰসাইতহঁতক পুনৰ বিদ্ৰোহলৈহে উদগোৱা হ’ব। যিমানৈই আমি অত্যাচাৰ কৰিম, সিমানৈই সিহঁতৰো আৰু আন উপাৰ নোহোৱা হ’ব। অত্যাচাৰ জন্মাব অত্যাচাৰেৰেই দিব লাগিব সিহঁতেও। অৱশ্যে—আইন ভংগ কৰাৰ চেষ্টাত সৰ্বপ্ৰকাৰে অৱশ্যেই বাধা দিয়া হ’ব। পিছে—বীৰসাৰ প্ৰচাৰিত ধৰ্মৰ ওপৰত চৰকাৰৰ কোনো আক্ৰোশ নাই। এতিয়া চৰকাৰবাহাৰুৱে নতুন নীতিৰে কাম কৰিব।’

‘যেনে—?’ ‘যেনে—’

ফৰ্ভছে এখিলা কাগজ আগবঢ়াই দিলে। সেইখিলাত লিখা আছিল : “বিক্ষোভকাৰীৰ দলবোৰক, আৱশ্যক হ’লে ছত্ৰভংগ কৰি দিয়া হ’ব। যিহঁতে মাৰ-পিট আদি উচ্ছৃংখল-অসংযত আচৰণ কৰিছিল, বা অত্যাচাৰ দণ্ডনীয় অপৰাধ কৰিছিল, কেৱল সিহঁতকহে বন্দী কৰি যথাযোগ্য শাস্তি বিহা হ’ব।

“হত্যা, হত্যাৰ চেষ্টা, আৰু অত্যাচাৰ পুলিছ-গ্ৰাহ্য প্ৰকৃত অপৰাধত অভিযুক্তহঁতক গ্ৰেপ্তাৰ আৰু বিচাৰ কৰা হ’ব।

“বৰ্তমান ঘটনাৰ কালছোৱাত যিবোৰ বীৰসাইত নিজৰ গাঁৱত অনুপস্থিত আছিল বুলি প্ৰমাণ পোৱা হ’ব, সিহঁতৰপৰা সেই কাল-ছোৱাৰ অনুপস্থিতিৰ বাবে সম্ভাৱজনক কৈফিয়ৎ তলব কৰা হ’ব আৰু ‘কিয় সিহঁতে শাস্তিপূৰ্ণ আচৰণৰ বাবে জামিন নিদিব’—তাৰ বাবে হেতু প্ৰদৰ্শন কৰিবলৈ কোৱা হ’ব।

“যিবোৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰয়োজন, ওপৰৰ পুলিছ-বাহিনী সংৰক্ষিত ৰাখিব লাগিব, যাতে ভৱিষ্যতে পৰিপূৰ্ণ শাস্তি-স্বংখলা বজায় থাকে।”

হুকমানে ক'লে, 'বাঃ ! এয়া দেখোন আক কটকটীয়া ব্যৱস্থা !'

হৰিণাবদৰে শাস্ত্ৰ চকুবিৰে চালে হুকমানে । ফৰ্বহলৈ ।

ফৰ্বছে ক'লে, 'নিশ্চয়, আপোনালোকৰ মনে-খোৱা দণ্ডতকৈয়ো অধিক দণ্ড দিয়া হ'ল, কেৱল গুলীটো এৰা নগ'ল ।'

'পুলিছ যদি অনবৰত গাঁৱত টহলি ফুৰে—সি ও তো জ্ঞ' ডেখ !'

হুকমানে তলমূৰ হৈ নিবৰে হাঁহিলে ।

'নিশ্চয় । পুলিছ থকাৰ অৰ্থ কি ? পুলিছ থকাৰ অৰ্থ হ'ল—
প্ৰায়—ঘৰচীয়া হিচাপে পুলিছক পোহ-পাল দিয়া ।'

'ঔ— ?'

'ওঁ । পুলিছ কোনোবা গাঁৱত খলি পুতি থকাৰ অৰ্থ হ'ব—পুলিছ থাকিব, সিহঁতে তাতে খোৱা-বোৱা কৰিব, সিহঁতৰ ঘোঁৰাবোৰেও ঘাঁহ দানা পানী খাব, পুলিছহঁতকে খাঙ-সামগ্ৰী, পানী-তুনি, পানী-মাওপানী—সকলো বয়-বস্তু লাগিব । আক কেৱল পুলিছেইনে ? আৰ্মিও থাকিব । মুণ্ডাৰ পক্ষে প্ৰায় তিলে তিলে মৰণৰ সমান হ'ব তো ?'

'বিদ্ৰোহীবিলাকক ধৰাৰ আগতে থানা আক মিশ্যন পৰ দিয়াৰ ব্যৱস্থা— ?'

'কৰা হ'লেই ।'

ফৰ্বছে মূছকৈ হাঁহিলে ।

গৌৰৱৰ মুখ নেমেলা হাঁহি ।

বীৰসা !

বীৰসা দাউদ !

বীৰসা ভগৱান ।

হয়, তেওঁৰ জীৱনত বীৰসা—ভগৱান হৈয়েই উদ্ভিত হৈছে । হয় ।
হোটনাগপুৰৰ দৰে এডোখৰ হতচিৰী ঠাইৰ কমিশ্যনাৰ হৈ অহাৰ পাছত
যে এইদৰে হাতৰ তলুৱা খজুৱাব—কপাল ফলিব-ফুলিব—সেই কথা
কোনে ভাবিছিল ? বাজব্ৰোহিতা দমনৰ স্বেযোগ পোৱোটে। ডাইল-ভাত
খোৱাৰ লগৰ কথা নহয় ।

কৈ থাকিল তেওঁ, 'বাঁটা আৰু মিঠুমৰ আটাইবোৰ উপক্ৰান্ত অঞ্চলৰ
প্ৰতিখন থানাত প্ৰত্যেকখন গাঁৱত প্ৰতিখন মিথ্যানত বন্দুকধাৰী পুলিছ
মিলিটাৰি থাকিব। তুম্বকা আৰু অগ্ৰাণ্ঠ ঠাইবপৰা পুলিছ আৰু
মিলিটাৰি আহিব। ব্যাপাৰ যে কি আৰু কিমান—ঠাৱৰ কৰিব
পাৰিছেনে ?'

'নিশ্চয় পাৰিছে। বিৰাট কাণ্ড। যাক বোলে—লংকা কাণ্ড !'

ফৰ্বছৰ দাঁত ছুপাৰি নিবৰে নিকট খালে।

বীৰসা !

বীৰসা দাউদ !

বীৰসা ভগৱান !

ক'লে, 'ডি. ছি., নেভাৰ ইগ্ন'ৰ ছ ব্ৰটিশ্ ল। ব্ৰটিছৰ আইনলৈ
কদাপি তুচ্ছতা প্ৰদৰ্শন নকৰিবা। আইনৰ মেৰপাকত পেলালে মুণ্ডাৰ
হাড় যেনেকৈ জুনজুনীয়া কৰা যাব, আন একোপধ্যেই সি সম্ভৱ নহয়।
আইনৰ বাট কোবাই কোবাই বেবুৱা লাগি মুণ্ডাৰ যি বেবনি উঠিব—
সি আৰু কহতব্য নহয়। আজিকালি যে বেবাই শহ খায়—বেটাইঁতে
জানিব কেনেকৈ ? আইনৰ চকৰিত পেলাই মুণ্ডাৰ মটমটনি যিদৰে
ভাঙিব পৰা হ'ব, হিলৈ-বন্দুক বৰটোপ মেছিনগানেৰে তাৰ এশভাগৰ
এভাগো নহ'ব। —আইনৰ প্ৰথম সুবিধা হ'ল : জজ্-ম্যাজিষ্ট্ৰেট-
ইঁতে মুণ্ডাবী একেবাবেই বুজি নাপায়। দ্বিতীয় সুবিধা হ'ল : মুণ্ডাই
ইংৰাজিৰ একো নাজানে। তৃতীয় সুবিধা ওলাব এয়ে যে—প্ৰাথমিক
সিহঁতক গ্ৰেপ্তাৰ কৰি ফাটেকত ভৰাই থোৱা হ'ব। কেছ এটা সাজু
কৰিবলৈ তদন্ত চলি থাকিব অনন্তকাল। মাহৰ পাছত মাহ ধৰি ফাটেক
খালে মুণ্ডাৰ ৰাজহাড় এনেই টুটিব, মুণ্ডাৰাজৰ আলু উঠিব।'

এইবাব ফৰ্বছৰ মনৰ চকুযুৰিয়ে হাঁহিলে। নাচিলেও।

মনৰ চকুৰে তেওঁ দেখা পালে—ৰাজহোৱা দমনৰ বাবে তেওঁ
পুৰস্কৃত হৈছে।

নাই, মিউচিণিৰ সুদিন-সুসময় আৰু ছুনাই নাহিব।

তেতিয়া এপিনে প্ৰ'মোছন হৈছিল, উচ্চ পদৰ জখলা বগাই সহজেই
 ঝা-ফুকন বোলাব পৰা হৈছিল, আৰু আন পিনে থলুৱা বজা-
 জমিদাৰহঁতৰ সা-সম্পদ লুটপাত কৰি ছাহাবহঁতো বজা হৈ পৰিছিল।
 যদিও—মুণ্ডাৰ ঘৰ লুট কৰি বজা হ'ব নোৱাৰি, তথাপি—প্ৰমোছন
 মাৰে কোনে? প্ৰমোছন হ'বই। ফৰ্বছ যে ব'ৰ্ড অব্ বেভিনিউৰ
 মেম্বাৰ হ'ব—কোনেনো তেওঁক সেই হেঁকাই টিলিকি বাওঁ কৰাবপৰা
 বাধা দিব পাৰিব?

‘এখন ন'টিছ—জাননী—দি'লহে ভাল আছিল।’

‘সকলো ব্যৱস্থা কৰা হৈছে। ন'টিছখন পঢ়ি চাওক। এইখন—
 প্ৰত্যেক গাঁও মানকি, হাট-চৰকাৰ আৰু আন যি যি ঠাইত
 পঠাব লাগে—পঠোৱা হ'ব। ছিব্‌গুজা, উদয়পুৰ, যামপুৰ, বামগড়,
 বানাই আদি নেটিভ ষ্টেটবিলাকলৈকো পঠোৱা হ'ব। ছেৰাইকেলা
 আৰু পোৰাহাটৰ বজাই চিপাহী পঠোৱাৰ উপৰিও নিজেও বীৰসাব
 সা-সজ্জান উলিয়াবলৈ চেষ্টা কৰিব। এই ন'টিছখন হ'ল চৰকাৰী
 অৰ্ডাৰৰ হিন্দুস্থানী আৰু মুণ্ডাৰী ভাঙনি। জোৰে জোৰে পঢ়ক।’

ষ্ট্ৰিটফিল্ডে পঢ়ি থাকিল:

“এই জাননীত প্ৰকাশ থাকে যে—বীৰসাইতহঁতৰ দ্বাৰা অনুষ্ঠিত
 অগ্নায়ব বাবে চৰকাৰ বাহাৰুৰে বীৰসাক আৰু তাৰ মুখ্য অনুচৰহঁতক
 গ্ৰেপ্তাৰ কৰাৰ বাবে এই জৰুৰী গ্ৰেপ্তাৰী পৰোয়ানা জাৰী কৰিছে আৰু
 এই উদ্দেশ্যে বন্দ্‌গাঁও, খুন্টি আৰু সিংভূম তথা বাঁচীৰ অগ্নাত্ৰ ঠাইলৈকো
 চৰকাৰী সৈন্য পঠোৱা হৈছে। তোমাৰ প্ৰতি আদেশ প্ৰদান কৰা হৈছে
 যে, তুমি এই বিষয়ে চৰকাৰী কৰ্মচাৰীসকললৈ সৰ্বতোপ্ৰকাৰে সহায়
 প্ৰদান কৰিবা। সেই বীৰসা আৰু তাৰ প্ৰধান অনুচৰহঁত যদি তোমাৰ
 গাঁৱত / গাঁৱৰ আশে-কাষে / বা নিকটৱৰ্তী জংগলত লুকাই থাকে, তুমি
 তৎক্ষণাত্ৰে বাঁচী বা সিংভূমৰ ডি. ছি. লৈ বা চিপাহী / পুলিছৰ তাৰপ্ৰাপ্ত
 যিকোনো চৰকাৰী কৰ্মচাৰীলৈ সন্বাদ প্ৰেৰণ কৰিবা, আৰু যেতিয়াই
 য'তে আৱশ্যক হ'ব, তুমি বা তোমালোকে বীৰসা আৰু তাৰ অনুচৰহঁতৰ

অনুসন্ধান তথা গ্ৰেপ্তাৰৰ বাবে চৰকাৰী কৰ্মচাৰীসকলৰ সৈতে নিৰ্দিষ্টাই
গৈ থাকিব। যদি উক্ত কৰ্তব্যত আওহেলা কৰিছা, তেনেহ'লে তোমাৰ
বিষয়ে উপযুক্ত ব্যৱস্থা লোৱা হ'ব, তোমালোকৰ গাঁওবিলাকত অতিৰিক্ত
পুলিছ মোতায়েন কৰা হ'ব; আৰু তুমি, আৰু অন্যান্য গাঁওবাসীয়ে
সেই অতিৰিক্ত পুলিছৰ যাত্ৰীয় ব্যয়ভাৰ বহন কৰাত বাধ্য থাকিব।
যদি তুমি, বা তোমাৰ গাঁৱৰ অন্যান্যই বীৰসাক বা তাৰ অনুচৰহঁতক
গ্ৰেপ্তাৰ কৰিব পাৰা, তেনেহ'লে সিহঁতক গ্ৰেপ্তাৰ কৰি বন্দী অৱস্থাত
ডি. ছি.-ৰ ওচৰলৈ, বা যিকোনো পুলিছ-বিষয়াৰ ওচৰলৈ লৈ যাবা,
আৰু তেওঁলোকৰ হাতত গতাই দিবা।

“যিকোনো ব্যক্তিয়ে বীৰসাক নাইবা নিম্নলিখিতহঁতৰ মাজত
যিকোনোজনক ধৰা পেলাই বন্দী ক'ব পাৰিলে, বা ধৰা পেলোৱাৰ
যোগ্য সন্মাদ প্ৰদান কৰিলে, তলত লিখামতে পুৰস্কাৰ দিয়া হ'ব :

বীৰসাক গ্ৰেপ্তাৰৰ বাবে : ৫০০ টকা

ডোনকা মুণ্ডা (গাঁও : বোৰ্তোদি, থানা : খুন্টি) : ১০০ টকা

মাঝিয়া মুণ্ডা (গাঁও : ছেৰাংদি, থানা : ভামাৰ) : ১০০ টকা

বুধু মুণ্ডা (গাঁও : সিতিদি) : ১০০ টকা

পৰাণ পছান (গাঁও : কাটিংকেল) : ১০০ টকা

তাৰিখ : ১২. ১. ১৯০০ ইং { স্বাক্ষৰ : এ ফৰ্বছ
ছোটনাগপুৰৰ কমিছনাৰ।”

ষ্ট্ৰিটফিল্ডে জাননীখন ফৰ্বছক সুবাই দিলে।

ফৰ্বছে ক'লে, ‘সিঙুম্বৰ কমিছনাৰ আৰু ডি. ছি. ছিঙ্গাং বেংগল
ইনফ্যান্ট্ৰিৰ এটি কম্প্যানিৰে সৈতে ক্যাপ্টেইন বোথ্—বল্-গাঁও
আৰু সিঙুম্বৰ অন্যান্য ঠাইত সুবি ফুৰিব। ডি. ছি., তুমি আৰু কৰ্নেল
ওয়েল্টমোৰল্যাণ্ড সুবি থাকিবা পূব ফালৰ খুন্টি আৰু তামাৰ থানাৰ
এলেকাসমূহত। এছিস্টাণ্ট এছ. পি. স্টিভেন্স আৰু লেফটেনাণ্ট
মিড্‌ল্যান্ড সুবি ফুৰিব ভোৰ্‌পা আৰু বাছিয়া থানাভূক্ত এলেকাসমূহত।
প্ৰাক্তিন বীৰসাইত গাঁও তল তলকৈ তালচ কৰা হ'ব, বিতৰিতকৈ

বিচাৰি চোৱা হ'ব। মিলিটাৰি ফোঁজে—আহত হোৱা, আৰু আন বীৰসাইতহঁতক ধৰিব। ফেৰাৰ বীৰসাইতহঁতৰ ধানঘ-ধান বাজ্ৰা গোমধান আৰু অস্ত্ৰাশ্ৰু খাণ্ডশ্ৰু কন্দ মূল চীনাৰা'হৰ দানা আদি, লগতে অস্ত্ৰাশ্ৰু সম্পত্তিও বাজেয়াপ্ত কৰিবা। বিজোহীহঁতে ৰাতে এচিকুট খাণ্ডশ্ৰুও নাপায়, তালৈ লক্ষ্য ৰাখিবা। মুণ্ডাইতৰ দেশত চৰকাৰী ক্ষমতাৰ বেহ-ৰূপ ভালেখিনি লৈকে জাহিৰ কৰা হওক—গ্ৰাদেশ-চৰকাৰৰ এইকণ সাধাৰণ ইচ্ছালৈ সন্মান জনাৰা। বীৰসাক, আৰু তাৰ ছাই চেলা-চামুণ্ডাবোৰক ধৰাত কোনোমতে টিলাই দিয়া নচলিব।'

ট্ৰিটফিল্ডৰ ওঁঠযুৰিত এক দুৰ্বোধ্য নিবৰ হাঁহি আভাসিত হৈ উঠিল।

'এই অপাৰেশ্যন ফেল হ'ব বুলি ডি. ছি. য়ে আশংকা কৰিছেনে?'

'নহয়, তেনেকৈ নাভাবোঁ।'

'তেন্তে—?'

'একো নহয়।'

বীৰসাক মুঠিত পালে ডি. ছি. য়ে গ্ৰেপ্তাৰ কৰিব, গ্ৰেপ্তাৰ কৰাত বাধা দিলে তেওঁ গুলীয়াব। মুণ্ডাইতৰ ওপৰত কৰ্বছতকৈয়ো ডি. ছি. হ'ব অধিক নিৰ্মম। আকৌ—ডি. ছি. য়ে লগতে এই কথাষাৰো জানে যে—বীৰসাক ধৰিব নোৱাৰিলেও তেওঁ বেয়া নাপায়। যেই কি নহওক, 'অপাৰেশ্যন বীৰসা'ৰপৰা ফইদা উঠাৰ কৰ্বছেহে, তেওঁ নহয়।

সকলো সুকলমেই কৰা হ'ল। চোল কোবাই কোবাই ইচ্ছাহাৰ—জাননীখন পঢ়ি পঢ়ি শুনোৱা হ'ল, সম্ভাৱ্য সকলোতে আঁৰি দিয়া হ'ল।

আৰু মিলিটাৰি পুলিছ ইংৰাজ বিষয়াহঁতে, ধলুৱা বজাসকলে গাঁও-কে-গাঁও উবাৰ কৰিবলৈ ধৰিলে। বীৰসাইতহঁতৰ গাঁও-কে-গাঁও লুট কৰি ধানৰ আৰু অস্ত্ৰাশ্ৰু যিকোনো খাণ্ডশ্ৰুৰ শেষ কণাটিও লৈ যোৱা হ'ল। বীৰসাইতহঁত অভুক্ত হৈ থাকিল। বহুসংখ্যক বীৰসাইত ধৰা পৰিল। ভালেমানক নিৰ্মমভাৱে হত্যা কৰা হ'ল।

কিন্তু বীৰসাক বিচাৰি পোৱা নগ'ল।

জিউবি গাঁৱৰ বৃদ্ধ অন্ধ মান্‌কিয়ে ক'লে, 'বীৰসাৰ ঊপৰে নজৰ
বাখতে মুঠ টাকা পাওঁ ? তোমাৰলোগে টাকা পোৱা, তোমাৰলোগে
তাক ধৰা কৰা।'

তৎমুহূৰ্ত্তেই বুঢ়াৰ পিঠিত ৰাইডাং ফলা হ'ল। এই ৰাইডাং আছিল
চামৰাৰ লগত লোহাৰে বনোৱা চাবুক। বুঢ়াৰ পিঠিত এই চাবুকেৰে
কোবাই বহনি কৰা হ'ল। এই চাবুক আছিল কলিকতাৰ বিশেষ বিশেষ
দোকানত বনোৱা বিশেষ ধৰণৰ চাবুক। ছাহাৰহঁতে এই বিধ চাবুকৰ
নাম থৈছিল—

শ্যামচান্দ।

চল্লিছ বছৰৰ অস্তুত তাহানিদিনীয়া সেই বিশেষ দোকান এখনে পুনৰ
'শ্যামচান্দ' বনোৱাৰ অৰ্জাৰ পাইছিল।

বুঢ়া অন্ধ মান্‌কিয়ে এই শ্যামচান্দৰ কোব খাই থাকোঁতে ক'লে,
'জংগলে তাক লুকাই ৰাখিছে, তহঁত কি জংগলতকৈ ডাঙাৰ ?'

বুঢ়াৰ পিঠিত আকৌ পৰিল কোব।

চাৰোপ ! চাৰোপ !

বীৰসাক বিচাৰি পোৱা নগ'ল।

অপাৰেশ্যন বীৰসা চলি থাকিল।

ফৰছে ক'লে, 'চলিব, চলি থাকিব, আৰু চলিয়েই থাকিব।

হৈল-বাকাবৰপৰা বোৰ্তোদি, বোৰ্তোদিৰপৰা আয়ুভাতু, আয়ুভাতুৰ
পৰা মাৰাংহাড়া—একাদিক্ৰমে বীৰসাই চকৰি ঘূৰাদি ঘূৰি আছিল।
তাৰ লগে লগে, আয়ুৰ লগত বায়ুৰ দৰে, গাটোৰ লগত হাঁটোৰ দৰে
ঘূৰি আছিল ডোন্কা, মাৰিয়া, ছুনাৰা, আৰু আন বহুতো। দিনে-
পোহৰে সোমাই থাকিছিল জংগলৰ পেটত। গছৰ মুখত বহি বহি
কোনোবা নানকে নজৰ বাখিছিল। শুন-শুনকৈ শূহৰিয়াইছিল, আৰু
গাঁৱৰপৰা অহা গৰখীয়াহঁতে গছৰ পিনে নোচোৱাকৈয়েই বেলেগ ধৰণে
শূহৰিয়াই ডাঁবৰ বাতৰি ডাঁবে জনাই আছিল।

গাঁৱত এতিয়া দিনে-নিশাই পুলিছৰ পহুৰা। বাতিৰ এন্ধাৰত তিবোতা-ছোৱালীহঁতে ‘বাছিৰতে বাইছি গ’—বুলি তিনিজনী ওলাইছিল, আৰু ‘হুয়া গ’ল গ’—বুলি কৈ উভতি আহিছিল দুজনী মাথোন। আনজনী, কেতিয়াবা সৰু ছোৱালী, কেতিয়াবা যুৱতী, কেতিয়াবা কোনোবাজনী বৃদ্ধাই বগা বৰণৰ একুটীয়া সাড়ী সোলোকাই পেলাই, বিবন্ধা হৈ ক’লা দেহাখনি ক’লীয়া এন্ধাৰত সঁপি জংগললৈ সোমাই গৈ খাত আৰু খোৱাপানী থৈ গৈছিল। কৈছিলগৈ, ‘ইথা ডব বেছি, উ গিৰামে ডব কম। তাত পুলিছ এতিয়া নাই যোৱা। সেই ঠায়েদি ডাঙাৰ ডাঙাৰ হাঁথীৰ পাল গৈছে, সেইদেখি চিপাইহঁত ডবে’ কম্প। পৰহি যাব।

সিহঁত ঠিকেঠাকেই গৈ আছিল। বীৰসাত গৈ আছিল অ’ৰপৰা ত’লৈ, ঠিকেঠাকেই।

একেৰাহে উঠেই দিন ধৰি সিহঁতে পুলিছ আৰু মিলিটাৰৰ চকুত বালি মাৰি মাৰি পলাই পলাই ফুৰিছিল।

কিন্তু বীৰসাই ছুনাৰাক কান্ধত কঢ়িয়াই লৈ খোজ কাঢ়িব লগা হোৱা বিছ দিনৰ দিনা ইচ্ছা থকা সত্ত্বেও সিহঁতে যাব নোৱৰা হ’ল, তিলাডুখৰ জংগলত থাকি গ’ল।

ছুনাৰাই ক’লে, ‘মুই আৰু নাযাম, ভগৱান। মোক এৰি থৈ গুচি যোৱা। বুকুত পাথৰে খুন্দিয়ালে ছৈল-বাকাবত, আজি কতদিন ধৰি মোক কান্ধত কঢ়িয়াই লৈ গৈ আছা। কিন্তু মোৰ মনে জানিছে, মুই আৰু না বাঁচিম হে! তুমি যত কিছু কৰা মোৰ কাৰণে, যত পথ কাছে; কঢ়িয়াই নিয়া, মুই আৰু না বাঁচিম।’

বীৰসাত অস্বস্তিত পৰিল। অবশ্য এইখিনিতে সিমান ডাঠ নহয় পাতলেই। তদুপৰি, এই জংগলৰ কাষেদি দুখন হাটলৈ যাত্ৰুহৰ আহ-যাহ। আৰু এইদৰে ছুনাৰাক কঢ়িয়াই লৈ গৈ থকাটোও—বাস্তৱিকতে বৰ কষ্টকৰ।

বীৰসাই ছুনাৰাক ক'লে, 'তু ই পাখৰটাত শুই থাক্ । তিলাডুবুৰপৰা
অহা মুক্ মুণ্ডাই কি কয় শুনোগৈ, সি আহিব বুলি খবৰ পঠাইছে ।'

'ইথা আহিলোঁ কিয় ? ই জংগল বৰ পাত্ৰা ।'

'মুক্ তোক দৰব এনা দিব ।'

'দৰবেবে কি হ'ব । তুমি এথা অহা ।'

'এইয়া মুঈ আছে দেখোন ।'

'ভগৱান !' ছুনাৰাই তাৰ শোঁতাপৰা ঠুঠযুৰিৰে ব'দ-কাচলিৰ দৰে
যন্ত্ৰণাৰ কুঁৱলী ফালি হাঁহিলে, 'মনত পৰে ? সে—ঈ বন্দগাঁৱতে মুঈ
তোমাৰ্কে গান গাই শুনাছিলোঁ ?'

'ভাল হৈ উঠ্ বে ছুনাৰা । মুই তোক সেই গান শুনাম, এতিয়া
সেই গান ভালকৈ শিকি লৈছোঁ মুঈ ।'

বীৰসাই আন কোনেও মুশুনাকৈ ছুনাৰাক কথাৰুইটো ক'লে, আৰু
পাছত বহাৰপৰা উঠি ছুখোজমান আগুৱাই গ'ল ।

ডোনকা আৰু মাঝিয়াই দুয়োখন হাতেৰে মূৰত হেঁচি ধৰি বহি
আছে ।

তাত সালী, পৰ্মীও আছে ।

'—তোমালোক ?'

'মুক্ নাই আহিব হে, তাক বহাবীপুৱাতে ধৰি নিছে । মান্দিৰ
ভাইটো তাক ধৰায়া দিল ভগৱান !'

পৰ্মীলৈ চাওঁতে কষ্ট অনুভৱ হ'ল বীৰসাৰ । পৰ্মীৰ দেউতাকে
টানি ধৰাত বীৰসাই এবাৰ কৈছিল যে তাইক সি আৰাদি—বিভা
কৰিব । কিন্তু বহু দিন ধৰি পৰ্মীৰ মন আছিল বীৰসাইত কহু,
বোগোতোৰ কহু মুণ্ডাৰ ওপৰত । কহু—ছেল-বাকাৰৰ বণত পৰিল ।

ডোনকাই স্মিলে, 'পৰিবা ক'ত ?'

'ম'ৰ ওচৰত ।'

'খবৰ কি ?'

বীৰসাই স্মিলে ।

সালীয়ে ক'লে, 'তোমাৰ ধৰ্মত যাৰ যাৰ বিশ্বাস, সেইসকল মান্‌কিব পট্টা চৰকাৰে কাঢ়ি লৈছে। নোতুন মান্‌কিক মুচলুকা লিখায়ে পট্টা দিছে। গুইপাই, বোগোতো, কোটাগাৰা, শঙ্কৰা—যাবট্টা গিৰামেৰ মান্‌কিব পট্টা কাঢ়ি নিল। যিয়ে তোমাক ধৰাই দিব, সি নোতুন পট্টা পাব, সিয়ে বোলে মান্‌কি হ'ব।'

‘আৰ বোল।’

ডোন্‌কাই ক'লে।

‘সকল ধান গোমধান যৱ চীনাঘাঁহৰ দান। ডাইল নিমখ ভেল—মোৰ ঘৰৰপৰা সকলৰ ঘৰৰপৰা লৈ গ'ল। শুনিমৌ, এনেকুৱা ডেউশঙ গিৰামেৰপৰা সকল চৰকিছু ঢাহি-মুছি লৈ গ'ল। মুণ্ডাক বোলে খাব না দিয়া মাৰিব। আৰ—’

‘কি—?’

‘সৌকাৰে কোবাই চাবোপ্, চাবোপ্, কোবাই একদম জাহান্, বাহিৰ কৰি দিছে। আৰ—’

‘আৰ—?’

‘আৰ—যেনেকৈ’ তোমাৰচৰক নাই পালে, তেনেকৈ’ সৌকাৰে কোবাই, ধান-চাউল কাঢ়ি নি, চৰকে বান্ধি বান্ধি জেহেলত বন্ধা কৰি কৰি ভৰাই থৈ ঘৰে ঘৰে কেঙ্কনি-কান্দন উঠাইছে। আৰ—ছলি-তিৰ্তাইঁতৰ মান-ইজ্জত—।’

সালীৰ আক মাত নেলোৱা হ'ল। কণ্ঠ বাষ্পকঙ্ক হৈ পৰিল।

ধানিকমানৰ পাছত সালীয়ে মূৰ তুলি ক'লে, ‘বোৰ্তোদিত মোৰ, মুণ্ডাৰ কাৰণে, ছেৰাব্দিত মাৰিয়াক বিচাৰি—গাঁৱৰ সকল ঘৰ পোৰা-হাটৰ বাজাৰ হাঁথীৰে গচ্‌কাই ভাঙি দিলে। আমি আৰ না যাইম হে! পেইলে ইজ্জত—।’

সালী আকৌ ব'ল।

বীকসাই ডোন্‌কা আক মাৰিয়ালৈ চালে। বীকসাব দৃষ্টিত বেদনা, ঐশ্বৰ্য লক্ষ্য।

ডোনকা আৰু মাঝিয়াই পৰস্পৰলৈ চালে।

ডোনকাই ক'লে, 'যত মুণ্ডা ধৰা পৰিল, তাৰ অধিক পলাই আছে। তুমি বাহিৰত থাকিলে উলপুলানৰ কাম-কাজ হৈ থাকিব। আমি ধৰা দিলে গিৰাম বন্ধা পৰে, মুণ্ডা বন্ধা পৰে।'

'মুঠ— ? একলা— কেৱল মুঠ ?'

ডোনকাই তাৰ হাতত থকা কাঠ এচলা মাটিত পেলাই ক'লে, 'আমি এই কাঠচলাৰ দৰে আছিলোঁহে ভগৱান, তুমি আমাক আগে পৰিচাৰক, পাছে লড়াকু বনাইছা। আমি ধৰা দিলে হানি না হ'ব।' সালীক ক'লে ডোনকাই, 'তোক ভগৱানৰ হাততে গতাই দিলোঁ।'

সেই নিশা ডোনকা আৰু মাঝিয়াই ছুনাৰাক কান্ধত কঢ়িয়াই লৈ তিলাডুবুৰ জংগল এৰি গুচি গ'ল।

ওৰে নিশা বাট কোবাই গৈ গৈ—ন-মাইল দূৰণিবটীয়া তোৰপা আউটপ'ষ্টত ধৰা দিলেগৈ। ক'লে, 'বীৰসা ছ—ঈ তুৰাবু জংগলত লুকাই আছে। তুৰাবু হ'ল তিলাডুবুৰ বিপৰীত ফালে, বাইছ মাইল উত্তৰৰ ফালে, যমকোপাই ইলাকাত।

যমকোপাই, আৰু তাৰ ওচৰৰ গাঁওবোৰ উবাৰ কৰিবলৈ পোৰাহাটৰ ৰাজকোৱৰ, কমিছ্যনাৰ, ডি ছি টমছন বক্সওৱেল, পুলিছ, মিলিটাৰি, আৰু লগতে এহেজাৰ গাঁৱলীয়া বাইজ ওলাল।

ডোনকাই ক'লে, 'আমাক ধৰা দিবলৈ' কয়াকে মানী পহানীয়ে, বোৰ্ডোদিৰ মানী পহানী। কয়াকে, ধৰা নাই দিলে ধৰাই দিব তাই। তাইক কিছু টকা দিবাছে, যেনেকৈ চব্কে টকা দিয়া কৰাছ।'

মানী পহানীক মতাই অনা হ'ল। তাই কোনো কথা নকৈ একুৰি ৰূপ ল'লে।

ডোনকাই ক'লে, 'ছেন্দ্ৰাত তোৰ দাদাৰ ওচ'তে থাক গৈ যা। বীৰসাইত ধৰা কৰালি, বোৰ্ডোদিত থাকিলে মানুহে তোৰ গাত ধুৱাব।'

'কেলে' বে ? তোৰ ভগৱান ক'ত আছে ? তহঁতৰ ধৰ্ত্তী-আবাটা ?'

মানীয়ে মক্‌মকাই কৈ, ছপ্‌ছপাই গুচি গ'ল।

বিহু

চৰকাৰৰ বহীত যিবোৰ মুণ্ডা-গাঁও বিশেষ ৰাজস্বোহী হিচাপে চিহ্নিত, ৰোগোতো হ'ল সেই বিশেষ-বিশিষ্ট গাঁওসমূহৰ মাজৰ অন্ততম। এইখন গাঁৱত কমেও দহ-বাৰমান পুলিছ-মিলিটাৰি সৈন্যইছিলহি। সেই ছেংগেলদাৰ অগ্নি বৃষ্টিৰ অন্তত পৃথিৱীখন বহু বাৰ কোঁচমোচ খাই কম্পি কম্পি উঠিছিল। তাৰ পাছত, সেই অনাদি অতীতত সিংবোঙাই অৰণ্যৰ আঁচলেৰে বেদনাবাহিত ঠাইবোৰ চাকি দিছিল। ভূ-স্তবৰ ওখ-চাপৰ অনুসাৰে অৰণ্য ক'ৰবাত ওখ, ক'ৰবাত চাপৰ। ৰোগোতো গাঁৱৰ গা-তে লগা অৰণ্যত, খালগছৰ খুঁটাৰ ওপৰত চাং, চাঙৰ ওপৰত ঘৰ। সালীয়ে ইয়াত থকা-মেলা কৰিব খোজা নাছিল; কিন্তু বীৰসাই পোনতে বেদনাগধুৰ কঠোৰে কৈছিল, 'পলাই বাঁচি থাকিম?' তাৰ পাছত কৈছিল, 'ইয়াতে থাক। চৰকাৰে চিন্তা কৰিবও নোৱাৰিব, থাক খবিলৈ মুণ্ডাদেশ উবাৰ কৰিছে, সি আছে ইয়াত।'

জখলা বগাই উঠি আছিল মানী পহানী।

মানী পহানীয়ে ক'লে, 'ডোন্কা আৰ মাঝিয়াক ধৰা দিব কয়াছি, তাতেই বিহু কপৈয়া। চাউল এনাছি সালী, পিছে চোবাই পানী খাইছ, না ৰান্ধিব। ধুঁৱা ওলাব, সকল ভেদ পাই যাব।'

মানীয়ে বীৰসাক প্ৰণাম কৰিলে।

'খবৰ কি?'

'খুব মন্দ। দেওবা পহান জমিদাৰ বাগিয়া—সকলে মুণ্ডাক তৰসায়। পুলিছে চাবোপ চাবোপ কোবায়। ছাহেবৰ চাবুকৰ ধাৰ কত। ডৰে চৰ্ কিৰিস্তান হৈছে।'

'আক!'

সালীয়ে আৰ্তনাদৰ দৰে কৈ উঠিল।

‘তাত কি হ’ল ! মুণ্ডাচবে তেনেকে’ কিবিস্তান হয়ো, আক’ মিহন এৰি আহে । যেতিয়া ফিৰ উলগুমান হ’ব, ফিৰ চলা আহিব । হ’ব তো উলগুমান, নে কি বোলা ভগৱান !’

মানী পহানীৰ শোৰ্টোৰা-শোৰ্টোৰ জৰাই জৰাজীৰ্ণ কৰি তোলা বুদ্ধ মুখখনত নিঃচিন্ত অনাবিল হাঁহিৰ বেঙণি দেখি বীৰসাৰ বুকুখন ফাটি যাওঁ ফাটি যাওঁ যেন লাগিল । মুণ্ডাদেশৰ বুকুত সৈন্য পুলিছ-বজাৰ হাতীৰ মদমত্ত মথন ! মুণ্ডাসৰে হোলি বা ফাকুৱাৰ অন্তত ধৰ্মৰ মতে যেনেকৈ চিকাৰলৈ ওলাইছিল, চৰকাৰে তেনেকৈয়েই মুণ্ডা-চিকাৰ তথা মুণ্ডা গাঁওবোৰ আৰু ধানৰ ভাখৰিবোৰত জুই লগাই হোলিৰ মেজি জ্বলাইছিল । বীৰসা আৰু বীৰসাইতহঁক বনৰপৰা বাহিৰ কৰিবলৈ যেনিবা উছয় এখনহে পাতিছে । কেৱল পাৰ্থক্য—সকলো উৎসৱৰ নাম—বন্তোৎসৱ ।

মুণ্ডাইঁতৰ বুকুত চঙিনৰ ফাল, বন্দুকৰ গুলী । জংগলত গুপতে যিবোৰ মুণ্ডাক সমাধিস্থ কৰা হ’ল, কোনেও কোনো দিনে নাজানিব যে একদা বীৰসাৰ উলগুমানৰ আহ্বানত সিহঁতে লেংটি পিন্ধি, কুচিলাৰ বাণ হাতত লৈ সসাগৰা পৃথিৱীৰ মালিকৰ কোজৰ বিৰুদ্ধে প্ৰাণৰ মমতা এৰি মৰো-জীওঁকৈ লড়াইত লাগি পৰিছিল । কেৱল ভৱিষ্যতৰ মানৱে চাই চাই তৱধ মানিব, নাশ্ৰুত শূনি নাভূত জ্ঞানি অৰাক মানিব ।

সেউজী অৰণ্যৰ বুকুত ঠায়ে ঠায়ে কোনো কোনো খাল পিয়াল কেন্দ কেচেৰুবোৰ যেন ঘৰ বেছি ওখ । এইবোৰে কদাপি নাজানিব যে উলগুমানৰ বাগিৰে মতলীয়া হোৱা মুণ্ডাৰ দেহৰ তেজ-মঙহ-মজ্জা-হাড়ে ধাত্ৰী ভূমিক উৰ্বৰ কৰি তুলিছিল বুলিছে সিহঁতৰ মূৰ ইমান ওখ । এই কথা গছবোৰে কদাপি নাজানিব ।

তথাপি মানী পহানীয়ে হাঁহি আছে, কৈছে, আকৌ উলগুমান হ’ব । বীৰসা—তেনেহ’লে নিশ্চিতৰূপেই ভগৱান, ধৰ্তী-আৰা ।

মানীয়ে ক’লে, ‘ছাছেব আৰ পোৰাহাটৰ ৰাজাই মহটা হাঁথী, হাজাৰটা মানুহ, আৰু চিপাই লগত লৈ বন চাহি-মুহি এইকাললৈ আহি আছে । ডোন্কাই কৈ দিলে তুমি ছেন্দ্ৰাৰ জংঘলত চলা যাও ।

যিহঁত পলাই আছে, লাহে-ধীৰে সিহঁতো যাব। হা! দেখ ভগৱান! ছেবাইকেলা, কবাইকেলাৰ সেই ৰাজাগুলা ডৰে কেলৈ? সিহঁতৰ দেখত মুণ্ডা আছে? তো-সিহঁতে কিয় মুণ্ডা মৰাৰ কামত লাগিলেনৈ?

‘চ—ব এক টোপী যে!’

মানী গুচি গ’ল।

শিল এচটাৰ ওপৰত পৰ্ম্মায়ে চাউল খুন্দি খুন্দি গুড়ি কৰি থাকিল। চাউলৰ গুড়ি চোবাই খাই পানী খাব। ২৭ আচৰিত্তে, বোগোতোৰ কহু মুণ্ডা মৰাৰ পাছৰপৰা ঈশ্বৰীয়ে ভগৱানৰ লগে লগে ঘূৰি ফুৰা হ’ল কহুৰ কথাত। বীৰসাৰ কেনো কথা অমাস্ত নকৰে ভাই। কিন্তু চাউল দেখা মাত্ৰকে বীৰসাৰ কথা অমাস্ত কৰাৰ মন যায় তাইৰ। মন যায়—তেতিয়াই খৰিকাঠ-বুটলি আনি টিকাই সাজি লৈ বন্ধা-বঢ়া কৰি ভালকৈ ধুৱাব খাব—ভাত। বীৰসাই তাইক ভাত ৰান্ধিবলৈ নিদিয়ে। কোনো মতেই নিদিয়ে। অথচ তাইৰ মন যায়—ৰান্ধো ভাত, তপাতে তপত ভাত খাওঁ, ভগৱান ধৰা পৰে যদি, পৰক ধৰা। মুণ্ডাৰাজ হ’লে ভাত খাবলৈ পাব বুলিহে বোগোতোৰ কহু মুণ্ডা উলপুলানলৈ ওলাইছিল। পৰ্ম্মীয়েও ভাবিছিল—মুণ্ডাৰাজত সকলো মুণ্ডায়েই দুসাজ ভাত খাবলৈ পাব। কিন্তু এতিয়া তাই হুমুনিয়াহ কাঢ়ি শিল এচটাৰ ওপৰত চাউল খুন্দি খুন্দি গুড়ি কৰি থাকিল।

পৰ্ম্মীলৈ চাই চাই হুমুনিয়াহ এৰি বীৰসাই ক’লে, ‘কত জনৰ কত যে হাবিয়াহত জুই লাগালো বে সালী। কিন্তু উলপুলানৰ বীত্ বেলেগ। তোৰ ছৱাল, মৰদ, ধান, ঘৰ—চব্ ল’লো। পৰ্ম্মীৰো চব্।’

‘দুখ কৰ?’

‘নাই। কত জন আৰ নাই, কত জন আৰ না থাকিব। ময়ো এই শৰীলত না থাকিম। কিন্তু উলপুলান সকল না হ’লে উলপুলানৰ শেষ নাই। মোৰ মৰণ নাই। তু ইকথা সকলক ক’ৰি বে সালী!’

ৰাতিৰ পৰতে বোগোতোৰ অবশ্য এৰি সিহঁত ছেন্দ্ৰাৰ অবশ্যলৈ গুচি গ’লনৈ।

পাহত, বহু দিনৰ পাহত, বাৰিষ্টাৰ জেকবে অমূল্যক এই বিষয়ে
শুধিছিল। জেকবে শুধিছিল, ‘বীৰসাক অস্তিম পৰিণতি কি হ’ব
বুলি তুমি ভাবিছিলি? তুমি ভবা মতেই পৰিণতি হৈছিলগৈনে?
তাৰ নামটো লোৱা মাত্ৰেই তোমাৰ মুখখন পোহৰ হৈ উঠে কিয়?

‘আগতে এটা কথাৰ উত্তৰ দিবনে?’

‘কোৱাঁ।’

‘সি ভগৱান—এই কথা আপুনিও বিশ্বাস কৰেনে?’

‘নহয়? নকৰোঁ। মই বীৰসাক নিপীড়িত মুণ্ডা লোকসকলৰ
উপযুক্ত নেতা বুলি ভাবোঁ।’

‘মই এতিয়া ভাবোঁ—সি ভগৱান।’

‘কি যুক্তিৰে?’

‘কিয়? বিট্ৰেললৰ, বিশ্বাসঘাতকতাৰ যুক্তিৰে—? মানুহ এজন
যেতিয়া ভগৱান হয়, তেতিয়া কোনো নহয় কোনো বেইমানে তাৰ
পতন ঘটায়। তেতিয়া সেইজন মানুহ ভগৱানেই হৈ উঠে।
শেহাস্তবত—সেই বিশ্বাসঘাতকহঁতেই তাক—বীৰসাক বিশ্বাসঘাতকতা
কৰি ধৰাই দিলে। কথাষাৰ সঁচা নহয়নে?’

‘ক’ব পাৰা.....আচৰিত কথা!’

‘কি?’

‘যি সময়ত মুণ্ডাহঁত মৰি আছিল, শোষিত হ’ব ধৰিছিল, বন্ধুৱা
খাটিছিল, সেৱকপট্টা লিখিছিল, খুটকাটি গাঁওবোৰৰপৰা উৎখাত
হৈ আছিল, জমিদাৰ-মহাজন-চৰকাৰ—এই তিনিও হাতৰ কেঁকোৰা
চেপন খাই আছিল—তেতিয়া কোনেও —আমাৰ এজনেও কিজানি
সিহঁতৰ কথা এবাবলৈকো ভবা নাছিল।’

‘যি সময়ত সিহঁতে যুঁজি আছিল, লড়াই কৰিছিল—তেতিয়াও
ভবা নাছিল।’

‘এতিয়া,—এতিয়া বীৰসাক আন্দোলন যেতিয়া জামৰি আছিল—
তেতিয়াহে মুণ্ডা জাতিৰ কথালৈ মানুহৰ আগ্ৰহ বাঢ়িল, সহানুভূতিও।’

‘অথচ কিমান যে নাশ্ত-নাশ্ত কাণ্ডবোৰ ঘটিল। ধৰা পৰিল চাৰিখ বিবাহীজন। এবছৰ কাল ধৰি সাক্ষী—প্ৰমাণ সংগ্ৰহ কৰাৰ অহিলাৰে সিহঁতক জেলৰ খুকৰিত ভৰাই থোৱা হ’ল। সাধীয়ে-চাবুদে কেছ এটা যুগুতাওঁতে বিচাৰাধীন অৱস্থাত বেয়াকৈ জখম হোৱা যা গেলি বিবাহত হৈ জেলতে মৰি থাকিল চৈধ্যজন, বীৰসাক বাদ দি। শেহলৈ—কেছ যুগুত কৰিব পৰা হ’ল মুঠেই আশীজনৰ নামত।’

‘তাকো লঘু পাপত গুৰুদণ্ড বুলি ক’ব পাৰি। জুৰীকভাগ কেছৰ এয়ে আছিল প্ৰকৃত অৱস্থা। মিচনাৰীসকলে কাঁড় এবাৰ বাবে পৰাণ মুণ্ডাৰ দণ্ড হ’ল যাৱজীৱন দ্বীপান্তৰ। গয়া মুণ্ডাৰ পৰিবাহৰ, বোৱাবাৰ, আৰু আনকি গয়ামুণ্ডাৰ আঠ বছৰীয়া নাতি-ল’ৰাটোৰো কাৰাবাসৰ হুকুম হ’ল।’

তাকো—ঐ বেংগলী কাগজত সুবেন বানার্জি, আৰু সিনিনে—স্টেটছম্যান কাগজে ইমান হৈ-চৈ কৰিছিল বুলিহে। শেহান্তৰত দেখা গ’ল—চৰকাৰী গাফিলিৰ হেতুকে বিহঁত জেলত পৰি আছিল, সিহঁতৰ মাজত বহুতেই নিজগৰীয়া খালাছ পালে। সুবেন বানার্জিক জানাই নহয়? তেনেহেৰ বাগ্মতাৰ গুণ থকা আন বিচাৰি পাবলৈ নাই। কোনে আৰু ক’ব পাৰিব তেনেকৈ? বেংগল লেজিছলেটিভ কাউন্সিলৰ মাজ-মজিয়াত থিয় হৈ তেওঁ বেতিয়া একে একে সুধিছিল:

“এই কথা সঁচানে, যে মুণ্ডাসৱৰ বিৰুদ্ধে ফৌজদাৰী দণ্ডবিধিৰ ১০৭ নম্বাৰ ধাৰাত যি কেছ ভৰা হৈছিল, সেই কেছ প্ৰত্যাহাৰ কৰি লোৱা হৈছিল?

“যদিহে প্ৰত্যাহাৰ কৰি লোৱা হৈছিল, তেনেহ’লে—কেছ প্ৰত্যাহাৰ কৰাৰ আগতে মুণ্ডা বন্দীসকল কিমান মাহ কিমান দিন ধৰি কাটেকত বন্দী ৰূপে আছিল?

“ফাটকিয়াল হৈ থকা অৱস্থাত কিমান মুণ্ডা বন্দীৰ মৃত্যু হ’ল?

“বাতৰি-কাকতসমূহত যি খবৰ ওলাল, যে বহু সাধাৰণ মৃত্যুক পুনৰ নতুনকৈ বন্দী কৰা হৈছে নতুন অভিযোগত—সেই কথা সত্য হয় নে?

“যদি সত্য, তেনেহ’লে—চৰকাৰে তদন্ত কৰাৰ অন্তত আমাক জনাবনে যে—জেলখানাত পাঁচ মাহ ধৰি পাঁচ খকাৰ সময়ছোৱাত কিয় এই নতুনকৈ বন্দী কৰা সকলৰ নামত সেই অভিযোগ উত্থাপিত কৰা নগৈছিল ?”

সিদিনাৰ সন্বেন বানার্জিৰ ক্ষুব্ধতাৰ বক্তৃতাৰ শ্ৰোতৃবৰ্গই একবাক্যে মন্তব্য কৰিছিল :

‘বাই জোভ ! বুঢ়াই আকৌ জুই জ্বলাই দিলেহে !’

‘লাভনো কি হ’ল ? ইয়াকেই বোলে—জাকৈ মাৰে, কুকৰ নাম । হয়, তাৰ পাছত কেছ তৰা হৈছিল, হয় । কিন্তু তাৰ আগতে বিচাৰাধীন অৱস্থাত বন্দীহঁতৰ মৃত্যু হ’ল । জামুৱাৰিত খুন্টি থানা আক্ৰমণৰ দিনৰপৰা গ্ৰেপ্তাৰৰ আৰম্ভণি, কেছৰ বায় ওলাল ডিহেম্বাৰত । যিজন কমিশ্যনাৰ, ডি. ছি. পুলিছে বন্দীসকলক বিনা বিচাৰতে ফাটকত আটক কৰি থৈছিল, এই চূড়ান্ত অন্তায় কৰিছিল, স্বয়ং লেফটেনাণ্ট গৱৰ্ণৰ জন উডবাৰ্নে । বাঁচীৰপৰা আহি তেওঁ তেওঁলোকলৈ শলাগৰ শব্দই আগ বঢ়াইছিল । গৱৰ্ণৰ জেনাৰেল কাৰ্জনো নিবোকা-চামোনটি হৈ থাকিল ।’

‘আটাইবোৰেই ইংৰাজ তো ! কাউৰীয়ে কাউৰীৰ মঙহ খাবনে ? চাইবাসাৰ স্কুলত বীৰসাই কি কৈছিল মনত পৰেনে ?’

‘মোকেই কৈছিল তো ! কৈছিল : জানো, জানো । ছাহাব ছাহাব এক টোপী হয়, বহু । আক লগে লগে তাক স্কুলৰপৰা খেদিলে ।’

‘মই—আইনৰ বাটেৰেই খোজ দিলোঁ, যুঁজিলোঁ, হয় । কিন্তু মুণ্ডা-ট্ৰাইয়ালৰ পাছত তথাকথিত বুটিছ জাস্টিছৰ স্বৰূপ যেনেকৈ জনা গ’ল, এনেকুৱা আন কাহানিও জানিব পৰা নাছিলোঁ । কথাৰ ক’বলৈ বাধ্য হৈছোঁ মই ।’

‘আপুনিও ইংৰাজ মানুহ ।’

‘ইংৰাজসকলে মোক একেবাৰে ভাল নাপায় ।’

‘মুণ্ডাসমূহ সকলো প্ৰচেষ্টা ব্যৰ্থ হ’ল ।’

‘নহয়, অমূল্যবাবু ।’

জেকব হাহাবে সন্নেহে অমূল্য হাত এখন তেওঁৰ হাতেৰে স্পৰ্শ কৰিলে। ক'লে, 'কেতিয়াও তেনেকৈ নাভাৰিবা। মই - সেই চৰ্দাৰ আন্দোলনৰ কালৰপৰা মুণ্ডাসৰৰ হৈ যুঁজি আছোঁ। সেই বুলি কেছড কেতিয়াবা জয়ী হৈছোনে? —নাই হোৱা। তথাপি, এটি সাৰ কথা জানি থোৱা,—সকলো যুদ্ধ, সকলো আন্দোলন কেতিয়া বাৰ্থ হ'ল, কেতিয়া সাৰ্থক হ'ল সেই হিচাপ অংকৰ নিষমেৰে কৰিব নোৱাৰি।'

'জানো, আপুনি ক'ব যে - ব্যৰ্থ হোৱা সত্ত্বেও এই আন্দোলন বাৰ্থ হোৱা নাই। কিন্তু বুট্‌ছ জাষ্টিছৰ ওপৰত মোৰ যে এক অখণ্ড বিশ্বাস আছিল! যেতিয়া দেখা পালোঁ যে—দৰাচলতে কোনো বিচাৰ হোৱা নাই, কেৱল বিচাৰৰ ভেকো-ভাঙনাহে হৈছে—ডি ডি., এছ পি আদিয়ে ব চাইছে, যেতিয়া উপলব্ধি কৰিলোঁ যে—কিয় সিহঁতক বন্দী কৰা হৈছে, আনকি সেই সাধাৰণ কথাটোও মুণ্ডাসকলক কোৱা হোৱা নাই, নজনা কৈ আছে, তেতিয়া বহু চেষ্টাৰে 'বেংগলী' কাকতৰ ৰিপ'ৰ্টৰ এজনক কষ্টে-মষ্টে অনোৱা হ'ল। তেওঁ লিখিলে: মুণ্ডা বন্দীহঁতৰ হাতত হাতকেৰেয়া, ভৰি আৰু কঁকালত শিকলি। এই গধুৰ বোজা টানি-চুঁচি সিহঁতে জেলৰপৰা মেজিস্টেটৰ অফিছলৈ অহা-যোৱা কৰোঁতে ভাগৰি পৰে, হামখুৰি খাই পৰে। অথচ এই বন্দীহঁত বিচাৰাধীন! কৰ্তৃপক্ষই কেছ যুগুত কৰিব নোৱৰা হেতুকেহে মাহৰ পাছত মাহ ধৰি সিহঁতে এনে জীয়াতু ভুজিবলগা হৈছে!'

'জানো।'

'লিখিলে। সকলোৱে ছি ছি ছা ছা কৰিলে। হয়। কিন্তু হ'লনো কি? শিকলি নোহোৱা হ'লনে? বীৰসাক তো—বীৰসাকো তো...!'

'সিহঁতে বীৰসাক ধৰাই দিছিল, সিহঁতৰ প্ৰতি ইমান নিৰ্মম নহ'ব। মুণ্ডাৰ ওচৰত পাঁচশ টকা মানে—বিৰাট টকা। ভাবি চোৱা, শই শই মুণ্ডাই আনকি বন্দী অৱস্থাতো বীৰসাক ধৰা পেলাবলৈ কৰ্তৃপক্ষক খুন্দামান সহায়ো কৰা নাছিল। ধৰাই দিয়া হ'লে সিহঁত কিন্তু বহু আগতেই বন্ধা পৰিল হয়!'

কিন্তু—

কিন্তু শশিভূষণ বাই, আৰু আন ছজন মুণ্ডাই বীৰসাক ধৰাই দিলে, ধৰাই দিলে সিহঁতৰ ভগৱানক। কিয়নো—পাঁচশ টকা বিৰাট টকা। বিৰাট টকা, মুণ্ডাৰ ওচৰত। ধৰাই দিলে পৰ্ম্মীয়ে, কিয়নো—ভাতৰ লোভ ডাঙৰ লোভ।

দুই দিন-দুই নিশা বীৰসাই বিৰামবিহীন বাট কোবাইছিল। ছেন্দ্ৰাৰ অটব্য অবশ্যত আশ্ৰয় লোৱাৰ পাছত সালী আৰু পৰ্ম্মীক টোপনিয়াবলৈ কৈ বীৰসা নিজে সাৰে থাকিল।

এতিয়া তাৰ হাতত তুখন তৰোৱাল। সময় উপস্থিত হ'লে সি যে আনকি এখনো চলাব পাৰিবনে নোৱাৰে, তাৰ পক্ষে—কোৱা টান। কিয়নো—টোপনিয়ে বৰকৈ জোকাই আছে। আৰু এবাৰ কেনেবাকৈ চকুমুৰি মুদি দিয়ে যদি, টোপনিয়ে টেপৰ-যুঁজা দিবই। চকু দুটাত ইমান যে টোপনিৰ জ্বলেকা ...!

‘ঘুমাও, ভগৱান, খানেক ঘুম কৰি লও না!’ সালীয়ে ক’লে।

‘তু জাগা আছিহু?’

‘ঘুম নাই আছে।’

‘জাগা থাক, বিহানে ঘুমাইহু।’

‘পৰ্ম্মী ঘুম কৰে।’

‘কবোক।’

বীৰসাই আৰু একো কোৱা নাছিল। চুপচাপ বহি শুনি আছিল অবশ্যৰ কত কথা...। শুনি আছিল...। পাতৰ মৰ্মৰন্ধৰনিৰে, বতাহৰ ক্ৰন্দনেৰে, ব্যাভ্ৰৰ ক্ষিপ্ৰ পদক্ষেপৰ ক্ষুব্ধাৰ নিশৰ শব্দেৰে অবশ্যই তাৰ সৈতে কথা পাতি আছিল। অবশ্যই তাক কৈ আছিল : মই সকলো কথা জানো, বুজি পাওঁ। মই জানো, মই জানো বীৰসা, অন্তৰেৰে অনুভৱ কৰোঁ, তুমি নোৱাৰিলা, সহস্ৰ চেষ্টাতো নোৱাৰিলা তুমি...।

কৰ্ম্মীৰ দৰে, অৰোধ-অবুদ্ধন মুণ্ডা মাতৃৰ দৰে, অবশ্য-জ্ঞানীয়ে বীৰসাক সাক্ষনা দি আছিল দ্বিগুণ-শৰ্ব্ববী বৃক্ষপুত্ৰ মৰ্মৰি গুনগুন গুণবি :

তুমি তো চোঁটা কৰাছিল বাপ্! সকল যে তোমোৰ হাতত নাই, তুমি তেন জানা নাছিল। মুক্তি, এই যে মুক্তি, এই বন-ভুইট। কি মোৰ? যেতিয়া তোমোৰ পিতা-পুৰুষ না-আবলী জখল গছ কাটি গছনি গুচাই আবাদ কৰাছিল, তেতিয়া মুক্তি মোৰ আছিলো। তা বাবে, মুণ্ডাৰ হাতবন্দৰ দিকুৰ হাতলৈ, দিকুৰ হাতবন্দৰ চৰকাৰৰ হাতলৈ বিককৰা হৈ হৈ, বেচা-কিনা, কিনা-বেচা হৈ হৈ, মুক্তি, তোমোৰ আৰি জননী, মুক্তি তোমোৰ অৰণ্য-জননী অশুচি হুৱা গিছি, বীৰ-বীৰী। বীৰস, তোমোৰ কুহু মোৰ নাই, বাপ!

আদিম আদি জননীৰ নিঃশব্দ কণ্ঠস্বৰ বীৰসৰ অন্তৰত বৃষ্টিধাৰাৰ দৰে বৰিষত হৈছিল। অৰণ্য-জননীৰ সান্থনা-বাণী আছিল নিচুকনিৰ দৰে স্নেহবসনিযুক্ত সুখশ্ৰাবী সংগীত।

শুনি শুনি ৰাত্ৰি প্ৰভাত হ'ল। ...বীৰস টোপনি-গছৰা হৈ পৰিল...। টোপনি-বহীয়াটো হৈ আৰক্ত দৃষ্টিৰে চাই বীৰসাই ক'লে, 'সালী—তু ঘুম্ যা। মুইও ঘুমাওঁ বে! মোক মৰ-টোপনিৰে ধৰাহে... ওৰ-বোৰ টোপনি...টোপনি...ঘুম্...ঘুমৰ বিৰত অংগ অৱশ...। পৰ্বতী, তু জাগা আছিহ্! জাগা থাক্ বে পৰ্বতী তু—জুই না জলাইস্ বে। '

কিন্তু পৰ্বতীয়ে জুই জলাইছিল। টিকাই সাজি লৈ জুই জলাইছিল পৰ্বতীয়ে। আৰু ধোঁৱাই গুলুম বান্ধি পাক খাই খাই উঠিছিল বতাহৰ বোকোচাত উঠি। উঠি ভাত বান্ধি আছিল পৰ্বতীয়ে। উত্তলা ভাতৰ নিসনিৰ সুবাস শুভি আছিল তাই...।

আৰু সিহঁতে সেই ধোঁৱা চাই চাই আগুৱাই আহিছিল। ..

পাঁচল টকা-বহুত টকা। বিৰাট টকা। ...দেখা পাইছিলহি .. খুলি খুলি আহিছিল সিহঁত ..অকণো শব্দ নকৰাকৈ...সাপৰ দৰে...।

বীৰস নিদ্রামগ্ন। শীৰ্ষ। ক্লান্ত। অলপ আঁতৰত ৰাতিৰ ওপৰতে দীঘল দি সালীও টোপনিত লাল কাল...।

আৰু সিহঁতে বীৰসক গৰা মাৰি ধৰিছিলহি।...

দৰবা-দৰবিৰ শব্দত, পব্ৰীৰ ভয়াৰ্ত আৰ্ত চিংকাৰ শুনি সালী সাৰ পাই উঠিছিল। প্ৰথমেই তাই প্ৰাণপণে চিংকাৰ কৰি উঠিছিল... কিয়নো, তাই দেখিছিল—শশিভূষণ বাই আৰু মাৰি তামাবিয়াৰ, আৰু লগতে আন পাঁচটা মানুহক। ...শশিভূষণ আৰু মাৰিয়ে এই সময়ত বহুনাইদি কোঁচাইছিল। বীৰসাৰ বাহিৰেও অলু মুণ্ডাহঁতক ধৰাই দি দুশ পচান্নবৈ টকা পাইছিল সিহঁত দুটাই। বীৰসাৰ দাম পাঁচশ টকা।

সালীয়ে আটাই পাবি উঠিছিল...বীৰসাই বিহুৎপুৰীৰদৰে লাৰ পাই উঠি হাতিয়াৰ বিচাৰিছিল, বহাৰপৰা কেমেবাকৈ থিয় হোৱাৰ বাবে প্ৰাণপণে চেষ্টা কৰিছিল...তাৰ পাছত বীৰসাই সালীক পলাই যাবলৈ কৈছিল। সালীক মুহূৰ্তমানৰ বাবে দ্বিধাৰিত যেন দেখা পাই বীৰসাই শাস্ত কিন্তু গম্ভীৰ কণ্ঠেৰে কৈছিল সালীক, 'মোৰ ছকুম।'

সালী পলাল। কিয়নো বীৰসাই তাইৰ চকুৱে চকুৱে চাই চাই হাঁহিছিল। ...বীৰসাই জোৰে জোৰে কৈছিল, 'তহঁত ধনিক হৈ গ'লি বে মাৰি...পান্ পান্ শও টকা। মাটিৰ পট্টা...। কখি নিবি মোক ? ..'

‘বন্দ্ গাঁও।’

এই কথাৰাৰ সালীয়ে শুনি গ'ল। বীৰসায়ো ইয়াকে খুজিছিল।

তাৰ পাছত সালীয়ে ইমানদিনৰ সাৱধানতা সমূলি পাহৰি গৈ ছেন্দ্ৰা গাঁৱৰ বাটে বাটে বাউলীৰ দৰে দৌৰি দৌৰি চিয়ঁৰি চিয়ঁৰি গৈ থাকিল, ‘কোনটা মুণ্ডা কখি আছাছে...ভগৱানক ধৰাছে শশিভূষণ বাই, মাৰি তামাবিয়া—বন্দ্ গাঁৱত লগা যায় হে...। মুণ্ডাচৰ্ মৰি গিছ না জীন্দা আছ...হা। দেখ...পাঞ্চত্ টকাৰ কাৰণে সিহঁতে ভগৱানক ধৰি লগা গ'ল হে...।’

আৰ্ত চিয়ঁৰেৰে বুকু খুনি খুনি সালী দৌৰি থাকিল গাঁৱৰ পিছত গাঁৱৰ বাটে বাটে...। বিমান মুণ্ডা গাঁৱত অৱশিষ্ট আছিল, অকস্মাৎ খুন্দাৰ দৰে ভলাই আহিছিল। ছেন্দ্ৰাৰপৰা বন্দ্ গাঁৱৰ বিস্তীৰ্ণ প্ৰান্তৰলৈ, গাঁৱৰপৰা গাঁৱলৈ...হেছাদি কাবিকা সোণবা জালমাইত এই বিষম বাতৰি বনান্দিৰ দৰে বিয়লি পৰিছিল...।

বন্দগাঁৱবপৰা খুন্টি, খুন্টিবপৰা বাঁচী, বাটৰ চুকায়ত মাহুহ আৰু
মাহুহ । লেখ নাই জোখ নাই অসংখ্য-অগণন ..ইমান অত্যাচাৰৰ
পাছতো যে ইমান মুণ্ডা গাঁৱে গাঁৱে আছিল, পুলিছৰ মগজুত তাৰ
হিচাপেই নাছিল ।...সিহঁতে পৰস্পৰৰ মুখলৈ চাবলৈ ধৰিলে ।

ইমান অত্যাচাৰৰ চকুৰি তলত চেপা খায়ো—

ইমান মুণ্ডা !

ক'তনো আছিল ইহঁত ?

আটাইবোৰ মুণ্ডাৰ ঘৰ-দুৱাৰ বিত-বিতকৈ খিচাৰিও দেখোন এটাকো
এবাৰলৈকো ঘৰত পাবলৈ নহৈছিল ।

এতিয়ানো আহিল ক'বপৰা ইহঁত ?

হিলৈধাৰী পুলিছ-মিলিটাবিহঁতে বীৰসাক ৰাজ-সন্মানৰে আগে-পিছে
পৰ দি দি লৈ যাবলৈ ধৰিছিল ।

বীৰসাক মূৰত পাগ, গাত শুচি-শুভ্ৰ উকা চেলেং, হাতত শিকলি,
সমুন্নত শিৰ, মুখমণ্ডলত স্তম্ভ হাঁহি, চকুৰ দৃষ্টি সমুখলৈ...এক সম্পূৰ্ণ
অজ্ঞান ভৱিষ্যলৈ নিবন্ধ ।

বীৰসাই জানিছিল...কেৱল বীৰসায়েই উপলব্ধি কৰিব পাৰিছিল—
বাঁচীবপৰা খুন্টি, খুন্টিবপৰা বন্দগাঁও হৈ চালকাড়ৰ বাট লৈ সি
আৰু কোনো দিনে ঘৰলৈ নোভুতে .. ।

একমাত্ৰ সিয়েইহে জানিছিল—

তাৰ বৃদ্ধ পিতৃ চুগানাক, বৃদ্ধা মাতৃ কৰ্ম্মীক ইহজীৱনত সি আৰু
কদাপি দেখা নাপায় ।

আৰু চালকাড়লৈ উভতি নাহিব, মাক কৰ্ম্মীৰ কাষত আৰু থিয়
নহ'বগৈ । তাৰ ভক্তহঁতৰ সমুখত আৰু নহ'বগৈ .. । সেউজীয়া
অবশ্য, তেজবঙা মাটি, অম্লত পৰ্বতমালালৈ আঙুলিয়াই সি আৰু
কাহানিও নক'ব—‘আমি এই সকল কিবাই নিম হে!’ আৰু—আৰু
কেতিয়াও দূৰ দূৰ বাট কোবাই বাঢ়িব অন্ধকাৰত প্ৰায়বপৰা প্ৰায়লৈ
অবশ্যৰ বুকুৱেদি মৰমলগা মাটিৰ ওপৰেদি কাহানিও গৈ নাখাৰিব... ।

‘বীৰসাক লৈ অহা হ’ব, এটা ছেঁল খালী কৰা হওক—’এই অৰ্ডাৰ পোনতে অমূল্যই বিশ্বাসেই কৰিব পৰা নাছিল। তাৰ পাছত মাণ্ডবাম গুৱাৰ্ডাৰে অমূল্যক গোপন সন্ধানটো দিলেহি: ভূমি আৰু ধানীয়ে দেখা কৰিবলৈ কৈছে অমূল্যক।

ধানীৰ দুগাল তিয়াই বাধা নমনা চকুলোৰ ধাৰ ওলাই আহিছিল। ধানীয়ে কৈছিল অমূল্যক, ‘এটা দিন আমাৰ ছাথ, বাথ তাক।’

অমূল্যই কৈছিল, ‘গা ধুৱাবৰ বাবে লৈ অহা হ’ব, কথা পাতিবা।’

বিষগ্ৰভাৱে মুখখন হাঁহা যেন কৰি ধানীয়ে কৈছিল, ‘মোৰ লগত সি মাত-বোল না কৰিব, না হ’লে ময়েই কথা হ’ব পাবলৈ হয়।’

ছেল বেডি কৰোঁতে অমূল্যই বিহুটা মিনিট সময় ল’লে। এই বিহু মিনিট সময় বীৰসা ভূমিহঁতৰ ছেলত আছিল। বীৰসাই শুন-লুপুনকৈ কৈছিল, ‘কান্দিবা পাছত, কথা ক’বা পাছত, এতিয়া সময় আৰু নাই। যি কওঁ শুনা। ছাকিমৰ সমুখত যেতিয়া জেৰা কৰা হ’ব, তেতিয়া তোমালোক চাৰিশ মুণ্ডায়েই ক’বা—মোক তোমালোকে চিনি না পোৱা। ক’বা—না বুখি উলগুলান কৰাছ।’

‘ভগৱান—’

‘মোৰে ঠগ বোলা বন্ধক বোলা সকল গালি দিয়া—হানি নাই। কিন্তু তোমাৰলোগ বঁচ। তাতে মোৰ শাস্তি।’

‘তুমি—’

‘মোক ইহঁতে আৰ জীয়েক জেহেলবপৰা ওলাব না দিব।’

‘তোমাৰকে একুলা একুটা খুৰ্খিত বাখ্ৰ হে ভগৱান।’

‘বাখক। মুঠ ভগৱান, সেইহে তোমোৰাৰ ওচৰতে আহিলো বে ভূমি। তোমাৰলোকক এৰি থকা নাই। —মৰাছে কেইজন।’

‘কৰাৰ ছনা মুণ্ডা, লোহাজিমিৰ চুখ্ৰাম।’

‘কেও দৰৰ মিছিলনে?’

‘ঐ বাজালীবাবু।’

বীৰসাৰ ওঁঠবুৰিত মূহু হাঁহিব আভা ফুটি উঠিল।

পাহত, হলিটাবি হে'লত—কাৰাগাৰৰ নিৰ্জন সৰু কুঠবীড—
কমাৰে বীৰসাক কঁকালত আৰু ভৰিত লোহাৰ শিকলি পিন্ধাই দিলে,
আৰু সেই কমাৰে বীৰসাক সৰু সৰুকৈ ক'লে, 'ভগৱান হে, শাও না
দিবা হে মোক !'

এইবাৰ বীৰসাই ফটফটীয়াকৈ বৃদ্ধি পালে, আৰু কাছানিও সি এই
কাৰাগাৰৰপৰা জীয়েকু ওলাই যাব নোৱাৰিব।

হাতত হাত-কেৰেয়া, কঁকালত আৰু ভৰিত শিকলি, 'কৰুঠকৈয়ো
সৰু প্ৰায়াক্কাৰ কোঠাটোৰ দেৱালবোৰ দিলৰ দেৱাল। সমুখত লোহ-
দুৱাৰ। দুৱাৰৰ আগত চৌবিছ ঘণ্টা—দিনে-নিশাই সশস্ত্ৰ গ্ৰেহী।
দুৱাৰৰ সমুখত ঢকা বাৰাণ্ডা। বাহিৰৰ বায়ু-পোহৰৰ পথ বন্ধ। দেৱালৰ
গাত বহু ওখ ঠাইত এটি নিচেই সৰু ভেটিলেটাৰ—বায়ু-চলাচল কৰিব
পৰা এটি মাত্ৰ বিন্ধা।

চৰকাৰে সিদ্ধান্ত লৈছে, বীৰসাক সাধাৰণ ফৌজদাৰী-আচামী হিচাপে
বিচাৰ কৰা হ'ব। তাৰ অপৰাধ : বহু দিন ধৰি নবহত্যা আৰু অগ্নি-
সংযোগ কৰাত সহায়তা। বীৰসাক মুণ্ডা বাইজৰ আগত এটা সাধাৰণ
ফৌজদাৰী আচামী হিচাপে প্ৰতিপন্ন কৰাটোৱেই হ'ল চৰকাৰৰ সিদ্ধান্ত।

অথচ এক অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ ৰাজনৈতিক বন্দীৰ দৰে বীৰসাক সম্পৰ্কে
সতৰ্কতা অৱলম্বন কৰা হৈছে।

বীৰসাই উপলব্ধি কৰিলে : বুঢ়িছে তাক ক্ষমা নকৰিব।

কিয়নো—স্বয়ং ডি. ছি. য়ে তাক কৈ গ'ল : পুলিছ অফিছাৰ
সকলৰ সহায়ত তদন্ত কৰি সাক্ষী-প্ৰমাণ যোগাব কৰিব বুলি ভেওঁ
উপক্ৰমত এলোকা সমূহলৈ ওলাব। বীৰসাই বুজিলে : ডি. ছি.-য়ে
এতিয়া প্ৰয়োজনতকৈ চেৰ অধিক সময় ল'ব।

জেকব অহা বুলি শুনিলে বীৰসাই।

তাৰ পাছত, যিদিনা তাক হাকিমৰ আগত হাজিৰ কৰা হ'ল,
সেইদিনা সি জেকবক তাত দেখা পাইছিল। কিন্তু জেকবৰ সৈতে তাক
কথা পাতিবলৈ অনুমতি দিয়া নহৈছিল।

জেকবে এই কথা বাৰে বাৰে কৈ আছিল, ‘জাহ্নুৱাৰি মাহৰপৰা এপ্ৰিল মাহলৈকে বন্দীসকলক বিনা বিচাৰত আটক কৰি ৰখা হৈছে, অথচ—আজিও কেছ এটা উত্থাপন কৰা নহ’ল। বৃটিছ জাষ্টিছৰ নামত মুণ্ডাসৱৰ ওপৰত যথেষ্ট তথ্য চূড়ান্ত অবিচাৰ কৰা হৈছে। মুণ্ডাসৱৰক আত্মপক্ষ সমৰ্থনৰো কোনো ব্যৱস্থা চৰকাৰে কৰা নাই।’

জেকব নিজে নিজেই আহিছিল এই কেছ বুজিবলৈ, কোনেও তেওঁক মাতি অনা নাছিল।

‘যিবোৰ অপৰাধ মুণ্ডাই কৰা নাছিল, সেইবোৰ কাল্পনিক অপৰাধত সিহঁতক অভিযুক্ত কৰিবলৈ চাৰি মাহ ধৰি প্ৰমাণ যোগাব কৰিবলৈ চৰকাৰে উঠি-পৰি লাগি গৈছে। আচলতে—কনষ্টেবল হত্যাৰ বাবে পুলিছ ক্ৰিপ্ত হৈ উঠিছে, আৰু বিনা বিচাৰত বন্দী কৰি ৰাখি মুণ্ডাসৱৰক লৈ হাতালি খেলিছে, অযথা অত্যাৱতাৱে হাৱৰাণ কৰিছে।

‘বিনা বিচাৰত বন্দী হৈ থাকোঁতে ইতিমধ্যেই আঠজন বন্দী মুণ্ডাৰ মৃত্যু হ’ল। এতিয়াও মোকদ্দমা আৰম্ভ কৰাৰ সময় হোৱা নাইনে, ধৰ্মাৱতাৰ?’

জেকবে বিচাৰকলৈ প্ৰশ্ন কৰিছিল।

বীৰসাই শুনিছিল, বাৰিস্টাৰ মিষ্টাৰ জেকবৰ সেই প্ৰশ্নৰ উত্তৰত বিচাৰকে কোৱা শুনিছিল, ‘পুলিছে কেছ ফাইল নকৰিলে মই অপাৰগ।’

এনেকৈয়েই চলি থাকিল মাহৰ পাছত মাহ...। যেনিবা এক আলি-চিৰা...অথবা এক অদ্ভুত হৈ-খেদা খেল...।

কলিকতীয়া ‘বেংগলী’ আৰু ‘ষ্টেটছম্যান’ কাগজত মুণ্ডা-কেছৰ বিষয়ে লিখি চৰকাৰৰ বিবেক-বুদ্ধিৰ ওভতনিলৈ চেষ্টা-প্ৰচেষ্টা চলিয়েই থাকিল। হাতে-ভৰিলে-কঁকালে বন্ধা লোহ শিকলি চৌচৰাই চৌচৰাই সেই মাহৰ গঙ্গলীয়া গৰুৱাত মুণ্ডাইতে হাকিমৰ কাছাৰীত হাজিৰ হৈয়েই থাকিল। আৰু মাজে মাজে ইজনৰ পিছত নিজজনকৈ বিনা বিচাৰত লোহ-কাৰাগাৰত ডবাই খোৱা বন্দীৰ মৃত্যু হৈয়েই থাকিল। ..

আক ধানী-ভূমিহঁতে একেবাৰে দেখিবলৈ নোপোৱা কাবীয়া
 ছেঁল নামৰ খুকবিটোত পাও আক কঁকালৰ বিৰাট গধুৰ লো-ৰ শিকলি
 টানি টানি বীৰসাই অৱিকত খোজ দিয়েই থাকিল। আক কাবীয়া
 আন এটা ছেঁলৰ নিহজ অঙ্ককাৰত বহি ধানী আক ভূমি, পৰা আক
 সোনা, ডোন্কা আক মাঝিয়া যুগাই বীৰসাৰ সেই লোহ জিজিবিব
 অৱিকত বনবাননি আক শিলৰ মজিলাৰ লগত শিকলিৰ ঘঁহনিৰ শব্দ
 শুনিয়ৈ থাকিল...।

বীৰসাই জানে, ইমান গধুৰ শব্দত শিকলি টানি চলি থাকিব পৰা
 শক্তি তাৰ ভৰিত নাই। কিন্তু বীৰসাই ইয়াকো জানে যে—ভাৰ্য্য
 সজ্জস্ত বন্দী যুগাইহঁতে কাবীয়া ছেঁলৰ অঙ্ককাৰত বহি তাৰ খোজৰ শব্দ,
 এই অপৰিমেষ গধুৰ লোহশিকলিৰ শব্দ শুনিবলৈ উৎকৰ্ষ হৈ বৈ
 আছে, বৈ থাকে। সি যিসকলক দিব খুজিছিল বিস্কৃত অবশ্য,
 সীমাৰ বন্ধনহীন পাৰ্বত্য ভূমি—নিসকলক দিলে লৌহকটকৰ ফাটক।
 এতিয়া আক একো নাই, একো দিখলগা নাই তাৰ, আছে—মাথোন
 এই শিকলিৰ শব্দ—যি লৌহ-শিকলিৰ ঘঁহনিৰ শব্দই ক'ব—বীৰসা
 জীয়াই আছে—এতিয়াও আছে জীয়াই...বীৰসাৰ মৃত্যু অনায়াসি হোৱা
 নাই.....।

অকলশবীয়া।

নিৰ্জন সৰুতকৈয়ো সৰু কুঠৰী এটাত সি অকলশবীয়া।

নিঃশব্দ নিৰ্বাক।...নিস্তব্ধ...।

বাতিপুৱা লৌহ-কপাট খোল খাই পৰে। ওলাই আহি আকাশৰ
 তলত উশাহ লয়, আক শিকলি টানি টানি বিচাৰৰ বাবে বিচাৰালয়লৈ
 খোজ লয় বীৰসাই। বহাগ-জ্যৈষ্ঠৰ গগনগীয়া গবৰৰ থিয় ব'ন্দৰ মাজেদি
 ছপবীয়া বাৰ বজাৰ পাহত যেতিয়া যুগা কৰ্মীহঁত আদালতৰপৰা উভতি
 খোজ লয়, তেতিয়া কোনো কোনোবা মূৰ্ছকৈ যায়, কোনোবা আন্ত-
 ক্ৰান্ত হৈ হামখুৰি খাই পৰে...।

আহোঁতে, বা বাওঁতে—কোনেও কাৰো সৈতে কথা পাতিব নোৱাৰে। অন্ধকাৰ কুঠৰীত বন্দী হৈ থকাটো যে প্ৰাণদণ্ডৰ দৰে কঠিন দণ্ড, বীৰসাই অনুভৱ নকৰা নহয়। তাৰ ভাব হ'ল, বাৰে বাৰে ভাবি থাকিল : এই শিকলি দিয়াই পেলাই এই জীৱনত আৰু কাহানিও আকাশৰ উমুৰু তললৈ...অবশ্যৰ উদাৰ বন্ধলৈ...আৰু কাহানিও ঘূৰি যাব নোৱাৰিম, এই জীৱনটোৰ বাবে—এয়ে শেষ। সেইহে, গুলীৰ ক্ষতস্থান বিষাক্ত হৈ যিদিনা ডেম্বানেলৰ মনদেও মুণ্ডাৰ মৃত্যু হ'ল, মৃত্যুৰ আগ মুহূৰ্ত্তত চিন্ন'বি কৈ উঠিছিল, 'গুলীৰ ঘা-ত না মৰি হে, শৰী দাবোকাই সোঁকাৰে কোবাই কোবাই ভগৱানৰ নামত মোক মিছা কথা কোৱালে হাকিমৰ আগতে, সেই পাৰ্শেহে মোক মাৰিলে . মোক সেই পাৰ্শে ছুলেহে...।'

সিদিনা জেলৰ ছেঁলৰ দেৱালত হাত-কেৰেয়াৰে আঘাত কৰি কৰি বীৰসাই উচ্চ কণ্ঠেৰে কৈছিল, 'মনদেও শুন' ! শুন হে মুণ্ডা সৰ। মুঠ ধৰতী-আবা, মাটিৰ এই দেহ তিয়াগি না গ'লে তোমোৰাৰ উদ্ধাৰ নাই। তাগজ নেবিবা হে, না ক'বা—না ক'বা—ভগৱানে আমাক জেহেলত ঢুকাই চলি গ'ল। সকল হাঁথিয়াৰ তোমাৰলোকক দিলোঁ, বুকত দিলোঁ তাগজ, চিন্‌হাই দিলোঁ—তোমোৰাৰ দুহমন কোন। সেইবোৰ হাঁথিয়াৰ তোমালোকে একোপধ্যে সঁপি নিদিবা, তাগজ নেহেৰুৱাবা, এদিন তোমালোকেই জিকিবা।'...

মাস্তবাম গুৱাৰ্ডাৰ দৌৰি আছিল, আন কোনও মুণ্ডানাকৈ ক'লে, 'চুপ থাক্ বীৰসা, চুপ।'।

'কি দিলে মোক, মোৰ কঠ জলি যায়, ডিঙি শুকাই যায়, নাড়ীৰ পৰা তেজ ওলায় য়ে— ?'

'চুপ থাক্।'

'চুপ মুঞ্জি আখাকোঁ, মুঞ্জি চুপ না হওঁ। এদিন কিবা আহিম মুঞ্জি। কিবা আহিম, হোজিৰ যোজি আলাই দিম থানাই থানাই, সোমপুৰত তুলি দিম বাজৰি বা-মড়লী...।'

যদি বাজি উঠিল জেলখানাত । ছেটি, লব দি আছিল, লৌহকপাট
খুলি ভিতৰ সোমাল । বীৰসাই বাতনাত বিভ্রান্ত দৃষ্টিৰে চালে টোপাই
কোঁপাই সোমাই অহা ছেটিলৈ । ক'লে, 'মোক পহৰা দিয়া? এদিন
কুমিও দেখিবা হে—এই মুণ্ডাদেশ লৈ, মুণ্ডাদেশৰ মাটি লৈ, মুণ্ডা তলৰ
মাটি ওপৰ কৰিম । দুহমনবিলাকক যুই ছোটনাগপুৰৰ পৰামৰ্শপৰা
খেদা কৰিম । কি দিলে মোক—মোৰ কৰ্ম্ম জালি যায় বে—! কি আশুধি
দিলে মোক—?'

'ছাহাবক মাতি আনোনে ?'

'ছাহাবে আশুধি দিলে মুণ্ডা খাম ! মোৰ ডিঙি শুথায় কিয় ?'

'কাছাবী যাব লাগিব বে—?'

'যাম, এতিয়াই যাম । মাঘ মাহৰ দহ তাৰিখৰপৰা আজি জেঠমাহে
শেষ হওঁ হওঁ, কাছাবী যাই আহোঁ, যাই থাকিম । কিন্তু ছাহাবে যি
জাবিছে, না হ'ব হে । মোৰ বিনাশ নাই !'

অমূল্যই ছুপাৰক শ্বিলে, 'তাক ক'টলৈ নিনিলে নহ'বনে ?'

ছুপাবে শ্রম কৰিলে অমূল্যক, 'কিয় ?'

'সি অশুস্থ ।'

'সি সম্পূৰ্ণ শ্বস্থ বুলি মই ভাবোঁ ।'

জুন মাহৰ খবৰ তাপ । লৌহ-শিকলিৰ উত্তাপ । নিৰ্মম সূৰ্য্য ।
বৰষুণ নাই । শুনা গ'ল, বীৰসা ক'টৰ ভিতৰতে মূৰ্ছিত হৈ পৰিছে ।

আবেলি পৰতে বাৰিষ্টাৰ জেকবে অগ্নিমূৰ্তি ধৰিলে । দৌৰি
আছিল ডি. ছি. । তেতিয়া ছুপাবে অমূল্যকো মতাই অনাবলগা হ'ল ।
অমূল্যই ক'লে, 'তাৰ নাড়ীৰ গতি কীণ, চকু কোটৰত সোমাই পৰিছে,
পিয়াহত ভিঙি শুকাই গৈছে ।'

ছুপাবে ডি. ছি.-ক ক'লে যে বীৰসা কলেবাত আক্ৰান্ত হৈছে, তাৰ
বেতিয়াই-ভোঁতয়াই মৃত্যু হ'ব পাৰে ।

শুনি—অমূল্যৰ অন্তৰাত্মা কঁপি উঠিল। বমি নাই, পেট চলা নাই, কলেবৰ কোনো লক্ষণ নাই, কলেব হোৱাৰ কোনো কাৰণো নাই। ছুপাৰৰ নিৰ্দেশ বিনে এমুঠি ভাত, আনকি এটোপা পানীও বীৰসাই কোনোদিনে খোৱা নাই। তেনেহ'লে—কথানো কি? কিয় ডাক্তৰ এজন হোৱা সত্ত্বেও ছুপাৰে কৈছে তাৰ কলেব হোৱা বুলি? কিয় তাৰ মৃত্যুৰ আশংকা কৰা হৈছে?

চৰকাৰী প্ৰশাসনৰ নিয়ম-কানুন উপেক্ষা কৰি অমূল্যই ডি. ছি.ক. স্মিলে, 'মই তাক অলপ চাব পাৰোঁনে?'

'ইয়েহ, ডু।'

অমূল্য ছুৱাৰ খুলি সোমাই গ'ল। সোমায়ৈ বীৰসাক সকলো ক'লে, 'তই মোৰ লগত মাত-বোল নকৰ, নকৰিবি বাক। কিন্তু মাগুৰাম ওৱাৰ্ডাৰে যি দিব, তাৰ বাহিৰে কোনো দৰব-পাতি, খোৱাবস্তু আদি একো নাখাবি, বীৰসা। পানীও নাখাবি মাগুৰামে নিদিয়ালৈকে। আজি পহিলা জুন। উইণ্ডৰ কেছ লৈ খুব হৈ-চৈ লাগি পৰিছে। এইবাৰ বোধকৰো ফয়দলা কিবা এটা হ'ব।'

বীৰসাই ক্ষীণভাৱে নিৰৱে হাঁহিলে। লাহেকৈ ক'লে, 'এইবাৰ যে তোমাৰ লগত মাত-বোল কৰা নাই, খং-বাগ কৰি নহয়। মোৰ লগত মাত-বোল কৰিলে তুমি বিপদত পৰিবা বুলিহে। মই জানো, তুমি মুণ্ডাসৱৰ বন্ধু, হুছমন নহয়। কিন্তু—বিব্ধা চেষ্টা!'

খস্তুকমান বৈ পুনৰ ক'লে, 'মোৰ যে হাইজা হোৱা নাই—সেই কথা ছুপাৰতকৈ ভালকৈ আন কেও নাজানে। বুধ না—মোক জীয়াস্তে জেলৰ বাহিৰ হু'বলৈ না দিব।'

'মই বাওঁ।'

'বোৱা। বিব্ধা চেষ্টা। মোৰ কথা ফলেনে নকলে চাই ল'বা।'

'বহু মুণ্ডা জাগি পৰিছে।'

'সিহঁতৰ কি দোষ কোৱা? ছাহাবইত যে কি বস্তু, আগে তো সিহঁতে জনা নাছিল।'

এই ঘটনাব পাছত, ছ-দিনতে বীৰসা লুহ হৈ উঠিল। যুগাইতে জানিলে যে এইবাৰলৈ সিহঁতৰ ভগৱান বন্ধা পৰিল।

সিহঁতৰ ভগৱানৰ—সিহঁতৰ জীউৰ বুঢ়া ভগৱানৰ জীউ-জাউটি বন্ধা পৰাত সিহঁতৰ নিজৰে বন্ধা পৰা যেন লাগিল।

কাৰাগাৰৰ লোহ-কপাটৰ ভিতৰত সোমাই থকা সবেও যুগাইতৰ মনত তেতিয়া 'বায়ে বিপক্ষী দোভৰা'। সিহঁতেও 'বুকে বাক দিয়া সয়ে বাজু পাতি বৈল'। সিহঁত মুক্তি পাওক-নাপাওক, কোনো কথা নাই।

ভগৱান থাকিব লাগে।

ভগৱান থকা হ'লে সিহঁতো থাকিব। কোনে মাৰে সিহঁতক ?

কিন্তু জুন মাহৰ আঠ তাৰিখৰ আগবেলাতে পুনৰ ডি ছি. আহিল। ছুপাৰ আৰু ডি ছি.-ৰ মাজত ফুচকাচ হ'ল। তাৰ পাছত ছুপাৰে ফতোৱা জাবী কৰিলে, 'এতিয়াৰপৰা বীৰসাৰ ছে'লত মোৰ বাহিৰে আন কোনো সোমাব নোৱাৰিব।'

অমূল্যই ছে'লৰ চুৱাৰত ক'লা কঙ্কলেৰে পৰ্দা আঁৰি দিয়া দেখা পালে। অসহায়ভাৱে মূৰ জোকাৰি অমূল্য ভাবপৰা গুচি গ'ল।

আৰু পাছদিনাই—

জুনৰ ৯ তাৰিখেই শুনা গ'ল—যোৱা ৰাতি বীৰসাৰ তিনিবাৰ স্তোম-ৰমি হৈছে। ৰাতিপুৱা—আগবেলাৰ আঠ বজাত বীৰসাই হেনো তেজ ৰঁতিয়াই অজ্ঞান হৈ গ'ল।

ছুপাৰে তাৰ নাড়ীৰ গতি পৰীক্ষা কৰি চালে, বড়ি হাতত লৈ থিয় দিলে বীৰসাৰ কাষত।

আৰু তেতিয়া বাঁচীৰ জেলখানাত কান্দোনৰ বোল উঠিল।

কিন্তু ছুপাৰে সেই কান্দোনলৈ মনেই নকৰা হ'ল। তেওঁ এতিয়া পৰম নিশ্চিন্ত :

বীৰসাৰ মৃত্যু অৱধাৰিত।

ছুপাবে, কি কি কবি-নকবি-নিজৰ মনতে সেই সকলো কথা
বিহাৰ্গাল—আখৰা দি-খাকিল। মৃত্যুৰ কাৰণ—কলেবা। হয়। কলেবা।
কলেবা বুলিয়েই কোৱা হ'ব। আবেলি পৰতেই প'ষ্টমৰ্টেম হৈ যাব।
আৰু সন্ধিয়াৰ এন্ধাৰত মৃতদেহ পুৰি পেলোৱা হ'ব। প'ষ্টমৰ্টেমৰ বিপ'ৰ্ণত
লিখিব লাগিব—বীৰসাব বুকুৰ উঠা-নমটল চাই চাই ভাবি ল'লে ছুপাবে
—লিখিব লাগিব : পাকস্থলীৰ—ওঁ পাকস্থলীৰ ঠায়ে ঠায়ে দোবোল খাই
খলমা বান্ধিছিল, ক্ষুদ্ৰান্ত্ৰ ক্ষয় হৈ হৈ একেবাৰে ঠেক—ওঁ, একেবাৰে
সক হৈ পৰিছিল। .. লিখিব লাগিব—বহু পৰীক্ষা-নিৰীক্ষাৰ অন্ততো
পাকস্থলীত কোনো ধৰণৰ বিষ পোৱা ন'গল। মৃত্যুৰ কাৰণ—কলেবা।

তাৰ পাছত মৃতদেহ পুৰি পেলোৱা হ'ব। মুণ্ডাইতে অৱশ্যে
দাহন কৰে, কবৰ দিয়ে। বীৰসাব মৃতদেহ দাহ কৰিলে মুণ্ডাইতৰ ধৰ্ম-
বিশ্বাসে আঘাত পোৱা হ'ব। হওক। তেওঁ সিহঁতে বুজি পাব—বীৰসা
ভগৱান নহয়, সামান্য আচামী এটা, নম্বৰ—নিচেই নগণ্য নাশ পোৱা
এটা মানুহ। আন যিকোনো মানুহৰ দৰেই তাৰ দেহও বিনষ্টৰ।

আৰু—আৰু এটা কথা।

মৃতদেহ দাহ কৰা হ'লে জীয়া-খোৱা জেকব, আৰু অন্য হান্ধাবাজহঁতে
বীৰসাব দেহ পুনৰ কটা-ছিঙা কৰাৰ দাবী উত্থাপন কৰাৰো মুদা মৰিব।

আগবেলা ন বাজিল। ছুপাবে বীৰসাব কাষত বহি দিলে।
ভলম্বু হৈ অলপ পৰলৈ চাই থাকিল। তাৰ পাছত নাড়ী বুকু চকু
আদি একে একে পৰীক্ষা কৰি চালে।

আৰু তাৰ পাছত বহাৰপৰা উঠি থিয় হ'ল।

জেলৰ ক'লে, 'এতিয়াই লিখি লোৱা, বীৰসা মুণ্ডা, ছুগানা
মুণ্ডাৰ পুতেক, জন্ম ১৮৭৫, বয়স পঁচিছ, ডায়েড অব্ এম্বিয়াটিক কলেবা,
তাৰিখ—৯ জুন, ১৯০০ চন।'

গুৱাৰ্ডৰ ক'লে, 'এটা স্বৰ্গচোৱাক জলদি জলদি মাতি আনাইগৈচোন।
শ'টো কাপোৰেৰে ঢাকি দিয়া।'

৯ জুন।

১২০০ জন।

বাঁচী জেল।

আগবেলা—২ বাজি ১০ মিনিট...

আজি ১৯০১ চন শেষ হ'ল ।

আব্দু ময়ো এই টোকা লিখি আজিয়েই শেষ কৰিব লাগিব ।

মোৰ জীৱনকালত, বীৰসা, যদিহে কোনোবাই তোমাৰ আশ্চৰ্য্য অপৰূপ জীৱন-কথা জানিলে বিচাৰে, তেওঁক এই টোকাবহীখন দিয় । যদি কেৱে নিবিচাৰে, তেনেহ'লে এনেকুৱা ব্যৱস্থা কৰি থৈ দাম, ঘাতে, ভৱিষ্যত কালত তোমাৰ জীৱন-কাহিনী বিচাৰি ফুৰা কোনোবাই মোৰ এই চমু টোকাবপৰাই জানিবলগাখিনি জানিবলৈ পায় ।

বাৰিষ্টাৰ জেকবলৈ ধন্যবাদ । তেওঁৰ সহায়তাবে মই তোমাৰ সম্পৰ্কে কিছুখিনি মূল্যবান কাগজ-পত্ৰ পাইছোঁ ।

মোৰ সমুখত অতি সাধাৰণ মেজ এখনৰ ওপৰত এতিয়া পৰি আছে : 'প্ৰ'ছিডিংছ অব্ দ্য হোম্, ডিপাৰ্ট্মেণ্ট, অগাস্ট, ১৯০০, প্ৰ'গ্ৰ' নং ৩৩০, বাঁচী জিলাৰ মূন্ডা-বিদ্ৰোহ' ।

এই কাকতখিনিত দেখা পাইছোঁ—১৮৯৯ চনৰ ২৪ ডিছেম্বাৰ, বাঁচীত, বাতি ন-বজাবপৰা দহ বজাৰ ভিতৰত, বাঁচী থানাৰ একৈছখন গাঁৱত, বাছিয়া থানাৰ চাৰিখন গাঁৱত, খুন্টি থানাৰ দুখন গাঁৱত, তামাৰ থানাৰ দুখন গাঁৱত, তোৰপা, বদুন্দা, আৰু বাঁচীৰ এখনকৈ গাঁৱত বীৰসাইতসকলে খ্ৰিষ্টানসকলে টোঁৱাই ক'ড়িয়াইছিল, জুই লগাইছিল, দুজন মানুহক হত্যা কৰিছিল, আৰু গৰুতৰভাৱে আহত কৰিছিল পোন্ধৰজনক ।

সিংভূম জিলাত ২৪ ডিছেম্বাৰবপৰা ২৮ ডিছেম্বাৰৰ ভিতৰত আঠখন থানাৰ ৩৪ খন গাঁৱত জুই লগোৱা হৈছিল, ৩৫ জন আহত হৈছিল, দুজন নিহত হৈছিল । নিহত দুজনৰ মাজত এজন আছিল শুলিছ কনষ্টেবল । সিংভূম জিলাৰ ঘটনাৱলী একমাত্ৰ চক্ৰবৰ্ত্তী থানাত সংৰচিত হৈছিল ।

পঢ়ি আছোঁ, আৰু ভাবি আছোঁ বাঁৰসা, তোমাৰ সন্তানহ'তে যদি
কাঁড় এৰিছিলেই, তেনেহ'লে, শত্ৰুক মাৰিব পৰাকৈ নেৰিলে কিয় ?

মই জানো, তুমি কি ক'বা। তুমি ক'বা : ঐ উখোৱা ধানখোৱাটা,
গৰুৱাগলা অমূল্যবাৰুটা, তুমি হ'লা একটা দিকু, ঐ হাতেৰে শুদা কলম
ধৰাহ, ধনুক ধৰা নাই। কৈছা—২৪ ডিছেম্বৰৰ অভ্যুত্থানৰ আচল উদ্দেশ্য
আছিল ডৰ দেখুওৱা। হাঁ, ডৰ আমি দেখাইছিলোঁ, হয়। ব্ৰাডি
হৈল-বাকাব—বন্তান্ত হৈল-বাকাব—মনত নাইনে ?

আছে।

আছে মনত।

নিশ্চয় থাকিব।

ষেনেকৈ মনত আছে তোমাৰ আচৰিত চকুঘূৰি, অপৰূপ হাঁহি :
চকুঘূৰিয়ে ইমান যে হাঁহিছিল, তুমি মাত-বোলকে কৰিব পৰা নাছিল।

আব্দ মনত পৰিছে—জেলত থাকোঁতে তোমাৰ দেহৰ কথা।

জানা নিশ্চয়, তোমাৰ মৃত্যুক আনকি এতিয়ালৈকো, আজিৰ দিনতো
বহুসংখ্যক বুলি ভবা হয়। কিন্তু মোৰ ওচৰত সেই মৃত্যু বহুসংখ্যক
নাছিল। কি ঘটিছিল মইতো—জানো।

বিচাৰাধীন অৱস্থাতে তোমাৰ মৃত্যু আছিল চৰকাৰৰ অভিপ্ৰেত।
মারুজীৱনলৈ কাৰাদণ্ড বিহিলেও তোমাক জীয়াই থাকিব দিবলগা
হ'লহে'তেন। তুমি জীয়াই থকাহে'তেন মৃত্যু বাইজে বুকুত বল
পালেহে'তেন। গতিকে—তোমাৰ মৃত্যুহে আছিল একান্ত অভিপ্ৰেত।
আব্দ সেই অভিপ্ৰেত মৃত্যু হ'ব লাগিছিল বিচাৰাধীন অৱস্থাত।

তোমাৰ সন্তানকপী ভক্তসকলৰ বিচাৰৰ কথাও লিখি থওঁ অলপ।

হৈল-বাকাবৰ গুলীয়েই আছিল সমাপ্তিৰ সূচনা। হৈল-বাকাবত
গুলী চলোৱাৰ পাছত, জানুৱাৰিৰ ১০ তাৰিখে স্বয়ং কমিশ্যনাৰ
গাঁওসমূহলৈ ওলাইছিল আব্দ তেওঁ নিজে গাঁৱে গাঁৱে ঘূৰি ঘূৰি বিপ্লোহী
মৃত্যুহ'তক ধৰাই দিবলৈ কৈছিল।

তাৰ পাছত বিৰোধ ঘটিছিল—সেইবোৰৰ কথা তুমি জানাই।

যি কথা নাজানা, যিকথা একেবাৰে অজ্ঞাত, সেয়া হ'ল—

আহত বন্দীহ'তক খোজ কাঢ়ি ৰাবলৈ বাধ্য কৰা হৈছিল, আব্দ তাৰ
ফলতো কিছুমানৰ মৃত্যু হৈছিল।

গৱৰ্ণমেণ্ট অব্ ইণ্ডিয়াৰ ছেপ্টিটাৰিয়ে কৈ পঠালে যে যেনেকৈয়েই নহওক আৰু কিছূ কিছূ সাক্ষী-প্ৰমাণ সংগ্ৰহ কৰাৰ বাবে বাঁচীৰ ডি. ছি. পদনব বিদ্ৰোহী অঞ্চললৈ যাওক।

গৱৰ্ণমেণ্টে পৰিস্কাৰভাৱে কৈ দিলে যে, তেওঁ নিজেই কেছবিলাকৰ বিচাৰ নকৰে যেন। তেওঁ নিজে বিচাৰ কৰিলে আপিল-আদালতে ক'ব যে এই বিচাৰত ডি. ছি.-ৰ ব্যক্তিগত স্বার্থ আছিল। ডি. ছি.-ৰ ভাত বিচাৰ কৰা হ'লে উক্ত আপিল-আদালতে আচাৰীহঁতক প্ৰেক্ষাভিহীন —পক্ষপাতিতাবে বিচাৰকৰা বুলি ভাবিব।

বীৰস, এওঁলোকৰ শাসনৰ বদনিনাদ—ভেটিটি ইমান কটকটীয়া, ইমানেই কঠোৰ তথা জটিল, যে মৃদুভাসৰৰ ভাগ্য লৈ বাজি মাৰি লড়া কু ভগৱান হৈ এই ভেটিটক ধ্বংস কৰাৰ সাধ্য তোমাৰ নহ'ব। তুমি প'চিছ বছৰীয়া এটি মৃদু ভৱক। তোমাৰ বিৰুদ্ধে সিদিনা বৰলাটৰ দণ্ডৰে সৰ্বশক্তি প্ৰয়োগ কৰিছিল।

সকলো কথাৰ ঠিকমতে বিচাৰ হওক, সোনকালে বিচাৰৰ ফলহুলা হওক, চৰকাৰৰ অভিপ্ৰেত নাছিল। এই চৰকাৰক লাগিছিল—সাক্ষী-প্ৰমাণ যোগাৰ কৰাৰ নামত তোমালোকক অনাদি-অনন্ত কাল ধৰি ঠিকঠাকৈ বিচাৰাধীন অৱস্থাত থকাৰ আধৰুৱাকৈ বাধি থৈ তোমালোকৰ মনোবল তথা বাজহাড় চুচুমে কৰি দিয়া অধিকাৰ। বিদ্ৰোহীসকলক, তৰুণ আৰু কিশোৰসকলক মাত্ৰ বিচাৰাধীন অৱস্থাত চাৰি দেৱালৰ মাজত আটক কৰি বখাটো চৰকাৰৰ পক্ষে পৰম উপকাৰী ব্যৱস্থা হিচাপে বিবেচিত হয়। আকাশখনক আঁৰ কৰি, অন্ধকাৰৰ মাজত দিনে-নিশাই জুপুকা মাৰি বাঁহ থাকিবলৈ বাধ্য কৰি, মৃদুভাসৰৰ মনত যে গভীৰ অন্ধকাৰৰ আঁৰপট নমাৰ পাৰিব—এই কথাত চৰকাৰ আছিল নিৰ্ভুল, আৰু চৰকাৰে জানি-বুজি তাকেই কৰিছিল।

চৰকাৰে যি কথাটো বৰ ভালকৈ বুজি পাইছিল, সেই কথাটো হ'ল এয়ে যে মৃদুভাসৰে কি অপৰাধ কৰিলে মৃদুভাসৰেই নাজানে।

জৈবৰ উত্তৰত মৃদুভাহঁতে কৈছিল : ভগৱানে মাতিলে, আমি ওলাই আহিলোঁ। আমি আমাৰ আগৰ আমি অধিকাৰ বিচাৰি ওলাইছোঁ। আমি কুন্দ দ্ৰুত দ্ৰুত নোহঁন ছে ! তোমালোকে কি কোৱা, কি লিখা জত ? সেইবোৰ কথা-কান্ড একো না বুজিছে আমি।.....

মুন্ডাই বৃদ্ধক-নববৃদ্ধক, চৰকাৰে এই কথা ঠিকেই বৃদ্ধি পাইছিল
জীৱন পাত কৰিও মুন্ডা ৰাইজক এই কথা বৃদ্ধাব পৰা সম্ভৱ হৈ নদাঁঠি
যে—নিজৰ ভূমিত নিজৰ অধিকাৰ—স্ব-ভূমিত স্বাধিকাৰ ঘূৰাই পাবলৈ
ৰাষ্ট্ৰ কৰাটো এক ভয়ংকৰ অমোক্ষ অক্ষমণীয় আৰু সবাতোকৈ ঘাই হ'ল যে
বৃটিছ সুৰুষৰ তলত—এক দণ্ডনীয় অপৰাধ !

সেইদেখি, যি বিচাৰ-ব্যৱস্থাৰ আগ-গুৰি মুন্ডাই একো-এটাও
বৃদ্ধি নাপায়, উকিলবাবুবোৰে আগডাল-বাগডাল বগাই কি কয় কি কৰে
তাৰ উৰাদিহ নাপায়, তেনে এক তথাকথিত বিচাৰ-ব্যৱস্থাৰ ফান্দত
সিহঁতক এনেকৈ পেলোৱা হ'ল যাতে মুন্ডাহঁতে বিচাৰৰ নামত সেই
মৰণ-হাতনাৰ জাল ফালি একোপধ্যে ওলাব নোৱাৰে। আৰু ছিটিকাত
পৰা নিগনিৰ দৰে যে এই বিচাৰ-ব্যৱস্থাৰ ছিটিকাত সোমাই মুন্ডাহঁতৰ
মনৰ বল-শক্তি আৰু একো অৱশিষ্ট নাথাকিব, কতৃপক্ষ সেই কথাত
আছিল একান্ত নিশ্চিন্ত।

এতেকে—গৱৰ্ণমেণ্ট অৱ ইণ্ডিয়াৰ ছেক্ৰিটাৰিৰ যোগেদি যি নিৰ্দেশ
ওলাল, সেই নিৰ্দেশ বাহাল থাকিল।

১৯০০ চনৰ ফেব্ৰুৱাৰি আৰু মাৰ্চ মাহত দুজন স্পেশ্যাল পুলিছৰ
এছ. আই. সাক্ষী-প্ৰমাণ চিঞ্জিল লগোৱাৰ কামখিনি কৰি, সোনকালে
কেছ সাজু কৰিবলৈ ডি. ছি -ক সহায় কৰিবলৈ গ'ল।

যিগৰাকীক এছ. আই. বপুৰাম্বৰে সহায় কৰিবলৈ গ'ল, সেই
গৰাকীয়ে ৯ এপ্ৰিল তাৰিখে তম্বু তৰিলে। ১৪ মে'লৈকে তেওঁ ট্ৰাৰ
কৰিলে—বহু ঠাইত হেনো চকৰি ঘূৰাদি ঘূৰি ফুৰিলে। আমি শুনিলোঁ
যে—যিসকল মুন্ডা জেলত আছে, যিসকলৰ বিৰুদ্ধে সাক্ষী-প্ৰমাণ
গোটোৱাৰ কাম শেষ।

বৰলাট ছাহাবৰ আদেশ বলে, লিগ্যাল ৰিমেম্বৰছাৰ ২২ মে'
তাৰিখে বাঁচীলৈ আহিল। আহি—বীৰসাইতহঁতৰ বিৰুদ্ধে গোটোৱা সাক্ষী
প্ৰমাণসমূহ চালি-জাৰি চাই, চিঞ্জিল লগাই, কেছ অতি সুন্দৰকৈ, এই কেছৰ
ন্যায়ৰ সজাত সুমুৱাই দিয়াৰোৰ বাবে একোপধ্যে জাল ফালি ওলাব
নোৱাৰে—তাৰ বাবে সজাই-পৰাই, বীৰসাইতহঁতৰ বিচাৰ কেনেকৈ
কৰা হ'ব—ভাকো নিৰ্ণায়কৈ নিৰ্দেশিত কৰিলে।

তেওঁ ক'লে :

১. তদন্ত সম্পূৰ্ণ কৰিব লাগিব।

২. কাৰোবাক বিনা অপৰাধত, বা কটকটীয়া সাক্ষী-প্ৰমাণ উপস্থাপিত নকৰাকৈ কেৱল সন্দেহক্ৰমে, কোনোবিধৰ দণ্ড বিহা নহ'ব। কিন্তু—

৩. চৰকাৰৰ অসাৱধানতা হেতুকে প্ৰকৃত অপৰাধী বাতে সৰ্বকি যাব নোৱাৰে, তালৈকো চোকা দৃষ্টি দিব লাগিব।

কান্ড চোৱা, বীৰসা, ব্যাপাৰৰ বৃদ্ধি লৈ চোৱা। ধৰা পৰিল, সন্দেহাৰিত, বৰলাটৰ হুকুমত লিগ্যাল ৰিমেম্ব্ৰাছাৰ মহোদয় হ'ল যে' মাহত। তেওঁ জানিলে যে সাখী-চাব্দৰ যোগাৰ হৈ গ'ল। শেষ। তুমি যে ইমান গুৰুত্বপূৰ্ণ মানুহ এজন, আগে কেতিয়াবা ভাবিব পাৰিছিলানে? তোমাৰ কল্পনায়ো ঢুকি পাইছিলানে কেতিয়াবা? ছিন্নলাত যে তুমি বৰলাট ছাহাবকো ক'পাই তুলিব পাৰিবা, ভাবিব পাৰিছিলানে যাক? তেতিয়া তুমি ছলিট্যাৰি ছে'লত। তুমি গধুৰ পিকলি টানি টানি খোজ কাঢ়ি দিছিলি, মই কাণ পাতি শুনিছিলোঁ...।

তুমি বিষম গধুৰ লৌহশিকলি টানি টানি খোজ দিছিলি সেই প্ৰাৱান্ধকাৰ খুকৰিটোত...।

এদিনা—

ৰাতি পদুৱাল।

৯ জুন নামি আহিল—আক—

আক নামি আহিল তোমাৰ মৃত্যুৰ বাৰ্ষিকী...।

জুন গ'ল—

জুলাই উকলিল—

অগাস্টৰো অন্ত পৰোঁ পৰোঁ...

এনেতে—সেই লিগ্যাল ৰিমেম্ব্ৰাছাৰ মহোদয় আকৌ আহিল।

আহিল—বাঁচীলৈ। তেওঁ সকলো ব্যৱস্থা-বন্দোবস্ত চাই-চিৰিভ ভাল পালে। এইবাব সাখী-চাব্দৰ বা-যোগাৰ স'চান'চিকৈ শেষ। আব্দু ফাইলৰ দ'ম তেতিয়া হৈল-বাকাবজকৈয়ো ওষ!।

কিন্তু এই শুধাৰ্কাৰিত কটকটীয়া সাক্ষী-প্ৰমাণ কেনেকৈনো যোগাৰ কৰা হৈছিল?

উৎকট অত্যাচাৰৰ ভীতি প্ৰদৰ্শন কৰি অস্তত্যপক্ষে এশজন তথাকথিত সাক্ষীক যে পঢ়ুৱা দিছিল, আৰু এই ভাটোবোৰকে যে সাক্ষী দিবলৈ কাছাৰীলৈ জোঁৱাই-নিয়া কৰিছিল— সেই কথা স্মিটফিল্ডে নজনাকৈ আছিলনে ?

আদালতত কিছুমানবন্দীৰা প্ৰশাসন-কৰ্তৃপক্ষৰ অসুবিধা হোৱাৰ, বিমোৰত পৰাৰ, দেখে দেখে সত্য ওলাই পৰাৰ ভয়তে স্মিটফিল্ডে মে'-জুন মাহত ভালেমান বন্দীক বিনাচৰ্তে মুক্তি দিয়া নাছিলনে ? দিছিল।

তেওঁ ডি. ছি.। কিস্তি যিটো কেছ স্বয়ং বৰলাটৰ নিৰ্দেশক্ৰমে চলোৱা হৈছিল, সেই কেছৰ আচামী কিছুমানক খালাছ কৰি দিওঁতে তেওঁ কিস্তি আনকি তেওঁৰ প্ৰত্যক্ষ ওপৰৱালা কমিশ্যনাৰকো একো জনোৱাৰ কোনো আৱশ্যকেই বোধ নকৰা হ'ল। তেওঁ যুক্তি দাঙি ধৰিছিল যে—‘ইহঁতক বৰ হুৰামদুৰাৰ মাজত ধৰা হৈছিল বুলি খবৰখোৱাকৈ খালাছ কৰি দিলোঁ’।

খামিডাঠ কমিশ্যনাৰে কিস্তি ডি. ছি.-ক শূদাই নেৰিলে। এনে অপমানৰ চোটোকা দিবৰ মনেৰে তেওঁ সকলো মাহোদয়লৈ বৃত্তান্ত বিবৰি পঠালে।

লাটছাহাৰে লিখি পঠালে : ‘হুৰামদুৰাত ধৰা হোৱা নাছিল, নামৰ গুৰিৰ টিলিক মাৰি হুৰামদুৰাকৈ খালাছহে কৰি দিয়া হ'ল’।

গৱৰ্নমেণ্ট অৱ ইণ্ডিয়ায়ো বোঁ বোঁৱাই উঠি ক'লে : ‘সেই এৰি দিয়া ফাৰ্টিক্সালহঁতৰ বিচাৰ কৰা হ'বনে নহ'ব, এৰি দিয়াৰ আগতে সেই কথাৰ বৃদ্ধ-বিবেচনাৰ বাবে পৰামৰ্শ কৰা উচিত আছিল’।

স্মিটফিল্ডৰ তেতিয়া কাছুটি এৰা অৱস্থা। তেওঁ কাক যে কাকুবাদ কৰিব, কাক বৰাদ—ঠাৱৰকে কৰিব নোৱাৰিলে। তেওঁৰ একেবাৰে নাকত কলাখাৰ ঘঁহাৰ অৱস্থা।—কিস্তি এই অৱস্থাৰ সামান্যতম উন্নতিমো জনসাধাৰণে নাপালে।

বীৰসা, বীৰসা—হুতমাক লৈ, আৰু তোমাৰ শিষ্য তথা ভক্ত ৰূপী সন্তানহঁতক লৈ চৰকাৰী মহলত এনেবোৰ বোম্বাণ্ডকৰ ঘটনা ঘটিছিল।

কলিকতীয়া বাতৰিক-কাকতবিলাকত হৈ-চৈ হৈছিল ঢেৰ।

আৰু—ইমানবোৰ লণ্ড-ভণ্ড প্ৰচণ্ড ভাণ্ডৱীয়া কাণ্ডা-কাণ্ডৰ পাছত ফজাকল বাবু কি হৈছিল ?

গ্ৰেপ্তাৰ কৰি অনা চাৰিশ বিবাহীজন বন্দীৰ মাজত মাত্ৰ চাৰিকুৰি
ওঠৰজনৰ বিৰুদ্ধে কেছ উত্থাপন কৰা হৈছিল !

আব্দ তেতিয়া—বৰলাটৰ দপ্তৰেই ব'চীৰ প্ৰশাসনৰ ওপৰত দোষ
জাৰি দিছিল।

কোৱা হৈছিল, 'আঞ্চলিক অফিছাৰসকলৰ এনেবোৰ কাৰ্য্য-কলাপ-
সঠিক হোৱা নাই। এই কথা অতি স্পষ্ট যে—প্ৰাতিহিংসাপৰায়ণতালে
পৰাই ইমান মূৰ্খতা মানুহক অনাহকতে গ্ৰেপ্তাৰ কৰা হৈছিল। সাক্ষী-
প্ৰমাণসমূহ যুদ্ধিয়াওঁতেই আঞ্চলিক অফিছাৰসকলে এই কথাটোলৈ মন
কৰা উচিত আছিল যে—যিবিলাকৰ বিৰুদ্ধে সাত মাহ ধৰি চেষ্টা কৰিও
কোনো কেছ উত্থাপন কৰিব পৰা নহ'ল, সিবিলাকক ফাটকিয়াল হিচাপে
বন্দী কৰি ৰখা অনদ্ভূত কাৰ্য্য হৈছে'।

এটা বিশেষ কথা অৱশ্যে আগতীয়াকৈয়েই খাটাং কৰা হৈছিল যে—
বীৰসাক ৰাজনৈতিক বন্দী হিচাপে গণ্য কৰা নহ'ব, ৰাজনৈতিক বন্দী
হিচাপে তাৰ বিচাৰো কৰা নহ'ব। দীৰ্ঘ দিন ধৰি চলাই থকা নবহত্যা
আৰু অগ্নি-সংযোগৰ ঘটনাৱলীত প্ৰত্যক্ষ সহায় কৰাৰ অপৰাধত, একেধাৰে
সাধাৰণ ফৌজদাৰী আচাৰী হিচাপে বীৰসাক বিচাৰ কৰা হ'ব।

অৱশ্যে তাৰ পাছত তোমাৰ সম্পৰ্কে চৰকাৰী সিদ্ধান্ত পৰিৱৰ্তিত
হৈছিল।

কিয় হৈছিল ?

কিহৰ বাবেনো হৈছিল এই পৰিৱৰ্তন ? জানানে ?

মনে মনে কওঁ—ফেব্ৰুৱাৰিৰপৰা মে'লৈকে জেলৰ নিজ'ন ছে'লত
ভৰাই থৈ, পিঠিত বাইডাং ফালি, আনকি তৃষ্ণাৰ পানী এটোপাও
নিদিয়াকৈয়ো মূৰ্খাসৱৰ মনোবল বিনষ্ট কৰিব পৰা নাছিল বুলি।
তোমাৰ ওপৰত থকা মূৰ্খতাবাইজৰ নিটল কিম্বাসক অত্যাচাৰৰ ৰঙা
ঘোঁৰা মেলি দি-ও একোপধ্যে টলাব পৰা নাছিল বুলি।

মই—মই নিজেও বাতিৰ পৰতে মূৰ্খতা বন্দীহ'তৰ ছে'লৰ দেৱালত
কাপ পাতি বিন্দু নিশাৰ পৰতে শুনিছিলোঁ—সোঁকাৰ কোবত
ৰক্তান্ত দেহত—ক'লীয়া দেহৰ ৰক্ত বৰ বোছি ৰঙা যেন দেখি—সোঁকাৰ
কোবত ফালি ফালি মোৱা ৰক্তান্ত দেহতো মূৰ্খাসৱে মন্ত্ৰাৱিষ্টৰ দৰে
শুন-শুনশুনকৈ আঙৰাইছিল :

‘ভগৱান কৰ্ম্মাছে, যেতিস্কণে মূই ই মাটিৰ দেহা ছাড়ি না য়াও’, তহঁত বাণ্ণিবি নাই। ভাগি না পৰিবা হে। মনতে ভাবিবি নাই যে তহঁতকে আঠাই সাগৰত ভহাই দি মূই গুচি গ’লোঁ। তহঁতকে মূই সকল, হাঁথিলাৰ, হাঁথিলাৰ কেনেকে’ কামত লগাব লাগিব তাৰ কৌশল-কিটপ, চব শিখাই দিলোঁ। তহঁতে তাকে লৈ লাঢ়াই কৰিবি। হাঁ, ভগৱান কৰ্ম্মাছে। মাৰ্ সোকা চালোহঁত, আৰও কি কি আছে লৈ আহ, বীৰসাইত মৰিবলে’ না ডৰায়। যিহঁত বীৰসাইত না হয়, সিহঁত মৰিবলে’ ডৰ কৰিব। যেই দিন বনৰপৰা ধৰ্ম্মতী-আবা হৈ আহিল সেই দিনাই কৰ্ম্মাছে, হে মূৰ্দ্দাচৰ—মূই তোমাৰকে কোলাত উঠাই না দলাও’, নিচুকাই না ভুলাও’, মূই তোমালোকক মৰিবলে’ শিখায়। মাৰ্ সোকা—

চাৰোপ্! চাৰোপ্! আ—ঃ! আহ!

শূনি শূনি মই শূচি-শূৰ্ম্ম হোৱা যেন পাইছিলোঁ, বীৰসা! বীৰসা! মোৰ সেই অৰ্দ্ধানিৰ্জৰ জীৱনত, সেই অনাথ আশ্ৰমৰ আন কাকো সিমানে ভাল পাব পৰা নাছিলোঁ, যিমান পাইছিলোঁ তোমাক। ভালপোৱাৰ কথা যদি কোৱা, তুমিয়েই মোৰ প্ৰথম, আৰু শেষ। তুমি মোৰ বন্ধু ভাই সংগী। তুমি জেলত, মূৰ্দ্দাসৰ জেলত, তথাপি, তাতো তুমি মোক চিনি নোপোৱা যেন হৈ আছিল। মোক বিপদত সাঙুৰি নেপেলাবা বুলিয়েই যে অচিনাকিৰ দৰে আচৰণ কৰিছিল। সেই সেই কথা মোৰ অনুপলব্ধ নাছিল।

মাগুৰামে এদিন কথা এটা ক’লে।

ক’লে, ‘ডাংডাৰবাবু, আজি মনটো খৰ দখাল।’

মই সন্দিগ্ধলোঁ, ‘কিয়?’

সি ক’লে, ‘কালি ধুমুহা উঠিল। একজনী ঘৰ-চিৰিকাক ধুমুহাই বীৰসাৰ কোঠাৰীত নি পেলাইছিল। বীৰসাই চিৰিকাজনীৰ ছাখ্ কথা পাত্তি আছিল। সি চৰাইজনীক কৈছিল, সোণজনী মোৰ, ডব ন কবা, একো ডব নাই। আজিৰ ফাঁজৰত—বাতিপুৰাতে—দেখোঁ চৰাইজনী উৰি গ’ল। তাক সন্দিগ্ধলোঁ, চৰাইজনী উৰি গ’ল? বীৰসাই হাঁহিলে। ক’লে, চৰাইজনী ইয়া ক’লে’ থাকিব, কোৱা। মোৰ খুৰ্খিত—পোহৰো নাহে, বতাহো নোসোমায়। মনটো মোৰ খুৰ দখাল।’

বীৰসা, তুমি ফাটকত, তোমাৰ প্ৰিয়াকপী সন্তানহঁতো ফাটকত আটক। মই সদা-সৰ্বক্ষণ নিজক অশুচি হৈ থকা যেন পাইছিলোঁ।

আৰু সেইদেখিহে, অলপ শূচি-শুদ্ধ হ'বৰ মনেৰে, বাতিৰ পথতে ডিউটিৰ ভাও জুৰি মূণ্ডা ফাটকিয়ালহঁতৰ ছেলৰ দেৱালত কাপ পাতি শূন্যছিলোঁ সিহঁতৰ মৰ্ম-মাতনাব কত যে বেদনাসনা কথা...। সৌকাৰ কোবেৰে ফুলি উঠা বস্ত্ৰাক দেহৰ বস্ত্ৰপাক উপেক্ষা কৰি মূণ্ডাসৰে মস্তাৰিষ্টৰ দৰে কৈছিল :

“ভগৱান কৰাছে, একদিন মূই কিবা কলম ল'ম হে ! হোলিৰ জুই জ্বলাই জুই-বাজী কৰিম বৃন্দা তোমাৰ সিংহাসন কেওনবাড় গাংপুৰ বাহিৰাত ...। সোণপুৰত তুলিম ধুমাজুৰ ধুমুহা...। বানো থানাব কাৰ্কেটা গাঁৱৰ পাহাৰৰ উপৰত, কত যে পাটপলুৱে বাহ লৈছে...। মাৰ, সৌকা চালো ! মাৰি মাৰি লহু—ভেজ উলিয়াই দে। জামি বীৰসাইত। মৰণত আমি না ডবাও”। বিহঁত বীৰসাইত ময়ূৰ, সিহঁত মাৰিব ডৰ কৰে। হা দেখ, ঐ চামোনহঁত ! বীৰসাই বিদিনা ধুমুহা-বৰষুণৰ নিশা বনৰপৰা বাহিৰ হ'ল ধৰ্ম্ম-আবাটা হৈ, বিদিনা কৰ্ম্মাছিল—হাঁ মূঞি তোমোৰাৰ ভগৱান—কিন্তুক কোলাত তুলি নাই দুলায়, নিচুকাই নাই ডুলায়...মূঞি তেনে ভগৱান না হওঁহে ! মূঞি তোমোৰাৰ বুকত তাগজ দিম, মৰিবলৈ লিখাই দিম। মাৰ, মাৰ, তহঁতৰ সৌকা—চাৰোপ ! চাৰোপ ! মাৰি মাৰি—কোবাই কোবাই জবাই কৰ...কৰ জবাই...!

শূনি শূনি মই শূন্য-শূচি হোৱা যেন পাইছিলোঁ। মূণ্ডা বন্দীহঁতে কৈছিল, ‘কত কোবাৰ পাৰ ? কোবা—কত পাৰ ? নাই জানিছ ? সিদিনাই ভগৱানে গাড্বে (গাড) কৰাছে, আজি তুমি মোক পহৰা দিছা, একদিন দেখিবা, দেশৰ মাটিক লৈ মূই হাতালি খেলিম। বাঁতত যেনেকে’ গোমথান গুড়ি কৰে, বাজুৰা পিছে, তেনেকে’ মাটিক পিছিম। দেশ টুকুৰা হৈ ৰাওক, তথাপি মূঞি দখল নেকিম। মোৰ বাৱন পৰপৰাৰ ছোটনাগপুৰৰ দুহুয়নপুলাক মূঞি খেদি খেদি থাকিম, নান্দ কৰি থাকিম। কাকো শূদাই নেকিম মূই। কম্পাই দিম দেশ। হাঁ বে, কৰাছে—ভগৱান কৰাছে। ভো কোবা আমাক, কোবাই মাৰ, কিমান মাৰিবি। কোবা...কোবা...।

বীৰসা! মৃদুভাসৰৰ এই মনৰ বল, তোমাৰ ওপৰত এই বিশ্বাস, এই শূন্য, এই জ্ঞান, তোমাৰ সম্পৰ্কে সিদ্ধান্ত পৰিৱৰ্তিত হৈছিল। বিচাৰাধীন অৱস্থাতে তোমাৰ মৃত্যু আটাইতকৈ ভাল বুলি তেতিয়া কোনে বা কোনবিলাকে সিদ্ধান্ত লৈছিল, মই ক'ব নোৱাৰিম। সেই সিদ্ধান্তৰ বহস্য মোৰ অজ্ঞাত।

বা অজ্ঞাতা বুলিও ক'ব পাৰা।

জানিবলৈকো ভয় আছে বীৰসা, মোৰো ভয় আছিল। তুমি যেতিয়া ছলিট্যাৰি ছে'লত শিকলি টানি টানি ভাগৰি পৰিছা, তেতিয়াই ক'ৰবাত স্থিৰ কৰা হৈছে যে কিছুমান মৃদুভাক এৰি দিয়া হওক, কিয়নো জেৰাৰ মূখত সিহঁতে গোটোৱা সাক্ষী-প্ৰমাণ ধুমুহাৰ খেৰ-কুটাৰ দৰে উৰি যাব। তেতিয়াই ক'ৰবাত সিদ্ধান্ত লোৱা হৈছিল যে তুমি অকস্মাৎ এম্বিয়াটিক কলেবা হৈ মৰিলে ঢোকাত কল বয় কলত ঢোকা বয়, ঢোকে ঢোকে পানী খোৱাৰপৰা প্ৰশাসনো ৰক্ষা পৰে। কথাটো ভাবিবলৈকো ভয় লাগি যায়। কিয়নো—তেতিয়াহ'লে যদিহে তেনেকৈয়ে ঠান্ডা মস্তিষ্কেৰে সূচিন্তিত সিদ্ধান্ত লৈ এজন মানুহক আইনৰ আশ্ৰয়ত থাকোঁতেই হত্যা কৰিব পৰা যোগেই—তেতিয়াহ'লে দেখোন পৃথিৱী চন্দ্ৰ সূৰ্য সকলো মিছা হৈ পৰে। ভাবিলেও গাৰ নোম ডাল ডাল হৈ উঠে, যে—যেতিয়া তুমি, বীৰসা নামৰ মানুহজন জীয়াই আছে, ৯ জুনৰ ৰাতিপুৱা, তেতিয়াই ক'ৰবাত ঠিকঠাক কৰা হৈছে যে তোমাৰ ডেথ ৰিপ'ৰ্ট কেনেকৈ-কিদৰে লিখা হ'ব!

তোমাৰ মৃত্যু-বহস্যৰ বিষয়ে প্ৰশ্ন উত্থাপিত হওক, প্ৰতিবাদ শূন্য হওক, ইয়াকে মই বিচাৰিছিলোঁ, অনেক পাথৰৰ দেৱালত মূৰ খুন্দিয়াইছিলোঁ...

শূন্য কথা—কমিশ্যনাৰ ডি. ছি., পদূলিছ ছুপাৰ, জেল-ছুপাৰ আটাইবিলাকেই তেওঁলোকৰ বাটৰ বগৰী-জিং আঁতৰোৱাৰ এই ভয়াবহ অভিনৱ অমানুষিক বৰবৰ্ত্তা প্ৰস্তাৱত ভালেই পাইছিল। ইঅ'বোপীয় ক্লান্ত হেনো মদৰ সোঁত বৈ গৈছিল। ডি. ছি.-য়ে কৈছিল যে—বীৰসাৰ উপস্থিতিত, তাৰ মৃদুমাৰুখিক মৃদুভাহঁতক খিয় কৰাই যদি সোধ-পোছ কৰা হয়, তেনেহ'লে - মৃদুভাহঁতে সিহঁতে কোৱা কথাবোৰ সমূলি অস্বীকাৰ কৰিব—এই ভয় তেওঁৰ মনত সন্মানেই আছিল।

তেনেখন বিচাৰৰ বাবে কিমান যে আয়োজন।

বাঁচীত, বাঁৰসাইতহঁতৰ বিচাৰৰ বাবে জে. এ স্পেটেলক স্পেশ্যাল মেজিষ্ট্ৰেট হিচাপে নিযুক্ত কৰা হৈছিল।

বাঁচীৰ ডি. ছি-ৰ বেলিকা কোৱা হৈছিল যে তেওঁ বিচাৰ নকৰে যেন, কিয়নো, তেওঁ বিচাৰ কৰিলে হেনো আপিল-আদালতে আপত্তি দৰ্শাব। ডি. ছি. ঘটনাক্ৰমত নিজেই সাঙোৰ খাই পৰা ব্যক্তি, গতিকে—তেওঁ বিচাৰ কৰা হ'লে সেয়া আইনসম্মত নহ'ব।

অথচ—সিংভূমৰ ক্ষেত্ৰত আইন-নিয়ম সকলো ধোঁৱাচুঙত তুলি ধোৱা হ'ল। বাঁচীৰ ডি. ছি. স্টিৰ্টিফিকড যে নিজেই ঘটনাক্ৰম সৈতে জড়িত আছিল, সেই কথা সঁচেকাটে সঁচা। কিন্তু সিংভূমৰ সেই ডি. ছি. ডান্দু. বি. টমছন চাহাবেও বিদ্ৰোহীসকলক নধৰাকৈ নাছিল। অথচ সিংভূমত বিচাৰৰ দায়িত্ব তেওঁকে দিয়া হ'ল।

১৮৯৯ চনৰ ২৪ ডিছেম্বাৰৰপৰা ১৯০০ চনৰ ৭ জানুৱাৰিলৈকে যিবোৰ অত্যাশ্চৰ্য্য—অভাৱিত ঘটনা ঘটিছিল, সেইবোৰ ঘটনাৰ আলমত পোন্ধৰটামান কেছ যুগুতোৱা হৈছিল।

এত্ৰকৈদিত বে-আইনী সমাবেশ আৰু কন্স্টেবল হত্যা, জাম্‌চিহ্ন জয়পালসিং নাগৰ ঘৰত জুই লগোৱা—ছাবোৱাডাত দুখন মিশ্যন আক্ৰমণ ব্যাপক অগ্নিকাণ্ড আৰু খুন-জখম কৰি বৰ্তমান চৰকাৰক উদ্বেগ কৰি বাঁৰসা-ৰাজ প্ৰতিষ্ঠিত কৰাৰ উদ্দেশ্যে বাঁৰসাৰ প্ৰধান অনুচৰ তথা শিষ্য-হঁতৰ বেআইনী সমাবেশ,—এইবোৰ আছিল সেইবোৰ কেছৰ মাজত প্ৰধান।

সিংভূমত, দুটা কেছৰ প্ৰতি সৰিণেশ গুৰুৰ প্ৰদান কৰা হৈছিল। এটা আছিল—চক্ৰধৰপুৰত কন্স্টেবল হত্যা, আনটো আছিল—

কুনুদ্ৰগুটুৰ জামান মিশ্যনত অগ্নি-সংযোগ।

হৈল-বাকাবত বেআইনী সমাবেশৰ বাবে কোনো কেছ উত্থাপিত হোৱা নাছিল। মন্ডাসকলৰ মতে—হৈল-বাকাব কিমানেই গুৰুত্বপূৰ্ণ নহওক, চৰকাৰৰ বিচাৰবুদ্ধি স্বতন্ত্ৰবীয়া। আৰু চৰকাৰৰ মতে—

খুন্দুটি থানা আক্ৰমণৰ ঘটনা হ'ল হৈল-বাকাবকৈ ঢেৰ ঢেৰ ডাঙৰ তথা গুৰুত্বপূৰ্ণ।

কিয়নো—

ছেল্‌বাকাবক কেছৰ অন্তৰ্ভুক্ত কৰি ল'লে—ছেল্‌বাকাবৰ 'তেজৰ নৈ'খনে চৰকাৰৰ বিৰুদ্ধে কথা ক'ব, চৰকাৰৰ তথাকথিত নিৰপেক্ষতাৰ ফৰ্মাইছ আৰু নিৰ্টিকিব।

তদুপৰি—

তদুপৰি, আদালতত বীৰসা আৰু বীৰসাইতসকলৰ ৰাজদ্রোহিতাৰ অপৰাধ প্ৰমাণ কৰাটোও যে তেনেই কঠিন কৰ্ম, সেই কথাটি ভেতেবেলি বৰ বেছি স্পষ্ট হৈ পৰিছিল। সাখী-চাবুদৰ নথি-পত্ৰ হ'ল পাহাৰপ্ৰমাণ, কিন্তু সেই পাহাৰপ্ৰমাণ নথি-পত্ৰৰ বগাব নোৱৰা দ'মটিতো আচামীহঁতৰ বিৰুদ্ধে ৰাজদ্রোহিতাৰ প্ৰমাণযোগ্য তথ্য-পাতি যিমান লাগে সিমান বিচাৰি পাবলৈ নাই!

অৱশ্যে—'নাই' বুলিলেও হাতীৰ শূৰত যেনেকৈ একলহ পানী থাকেই, অত্যাচাৰী শোষক-শাসকৰ মগজুতো মঠীয়ামান মাৰুদ বুদ্ধিও থাকিবই। সাত ঘাটৰ পানী খাই অহা সলি-সিয়ানহঁতৰ কিবা দুশট-বুদ্ধিৰ অভাৱ হ'বনে? এইবোৰ শাসক হ'ল সাত বিহুৰ সৈয়াকণী। সুন্দৰ সাগৰ পাৰ হৈ আহি, খলি পুৰি বহি লৈ, অত্যাচাৰৰ ৰঙা-মোৰা মেলি দি, সিহঁতৰ থলুৱা টেমেকাবোৰৰ সহায়ত সাত পানী পিয়াবই—এই কথা ধুৱ।

বীৰসা, তোমালোকে মো' মাহৰেপৰাই আদালতলৈ যোৱা-অহা কৰি আছিল, আৰু একমাত্ৰ—

বাৰিষ্টাৰ জেকবে তোমালোকৰ হৈ ব'জি আছিল। কিন্তু চৰকাৰে বৰশীত লগা মাছৰ লগত খেল খেলা দি টনা-অ'জোৰা খেল খেলিবলৈ লাগিল। চৰকাৰৰ মন্থত কথা একেটাই—সময় দিয়া হওক, এতিয়াও তহিকত শেষেই হোৱা নাই আৰু কটকটীয়া প্ৰমাণ গোটোৱাৰ পৰিৱৰ্ত্তন কামটিও শেষ হোৱা নাই।

শেষ যেনিবা নহ'বই।.....

শেষ হোৱাৰ ৰঙদিক্‌গো নাই দেখা কোনেও....

আৰু—চৰকাৰো গুহিককী তদন্তৰ শেষ নাই, আৰু তোমালোকৰো আদালতলৈ বিচাৰবিহীন যোৱা-অহা অহা-মোৱাৰ অন্ত নাই। আৰু—বিচাৰাধীন অৱস্থাত মনু'ডা বন্দীহঁতৰ মাজত এজন-দুজনকৈ মাজে-মধ্যে মৰাৰো শেষ নাই।

বন্দী মৃদুভাৰ্ত্ত মৰিব ?

বন্দী মৃদুভাৰ্ত্ত মৰিব তাৰ বাবেনো চৰকাৰৰ কি মৃদু কামোৰণি ?
বিচাৰাধীন মৃদুভাৰ্ত্ত মৃত্যু এনে কোনো গদুকৰ্পণ ঘটনা নহয় যে তাৰ বাবে
চৰকাৰে মৃদুভাৰ্ত্তক অথবা হালধাৰণ কৰি মনোবল নষ্ট কৰাৰ নীতিতক
সলাব, বা আদালতে চৰকাৰক গৰিহণা দিব। বৰণ—বৰব দোষ
পিছলাই পকা আঙঠা বুলি মৃদু চাই আদালতেও প্ৰকাৰান্তৰে প্ৰশাসনৰ
এনেবোৰ লেতেৰা কামত হাত উজানেই দিলে বুলি ক'ব পাৰি।

বিচাৰৰ কালছোৱাত বাচীত এক কম্প্যানি মিণিট্ৰাৰ পদূলি
মোতায়েন কৰা হৈছিল। গেজেটত কোৱা হৈছিল :

“জেল-হাজোতভদ্ৰ সেই ফাটকিয়ালহঁতৰ বিৰুদ্ধে কৰ্ম কৰা বিজ্ঞ
মোকদ্দমাৰ নিষ্পত্তি নোহোৱা দিনলৈকে, বিদ্ৰোহৰ মনোভাৱ সম্পূৰ্ণ
জামৰি নোবোৱালৈকে, এই মিণিট্ৰাৰ-বাহিনী মোতায়েন হৈ থাকিব।”...

বীৰসা, তুমি নিজক নিজে স্বাধীন গদুক দিছিলো, ভাৰত চৰকাৰেও
তোমাক সমৰ্থক গদুক প্ৰদান কৰিছিল—নিশ্চয় বুলি পাইছিল।

বাচীত, হাকিমৰ এজলাছ উত্তপ্ত কৰি তুলিছিল বাৰিষ্টাৰ জেকবে।
তেওঁ আছিল তোমালোকৰ কাউন্সেল—উকিল। চৰকাৰকলৰ তেওঁ
পদবীৰ্ণাদিনীয়া বন্দু। কলিকতাত বাৰিষ্টাৰ কৰি তেওঁ দূৰো হাতে
আজ্ঞে, আৰু মৃদুভাৰ্ত্তৰ হৈ বিনা মাননীয়েই বৃদ্ধে।

তেওঁৰ নিৰ্ভীক ডিফেন্স, আৰু অসামান্য জেৰাৰ ফলত চৰকাৰৰ
সজাই-পৰাই বান্ধবীক সুন্দৰীহেন কৰি অনা ভাটো পঢ়ুৱা দিয়া সাক্ষী-
হঁত জেৰাৰ সোঁতত কুটাৰ দৰে উঠি গ'ল। প্ৰশাসনৰ বৰম্ভাৰীয়াহঁতে
ইমানকৈ শিকাই-বুজাই কথা পিন্ধাই অনা প্ৰতিটো সাক্ষীৰ নাক
জেকবে সৰাকীটি দি কাটিলে। সাক্ষীহঁতৰ তেতিয়া ক'লৈ বাওঁ
গোপাল, ক'লৈ বাওঁ কপাল লাগিল।

কলিকতাৰ 'দ্য বেংগলী' আৰু 'দ্য ষ্টেটছম্যান' কাকতে বাৰিষ্টাৰ
জেকবৰ বিষয়ে সম্পাদকীয়ত লিখিলে : “.....বাৰিষ্টাৰ জেকবে যেতিয়া
বৃদ্ধে, প্ৰাণটাকিয়েই বৃদ্ধে। তেওঁ এগৰাকী সং আৰু বিবেকমান
বাৰিষ্টাৰ, তেওঁৰ লক্ষ্য স্থিৰ, সত্যত তেওঁ অবিচল। মৃদু জনসাধাৰণে
যে যিষ্টাৰ জেকবৰ দৰে বাৰিষ্টাৰ এগৰাকীৰ সহায় পাইছে, মৃদু জন-
সাধাৰণৰ পক্ষ সোঁভাগ্য বৃদ্ধিয়েই ক'ব লাগিব।”

হয়, বাঁৰসা, মই লুকাই-চুবকৈ যি জেকবলৈ নিয়মিত বিপ'ট পঠাইছিলোঁ। তেওঁ সেইবোৰ গল্পত বাৰ্তাৰ সকলোতে সদৰি কৰিছিল।

সুবেন বানার্জীৰো এই বিষয়ে সমানেই আগ্ৰহ আছিল। তেওঁৰ প্ৰচেষ্টাতে 'দ্য বেংগলী' কাকতে ভোমালোকৰ সকলো খবৰ-বাৰ্তাৰ ছপাই পাঠকৰ চকুত পৰাকৈ গল্পৰূপৰ্ণভাৱে উলিয়াইছিল।

সুবিচাৰৰ বাবে, মন্ডা ফাটকিয়ালসকলক আত্মপক্ষ সমৰ্থনৰ বাবে সুযোগ দিয়া হওক—বুলি প্ৰবল জনমতৰ সৃষ্টি হৈছিল। আৰু তাৰ ফলত ইংৰাজ শাসক আৰু তেওঁলোকৰ লগা-ভগাবোৰ বিমোৰত পৰিছিল।

কোৱা হৈছিল, অৰ্থাৎ খবৰ ওলাইছিল যে জেল-কৰ্তৃপক্ষৰ প্ৰতি পক্ষপাতিতা প্ৰদৰ্শন কৰি চৰকাৰে আইন-বিৰোধীভাৱে, জেলৰ ভিতৰতে বিচাৰ সমাধা কৰাৰ আঁচনি লৈছে। আচামী ফাটকিয়ালসকলৰ হৈ মাত মাতোঁতা কোনো নাই। থলুৱা উকিল-মোক্তাবসকলৰ সহায়-সাৰথিও পাবলৈ নাই। আত্মপক্ষ সমৰ্থনৰ অবাধ অধিকাৰ, মন্ডা ফাটকিয়ালসকলৰ ক্ষেত্ৰত পৰ্বতৰ কাছ-কণী। যি অপৰাধ কৰা নাই, সেই কাৰ্পনিক অপৰাধৰ বাবে সিহঁতে দীৰ্ঘ দিন ধৰি বগা ঘৰৰ ভাত খাব লাগিছে।

এজন কনষ্টেবল হত্যাৰ পোটক তুলিবলৈ পঢ়িলে এই আচামী-হঁতৰ ডিফেন্সত বাধাৰ সৃষ্টি কৰিছে বুলি 'দ্য ষ্টেটছম্যান'ত ওলাল।

এই অভিযোগসমূহৰ উত্তৰত সুযোগ্য ডি. ছি. ষ্ট্ৰিটফিল্ড ছাহাবে 'দ্য ষ্টেটছম্যান' বাৰ্তা-কাকততৰ সম্পাদকলৈ এখন পত্ৰ প্ৰেৰণ কৰিছিল :

“মহাশয়,

আপোনাৰ সংবাদদাতাৰ এই সংবাদসমূহ অসত্য। প্ৰতিটো অভিযোগ মই অস্বীকাৰ কৰিছোঁ। আচামীহঁতক আত্মপক্ষ সমৰ্থনৰ সকলোবিধৰ সা-সুবিধা প্ৰভূত পৰিমাণে প্ৰদত্ত হৈছে। সিহঁতৰ বিৰুদ্ধে যে কোনো নিৰ্দিষ্ট অভিযোগ নাই, সেই কথা মই মানি লৈছোঁ। কেৱল সতৰ্কতামূলক ব্যৱস্থাৰ পৰিপ্ৰেক্ষিততহে সিহঁতক ফাটকত ভৰাই থোৱা হৈছে। কিয়নো, গাৰ্ডগোলাৰ এজিয়াও শাম কটা নাই। চলিয়েই আছে। প্ৰশাসন-কৰ্তৃপক্ষই জমিদাৰসকলৰ সৈতে হাত মিলাইছে, প্ৰশাসন আৰু জমিদাৰসকল একে চুপাৰ বাঁহ, এইবোৰ হ'ল একেবাৰে নীতিজ্ঞানহীন হাল্লাবাজহঁতৰ দৰুণতিনিষ্পূৰ্ণ কথা।”

‘দ্য স্টেটছম্যান’ কাকতত এই পত্ৰখন ছপা কৰাৰ তাৰিখটো আছিল ১৯০০ চনৰ ৩ এপ্ৰিল। সেই তাৰিখে ‘আম্ৰাৰ সংবাদদাতাৰ উদ্ভব’ৰে সৈতে স্ট্ৰিটফিল্ডে লিখি পঠোৱা এই পত্ৰখন ‘সম্পাদকলৈ চিঠি-পত্ৰ’ শিতানত ছপা হৈ ওলাইছিল।

‘স্টেটছম্যান’ৰ সংবাদদাতাই লিখা মন্তব্যৰ মাজত এই কথাখিনিও আছিল :

“.....এই পত্ৰৰ কোনো কথা গ্ৰহণযোগ্য নহয়। কিয়নো—মুন্ডা ফাৰ্টিফিল্ডসকলক আত্মপক্ষ সমৰ্থনৰ সৰ্বপ্ৰকাৰৰ সা-সংবিধ প্ৰদত্ত হৈছে বুলি যি কোৱা হৈছে—সেই কথা ‘সৰ্বৈব মিছা কথা’।”

কেনেকৈ যে বিচাৰকাৰ্য চলি আছিল, বাৰসা। মোকদ্দমা চলি থাকোঁতেই পাছত শ্বেলটেলক ফৰিদপুৰলৈ পঠোৱা হৈছিল আৰু শেহান্তৰত স্ট্ৰাচেন কুটছ-এ বিচাৰকাৰ্য সম্পাদন কৰিছিল।

সেই—এটা দিনৰ কথা মনত পৰেনে বাৰসা? সেই ভুলকালাম কাণ্ডৰ কথা?

১৯০০ চনৰ ১৬ মে’।

বিচাৰাধীন বন্দী ২১৭ জনৰ মাজত তিনিজনৰ জামিনৰ বাবে জেকবে দাবী উত্থাপন কৰিলে।

জেকবে আদালতত ক’লে, ‘বন্দীসকলৰ বিৰুদ্ধে কোনো অভিযোগ নাই। আছে কেৱল ডি. ছি. স্ট্ৰিটফিল্ডৰ এখন বিপ’ৰ্ট’। সেই বিপ’ৰ্টত কোৱা হৈছে যে—বন্দীহঁত বিদ্ৰোহৰ সৈতে জড়িত বুলি অনুমান কৰা হৈছে। সিহঁতৰ বিৰুদ্ধে সাক্ষী-প্ৰমাণ অৱশ্যেই পোৱা বাব বুলি ভাবি সিহঁতক সতৰ্কতামূলক ব্যৱস্থা হিচাপে ফাটকত ভৰাই থোৱা হৈছে। বহু সংখ্যক বিচাৰাধীন বন্দীৰ জেলতে মৃত্যু হৈছে।’

এই বক্তব্যৰ উদ্ভবত, স্বয়ং মেক্সিম্বেটৰ সৈতে জেকবৰ উত্থানা-উত্থান লাগি পৰিল। কিন্তু বিচনীৰ বাৱত পৰ্বত নলৰে। জেকবৰ ব’ৰা-দ্যা জোকাৰণিত বৃটিছ প্ৰশাসন কতৃপক্ষ, তথা ঢোলৰ লগৰ টেমেকাবুপী হাকিমবো লেবেলা পৰিবলৈ আৱশ্যক নাই। প্ৰশাসন-হাকিম—দুৱো পক্ষৱেই জানিছিল, ভেকুলীৰ টোৰটোৰণিত বাৰিষা নহয়। সিহঁত—তথাপি বেনিবা—হোমৰ গুৰিত গুৰা দিবলৈ সিন্নাল-বাগি দিয়াত সুদক্ষ হেলকুট কটা হাকিম মহোদয় জলপ লবি-চৰি বাহিল।

জেকব : মই জানিবলৈ বিচাৰিছোঁ, ১১২ নং ফৌজদাৰী কাৰ্যবিধিৰ আইনমতে মোৰ মকেলহঁতক কোনোবা দিনা আদালতলৈ অহাৰ ন'টিছ দিয়া হৈছিলনে ?... এই বিষয়টো অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ বিষয়। বিচাৰাধীন ফাৰ্টিক্সালসকলৰ মাজত ভালেকেইজনমানৰ ফাৰ্টকতে মৃত্যু হ'ল। যোৱা পাঁচমাহ ধৰি এওঁলোকক কি অপৰাধত, নিৰ্বাস্থয়ে, কোনো উকিল-বিহীন অৱস্থাত আটক কৰি ৰখা হৈছে—এই বন্দীসকলে তাৰ সম্পৰ্কে একো নাজানে। মৃত্যু ফাৰ্টিক্সালসকলৰ প্ৰতিনিধি হিচাপে সেই কথা জানিবলৈ খোজাৰ অধিকাৰ মোৰ আছে। মাননীয় বিচাৰপতিৰ ওচৰত মোৰ অনুৰোধ, মোক সেইবোৰ কথা জানিবলৈ দিয়ক।

হাকিম : এইবোৰ লাংপাং কথা শুনিবলৈ বা চোবাবলৈ মই এই ধৰ্মাধিকৰণত বহাহি নাই।

জেকব : কি কৈছেনো ইঅ'ৰ অনাৰ ! মোৰ মকেলহঁতক কি অপৰাধত অভিযুক্ত কৰা হৈছে—তাকো নক'বনে ? মই যাতে সিহঁতক সিহঁতৰ আত্মপক্ষ সমৰ্থনত সহায় কৰিব পাৰোঁ তাৰ বাবে—

হাকিম : সেই কথা আপোনাৰ মকেলহঁতৰপৰাই জানি লওকগৈ।

জেকব : মোৰ মকেলহঁতে সিহঁতৰ অপৰাধৰ কথা সমূলি নাজানে, ইঅ'ৰ অনাৰ। কিয় সিহঁতক বন্দী কৰা হৈছে, সেই কথা যদি আপুনি মোক নক'ৱেই, তেনেহ'লে—বিচাৰৰ বাবে বাধ্যত পৰি মই অন্যায় আপিল কৰিম।

হাকিম : আপোনাৰ ইচ্ছামতে টোঁটোলা ভৰাব পাৰে। যি মন যায় কৰি থাকক।

জেকব : এই দীৰ্ঘম্যাদী কাৰাবাসৰ আগতে আদালতত বন্দীহঁতক পৰীক্ষা কৰি চোৱা হৈছিলনে নাই সেই কথা জনাব অধিকাৰ মোৰ আছে।

হাকিম : এইটো কোনো প্ৰশ্নয়েই নহয়।

০

হাকিম : আপোনাৰ মকেলহঁতৰ নাম কি ?

জেকব : এয়া লওক তেওঁলোকৰ নামৰ তালিকা।

হাকিম : বাইট্।—প্ৰথম আচামী চান্দ, মদুণ্ডাৰ বিক্ৰমে কোনো নিৰ্দিষ্ট অভিযোগ নাই।

জেকব : তেনেহ'লে তেওঁক জামিনত খালাছ কৰি লৈ যাব পাৰোঁনে ?

হাকিম : বেকৰ্ডত দেখা পাইছোঁ যে—মোৰ পূৰ্বৱৰ্তী মেজিষ্ট্ৰেট মহোদয়ে ৭ এপ্ৰিল তাৰিখে প্ৰদত্ত অৰ্ডাৰত—এশ টকা জমা দিয়া হ'ল আচামীৰ জামিনৰ জৰ্জিৰকাৰ হুজুৰ কৰিছিল। কেৱল চান্দ, মদুণ্ডা নহয়, এশ টকাকৈ জামিন দিলে, সকলো বন্দীয়েই জামিন পাব পাৰিব।

জেকব : আঁ! এয়ানো কেনেকুৱা কথা! অপৰাধৰ গঢ়কম বিয়েই নহওক, সকলোৰে বাবে এশটকীয়া জামিন !

হাকিম : ঠিকেই ধৰিছে।

জেকব : এই অৰ্ডাৰৰ কথা আগতে জনোৱা হৈছিলনে নহৈছিল সন্দিগ্ধ পাৰোঁনে ?

হাকিম : সেইবোৰ লাক-লঙিৱা কথা মই নাজানো।

জেকব : বেকৰ্ডত সেই কথা লিখা থাকিব নিশ্চয় ?

হাকিম : নাই।

জেকব : বৰ তাজ্জৰ কথা !

হাকিম : কেছও বৰ তাজ্জৰেই।

জেকব : তাজ্জৰবো তাজ্জৰ। হুজুৰে জামিনৰ অৰ্ডাৰ কনফাৰ্ম কৰিছেনে ?

ইন্স্পেক্টৰ অব পুলিছ : হুজুৰ ! মই এটি আজী দাখিল কৰিছোঁ।

মোৰ আজী—তথা আবেদন হ'ল—বন্দীহঁতৰ মাজত ৬৭ জনৰ বিক্ৰমে নবহত্যা, নবহত্যাৰ সহায়তা, আৰু অন্যান্য চাৰ্জ অনা হওক।

জেকব : কয় কি ! এতিয়া ? এয়া ঘোৰ অন্যাৱ। মোৰ মজেলহঁতে যদি ৭ এপ্ৰিল তাৰিখে জামিন পাৰিলেহেঁতেন যে তেওঁলোকে মহামান্য আদালতৰপৰা জামিন পাব পাৰে, তেনেহ'লে আজি আৰু তেওঁলোক ফাটকতে নাথাকিলেহেঁতেন। তাৰোপৰি এওঁলোকৰ বিৰুদ্ধে চাৰ্জ গঠন কৰাত পুৰিছ কৰ্তৃপক্ষই পাঁচ মাহ সময় লোৱাটোও আঁতৰি গ'হঁত।

ইন্স্পেক্টৰ : হুজুৰে যদি কাৰ্লিষ্টেকে সময় দিয়ে আমাক, আমি আন কেইবাজনৰ বিষদুশ্শেও কিজানি একেইবোৰ চাৰ্জ আনিব পাৰিম ।

ছাৰ্জ : আপোনাৰ মত কি, মিষ্টাৰ জেকব ?

জেকব : মই মাত্ৰ ইয়াকে ক'ম, যে এইবোৰ নাগ্ৰুত-নাভুত কাণ্ড-কাৰ্য্যনাই মোক একেবাৰে অবাৰ কৰি পেলাইছে, যিসকল চাগৈ একেবাৰে নিৰপৰাধ, সিসকলৰ বিৰুদ্ধে চাৰ্জ গঠন কৰোঁতে অভিযোগ উত্থাপন কৰোঁতেই প্ৰায় পাঁচ মাহ ! আপাত-দৃষ্টিত নিৰপৰাধী প্ৰজাবগাইছে, ফাটক খাইছে ! তাতোকৈ অবাৰ কাণ্ড হ'ল—এতিয়া, দীৰ্ঘ পাঁচ মাহৰ অন্তত অন্যান্যৰ বিষদুশ্শে চাৰ্জ সজোৱা-পৰোৱাৰ বাবে এতিয়াহে পদূলিছক আৰু এটা দিন সময় লাগিছে ! সজাব-পৰাবলৈ—মই কৈছোঁ ইঅ'ৰ অনাৰ, 'সজাব-পৰাবলৈ' তেনেহ'লে—ইঅ'ৰ অনাৰ ! আপুনি মিষ্টাৰ শ্লেটেলৰ অডাৰৰ কিবা সংশোধন কৰেনে কি ? আপুনি কিন্তু এই অডাৰৰ সংশোধন কৰিব নোৱাৰিব । বদ্বিছেনে— ? সেই আইনগত ক্ষমতা আপোনাৰ সমূলি নাই ।

ছাৰ্জ : আঁ !

জেকব : হাঁ ।

ছাৰ্জ : কিয় ? আপুনিয়েই দেখোন সেই অডাৰৰ ৰিভিউ লাগে বদ্বি তেতিয়া খাউগেৰি মাৰিলে ।

জেকব : কেতিয়াও নহয় । মই তেনে কথা কেতিয়াও কোৱা নাই । মই কৈছিলোঁ যে—মোৰ মক্কেলহঁতে যে ৭ এপ্ৰিল তাৰিখেই জাৰ্মিনত খালাছ পাব পাৰিলেহে তেনে, সেই কথা মই জনা-নাছিলোঁ বদ্বিছে আপোনাক কৈছিলোঁ । সেইদৰ্শি কও, এতিয়া মোৰ মক্কেলহঁতক জাৰ্মিন লাগে, সেই অডাৰ এতিয়া কাৰ্য্যকৰী কৰা হওক ।

ছাৰ্জ : সেইটোনো কেনেকৈ হ'ব কদাপি নহ'ব । সেই ৬৭ জনৰ জাৰ্মিনৰ ভাৱ প্ৰশ্নয়েই নুঠে । আৰু আন ফাৰ্টিক্সালহঁতৰ বিষয়ে ইন্স্পেক্টৰৰ কথা শুনিবলৈ ।

জেকব : সেই ৬৭ জনৰ বিৰুদ্ধে এই মনুতলৈকে কোনোবিধ চার্জ—কোনোবিধ অভিযোগই নাই। তেনেহ'লেনো কিয় তেওঁলোকক কাটকত ভৰাই থোৱা হ'ব? মই কৈছোঁ, ন্যায় বিচাৰৰ চূড়ান্ত অধ্যয়ন কৰা হৈছে। চূড়ান্ত অধ্যয়ন। ২১৭ জন বন্দী ইয়াত আছে প্ৰায় পাঁচ মাহলৈকে। তেওঁলোকৰ অপৰাধ কি—ভাকো কোৱা হোৱা নাই। এই দাৱ, আজিয়েই, হঠাৎ, আজি, পদূলিহ-কতৃপক্ষৰ আজীৰ্ণ ভিত্তিত তেওঁলোকক জামিনৰ অযোগ্য অপৰাধত অপৰাধী বুলি দাবী কৰা হ'ল। এই হতভাগ্যসকলৰ মাজত ৯৩ জন স্ত্ৰীয়ে আছে। কিন্তু কেনে দৰ্শ্যৰ অন্যায়ে! তেওঁলোকৰ মাজত ৬৭ জনক আজি কি অপৰাধত অভিযুক্ত কৰা হ'ল, সেই কাৰণিক অপৰাধ কৰা যদি মানিও লওঁ, তথাপি দাবী উত্থাপন কৰিছোঁ—তেওঁলোকৰ বিৰুদ্ধে সাক্ষ্য-প্ৰমাণ কি কি আছে—সেইবোৰ মোক জনোৱা হওক। মোৰ সম্পূৰ্ণ আইনগত অধিকাৰমতেই মই এই দাবী জনাইছোঁ আপোনাৰ ওচৰত। তেতিয়া মই তেওঁলোককো জামিনত থালাহ কৰিবলৈ আপিল কৰিব পাৰোঁ।

হাকিম : পদূলিহ-কতৃপক্ষৰ দাবী পাৱেই মই মোৰ আদেশ প্ৰদান কৰিলোঁৱেই। আপোনাৰ কথা মতে তেওঁ সেই সাক্ষ্যবিশিষ্ট জামিন নাপাব। কিন্তু সেই ৬৭ জন কইনী হ'ল অভিযুক্ত আৰু সিবিলাক বাকী থাকিল, সিবিলাকৰ—নাম, গাঁৱৰ নাম ইত্যাদি সঠিককৈ দিব পাৰে যদি—কেৱল সিবিলাকৰ জামিনৰ কথা বিবেচনা কৰি চাব পাৰোঁ।

জেকব : কিন্তু সম্প্ৰদিত হুজুৰ! সেই ৬৭ জনৰ মৃত্যুৰ বিষয়ে মোৰ বক্তব্য আপুনি শুনিব লাগিব। যদিও—তেওঁলোকক এই এতিয়া এই মনুতলৈ জামিনৰ অযোগ্য অপৰাধত অভিযুক্ত কৰা হৈছে!

হাকিম : ভাল কথাকে কৈছে! সিহঁতৰ বিষয়ে হুজুৰ জাবী কৰা হৈ গ'ল বুলি ক'লোঁৱেই নহয়? আনকিলাকৰ নাম, সিহঁতৰ গাঁৱৰ নাম দিহে যদি, পাছত কেৱল সিহঁতৰ জামিনৰ কথা বিবেচনা কৰি চাম। সিহঁতৰ নামবোৰ আৱকী একেইকিবা।

জেকব : গাঁওবিলাকৰ নাম দিয়াত অলপ সময়ৰ আৱশ্যক হ'ব। সেই কাম চলি থাকক, কিন্তু মই আপোনাক আকৌ কওঁ—যি ৬৭ জন বিচাৰাধীন বন্দীক পদলিহ-কতৃপক্ষই এতিয়াই চাৰ্জ কৰিলে, সেই ৬৭ জনৰ জামিনৰ বিষয়ে মোৰ বক্তব্য অনুগ্রহ কৰি শুনক।

জাকিয় : সেইবোৰ নলগা ডায়ালগ আঁটি বান্ধি লাভ নাই। আপুনি দেখিছোঁ হেঁচি—নাও বদলি তল পালেও ননমা কিম্বা মানুহ! ক'লোঁকেই নহয় আপোনাক—সেই বিষয়ে মোৰ সিদ্ধান্ত লোৱা হৈছে গ'ল ?

জেকব : কিন্তু ফৌজদাৰী কাৰ্যবিধি আইনৰ ৪৯৭ ধাৰা মতে মই—‘মোৰ বক্তব্য আদালতে শুনক—’ এই দাবী জনাইছোঁ। সেই ধাৰা মই পাঠ কৰিছোঁ, আপুনি শুনক। সেই ধাৰাত কোৱা হৈছে : ‘কোনো ব্যক্তি জামিনৰ অযোগ্য অপৰাধত অভিযুক্ত হৈ থানাৰ ভাৰপ্ৰাপ্ত অফিছাৰৰ স্বাৰা বিনা ওৱাৰেণ্টেৰ আটক হ'লে, বা আদালতলৈ লৈ যোৱা হ'লে, সেই আটক ব্যক্তিক জামিনত মৰ্দ্ধিত প্ৰদান কৰা হ'ব। যি অপৰাধত সেই ব্যক্তি অভিযুক্ত, সেই অপৰাধত অপৰাধী হিচাপে বিশ্বাস কৰাৰ বৃত্তিসংগত হেতু থকা হ'লে সেই ব্যক্তি জামিনৰ অযোগ্য বুলি বিবেচিত হ'ব।

‘তাৰ পাছত আক কোৱা হৈছে : এনেকুৱা অফিছাৰ বা আদালতৰ ওচৰত তদন্ত বা বিচাৰ চলি থাকোঁতে যদি আচামীয়ে জামিনৰ অযোগ্য অপৰাধ কৰা বুলি প্ৰতীয়মান হয়, যথেষ্ট কৰণ নাই অথচ অপৰাধ সম্বন্ধে বিষদ তদন্ত কৰা আৱশ্যক বুলি বোধ হয়, তেনে অৱস্থাতো, তদন্ত-সাপেক্ষে আচামীক জামিনত মৰ্দ্ধিত প্ৰদান কৰিব পৰা হ'ব।

‘এতেকে, হুজুৰ, পদলিহ-কতৃপক্ষই এতিয়া—এই মন্থতৰ্ত্তি যি ৬৭ জনৰ ওপৰত চাৰ্জ সাজিব বুলি ক'লে, সেই ৬৭জনৰ অপৰাধসমূহ যদি জামিনৰ অযোগ্য হয়, তথাপি, তেওঁলোকৰ জামিনত থালাহ প্ৰাপ্তিৰ বিষয়ে মোৰ বক্তব্য শুনক—এই দাবী মই জনাইছোঁ।’

কথা-বতৰাই আগডাল-বাগডাল বগাই বোভিলা এইখিনি পালেহি, ভেতিয়া, ডি ছি. ষ্ট্ৰিটফিল্ড—শুনানী চাজি থাকোঁতে বিজন ডি ছি. হাকিমৰ খাছ-খোটালাৰ কাৰখীয়া কোঠাত বৈ আছিল—হঠাৎ এজলাহুত সোমলালহি, আৰু তেওঁ হাকিমৰ লগত বহু সময় ধৰি কচুফুচাই কথা পাতিলে। হাকিমৰ লগত তেওঁৰ কচুফুচীয়া মেল লেব হোৱাৰ অন্তত মি. জেকবে পুনৰ হাকিমক কৈ থাকিল :

জেকব : আইনৰ যিটো ধাৰা পঢ়ি শুনালোঁ সেই ধাৰা অনুসৰী মোৰ বক্তব্য শুনিবনে ?

হাকিম : শুনিয়েই আছোঁ দেখোন। উপায় কি ? আপুনি তো নাছোৰবাস্কাটো। একেধাৰে বজবলেপৰ দৰে ধৰিছে।

জেকব : মোৰো উপায় নাই। শুনক—

হাকিম : হাৰে ! সেই কথা আগপুৰণি হৈ গ'ল দেখোন ! আৰু কিমাননো একেইবোৰ কথা চোবাই থাকে ? সেই বিষয়ে সিমান্ত লোৱা হৈছেই গ'ল তো মোৰ। আৰু নো কিহৰপৰা কি কৰিম ? হোৱা আদেশকতো নোহোৱা কৰিব নোৱাৰি।

জেকব : কিন্তু—কোন বুদ্ধিসংগত কাৰণতনো আপুনি মোৰ বক্তব্য শুনিবলৈ অস্বীকৃত হৈছে ?

হাকিম : বুদ্ধিসংগত কিবা কাৰণ নথকাহ'লে সিহঁত তো অতিবুদ্ধিয়েই নহ'লহেঁতেন।

জেকব : কেৱল এই ঠনুকা অস্বীকৃত বুদ্ধিৰে মোৰ বক্তব্য আপুনি নুশুনেন ?

হাকিম : আপোনাৰ যদি মন যায়—তেনেহ'লে আপুনি পুৰীছ-কতৃপক্ষৰ আজীখন পঢ়ি চাব পাৰে।

জেকব : ধন্যবাদ। কিন্তু মোৰ বক্তব্য নুশুনাৰ দৰে কোনো বুদ্ধি-সংগত কাৰণ সেই আজীখিতো দৰ্শোৱা হোৱা নাই। আজীখত কেৱল এই কথাকে কোৱা হৈছে যে বন্দীসকলৰ মাজত ৬৭ জনৰ নাম জাৰিনৰ অযোগ্য বুলি গণ্য কৰা হয় যেন। মই আপোনাৰ ওচৰত পুনৰ আবেদন জনাইছোঁ যে—কৌজদাৰী কাৰ্যাধিৰ ১০৭, ১০৮, ১০৯, আৰু ১১০ ধাৰা মতে এই বন্দীসকলৰ বিষয়ে উপাধিত সৰ্বপ্ৰকাৰ অভিযোগ নকৰা হওক।

[এই চাৰিওটি ধাৰা মতে বিচাৰকে আচামী এজনক নিৰ্দিষ্ট সময়ৰ বাবে সংভাৱে থাকিব বঢ়ালি কৰা অংগীকাৰবদ্ধ মূল্যলব্ধকা প্ৰদানৰ আদেশ দিব পাৰে (পঢ়লিছ হেণ্ডবুক : ৮৩-৮৪ পৃষ্ঠা)] । কেতিয়া যে সিহঁতক অভিযুক্ত কৰা হ'ল—মই ক'ব নোৱাৰোঁ । ক'ব নোৱাৰোঁ যে—এই নতুন অভিযোগেৰে মোৰ মজলসকলক কাৰাবন্দী হিচাপে গণ্য কৰা সম্ভৱ হয়নে নহয় । পঢ়লিছে চালাকি দেখুৱালে, কিন্তু সোপাই ভেঙি গ'ল । এইখন দেশতে কোনো কোনো ঠাইত আইন আছে, বিচাৰো একেবাৰে নাই বঢ়ালি ক'ব নোৱাৰি । এই ৬৭ জনৰ অপৰাধত বিশ্বাস কৰাৰ কি কি বৃত্তিসংগত কাৰণ আছে, মহামান্য হুজুৰে মোক অনুগ্ৰহ কৰি ক'বনে ?

হাকিম : ক'লোঁৱেই নহয়, যে—কিবা বৃত্তিসংগত কাৰণ নথকা হ'লে পঢ়লিছ-কতৃপক্ষই সিহঁতক অভিযুক্ত নকৰিলেহেঁতেন ।

জেকব : এয়েনে আপোনাৰ বিচাৰমতে একমাত্ৰ কাৰণ ? অভিযুক্ত ৬৭ জনৰ অপৰাধ সম্পৰ্কে বিশ্বাস কৰিব পৰা এটা লক্ষণ পঢ়লিছ-কতৃপক্ষৰ এই আজীত নাই । কিছূমান অপৰাধৰ বাবে বন্দী সকলক দায়ী কৰা হৈছে, আৰু তেওঁলোকক ফাটকিয়াল হিচাপে আটক ৰাখিবলৈ অনুমতি বিচৰা হৈছে । কিন্তু—আপুনি মোৰ বৃত্তিসংগত কথা নুশুনাব বঢ়ালি প্ৰভাৱিত হ'ব পৰা—পতিয়ন বাব পৰা কোনো বিচাৰি পালে তাত ? সেই ৬৭ জনৰ বিৰুদ্ধে তিলমান সাক্ষ্য-প্ৰমাণো বেকড'ত আছেনে ?

হাকিম : ওঁ, আছে ।

জেকব : কাৰ সাক্ষ্য ? কি প্ৰমাণ ?

হাকিম : সেই কথা মই আপোনাক এতিয়াই ক'বলৈ বাধ্য নহওঁ ।

জেকব : কিন্তু মই কৈছোঁ, আপুনি বাধ্য । সেই ৬৭ জনক জামিনত খালাছ কৰাৰ বিৰুদ্ধে কি কি গুৰুত্বপূৰ্ণ অপৰাধৰ 'বৃত্তিসংগত কাৰণ' বেকড'ত কৰা হৈছে—সেই কথা মোক জনাবলৈ আপুনি নিশ্চয় বাধ্য ।

হাকিম : আন ফাটকিয়ালহঁতৰ বিষয়ে আপোনাক ক'বলগীয়া কিবা আছেনে বাবে ?

জেকব : তেনেহ'লে—এই ৬৭ জনৰ অপৰাধৰ ক্ষেত্ৰত আপোনাৰ বিশ্বাস্যতাৰ 'বৃদ্ধিসংগত কাৰণ' কি—মোক নক'ব আপুনি ?

হাকিম : সাক্ষ্য-প্ৰমাণৰ বেকড' আছে।

জেকব : এয়া এক নতুন খবৰ জানিলোঁ। কিন্তু—আজিহ'তে এই কথাৰ অস্তিত্ব কিবা জানেনে ? সেই সাক্ষ্য-প্ৰমাণখিনি কি— ? মোৰ জনাৰ অধিকাৰ আছে।

হাকিম : আইনমতে দৰ্শিত কৰক। সাক্ষ্য-প্ৰমাণ আছে।

জেকব : মই কৈছোঁ, সেই সাক্ষ্য-প্ৰমাণৰ সাৰ কথাখিনি জনাৰ অধিকাৰ মোৰ আছে। মই তাৰ ছাৰ্টিফিকেট কপি খুজি এতিয়াই দৰ্শিত কৰিছোঁ।

হাকিম : কৰক। একমিনিট ব'ব [হাকিমে ক্ৰিয়াকৰ্মী লিখি এখিলা কাগজ আদালতৰ পিন্নৰ হাতত স্ট্ৰীটক্লেক্টলৈ দিবলৈ দিলে] ও', কওক।'

জেকব : যি সাতবৰ্গীজনক এতিয়া অভিযুক্ত কৰা হ'ল, সেই ৬৭ জনৰ বিষয়ে সাক্ষ্য-প্ৰমাণৰ দ্বাই বক্তব্য কি মোক ক'বনে ডাক্তাৰীয়া [পুনৰ বাধা পাবল। আদালতৰ পিন্নৰে হাকিমৰ হাতত এটুকুৰা কাগজ গতাই দিলে আৰু হাকিমে কাগজ টুকুৰা পঢ়িবলৈ ধৰিলে] ?

হাকিম : হোঁ, মিস্টাৰ জেকব, আপোনাৰ কথাখিনি শেহলৈকে শুনিবলৈ নহ'ল।

জেকব : কৈ আছিলোঁ যে—যিবোৰ বৃদ্ধিসংগত কাৰণত সেই ৬৭ জনক অপৰাধী বুলি আপোনাৰ বিশ্বাস হৈছে, তাৰ কথাখিনি মোক বুজাই কওক।

হাকিম : ডেপুটি কমিশ্যনাৰ ক্লিষ্টাৰ স্ট্ৰীটক্লেক্ট হলক লৈ এক জবান-বন্দী দাখিল কৰিলে। সেই হলফনামা আছে।

জেকব : দিলে কোঁতৰা ?

হাকিম : কোঁতৰা কপি পাৰ—কোঁতৰাই জানিব।

জেকব : ভাল,—উকিল বাবু—দৰ্শিত বৃদ্ধত কৰক।

হাকিম : সেই সাতবৰ্গীজনৰ বিষয়ে মই আৰু সাত ডাক্তৰৰ কথা নুবুন্দো।—আপোনাৰ ডালিকা দিবনে এতিয়া ?

জেকব : তেনেহ'লে—মই এই কথাকে ধৰি লও'নে যে—যি ২১৭ জন হতভাগ্য মাদুহা মানুহ যোৱা পাঁচ মাহ ধৰি ফাটকত আছে, সেই মানুহখিনিক ডেপুটি কমিশ্যনাৰে হলফ লৈ দাখিল কৰা জবানবন্দীৰ ভিত্তিত কইদ কৰা হৈছে ? আপুনি মোৰ ৯৩ জন মজেলৰ গাঁৱৰ নাম জানিবলৈ বিচাৰিছে। গাঁও অসংখ্য, আবু বহদুৰ দ'ৰ দ'ৰ অঞ্চলত অৱস্থিত। যি অপৰাধ তেওঁলোকে কৰা বদলি সাব্যস্ত কৰা হৈছে, যি অপৰাধৰ বাবে তেওঁলোক বিগত পাঁচ মাহ ধৰি ফাটকত আছে, ডেপুটি কমিশ্যনাৰে সেই ২১৭ জনক সেই অপৰাধ কৰা দেখিছিলনে ? তেওঁ তেওঁৰ জবানবন্দীত সেই কথাকে হলফ লৈ কৈছেনে ? এইবোৰ কথা মই এতিয়াই জানিবলৈ বিচাৰিছোঁ মহামান্য হাজুৰবপৰা।

হাকিম : মই পদলিছ-কতৃপক্ষই প্ৰদান কৰা আজীৰ ওপৰত ভিত্তি কৰিয়েই আদেশ জাৰী কৰিলোঁ। সেই ৬৭-য়ে জামিন নাপায়।

[তেতিয়া হাকিমৰ দৃষ্টি আকৰ্ষণ কৰি কোৱা হ'ল যে সেই কেছসমূহ তেওঁৰ ফাইলত নাই।]

[ডেপুটি কমিশ্যনাৰ হাকিমৰ খাছ-খোটালাৰ কাষৰীয়া কোঠাত বহি আছিল, গতিকে—এই ব্ৰুটি নিম্নৰতে শূন্যবোৱা হ'ল।]

জেকব : তেনেহ'লে—পদলিছে আজি যি ৬৭ জনৰ নামত অভিযোগ আৰোপ কৰিলে, সেই ৬৭ জনৰ বাহিৰে আন সকলোটিয়েই [সকলো কিন্তু মোৰ মজেলো নহয়] জামিন পাব পাৰিব বদলি ধৰি ল'ব পাৰোনে ?

হাকিম : সিহঁতৰ বিৰুদ্ধেও গুৰুতৰ বিধৰ চাৰ্জ-টাৰ্জ আছেনে কি, মই অগতঃ সেই কথা পদলিছবপৰা হিদায়েতক জানি ল'ৱেঁইচোন ব'ব। তাৰ পাছত যি হয় কৰিম।

[মি. জেকবে দাখিল কৰা তালিকাত বিসকলৰ নাম আছে, আৰু আজি বিসকলৰ নামত নতুনকৈ অভিযোগ উত্থাপন কৰা হ'ল, সকলোৰে নাম হাকিমৰ ওচৰত ইন্সপেক্টৰে পাঠ চাৰুলৈ যিবিধে।]

হাকিম : [জেকবক] বিহঁত জামিন লাভ কৰাৰ বোলা, এই তালিকাত সিহঁতৰ নাম আছে। সিহঁতৰ জামিনৰ বাবে গাইপীত এম টকাটক মচলুকা দিব লাগিব।

জেকব : প্ৰতিজনৰ আজীৰ গুৰুত্ব একেবাৰে নিশ্চিত ?

হাকিম : ঠিকেই কৈছে।

জেকব : জামিনৰ টকা হুচ কৰাৰ বিষয়ে মোৰ বক্তব্য আপুনি অনুমতি কৰি শুনিবনে ?

হাকিম : মোৰ পূৰ্বৱৰ্তী মেজিষ্ট্ৰেট মহোদয়ে জামিনৰ টকাৰ পৰিমাণ নিৰ্ধাৰিত কৰি থৈ গৈছে।

জেকব : তেনেহলত—মই, হুজুৰ, মোৰ মজেলসকলৰ বিৰুদ্ধে এই এজলাছৰ সকলো কাৰ্য-কলাপ একেবাৰে বেআইনী হোৱা বুলি কওঁনে? কিয়নো, ফৌজদাৰী কাৰ্যবিধি আইনৰ ১১২ ধাৰাত পৰিষ্কাৰভাৱে কোৱা হৈছে : “১০৭, ১০৮, ১০৯, ১১০ ধাৰাত কাৰ্য্যকৰী কোনোবা বিচাৰকে মেজিষ্ট্ৰা উক্ত ধাৰা মতে কোনো ব্যক্তিক জামিন প্ৰদান কৰাৰ অৱশ্যকতা উপলব্ধি কৰিব, তেওঁ এক লিখিত আদেশ দিব লাগিব।” “দিব লাগিব” শব্দ দৃঢ়তালৈ মন কৰক। সেই লিখিত আদেশত তেওঁ লিখিব লাগিব—“প্ৰাপ্ত খবৰৰ সাক্ষ্যৰ, কিমান টকাৰ জৰিয়ত, এই জামিন কিমান দিনলৈ কাৰ্য্যকৰী হৈ থাকিব, জামিন-নামাৰ সংখ্যা, খৰণ, আৰু প্ৰেৰণী কি, তাকো লিখিব লাগিব।” মোৰ মজেলসকলৰ পাঁচ মাহ জোৰা ফাটকত থকাৰ সময়ছোৱাত কাৰো বিৰুদ্ধে কোতিৱাও এনে আদেশ প্ৰস্তুত হৈছিলনে?

হাকিম : বেকৰ্ড-টেকৰ্ড একো নাই।

জেকব : তেনেহঁলে—চৰকাৰী নিৰ্দেশিত কাৰ্য্যবিধি এই মোকদ্দমাত অৱলম্বিত হোৱা নাই বুলিয়েই ধৰি ল'বনে?

হাকিম : মোৰ পূৰ্বৱৰ্তী ম্যাজিষ্ট্ৰেট মহোদয়ৰ কাৰ্য-কলাপৰ জৰাবিধি মই তো কৰিব নোৱাৰিম। তেওঁ কি কৰিছিল-নকৰিছিল সেই বিষয়ে মই অৱহিত নহওঁ। আপুনি যিবোৰ নিয়ম কৰা কৈছে, সেইবোৰ নিয়ম মানি চলা হৈছিলনে নাই, তাৰ কোনো বেকৰ্ড নাই। মানি চলা হৈছিল বুলিয়েই ধৰি লৈছোঁ।

জেকব : কিন্তু নিয়ম অনুযায়ী কাম কৰা হৈছে তেনে ভাব বেকডোৰে নিশ্চয় থাকিলে হৈছে।

জেকব : কিমান চৰ্যাম্ ! মিস্টাৰ পেন্‌টেলৰ দৰে মেজিষ্ট্ৰেট এগৰাকীয়ে এনেহে ভুল কৰিবনে ? তেওঁ বদলী হৈ যোৱাটো এই কেছৰ পক্ষে বৰ দৰ্ভাগ্যৰ কথা হ'ল। তেনেহ'লে—নিয়ম অনুযায়ী কাম কৰা হোৱা নাছিল বদলিয়েই ধৰি লওঁনে ?

হাকিম : মই ক'ব নোৱাৰিম।

জেকব : তেনেহ'লে—মোৰ অৱস্থা ঠিক কেনেকুৱা হ'ল ?

হাকিম : মই কেনেকৈ কওঁ ? কিবা ধৰণৰ ভুল-ভাল হ'লেও হ'ব পাৰে, অসম্ভৱ নহয়। সেইবদলি—ভুল হৈছিলেই বদলিও মই কোৱা নাই।

জেকব : ভুল—? কেৱল ভুল ? পদলিছে মোৰ মকেল হ'ব বিৰুদ্ধে কেছ সাজিব বদলি তেওঁলোক ফাটকত আটক হৈ থাকিব লাগিব ? ঘটনা-পৰ্য্যায়ৰ যোগসূত্ৰ বৰ আজৰ আৰু তাজ্জৰেই দেখিছোঁ ! পাঁচ মাহ ধৰি তেওঁলোক ফাটকত থাকিল, তাৰ পাছত—আজি ভেতিয়া মই তেওঁলোকৰ পক্ষ সমৰ্থন কৰিবলৈ আহিলোঁ, পদলিছে ভেতিয়াহে আৱিষ্কাৰ কৰিব পাৰিলে যে তেওঁলোক জেলৰ কুঠৰীত প'চি মৰাৰ কাৰণ কি। কেৱল—আজিয়েইহে পদলিছে এই আৱিষ্কাৰ কৰিব পাৰিলে ! এতিয়া দেখিছোঁ—ডেপুটি কমিশ্যনাৰো চহৰবন্দা উভতি আহিল !

হাকিম : অনুগ্ৰহ কৰি নিজৰ কেছৰ কথা কৈ থাকক।

জেকব : মই ক'ম, ফৌজদাৰী কাৰ্য্যবিধি-আইনৰ ১৭৭ নং ধাৰামতে সেই ৬৭ জনক এজলাসত স্থগিত কৰা হওক। তেওঁলোকৰ অপৰাধৰ কথা তেওঁলোকক বদলাই কোৱা হওক।

হাকিম : অহু !

জেকব : তেওঁলোকৰ বিৰুদ্ধে যি অভিযোগ উত্থাপন কৰা হৈছে, সেই অভিযোগৰ সত্যতা পৰীক্ষা কৰি চাবলৈ তেওঁলোকক এজলাসলৈ লৈ অহাৰ অনুমতি তথা আদেশো আপুনি নিদিবনে ?

হাকিম : ঠিকেই ঠাণ্ডাইছে ।

জেকব : কোন আইনৰ কোন ধাৰা অনুসাবে ?

হাকিম : আপোনাৰ বাদবাকী মজেলহীন্তৰ কথা কওক । মোৰ হাতত
আব্দু ঢেৰ কেছ আছে বিচাৰ কৰিবলগীয়া ।

জেকব : জামিনৰ অৰ্থৰ পৰিমাণ হ্ৰাস কৰাৰ বাবে মই ক'ব খুজিছোঁ ।

হাকিম : সেই বিষয়ে দিবলগা অৰ্ডাৰ দিলোঁহেই ।

জেকব : আপুনি কৈছিল, মিস্টাৰ শ্লেটেলে জামিনৰ অৰ্থৰ পৰিমাণ
ধাৰ্য কৰিছিল ।

হাকিম : ঠিক ।

জেকব : কিন্তু—কোন ধাৰা অনুসাবে ? জামিনৰ অৰ্থৰ পৰিমাণ
ধাৰ্য কৰিছিল আব্দু বন্দীসকলক কোন অপৰাধৰে অভিযুক্ত
কৰা হৈছিল ?

হাকিম : মই মাত্ৰখন সিমানে ক'ব পাৰোঁ । বেকড'ড—আদালতেই
জামিনৰ অৰ্থৰ পৰিমাণ ধাৰ্য কৰা দেখা গৈছে ।

জেকব : ১১২ আৰু ১১৫ ধাৰা অনুসাবে বন্দীসকলৰ ওপৰত কোনো
ঘৰণৰ নীতিহ জাৰী কৰা হৈছিলনে ?

হাকিম : মই ক'ব নোৱাৰিলোঁ ।

জেকব : অনুগ্রহ কৰি মোক বেকড' চাবলৈ দিবনে ? এই বিষয়ে
সাক্ষ্য-প্ৰমাণ কি আছে ?

হাকিম : সেইবোৰ একো নাই ।

জেকব : বন্দীসকলৰ বিৰুদ্ধে কোনো সাক্ষ্য-প্ৰমাণ নোহোৱাকৈয়েই
তেওঁলোকক একেবাহে পাঁচমাহ ফাটকত বন্দ কৰি ৰখা হ'ল ?
কওক, তাকে কৰা হোৱা নাইনে ?

হাকিম : সিহঁতৰ কেছ এতিয়ালৈকে বৃদ্ধ হোৱা নাই ।

জেকব : বৃদ্ধ হোৱাই নাই ! ফাটকিয়ালসকলক আগতে এবাৰলৈকে
মৌজিস্টেটৰ আগত হাজিৰ কৰা হৈছিলনে ?

হাকিম : সেই কথা মই কেনেকৈ ক'ব ?

জেকব : বেকড'ড নিশ্চয় থাকিব ।

হাকিম : নাথাকিবও পাৰে । কিন্তু—হাজিৰ কৰা হৈছিল বুলিয়েই
ধাৰি লৈছোঁ । কিন্তু—জামিন প্ৰদানৰ অৱশ্য আছে ।

জেকব : জামিন কোনে ধাৰ্য কৰিছিল ? আদালতেনে পদূলিছে ?

হাকিম : সেই অডাৰ আছিল—মিস্টাৰ শ্বেলটেলৰ অডাৰ।

জেকব : বেকড'ৰ্ড মাথোন সেই কথাকেইটোৱেই আছেনে ?

হাকিম : কোনো ধৰণৰ সাক্ষ্য-প্ৰমাণৰ বেকড'ৰ্ড নাই বদলি আপোনাক ক'লোৱেই নহয় ?

জেকব : এতিয়া তেন্তে—পদূলিছে অভিসৃদ্ধ কৰা সেই সাতবৰ্ষিষ্ঠজনৰ জামিনৰ বিষয়ে আদালতে মোৰ বক্তব্য নুশুনিকনে ?

হাকিম : সেই বিষয়ে মোৰ যি ক'বলগা—কৈছোঁ, যি আদেশ দিবলগা—দিছোঁৱেই।

জেকব : কিন্তু মই আপোনাক কৈছোঁ যে—যি-সংবাদৰ ভিত্তিত একশ্যন্ জোৱা হ'ল, সেই সংবাদৰ সত্যতা নিশ্চাৰণ কৰাত আপুনি বাধ্য। পাঁচ মাহ ধৰি বিনা বিচাৰত জেলৰ ছে'লত ভৰাই থোৱা হ'ব, অথচ—বন্দীহ'তৰ বিৰুদ্ধে স'চা-মিছাৰ পৰীক্ষাও কৰা ন'হব—এয়া দুৰ্য্যোৰ অন্যায়। কিন্তু, এয়া কালিয়েই দেখোন পাঁচ মাহৰ অন্তত ৪৫ জনক খালাছ কৰি দিয়া হ'ল। বাদবাকী ফাৰ্টিক্সালও ভো নিৰ্দোষী হিচাপে প্ৰমাণিত হ'ব পাৰে। তথাপি তেওঁলোকক অবাৰতে পাঁচমাহ ধৰি জেলত ভৰাই থোৱা হৈছে !

হাকিম : আপোনাৰ কথাৰ আগ-গুৰি মই একোৱেই ঠাৱৰ কৰিব পৰা নাই দেখোন !

জেকব : সেই ৬৭ জনৰ জামিনৰ বিষয়ে মোৰ বক্তব্য আপুনি শুনিবই লাগিব।

হাকিম : হয়নে ?

জেকব : হয়।

হাকিম : অহ !

জেকব : এই ফাৰ্টিক্সালসকল যিমান দিন ধৰি ফাৰ্টিক্সত আবদ্ধ হৈ আছে, সিমান দিনৰ ভিতৰত তেওঁলোকৰ ওপৰত ফৌজদাৰী কাৰ্যবিধি আইনৰ ১০৭, ১১২, ১১৫ আৰু ১১৭ ধাৰা মতে কোনো ধৰণৰ ন'টিছ জাৰী কৰা হৈছিলনে ?

হাকিম : কম্ব সোৱাৰিলোঁ।

জেকব : ১০৭ ধাৰা মতে 'নিৰ্ভৰযোগ্য সাক্ষ্য' বেকৰ্ড কৰা হৈছে, এই
ময়ে বেকৰ্ডত লিপিবদ্ধ আছে? যদি নাই—তেনেহ'লে
এওঁলোকক আটক কৰা সম্পূৰ্ণ বেআইনী হৈছে।

হাকিম : অ'।

জেকব : এই কেছ এক অভ্যুত্থান কেছ।

হাকিম : অহু।

জেকব : বেনেকুৱা কাৰ্য্যবিধি অৱলম্বিত হৈছে সিও অভ্যুত্থান।

হাকিম : ওঁ, হয়।

জেকব : যি ৬৭ জন ব্যক্তিক এতিয়া, এই মন্ত্ৰত, এয়ে সৰ্বপ্রথম
অভিযুক্ত কৰা হ'ল, তেওঁলোকৰ কথা শুনিবলৈ আপুনি ভো
নাৰাজ। জামানত লৈ বিমৰ্কক মৃত্তি কিবলৈ আপুনি
সম্মত, সিসকলৰ বাবে ধাৰ্য্য জামিনৰ টকাৰ পৰিমাণ ছাস
কৰাৰ বিকল্পত মোৰ বক্তব্য অনুগ্রহ কৰি শুনিবনে? জনেপ্ৰতি
এশ টকাৰ অৰ্থ হ'ল—সৰ্বমুঠ ৩৩০০ টকা। ইমান টকা বোগাৰ
কৰা অসম্ভৱ। তেতিয়াহ'লে এই অভিযুক্তৰ অৰ্থ হ'ব এয়ে যে
—এজন বন্দীকো মৃত্তি দিয়া নহ'ব। এয়া হ'ল একেবাৰে
সাধ্যাতীত জামিন। জামিন ছাস কৰাৰ বিকল্পটো সম্পূৰ্ণভাৱে
আদালতৰ বিৰোধ। জামিনৰ টকাৰ পৰিমাণ ইমান অধিক
হ'ব নালাগে।

হাকিম : যি অভিযুক্ত বেকৰ্ড আছে, তাত মই হজৰেকপ নকৰোঁ।

জেকব : আঁত অস্ত্ৰত কান্ড।

হাকিম : অস্ত্ৰত নে ভ'ত, সেই কথা লৈ মই ম'ব নবমাত।

জেকব : জামিন বৰ বেছি হৈছে। আপুনি বন্দীসকলক আদালতলৈ
লৈ আহিবলৈ আদেশ জাৰী কৰিব নোৱাৰেনে? তেওঁলোকৰ
কম্বা কিমান, সেই কথাৰ থাক্য লৈ, প্ৰত্যেক জামিন ধাৰ্য্য
কৰিব নোৱাৰেনে? সেই ৬৭ জনৰ বেলিকা পুনিছে যি কাম
কৰিবলৈ গঢ়ি মাহ সময় ল'লে, সেই কাম—সামৰক নকৰ
নকৰক সামৰ কৰাৰ কয়টি এওঁলোকৰ বেলিকাও কৰিব
বুলিয়েই—সেই আশাৰেই এওঁলোকক ফাটকত ভৰাই থোৱা
হৈছে বুলি মন্ত্ৰা সাক্ষ্যসকলৰ সন্দেহ।

হাকিম : সেই ৩০ জনৰ জামিনৰ ব্যৱস্থা-বন্দৰস্ত কৰিবলৈ আপুনি
প্রভুতনে ?

জেকব : জামিনৰ টকা হ্ৰাস কৰাৰ বিষয়ে মোৰ বক্তব্য আপুনি
নুশুনিব জানো ?

হাকিম : মই অডাৰ দিলোঁৱেই। [হাকিমে তেওঁৰ অডাৰ পাঠ কৰে
আৰু ইন্সপেক্টৰক কয়] এই ৩০ জনৰ বিষয়ে আপোনাৰ
কিবা অভিযোগ আছেনে ?

ইন্সপেক্টৰ : এতিয়াও নাই, কিন্তু—হুজুৰে যদি মোক কেবল অহা-
কালিৰ দিনটোলৈকে সময় দিয়ে,—মই মাত্ৰ সেইকণ সময়কে
বিচাৰিছোঁ—মই বেকড'-টেকড' পৰীক্ষা-নিৰীক্ষা কৰি চাম যে
সিহঁতক কি কি অপৰাধত অভিযুক্ত কৰিব পাৰি।

জেকব : মোৰ অনায়াস ! পৈলাচিক কান্ড ! ৬৭ জনৰ বিষয়ে চাৰ্জ
গঠন কৰাত পাঁচ মাহ লাগিল, আৰু বাকীখিনি বন্দীৰ বিষয়ে
বি-হণ্ডক-কিবা এটা অভিযোগ গঠন কৰিবলৈ এটা দিন লাগে !
[হাকিমলৈ] মই হুজুৰক কৈছোঁ, পুৱালিহে এই দৰাঙত আপুনি
না-মুহুৰ কৰক। এনেদৰে সেই নিৰ্দোষী মানুহখিনি ফাটকতে
পাঁচ ঘণ্টা ধৰিবে।

হাকিম : [ইন্সপেক্টৰলৈ] মিস্টাৰ জেকবৰ তালিকাৰ সৈতে আপোনাৰ
নিজৰ তালিকা মিলাই চাওক। এতিয়া সিহঁতক চাৰ্জ কৰা
হ'ল—সেই ৬৭ জন কি আৰু কোন—মোক জনাওক।

জেকব : এইবোৰ কথাৰ মাথা-মুণ্ড মই একোকেই নুবুজা হৈছোঁ।

হাকিম : নুবুজা হৈছেনে ? এসু ! বৰ দুষ পালোঁ শুন। পিছে—
আপোনাৰ বাট নমৰিল-নহয় ? আপোনাৰ বাট সুল হৈয়েই
থাকিল।

জেকব : ডেপুটি কমিশ্যনাৰে কি কৈছিল, মই চাব খুজিছোঁ। অনুগ্রহ
কৰি মোক বেকড'খন চাবলৈ দিবনে ? তেওঁৰ আচল কথা
কি—জনাব অধিকাৰ মোৰ আছে।

হাকিম : সদাৰ বি কথা হয়, তাৰ বাহিৰে আন কিবা ধৰণে আপোনাক
জানিবলৈ দিয়া হ'ব যদি আদালত কহু নাই। দৰাঙ কৰক,
সময় মতে বিবেচনা কৰি চোৱা হ'ব।

জেকব : দিম ব'লি কৈছোঁ, দখাঙ দিম্বেই । কিন্তু সন্মত হ'ল ক'বাব
 বাবেহে কৈছোঁ—ডেপুটি কমিছ্যনৰে হলক লৈ দিম জবানবন্দী
 খন মোক এবাৰ চাবলৈ দিমক । আপোনাৰ কথা বিছোঁ,
 মাত্ৰ এবাৰ চাবলৈ ব'বাই দিম ।

হাকিম : দখাঙ কবক । আদালত এতিয়া ম'লভুৱী ক'বা হ'ল ।

জেকব : জামিনৰ টকা হ'লৰ বিষয়ে মোৰ বক্তব্য নহ'লে ?

হাকিম : সেই বিষয়তো দখাঙকে কবক । কথাটা বিবেচনা কৰি চাবলৈ
 সন্মত আৱশ্যক হ'ব । মোৰ সিদ্ধান্ত ২২ তাৰিখ জনাব ।

বীৰসা, এই 'দ্য বেংগলী' বাতৰি-কাৰুতৰপৰা ওপৰৰ কথাখিনি হুবহু
 দাঙি ধৰিলোঁ ।

বীৰসা, জেকবৰ মৰ্ম-বাতনৰ এই প্ৰত্যক্ষ সাক্ষী ।

জেকব ডাক-বঙলাত থাকে, কিন্তু কোনো ছাহাৰে তেওঁৰ সৈতে
 মাত-বোল নকৰে । তেওঁ মাজে মাজে কালিকতালৈ যায়, আইনৰ কিতাপ
 আৰু ফাইলৰ দ'ম লৈ আকৌ উভতি আহে । তেওঁ আহিল খামিডঠ,
 আমঠ পঢ়কৰ । আৰু—আৰু তেওঁৰ আহিল ভীষণ জিহা । এই জিহতে
 জুইত ধৰি কিবা কাটি ব'ৰ্জিছিল তেওঁ ।

মোক কৈছিল এদিন, 'অলবাইট, অলবাইট—বীৰসা তোমাৰ বন্ধু,
 তুমি অতি বিচলিতও হৈ পৰিছা । বাট—টাই টা আন ডাবল্ট্যান্ড দিছ,
 মাই বয় ।'

এই সঁচিহিলোঁ, 'কি—?'

'বীৰসা হ'ল ভগৱান, ব্ৰহ্মদাসৰ ব্ৰহ্মভাষা । বীৰসা হ'ল বন্ধুৰা,
 বীৰসাৰ কথা লৈ সহস্ৰ লোক-গীত বচা হৈছে, বীৰসাৰ মনৰ দাপোন্দ দোখ,
 কলমৰ গদ্যপদ্য লুকত বাখি, ব্ৰহ্মদাসৰে সহস্ৰ অত্যাচাৰ-উৎপীড়ন সহিছে ।'

'ঠিক ।'

'বীৰসা বিমান দিনলৈ ব্ৰহ্ম আছিল, ব্ৰটিছ বিউৰেজ্জ্যাছিলে বীৰসাৰ
 নামত কৰ্ম উঠিছিল, আকৌ তাৰ অতৰ্কী-অহিমাৰ কথা ভাবি ডকুমা
 মাজেত প্ৰতিছিল । কিন্তু ডাক ফাটকত সুব'বাই সোৱাৰ পাছত—বীৰসাৰ
 আত্মনো কি দাৰ থাকিল ব্ৰটিছৰ ওচৰত ?'

'বীৰসাৰ তো ব্ৰহ্ম হ'ল ।'

‘নহয়। নহয়। বীৰসাব দেহ ভঙ্গ হ’ল, কিন্তু তাৰ আদৰ্শই
মুন্ডাসকলৰ মনত গভীৰ প্ৰভাৱ—দ’ সাঁচ বহুৱাই ধৈ গ’ল। বীৰসাব সেই
আদৰ্শ—অবিনশ্বৰ। মুন্ডা জনগণৰ বহুত বীৰসা আজিও জীয়াই
আছে। আৰু জীয়াই থাকিবও।’

‘আপুনি মুন্ডাসকলৰ দৰেই কৈছে।’

‘ছালৰ তলত হাক্ মুন্ডা তো হৈয়েই আছোঁ। সেই কোন-কাহানিৰ-
পৰা যে সিহঁতৰ হৈ যুঁজি আছোঁ—।’

‘তাৰ ফলত মুন্ডাসকলৰ মনত—জেলৰ ভিতৰত আৰু বাহিৰতো
বিসকল আছে—বিসকলে মনোবল ভালৈখিনি ঘূৰাই পোৱা হৈছে।’

‘কিন্তু এই যে একো কৰিব নোৱাৰিলোঁ। মাই বয়, ডক্টৰ, মেক্,
ওৱান মিস্টেক্।’

‘এই কথা কিয় কৈছে?’

‘বীৰসা মাষ্ট হ্যাভ্ বিন্ আ ফ’ৰ্ছ। কিন্তু—কথা এযাৰ ক’ৱেই,
সিমান বাৰ মুন্ডাসকলৰ হৈ যুঁজিছোঁ, সিমানবাৰেই এটা কথা অতি
ফট্-ফটীয়াকৈ জানিছোঁ যে—মোৰ অস্থিৰা কোনখিনিত। মুন্ডাসকলৰ
কোনো লিখিত ভাষা নাই। সিহঁত আদিবাসী—আদিম বৃগৰ অধিবাসী।
চিৰকাল ধৰিয়েই সিহঁতৰ ওপৰত অন্যান্য আচৰা হৈছে, হৈ আছে। আৰু
বদমাছ উকিলবিলাকে সিহঁতক মৰুদৰ্শাত সাঙুৰি লৈ ঠেকত পেলাই
পাছত একেবাৰে ঠেং পাক মাৰি বহিছে। এই সাত কালৰ চেং উকিলহঁতক
সাঁৰমা মাতি, পাছত এইবোৰ উকিলৰূপী বেতালৰ কবলৰপৰা সাঁৰিবলৈ
মুন্ডাহঁতে ছাটিফুটি লগাইছিল। ক’ট্ আইন মহিমাম্বিত বুটিছ
জুৰিডিস্বিয়াৰিৰ তথাকথিত সত্যতা—এইবোৰৰ ভু-ভা মুন্ডাই কি জানিব?

‘ঠিকৈই।’

‘সেইবোৰ হ্যাণ্ডক্যাপ্—প্ৰতিবন্ধকতাক জানি লৈয়েই মৰুদৰ্শ
যুঁজিছিলোঁ। কিন্তু আগতে—এইবোৰৰ দৰে স্থপৰিকল্পিত আইনৰ
অৱমাননা—আইনক ভাৰিবে গঢ়কা—কোতলাও দেখা নাছিলোঁ। তেতিয়া-
লৈকো বোধকৰোঁ বুটিছৰ চকুৰ চামনি সম্পূৰ্ণৰূপে আঁতৰা নাছিল।
এতিয়া দেখিছোঁ—টেলিফোনেই মূঠমাঠ আইন! এই যুঁজি আছোঁ, হয়,
পিছে—মোৰ এপিনে অগ্নি, এপিনে সমুদ্ৰ। ‘দ্য বেংগলী’ৰ বিপ’ৰ্ট
পঢ়ি চোৱা। এই বেনিবা বতাহতহে ভৰোৱাল ঘূৰাই আছোঁ।’

‘হয়, অথবা তেনেকুৱা বেনহে লাগে !’

‘এই ডেলিবাৰেট মিছক্যাৰিঅ্ জড্ জাষ্টিছ কিয় হ’ব লাগে ? কিয় সকলো নীতি-নিয়মলৈ আগুকাণ কৰি, অজান্য কৰি, সিহঁতক ফাটকড ভৰাই থ’ব লাগে ? সিংভূমৰ মানুহক বাঁচীৰ কেছত, বাঁচীৰ মানুহক সিংভূমৰ কেছত কিয় সাজুৰিব লাগে ? কিয় বিচাৰাধীন বন্দীৰ মৃত্যু হ’ব লাগে ?—এইবোৰ ঘটনাৰেই প্ৰতিষ্ঠিত-প্ৰমাণিত হয়, এইবোৰ ঘটনাৰেই অতি পৰিস্কাৰভাৱে উপলব্ধি হয়—যে বীৰসা ওহাজ আ ফ’ছ’। ডেফিনিটলি আ ফ’ছ’—বীৰসাই বেছিক হিউম্যান ৰাইট-সম্বন্ধ বৃদ্ধি ইংৰাজৰ তেওঁটি ক’পাই তুলিছিল !’

‘ঠিক !’

থলৈক ব’ল তেওঁ । তাৰ পাছত আকৌ কৈ থাকিল :

‘চোৱাঁ, শাসক বৃটিছে তোমালোকক অনেক এডিউকেশ্যন-প্ৰেছ-ইউনিভাৰ্ছিটি দিব পাৰে ; দিলে সিহঁতৰ স্বাৰ্থসিদ্ধি হয় । কিন্তু ইংৰাজ হ’ল তোমালোকৰ শাসক, তোমালোকক বেছিক হিউম্যান ৰাইট কিয় দিব ? নিদিৱে । এই বস্তুটি সিহঁতে কৰ্ম্মাপি তোমালোকক নিদিৱে । দিলে—সিহঁতৰ যিবোৰ পিলাব—সিহঁতৰ সাম্ৰাজ্যবাদী শোষণ শাসনৰ যিবোৰ লোহি স্তম্ভ—ছোটনাগপুৰৰ সেই মহাজন-খাপিৰা-জমিদাৰ বজাবিলাকৰ এদনীয়া স্বাৰ্থত আঘাত পৰে !’

‘আপুনি—হতাল হৈ পৰিছেনে ?’

মিঠাকৈ হাঁহিলে জেকবে । ক’লে :

‘নহয়, মূঠেই নহয় । তদুপৰি—চৰকাৰে চোটোকা তুলিব বুলি ভয় কৰি ইমান দিন বাঙালী উকিলহঁতে ঠিক চাই টোকোন পুতি আহিল, মন্ডাব মৰা-জীৱাৰ কথাত একো মাত নাম্মাতিছিল । মোৰ সৌভাগ্য, কলিকতীয়া কাগজৰ আৰু কলিকতীয়াসকলৰো হৈ-চৈব ফলত সেইবোৰ ঠম্ ঠম্ বদনগোপাল উকিলবাবুহঁতৰ মাজত কিছুমানৰ সদায়তে কিকিত হিভাহিত জ্ঞানোদয় হৈছে । লোক্যাল ৰাৰ-ৰ বহুভেই মোক সহায় কৰা হৈছে । অৱশ্যে—মন্ডাব হৈ আদালতত এতিয়ালৈকো থিয় হোৱা নাইহি । ইমানখিনি—মোক নাজাগেও । আৰু দেখিছাই নহয়, চৰকাৰে বাঁচী চহৰখনত এক দাস-সম্ভ্ৰাসৰ বজা ধোঁবা সোলি দিছে । ‘দ্য বেংগলী’ৰ নিজা সংবাদদাতাৰ বিপ’ৰ্ট পঢ়ি চোৱাঁ !’

পাঠিছিলোঁ মই। সেই বিপ'ট'ত লিখা আছিল :

“আজি বাঁচী পাইছে”হি। এতিয়া বাতি ৮ বাজি ৩০ মিনিট গ’ল। পুৱাৰপৰা এতিয়ালৈকে ‘মুন্ডাজ’, বাইৱট, প্ৰছিিকিউচ্যন’ৰ বিষয়ত বিমানক সন্ধানী, আটাইবিলাকেই মৃদুত সোপা দি থাকিল। কোনেও মৃদু নেমেলে। ইয়াত এতিয়া চলি আছে—‘বে’ন, অভ, টে’ব’ব’। ইমান মানুহক ইমান মাহলৈকে নিৰ্মমভাৱে ফাটকত ভৰাই ধোৱাৰ অন্তত—সিহ’তক কইদ কৰি জেলত ভৰাই ধোৱাটো জুল হৈছে বুলি দাবী আদালতত কোৱা হৈছে। এই সম্পৰ্কেও কোনেও ক’তো টু’ শব্দটি কৰা নাই। জেলত এতিয়াও ২১৭ জন বন্দী বিচাৰাধীন অৱস্থাত আছে। এই বন্দী সকলৰ ‘জঘন্য’ অপৰাধৰ বিষয়ে কেৱল ‘সন্দেহ’হে কৰা হৈছে। কিন্তু সেই ‘জঘন্য’ বা ‘নগণ্য’ অপৰাধ যে ক’—এতিয়াও আৱিষ্কৃত হোৱা নাই। এই বিষয়ে কোনেও সৰিগেৰে একো নাজানেও।

“এজন বিপ’ট’ৰ হিচাপে ভাৰতৰ বিভিন্ন ঠাইত বিপত পিছ বহুখৰি মৃদুৰি ফুৰিছোঁ। নিৰ্ভৰে, প্ৰতিবাদলৈ পৰোৱা নকৰাকৈয়েই কও”, মুন্ডা বাইৱট কেছসমূহৰ ক্ষেত্ৰত যেনেকুৱা বিচাৰ-পদ্ধতি অনুসৰণ কৰা হৈছে, সেই পদ্ধতি ব’টিছ জাষ্টিছৰ আইডিৱাৰ সম্পূৰ্ণ বিৰোধী।

“এই কেছসমূহৰ ফলস্বৰূপ হোৱাৰ পাছত আপিলৰ বাবে হাইক’ৰ্টলৈ পঠোৱা হ’ব। মফচলৰ—অৰ্থাৎ সকলো ঠাইৰ আদালতত বিচাৰৰ নামত যে কেনে ভেকো-ভাঙনা অনুষ্ঠিত হয়, জিলাৰ প্ৰশাসক মহাপ্ৰভুহ’তৰ আগত আইনে যে কেনেকৈ অ’ঠ, ল’বলগীয়া হয়, সেই কথাৰ বৰকিন্তিত সেই আপিলৰ সময়তহে আপোনালোকে জানিবলৈ পাব।

“আপোনালোকে কয় : বেচেৰা বন্দীহ’ত ফাটকত প’চি মৰিছে। প্ৰথম ফালে যিসকলক ধৰা হৈছিল, সিসকলৰ মাজত ফাটকিয়াল হৈ থকা অৱস্থাত কিমান যে কমৰ আলহী হ’ল, কিমানক যে কালকুৰাই নিলোহি, সেই কথা জানিবলৈ ঘন বান। তথাকথিত বাইৱটত যে কিমানক নিৰ্মমভাৱে গুলীয়াই ধৰা হৈছিল, জানিবলৈ পোৱা হ’লে বৰ ভাল পালোহে’ভেন। ডেপুটি কমিছনাৰে যে ক’ত কোঁতৱা বাইৱট হোৱা দেখা পাইছিল, সেই কথা ডেও’, আৰু এক মাথোন ইন্দুৰেহে ক’ব পাৰিব। হয়তো দুই-চাৰিদিনৰ পাছত—সেই পছত পক উঠা বাইৱটত কিমানক যে মাৰি পেলোৱা হৈছিল—আমিও কিজানি আপোনালোকক ক’ব পাৰিম।

“সেই কথা পঢ়ি জন-সাধাৰণ চাটৈ জাপ মাৰি উঠিব, বা তডক্ খাই বৈদিব ।

“নিদোষ ! এই কথা দিবালোকৰ দৰ্শে স্পষ্ট—সিহঁত আছিল একেবাৰে নিদোষ । ডেপুটি কমিছনাৰে ‘অভিবুদ্ধ’ কৰিলে এই নিদোষী লোকসকলকহে ! আৰু তাকো কৰিলে—বহু মাইলৰ বৃথৈত থাকি—খবৰ-বাতৰি বা উৰা-বাতৰি পাইছিল, তাৰেই ভেঁটিত !

“এই নিদোষ লোকসকলৰ হাতত হাত-কেৰেয়া, ভৰিড সৰু কঁকালত বিৰাট বিৰাট শকত গধুৰ শিকলি বান্ধি দিনৰ পাছত দিন ধৰি এই নিদোষ লোকসকলক আদালতলৈ অনা-নিয়া কৰা হৈছিল । অথচ বিচাৰ কৰা নহৈছিল । এই ঘটনা সভ্যতাৰ কলংক ।

“জেলখানাৰপৰা মেজিষ্ট্ৰেটৰ এজলাছ তিনিশ গজতকৈ অলপ অধিক আঁতৰত অৱস্থিত । শিকলিবোৰ ইমানেই গধুৰ যে—এই সামান্য দুৰত্ব অতিক্ৰম কৰোঁতেই বন্দীয়াৰহঁত ভাগৰি পৰে, বৈ দিয়ে । সিহঁতক যেতিয়া জেলৰপৰা হাকিমৰ এজলাছলৈ লৈ যোৱা হয়, তেতিয়া, পুৱা সাত বজাত, সিহঁতক কিবা জা-জলপান খাবলৈ দিয়া হয়নে নহয়, সেই কথা জনা নাযায় । পিছে — ডাক-বঙলাত বহি ধৰ্মাধিকৰণৰপৰা—অৰ্থাৎ আদালতৰপৰা জেলখানালৈ উভতি যাওঁতে সিহঁতক অৱসৰ হৈ বাটৰ ওপৰতে বাগৰি পৰাও দেখা পাইছোঁ ।”

‘দ্য বেংগলী’ কাকতে খুব বৰ্জিছিল, বীৰসা । বাঁচীত মেজিষ্ট্ৰেট, ডি. ছি., আৰু পদলিছৰ অশুদ্ধ আঁতাত—হাবিল-গবিলৰ কথা লৈ বেত মাৰিছিল, ফালেঙীহঁতক ফন্তাই দি কোবাইছিল ।

সুৱেন বানাজীয়ে কেৱল ‘দ্য বেংগলী’ত সম্পাদকীয় লিখিয়েই তেওঁৰ কৰ্তব্য সামৰা নাছিল, তেওঁ বিপ’টাৰ এজনক বাঁচীত একেবাৰে আসনভৰিকৈ বহুৱায়ৈ দিছিল । সিমানেই নহয়, সুবেন্দু বন্দ্যোপাধ্যায় ডাঙৰীয়েই এই বিষয়ে মেজিষ্ট্ৰেটৰ কাউন্সিলতো জ্ঞাপন দিছিল ।

জাৰ্মান মিশ্যনৰ ড° এ. নৰক’ট হ’ল মিশ্যনাৰি, প্ৰেচৰ আৰু দয়াৰ ধৰ্মৰ বুদ্ধাধাৰী । কেৱল ভেৰেইছে ডেপুটি কমিশ্যনাৰ স্মিটকিন্সলৈ অভিনন্দন জ্ঞাপন কৰিছিল, অলাপৰ খবৰই আগ বঢ়াইছিল । ‘বন্দী বৃন্দাৰ্হঁতক ক’ট মাম্বাল কৰা হওক’—বুলি একমন্ত্ৰ এই প্ৰেচৰ আৰু দয়াৰ সাপৰ খেৰুৱালিবাকীয়েহে দাবী উত্থাপন কৰিছিল ।

কেৱল তেৱেইহে ।

একোমেৰিম্বতীৱম্ !

‘দ্য স্টেটছম্যান’ আৰু ‘দ্য বেংগলী’ কাকতত মন্ডাসকলৰ বিচাৰৰ নামত ভেকো-ভাওনাৰ ভেদ ভাঙি প্ৰশাসনক তথা বিচাৰ-কতৃপক্ষকো থকা-সৰকা কৰিছিল । কিন্তু তাৰে ভাৰত চৰকাৰৰ নোম এডালিও নলৰিল ।

১৯০০ চনৰ অক্ট’বৰ মাহৰ শেষলৈকে হাকিমৰ হুকুম, তাইলকীয়াহ’তৰ তদন্ত, আৰু বলে নোমৰা শিলহ’তে কৰা বিচাৰ চলি থাকিল...চলিয়েই থাকিল... ।

সুবেন বানাজি’য়ে—সুবেন্দু বন্দ্যোপাধ্যায়ে—মন্ডা-টাইয়ালৰ কথা মনৰপৰা এদিনৰ বাবেও মচি পেলাব পৰা নাছিল, মন্ডা-টাইয়ালৰ বাবেও পাহৰা নাছিল তেওঁ । জানা বীৰসা, তেওঁ যে কিমান ডাঙৰ, কিমান যে তেওঁ মহৎপ্ৰাণ লোক আছিল ।

তুমি টুইলা বজাইছিল, বজাইছিল বাঁহী । একালত তোমাৰ দৰে নাচনিয়াৰো কোনো নাছিল আখাৰাত । চাইবাসাৰ মিশ্যনত মাজে মাজে চোলাটো হাতত লৈ মোক কৈছিলাহি, ‘বোলো তো—? ক’থা দিয়া মাথা ঢুকাই, ক’থা দিয়া হাঁথ ?’

তুমি কৈছিল মোক, ‘চাবি, এদিন মূঠ বাজাৰৰ আটাইখিনি লৱণ, বোবা বোবা লৱণ কিনি মোৰ মাক দিম ।’

‘বৈছক হিউম্যান ৰাইট’—কথাৰাৰে তোমাৰ মনত কি অৰ্থ দাঙি ধৰিছিল, ভাবোঁ মই কোঁতলাবা কোঁতলাবা । লৱণ—নিম্বৰ সেই ছাটো-ৰ লগত মিহলাই খাবলৈ—হাবি কাটি মূকলি কৰি আবাদ কৰা মাটিত লস্য গুপজাই নিজৰ খেতি পথাৰৰ লখিমীক নিজৰ ভাৰখৰিতে ধৈ দিয়া—বন্দা বেগাৰী খাটিবলৈ মান্তি নোহোৱা, নিজৰ আবশ্যক জীৱনত অবশ্যক আপোন জানি মান্তিৰে বসবাস কৰা... ।

এইবোৰ বাবু আকাশৰ বেলিটোৰ্কে উৎপাৰি অনাৰ লেখিলা কথা হ’লনে ?

ভেনেহেন স্পৰ্ধিত-উদ্ভত বাসনা ?

হয়তো হয় ।

হয়েই ।

নহ'লেনো বিচাৰৰ নামত কিয় এনে বিড়ালৰ প্ৰচাৰ? অন্তৰ্ভুক্ত হ'ব? কিয় বিচাৰৰ নাম লৈ সভ্যতাৰ মূৰত এনেকৈ কলংক লোপ দিয়া হ'ব? কিয় চলি থাকিব বিচাৰাধীন বন্দীৰ ওপৰত? ইমান নিৰ্যাভাৱন?

কিয় সৰ্বোচ্চ বন্দ্যোপাধ্যায় লেজিছলোটিভ, কাউন্সিলৰ গৰ্জা উঠি ক'ব লাগিব: 'ফৌজদাৰী কাৰ্য্যবিধি আইনৰ ১০৭ ধাৰা মতে মৃত্যু বন্দীসকলৰ বিৰুদ্ধে যি অভিযোগ উপস্থাপিত হৈছিল, সেই অভিযোগ প্ৰত্যাহাৰ কৰা হ'লনে?

'যদি প্ৰত্যাহাৰ কৰা হ'ল—তেনেহ'লে, উক্ত ধাৰা মতে আঁচৰ চলি থকা কালত কিমান দিনলৈ মৃত্যু বন্দীসকলক কাৰাগাৰত ভৰাই থোৱা হৈছিল চৰকাৰে তাৰ জৰাবদিহি কৰিবনে?

'কিমান বিচাৰাধীন মৃত্যু বন্দীৰ মৃত্যু হ'ল চৰকাৰে তাৰ পৰি-সংখ্যান দাখিল কৰিবনে? 'বাৰ্তা-কাকতত ওলাইছে যে মৃত্তিপ্ৰাপ্ত মৃত্যু লোকসকলক পুনৰ নতুন নতুন অভিযোগত গ্ৰেপ্তাৰ কৰা হৈছে। এই সম্বাদৰ সত্যাসত্য চৰকাৰে স্বীকাৰ, বা অস্বীকাৰ কৰিবনে?

'যদি নতুন অভিযোগ উপস্থাপন কৰি মৃত্তিপ্ৰাপ্ত মৃত্যুসকলক পুনৰ গ্ৰেপ্তাৰ কৰা হৈছে, তেনেহ'লে—এই মৃত্তিপ্ৰাপ্ত মৃত্যুসকল যেতিয়া পাঁচ মাহ কাল কাৰাগাৰত বন্দী হৈ আছিল, তেতিয়া এওঁলোকৰ বিৰুদ্ধে কোনো অভিযোগ কিয় উপস্থাপিত হোৱা নাছিল—চৰকাৰে তাৰ উদ্দেশ্য কৰি আমাক জনাবনে?'

'দ্য স্টেটছম্যান' কাকতে কৈছিল: আটাইতকৈ দুঃখপ্ৰদ ঘটনা হ'ল এয়ে যে—নিৰ্দোষ লোকসকলক অবাৰতে ফাটকত ভৰাই থোৱা হৈছে। স্টেটছম্যান কাকতে লৰ্ড কাৰ্জ'নৰপৰা সুবিচাৰ আৰু দ্ৰুত বিচাৰৰ বাবে আবেদন জনাইছিল।

কিন্তু ন্যায়ৰ শাসনৰ বথৰ চৰ্কাৰি ইমান সহজে নুৰুবে।

বীৰসা, এইবোৰ অন্যান্য সদাৰ হৈ আছিল। কিন্তু জেলখানালৈ গৈ যেতিয়া মৃত্যু লোকসকলৰ আগত বৈ দিছিলোঁ, তেতিয়া মোৰ বেনিয়া বন্ধু জবাবৰ ঠাই নোহোৱা হৈছিল, নিজক নিজেও বন্ধুনি দিব নোৱাৰা হৈছিলোঁ...।

মৃত্যু বন্দীসকলে মোৰ এনে এবিধ নোৱাৰা বোকাও নোৱাৰা অকল্যা উপলব্ধি কৰিব পাৰিছিল।

কিমান যে যম্মতে ধানী মন্ডাই মোক কৈছিল, ভৰ্মি মন্ডাই মোক সাম্ভনা দিছিল : বাবু, তু আমাৰ জীয়া-যম্মতে, কি কৰিব, বোল ? তুৰ কুন্দ দৰু নাই। সিহঁতে, আমাৰ জীয়া-যম্মতে, আমাৰ কুন্দ দৰু বিচাৰি না পাই, আমাক জেহেলতে বেন্দা মাৰিব, বেপিব, যম্ম-মাত্ৰনা দি মাৰি পেলাব বুলি বেক্ৰেটি চোবাইছে, বড়ু কৰিছে। আমাক অলপ অলপকৈ এই জীয়া-খোৱা ছাহেবহঁতে মাৰিব। সিহঁতে না বদুখে, ভগৱান য'তে মাৰিল, তাতে মাৰিম, বাৰসাইতগুলাক ইয়াকেহে লাগে।'

শাসনৰ চকৰি নুঘুৰে যে নুঘুৰেই, বাৰসা। কিন্তু মোক লাগিছিল কিবা ধৰণৰ মিথাকল্, অম্ভুত-অলৌকিক কিবা এটা হৈ যাওক, মন্ডা বায়ট ট্ৰায়ালৰ কলংকিত দুঃস্বপনৰ অন্ত পৰক...

বৰলাটে কৈছিল সব্দলাটক, সব্দলাটে কৈছিল স্ট্ৰিটফিল্ডক। আব্দ স্ট্ৰিটফিল্ডৰ আব্দ হাকিম কুটুছৰ তেতিয়া ধাৰণা হৈছিল যে—তেওঁলোকেই হ'ল আচল ভগৱন্ত। এই দুজনৰ ধাৰণা হৈছিল যে—তেওঁলোকৰ ওপৰত আব্দ ক'তো কোনো নাই। যদিও আচলতে আছিল তিনি পাইকৰ স্ৰীৰাম ববাহে, তথাপি এই দুজনৰ মনত এনে ধাৰণাই বহু সাজিছিল যে তেওঁলোক দুজনেই হ'ল ৰাজা ৰাম চিং আব্দ মন্ত্ৰী খিটিং টিং। এই প্রকৃতকৈ চেকুৰা দুটিৰ মনত এই ধাৰণাই দ'লৈকে শিপাইছিল যে সিহঁত দুটাই যেনেকৈ মন ৰাৱ তেনেকৈ কৰি থাকিব পাৰিব, ওস্ততগোবে নাচি থাকিব পাৰিব, আব্দ এই বৃটিছ চৰকাৰডালে এই সাত শিয়ালৰ বাগি দিব জনা ধ'ত শিৰোমণিসম্বয়ৰ লোৱা এডালিও লৰাৰ নোৱাৰিব। পিচু—অগাধ পণ্ডিতৰো বিধি ভুল হয়, তেওঁৰ ডিঙিতো কেতিয়াবা জেহেল নলগা নহয়। লাগিছিল। অলপ। ইহঁত দুটাৰো।

অতি অম্ভুতভাৱে বিচাৰৰ গধুৰতকৈয়ো গধুৰ চকৰিটো তেল-তুল নোহোৱা হৈ ক'বাকত কিহঁত বেন চৰহা মাৰি ধৰিছিল।

গৱনৰ জেনাৰেল-ইন্-কাৰ্ডিন্সলে লক্ষ্য কৰিছিল যে—'আদালতৰ কৰ্ম'ৰ আক'ৰ্শণবেষণাই, জৱে জৱে মিছম্যানজমেন্ট হৈ আহিল—'সেই সজাই-পৰাই' চিকুৰাই চহু দি মহু মাৰিছিল 'ক'ৱল্লা কৰাত লাজলগাকৈ পলম হৈছিল'—খালাছ কৰি দিয়া মন্ডাহঁতৰ মাজত স্মৃতি জলজ 'মিচাব হুদু কৰাব আগতেই প্ৰায় এবছৰলৈ আটক কৰি ৰখা হৈছিল'। —ইত্যাদি।

গৱৰ্ণৰ জেনাৰেল-ইন্-কাউন্সিলে বদলি পাইছিল যে—‘বিচাৰকাৰ্য’
 দ্রুতভাবে সামৰা উচিত আছিল—‘ষ্ট্ৰাৰ্জিডি হ’ল এয়ে যে’—বিচাৰকাৰ্যই
 শাসনকাৰী গতি সোৱাত—‘কেছ আদালতত উত্থাপন নকৰাকৈ পেলাই
 থোৱাৰ ফলত যি বিলম্ব হৈছিল, সেই সময়ৰ ভিতৰত—মেজিষ্ট্ৰেটৰ
 দীৰ্ঘসূত্ৰিতাৰ ফলস্বৰূপে বিচাৰাধীন বন্দীহঁতৰ মাজত চৌখাজন বন্দীৰ
 মৃত্যু হৈছিল’।—এই পলম হোৱাৰ ফল হৈছিল অতি অশুভ। সবল
 আদিবাসীহঁতৰ মনত ব্ৰিটিছ-শাসন-ব্যৱস্থাৰ বিষয়ে এক বিৰূপ ধাৰণাই
 গঢ় লৈ উঠিছিল।’

গৱৰ্ণমেণ্ট অভ্ ইণ্ডিয়াই মন্তব্য কৰিছিল যে—‘এই কেছ যথাসময়ত
 আদালতত উত্থাপিত নোহোৱাৰ অন্যতম কাৰণ আছিল আৱশ্যকমতে
 অফিছাৰ নিযুক্ত নকৰি সকলো কাৰ্য্যভাৰ আঞ্চলিক শাসনমন্ত্ৰৰ ওপৰত
 জাপি দিয়া।’

আঞ্চলিক প্ৰশাসনে এই মন্তব্যৰ প্ৰতিবাদ কৰিছিল। কিন্তু বিচাৰ-
 কাৰ্য্য চলি থকা অৱস্থাত কৰ্মদক্ষ মেজিষ্ট্ৰেলক বদলি কৰি এক যত্নক
 তথা অনভিজ্ঞ কুৰ্টছক নিযুক্ত কৰাৰ কোনো সম্ভাৱজনক হেতু দৰ্শাৰ
 পৰা নাছিল।

গৱৰ্ণমেণ্ট অভ্ ইণ্ডিয়াই—‘এইবোৰ ব্যৱস্থা-বন্দনত বদলিপূৰ্ণ আৰু
 ন্যায়সংগত’ বুলি বোধ নকৰিছিল আৰু কৈছিল যে, ‘অকস্মাৎ কোনো
 কাৰণ নথকা সৰ্বোত্তৰ অবিবেচনামূলকভাৱে মি. মেজিষ্ট্ৰেলক বদলি কৰাৰ
 ফলত কেছৰ ফয়দা অসুবিধাপৰাহত হৈ উঠিছিল। ডেপুটি কমিছনাৰ
 মি. ষ্ট্ৰিটফিল্ডৰ মাজতো কাণ্ডজ্ঞানৰ সন্ধান্ত অজ্ঞাৰ পৰিলক্ষিত হৈছিল।
 কেছ—তথা বিচাৰকাৰ্য চলি থকাৰ সময়ত এজলাছত সোমাই বিচাৰপতি
 কুৰ্টছৰ সৈতে কথা পাতি তেওঁ নিজক সমালোচনাৰ সম্মুখীন কৰি
 তুলিছিল।’

এই চিকা-ফুৰা দুটিলৈ এনে মন্তব্য একেবাৰে প্ৰত্যাশা কৰা নাছিল।
 চেঃ, ডিমাতে অ’হ উলিয়াই মহো বইজৰ আগত দৰ্শন-পিটা দিব লাগেনে ?

ভেতিয়া ডি. জি. ষ্ট্ৰিটফিল্ড আৰু হাকিম কুৰ্টছ—এই দুয়োটাই
 ভাবিলে : ব্ৰিটিছ গৱৰ্ণমেণ্টৰ ভবিষ্যতলৈকে তাৰ প্ৰবন্ধকাৰ ইয়াকে
 পালেগেনে ? ইটোৱে সিটোক এই বুলি বুদ্ধি দিলে : কলিকাল ঘোৰ,
 যাব বাবে হাঁৰি কৰোঁ সিয়ে বোল চোৰ !

সকলটি মহোদয়ে 'বিচাৰকাৰ্য্যত বিলম্বজনিত বিলৈ'ৰ সকলো দাৱিষ নিজৰ কাম্ভত ল'লে, আৰু দাবী কৰিলে যে, 'বিদ্ৰোহ দমনৰ কাৰ্য্যত প্ৰশাসনে যথেষ্ট দ্ৰুততা, ন্যায়-পৰামৰ্শতা আৰু সফলতাও প্ৰদৰ্শন কৰা দেখা গৈছে।' তেওঁ আৰু ক'লে, 'খেচ্‌খেচীয়া বিচাৰক এগৰাকীক যথেষ্ট বিশ্বাসযোগ্য সাক্ষ্য-প্ৰমাণ সংগ্ৰহ কৰাত—তাকো এক বিশেষৰ ভাৱাপন্ন অঞ্চললৈ গৈ সাক্ষ্য-প্ৰমাণ সংগ্ৰহ কৰাত—অত্যন্ত বিমোহ-বেমোহালি তথা প্ৰজাৰ অসহযোগিতামূলক মনোভাৱৰ ফলত প্ৰশাসনক ইমান সময়ৰ আৱশ্যক হৈছিল। এতেকে—এই বিলম্ব বৰ দোষনীৰ নাছিল। আৰু তাৰে ন্যায়দণ্ডধাৰী প্ৰশাসনৰ পূৰ্ব পূৰ্ব সাফল্য অনদ্ৰুখেও হৈ পৰা নাছিল।'

লড' কাৰ্জনে কৈছিল, 'আঞ্চলিক প্ৰশাসনে যেনেকৈ জাল নেদেখা বঢ়াক জাল দেখুওৱা বিধৰ কান্ড-কাৰ্য্যা কৰিছিল, তাৰে "এইবোক ঘটনাৰ" সন্তোষজনক ব্যাখ্যা দিয়া টান।'

আৰু অৱশেষত কি হৈছিলগৈ জানানে বীৰসা ?

স্মিট্‌ফিল্ড আৰু হাকিম কুট্‌ছে একেবাৰে দেখে দেখকৈ পদূলিছ-কতৃপকলৈ সৰ্বতোপ্ৰকাৰে সহায়-সাৰথি আগ বঢ়োৱা বাবে জেইল কতৃপক বঙৰ কিলত গদুৰদুলা-গদুৰদুলা হ'ল।

ভেটিয়া, সিহঁতে বন্দীসকলৰ আত্মীয়-স্বজনক কৈছিল, 'বোজোঁ এ কটাহঁত, টকা আন, বন্ন-বন্দু আন, শূদা হাতেৰে কোনোবাই আচাম্ৰীৰ লগত দেখা কৰিবলৈ আহেনে ?'

মুন্ডাসকলৰ পৰিৱালবগই যে একো দিব নোৱাৰে, তেওঁলোক যে-ভেনেই দুখীয়া, তুমি জানাই।

জানে এই সাত ষাটৰ চেঙেলীহঁতেও।

ওথাপি মুন্ডামানুহে বখাসাখ্য লৈ আহিছিল। আবু চকুলো মচি মচি ঘৰলৈ উলটি গৈছিল। মাজে মাজে জেকবক মাত লগাই কৈ গৈছিল, 'ছাহেব গ', আজিও দেখা কৰিব না দিল আমাৰকে।'

কাটকৰ ভিতৰত থকা মুন্ডাহঁতক পদূলিছহঁতে কৈছিলগৈ, 'তহঁতকে কেও দেখাবাৰ না আছে যে ? কেও তহঁতক না বিচাৰে। নিজক তহঁতে বীৰসহিত বুলি ক'ব ? তহঁতৰ নিজৰ মানুহবিলাকে—চৰ্কেই বীৰসাব ধৰম্ ছাড়ি দিল।'

কৈছিল, 'জৈহলে থাকিছ, চৰকাৰৰ তাত থাইছ। উদিকত আকালত পৰি তহঁতৰ চৰ্গদলান্ ধৰিছে। মিছন-মাহাজন-বাণিয়া-দিক্দু-জমিন্দাৰ—চৰ্কে মাৰিব বিচাৰিছিল—এতিয়া তাহাঁতৰ কোনেও সহায় না কৰে, খুন্দকণ্টোও না দিয়ে। দিব কিয় ; ব'চাই বাৰিছিল তাহেঁতে। তহঁতে বেইমানী কৰিছ নাই? বোল—কৰিছ নাই বেইমানী? বেইমানী কৰাৰ কালত মনত আছিল নাই?'

মই যে মূন্ডা বন্দীসকলৰ কাৰ চাপিন, অলপ বুদ্ধিমান দিম, তাৰো উপায় নাছিল। মূন্ডা বন্দীসকলৰ লগত মাত-বোল দেখা-শুলা আদি সকলো মোৰ বাবে নিষিদ্ধ হৈছিল।

মেক্সিয়েটৰ এজলাছৰপৰা দায়ৰা আদালতলৈ।

আৰু অৱশেষত, ১২০০ জনৰ মাজভাগত, দায়ৰা আদালতৰ জুৰিডিয়াল কমিশ্বনেইব্ এফ. আৰ. টেইলাৰক তেওঁৰ বিচাৰ-কাৰ্য্যত সহায় কৰিবলৈ এগৰাকী অতিবিত্ত দায়ৰা বিচাৰপত্ৰিক হিছ হাইনেছ মেক্সিয়েটে নিৰ্ব্বাচিত কৰিলে।

বান্ধব তথা বৃটিছ ৰাজত্ব বিৰুদ্ধে যড়যন্ত্ৰৰ অপৰাধত অভিযুক্ত-সকলক বিচাৰপতি টেইলাৰে পোন খুন্দাই বিনাচৰ্তে মৃত্যু দিলে। তেওঁ ক'লে, 'অপৰাধ সংঘটনৰ সময়লৈকে যড়যন্ত্ৰত লিপ্ত থকাৰ বিষয়টো সম্প্ৰদায়ভাৱে প্ৰমাণ নকৰালৈকে যড়যন্ত্ৰৰ অপৰাধত কালেকো কোনোবাৰূপ দণ্ড বিহিব নোৱাৰি।'

এফ. আৰ. টেইলাৰৰ ৰায়ৰ ফলত দলে দলে মূন্ডা বন্দী মৃত্যু লাভ কৰিবলৈ ধৰিলে। আৰু তাৰ ফলত গৱৰ্ণমেণ্ট অফ্ ইণ্ডিয়া আন্তৰ্গত প্ৰশাসনৰ ওপৰত কটা বাৰুহেন হৈ উঠিল।

'দ্য স্টেটছম্যান' আৰু 'দ্য বেংগলী'য়ে ইয়ান দিন ধৰি যি কৈ আহিছিল, শেহান্তৰত সেইবোৰ কথাই সঁচা নহ'লনে? উক্ত কাকত দুখনে সদায় কৈ আহিছিল যে 'অধিকভাগ মূন্ডা বন্দীয়েই নিৰ্দোষ। কোনো ডহডহীয়া প্ৰমাণ নোহোৱাকৈয়েই এই মূন্ডাসকলক ধৰি ধৰি ফাটকত অনিৰ্দিষ্ট কাললৈ ভৰাই থোৱা হৈছে'।

এইবাৰ স্ট্ৰীটকণ্ঠ-কুটুহ নান্দৰ ভাষাসব্য ব'চীয়া-শিঙৰা বৃটিছ বুদ্ধৰ মাত হ'বল। মূখত বাও নাই, বুকুতো তাকজ নাই। গৰু হ'ব কৰি পৰা ধৰিবলৈ লাজ-পোৱা যেন হ'ল ভাষাসব্য চিকা-কুৱা বৃটিয়ে।

আৰু সকলোতেও ইমান দিনেহে ঠাওৰাব পাৰিলে যে তেওঁৰো গৰুটি হৈ ঘাঁহকৈ খাইছিল। সবুলাট নামৰ বুঢ়ীছৰ একনিষ্ঠ সেৱক তন্ত্ৰীপাল প্ৰবৰৰ একেবাৰে জন্মদিন খং উঠিল লিগ্যাল বিয়েমন্ত্ৰাছাৰ ওপৰত। লিগ্যাল বিয়েমন্ত্ৰাছাৰে “প্ৰতিজন বন্দীৰ বিষুদ্ধে সম্ভাষণক সাক্ষ্য-প্ৰমাণ যোগাব কৰা হৈছে—” বুলি তেতিয়া কোৱা নাছিলনে? তেওঁ লগতে আৰু কৈছিল “পুৰা দলটোৱেই নিশ্চয়-নিশ্চিতই মৃতপ্ৰাপ্ত” হব।

জেকব, ‘দ্য বেংগলী’ আৰু দ্য ষ্টেটছম্যান’ কাকতে একগল একনল হৈ একেচাবে বঠা মৰাতহে ১৯০০ চনৰ নভেম্বৰ মাহত মন্ডা-বায়ট কেছৰ আৰম্ভণি পৰিল। বিচাৰত দেখা গ’ল—বাঁচী আৰু সিংগ্ৰাম মিলি যি ৪৮ জন মন্ডাৰ বিচাৰ চলোৱা হৈছিল, তাৰ মাজত মাত্ৰ ৯৮ জন বিচাৰাধীন বন্দীক দণ্ড বিহা হৈছিল, ৬৮ জনে ‘শাস্তিৰক্ষা’ৰ প্ৰতিশ্ৰুতি দিবলগীয়া হৈছিল, আৰু ২৯৬ জন বিনা চৰ্তে বেকসুৰ খালাছ পাইছিল। ৪৬২ জনৰ হিচাপ মিলিলনে?

বিচাৰাধীন অৱস্থাত মৃতৰ সংখ্যা তিমানতে ২০ জন।

এই ২০ জন মৃতৰ ভিতৰত ভূমিও আছা, বীৰসা।

অত্ৰুদিত এজন কনষ্টেবলক হত্যা কৰা বাবে গম্ভীৰ মন্ডা, তাৰ পুত্ৰ ছান্বে মন্ডা, আৰু চক্ৰবৰ্ত্তীৰ কনষ্টেবল হত্যাৰ বাবে ছদ্মবাস মন্ডাৰ ফাঁচীৰ হুকুম হৈছিল।

৪০ জনৰ বাৱজীৱন স্বেপান্তৰ হৈছিল। সাত আৰু তাতোকৈ অধিক বছৰৰ সশ্রম কাৰাদণ্ড হৈছিল ৫ জনৰ। পাঁচ বছৰকৈ সশ্রম কাৰাদণ্ডেৰে দণ্ডিত হৈছিল ৪ জন। তিনি বছৰকৈ সশ্রম কাৰাদণ্ড হৈছিল ৪ জনৰ—গম্ভীৰ মন্ডাৰ জীয়েক, পৰিবাৰ, বোৱাৰী, আৰু এবছৰীয়া কেঁচুৱা এটিৰ। যদিও পাহত—বিচাৰপতি টেইলৰে গম্ভীৰ মন্ডাৰ জীয়েকক, বোৱাৰীক আৰু সেই এবছৰীয়া কেঁচুৱাটিকো এটা দিনৰ বাবে কাৰাদণ্ড বিহিছিল।

এইবোৰ কিমান ক’ম?

কিমাননো লিখিম?

মই কেৱল ৮২ জনৰ কথা লিখিব পাৰিলোঁ। বাদৰাকী ১৬ জনৰ খাখৰ মই নাজানো।

গয়া, ছান্বে আৰু হুখ্ৰামৰ ফাঁচীৰ আবেদন বদ কৰাৰ বাবে জেফৰে বৰলাটৰ ওচৰলৈ আবেদন জনাইছিল। কিন্তু বৰলাটে সেই আবেদন মঞ্জুৰ নকৰিলে।

এই মকদ্দমাৰ যেতিয়া অন্ত পৰিল, তেতিয়া গয়া, ছান্বে আৰু হুখ্ৰামৰ সৈতে মই অনেক কথা পাতিছিলোঁ। মোৰ ওপৰত যি নিষেধাজ্ঞা জাৰী কৰা হৈছিল বন্দীহঁতৰ সৈতে মাত-বোল, দেখা-সাক্ষাৎ কৰাৰ ক্ষেত্ৰত, সেই নিষেধাজ্ঞা উঠাই লোৱা হৈছিল তেতিয়া।

গয়া মন্ডাই হঠাৎ এদিন মোক কৈছিল, 'যতদিন তুমি জেফ আছোঁ, ততদিন তু থাকিব দে, বাবু।'

কিয় কৈছিল মোক, বাবুসা? গয়াই মোক কিয় কৈছিল এই কথা? সিহঁতৰ মৃত্যুৰ লগে লগে মোৰ ভিতৰত, মোৰ মূল্যবোধত, মোৰ বিবেকৰ ক'ৰবাত এটা অধ্যায়ৰ আখ্যা পৰিব বুলি ভাবিছিলনে গয়াই?

মই এই চাকৰিত ইচ্ছা দিম বুলি গয়া মন্ডাই কিবা প্ৰকাৰে ঠাৱৰ কৰিব পাৰিছিলনে? নহ'লে কিয়নো এগৰাকী স্নেহময় পিতৃয়ে কোৱাৰ লগে গয়া মন্ডাই মোক কৈছিল, 'তু ৰাখি কি? তু কি মন্ডাটো ৰে—না থাই অভিন্নাস আছে?'

পিতৃয়ে কোৱাৰ দৰে।

অথচ—পিতৃ কি, মাতৃ কি—মই তো ক'ব নোৱাৰোঁ। মই আছিলোঁ অবক্যানিৰ্জৰ দ্বাৰাত পেলাই থৈ যোৱা এক নামহীন শিশু।

মন্ডা গয়াৰ স্নেহময় কথাখিনিয়ে মোৰ চকুৰদাঁক সিক্ত কৰি তুলিলে। বিগলিত ধাৰেৰে বাধা নমনা অম্ল দুগাল জিৱাই বৈ আছিল। ফাঁচীৰ আচামী, বিজন ফাঁচীৰ আচামীয়ে প্ৰাণভিক্ষাৰ আবেদন অগ্ৰাহ্য হোৱাৰ কথা নিজেই জানিলে, সেই নিৰল, ডাল-দৰিদ্ৰ, বৃদ্ধ মন্ডা পিতৃয়ে ভাবিছে—মই কি ৰাম!

ধানী মন্ডাই গয়া মন্ডাক সোধিছিল, 'ছাৱাটা কানিল্ ফেলে?'

বৃদ্ধ গয়া মন্ডাই উত্তৰ দিছিল, 'মোৰ ছান্বে, মোৰ জাইয়াইৰ মতন ছাৱা তো। আমাৰ দেব্ দৃষ্টিয়ে কান্ছে।'

মোক কৈছিল, 'কানিল্ না ৰে। ৰক্ষি বুলি আমাৰ সঁচা ডব নাই। বাবুসাইতে ৰক্ষি ডবে? সি ৰে মৰাছিল, তাক ডব কথা দেখাছিল? কুনুকালে ডবাছিল সি?'

প্ৰথমে গয়া মন্ডা আৰু হুৰ্খামক ফাঁচী দিয়া হৈছিল। তাৰ পাছত এদিন গয়া মন্ডাৰ মৰমৰ পুত্ৰ ছান্বেৰো ফাঁচী হ'ল। মৰাৰ আগতে ছান্বেই গা ধুব খুঁজিছিল, নতুন বস্ত্ৰ পিন্ধিব খুঁজিছিল, কিন্তু কিবা খাবলৈ ইচ্ছা প্ৰকাশ কৰা নাছিল।

এই ফাঁচীৰ মঞ্চলৈ উঠা তিনি জনৰ মাজত এজন মন্ডাৰো পহানৰ মন্ত্ৰোচ্চাৰণ শুনিবলৈ ইচ্ছা প্ৰকাশ কৰা নাছিল। তিনিওজনেই তোমাৰ নাম লৈছিল।

আৰু তাৰ পাছত—মই চাকৰিত ইচ্ছা দিলোঁ।

জেকবে শুধিলে, 'কিয় ?'

'কিয়—'অম্‌লাই খিৰিকীয়েদি বাহিবলৈ চাই ক'লে, 'কিয় যে চাকৰিত ইচ্ছা দিছিলোঁ—কোঁতলাও নিজকো সোধা নাই।—মোৰ বোলা একোৱেই নাই মোৰ। ময়ো এই শিক্ষা-ব্যবস্থা, সমাজ-ব্যৱস্থাৰ মানুহ। এই ব্যবস্থাই মোক বেছিক হিউম্যান ৰাইটো নিদিয়ে, বিবেক-বোধো নিশিকায়। মন্ডা ৰায়ট কেছত বাঙালী স্পিষ্টান অমূল্য আৱাহামে কিয় কষ্ট অনুভৱ কৰে, কিয় বেদনাৰে আন্দুত হয় ? কিয় অমূল্য আৱাহামে কেছৰ সমাপ্তিত চাকৰিত ইচ্ছা দিয়ে ?

'মোৰ যে ত্যাগ কৰিবলগীয়া আন একো নাই। মন্ডা জাতিৰ ন্যাব্য দাবীলৈ সমৰ্থন জ্ঞাপন কৰিবলৈ মই যে আন একো কৰিব নোৱাৰোঁ। মোৰ আঙুলিবোৰ কোমল, গাৰ ছাল লৰণুহেন, মোৰ টোণ নাই, কাঁড় নাই, ক'ড়িয়াবলৈ শকতিও নাই মোৰ। মই বাঠি-বলোৱা টোঁৰাই চলাব নাজানো।—মই মাত্ৰ এইদৰে—এইদৰে প্ৰতিবাদৰ চৌ ভুলি চাকৰিত ইচ্ছা দি বৰ'বতাৰ বিৰুদ্ধে, অন্যান্যৰ বিৰুদ্ধে, প্ৰতিবাদ জনাব পাৰোঁ।

আৰু পাৰোঁ—জীৱনৰ বাকী কালছোৱা এইবোৰ নজনা কথা জানিবলৈ, নুবুজা কথা বুজিবলৈ, নিজক নিজেই নিয়োজিত কৰিবলৈ। ইয়ানেই।

তোমাক।.....

তুমি কোন ?

তুমি সময়ৰ আগতেই জনম লৈছিলানে ?

নে সময়েই তোমাক সৃষ্টি কৰিছিল ?

তোমাৰ আন্দোলন—

— কি ?

মুন্ডাজাতিলৈ সেই তেওঁলোকৰ অপ্রাচীন অৰণ্যৰ অধিকাৰ হ'বাই পাবনে ? স্বীকৃত হ'বনে তেওঁলোকৰসেই খুটেকাটি গ্ৰামসমূহৰ জন্মঅধিকাৰ ? তেওঁলোকৰ জীৱনবপৰা মহাজন-বাণীয়া-জোতদাৰ-জমিদাৰ-হাকিম-আমোলা-খানা-বন্দা-বেগাৰীৰ পাৰাণ্ডাৰ নোহোৱা হ'বনে কেতিয়াবা ?

বিমান দিনলৈ নোহোৱা নহয়, নাভ'বে-নুগুচে, সিমান দিনলৈ তুমি মৰণক আঁকোৱালি ল'ব পাবানে ?

দেহৰ মৃত্যু হ'লে অমূল্য আত্মাহুতিৰ দৰে মানুহখিনিৰ মৃত্যু হয়।

দেহৰ মৃত্যুৰ লগে লগে বীৰসাব্যো মৃত্যু হয়নে ?

মই চালকাড়লৈ গৈছিলোঁ। তাৰ আগতে গৈছিলোঁ বোতৌদিলৈ।

ডোনকা মুন্ডাকো ফাঁচীৰ আদেশ দিয়া হৈছিল। কিন্তু পাছত আপিলৰ ফলত ফাঁচীৰ হুকুম বদ হৈ বাৰজীৱন দণ্ডপান্ডবৰ দণ্ডলৈ পৰিৱৰ্তিত হ'ল।

সেই চেলিংজোপা দেখিলোঁ, বীৰসা। এতিয়া ১৯০১ চনৰ নভেম্বাৰ, সেই চেলিংজোপা ফুলে ফুলে জাতিস্কাৰ।

সেই গছজোপাৰ তলত বহি আছিল—সালী। মোক ধানীয়ে তালৈ লৈ গৈছিল। ধানীৰ লগত মোক দেখা পাই তাই উপলব্ধি কৰিলে যে মই শত্ৰু নহওঁ।

মোক পিৰালিত বহিবলৈ দিলে। খুদকপ পগাই খাবলৈ দিলে। ধূলিৰে ভৰা গাৰে সালীৰ পত্ৰ পৰিবাই খেলি আছিল। সালীয়ে ক'লে, 'একদম কথা শুনো না, খালী খেলা কৰে।'

বিদায় লৈ গুচি আহোঁতে সালী আব্দু ধানী গছজোপাৰ তলত থিয় হ'লহি। মই সোধিলোঁ, 'ডোনকা তো নাই। এতিয়া তোমালোকৰ বৰখন চলাবা কেনেকৈ ?'

সালীৰ চকুৰদ্বাৰে হাঁহি উঠিল। ক'লে, কট—? কট ক'বা ? ভগৱান শিখাই দি গ'ল—উলগুলানৰ শেষ নাই, ভগৱানৰ মৰণ নাই। মুন্ডাৰ জীৱনত কটৰ নাটনি হ'লেতো ভগৱানৰ মৰণ, উলগুলানক শেষ মেনা ল'ব লাগে। বোলা—?

মই একো ক'ব পৰা নাছিলোঁ।

নিৰবে-নিঃশব্দে চালকাড়লৈ বুলি খোজ লৈছিলোঁ।

বীৰসা, এচটা বুল শিলৰ ওপৰত বহি এই টোকা লিখি আছোঁ।
শিলচটাৰ তলেদি এখন নৈ বৈ গৈছে। নৈখনৰ নাম নাজানো, নাম জনাব
প্ৰয়োজনো নাই। বা এদিন জানি ল'ম।

লিখি আছোঁ, আৰু মাজে মাজে মূৰ দাঙি চাই আছোঁ। চাই
আছোঁ—এগৰাকী অশীতিপৰ বৃদ্ধা মূৰ্খা-মাতুলৈ। তোমাৰ মাতুলৈ।
কৰ্মীলৈ।

প্ৰতিদিন প্ৰভাতকালত কোম্ভাৰ ছোৱালীজনীয়ে তাইৰ আইতাবাক
হাতত ধৰি ইয়ালৈ লৈ আহে, শিলচটাৰ ওপৰত বহুৱাই থৈ যায়। দুপৰ
বেলিকা কোম্ভাৰ ঘৈণীয়েকে শাহুৱেৰালৈ আহাৰ্য্য লৈ আহে, বহি ইয়াতে
খুৱাই-খুৱাই পুনৰ তাই ঘৰলৈ বঢ়লি খোজ লয়। প্ৰতিদিন, বেতিয়া নৈত
পানী খাবলৈ বনৰজা অহাৰ সময় চাপি আহে, তেতিয়া কেতিয়াবা
মই লৈ যাওঁ'হি বা ছুগানাই—তোমাৰ দেউতাই নিৰৱে নিমতে হাত
এখনত ধৰি তাৰপৰা তেওঁক লৈ যায়হি।

তেওঁৰ—কৰ্মীৰ স্থিৰ বিশ্বাস, তোমাৰ বাট চাই—এদিন নহয় এদিন
তুমি উভতি অহালৈ বাট চাই বৈ থাকি থাকি—তেওঁ শিল হৈ যাব।

ষিদিনা তোমাৰ বাট চাই বৈ বৈ শিল হৈ যাব, সিদিনা আবু
কাহানিও, ঘৰলৈ উভতি খোজ নল'ব।

কৰ্মীয়ে—তোমাৰ মাতুৱে কয়, 'তোমাৰলোকে মোক ঘৰলৈ ফিৰাই
লৈ যোৱা কিয়? এই নদী গছ পাহাৰ মাটি জংগল চাই চাই মূৰে তাক
ফিৰা পাওঁ।'

কৰ্মী এতিয়া দেখাত শিলহেন।

যেনিবা প্ৰস্তুৰীভূত।

কৰ্মীৰ বুকু শলহেন বগা ছলিকোচা মেৰিয়াই বৃদ্ধা, গাব ছাল
শোঁটোবা-শোঁটোব, মূৰত অজস্ৰ বেখা, নিৰন্ত্ৰ চকুৰদাঁৰে নিঃসীম দৃষ্ণিত
থকা তোমাক দেখা পাইছে...।'

মই লিখি আছোঁ।

মই বহি থকা বহল শিলচটাৰ তলেদি নৈখন বৈ আছে...।
মই নৈৰ বুকুতো শুনি আছোঁ তাৰ কণ্ঠস্বৰ। পাখৰীমাটি, নিম্বল বুকুৰ
বৰঙা বন, দিগন্তলৈকে চোৱাই যোৱা উষ্মত পৰ্বত...। মোৰ গাত বেজিৰ
ধৰে বিম্বিছেহি উত্তৰৰ হিমচেঁচা বতাহ...।

আব্দু সেইবোৰে মোক কৈ আছে :

“আমি যেনে ব্দগমীয়া-চিৰকলীয়া সংগ্ৰাম, বীৰসাৰ সংগ্ৰামো তেনেকুৱাই। পৃথিৱীত একোৱেই শেষ হৈ নাযায়—ব্দু-ভাষী দেশ-মাটি প্ৰস্তৰ-পৰ্বত-অৰণ্য-নদী-ঋতুৰ পাছত ঋতুৰ আগমনবো যেনেকৈ শেষ নাই, তেনেকৈ—সংগ্ৰামবো শেষ নাই, শেষ হ’ব নোৱাৰে...। পৰাজয়ত সংগ্ৰামৰ অন্ত নপৰে, সাময়িক পৰাজয়ত সংগ্ৰাম সাপ্নিক হৈ থাকে, কিন্তুো মানুহ জীয়াই থাকে, আমি থাকোঁ...।

মই শ্বুনি আছোঁ.....।

বিশ্বাস এতিয়ালৈকো কৰিব পৰা নাই।

পিছে—শ্বুনি শ্বুনি, তোমাৰ মাতৃক চাই চাই, এদিন যে বিশ্বাস কৰিব পাৰিম, তাকো জানো, বীৰসা।

এতিয়া তেওঁ—কেৱল শ্বুনি থাকোঁনে ?

শ্বুনি থাকোঁনে কেৱল :

উল্গুদলানৰ শেষ নাই, ভগৱানৰ মৰণ নাই—।

উল্গুদলানৰ শেষ নাই, বীৰসাৰ মৰণ নাই...!

উল্গুদলানৰ শেষ নাই। বীৰসাৰ মৰণ...!

মোক শ্বুনি থাকিবলৈ দিয়া...

শ্বুনিবলৈ দিয়া মোক...

শ্বুনিবলৈ নিশিকিলে—

বিশ্বাস কৰিবনো কেনেকৈ ?...